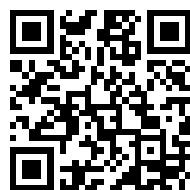

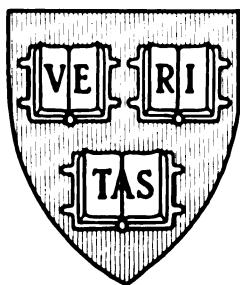
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

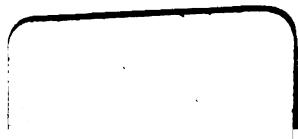
<http://books.google.com>

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

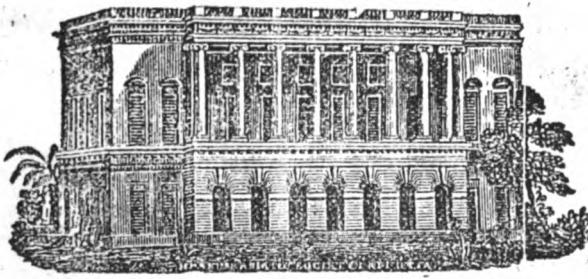

(Box no. 61) (4)
Digitized by Google

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 844.

तत्त्वचिन्तामणि ।

TATTVA-CHINTAMANI.

EDITED BY
PANĀDIT KAMĀKHYA-NĀTH TARKA-VĀGISA
VOLUME IV. FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1894.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,
TRÜBNER & CO., LD.

PATERNOSTER HOUSE, CHARING CROSS ROAD, LONDON, W. C., AND
MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	8
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...			
*Agni Purāpa, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	...	4	14	
Aitareya Krātyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
Anu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12	
Aphorisms of Sāṃkhyā, (English) Fasc. 1	...	0	6	
Ashtasāhaṇikā Prajapāramitā, (Text) Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	2	4	
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14	
Avādāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /1/	...	6	0	
*Bhāskari, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	2	10	
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12	
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8	
Brihadīaranya Purāpa, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8	
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	0	12	
Chaitanya-Öaudrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12	
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	10	8	
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	...	0	6	
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12	
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8	
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8	
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8	
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6	
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 8-6 @ /6/ each	...	1	8	
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4	
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2	
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2	
*Mārkandeya Purāṇa, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8	
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4	
*Mimāṃsa Darṣana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	6	
Nāradeśmṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2	
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12	
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	8	10	
*Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8	
Nyāyabindutika, (Text) ...	...	0	10	
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	3	0	
Parīśiṣṭha Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	...	1	14	

◎

BIBLIOTHECA INDICA:

≡

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—Nos. 858, 866, 875, 883, 891.

THE TATTVA-CHINTĀMAÑI

BY

GANGESA UPADHYAYA,

PART IV, VOLUME I.

SAVDA KHANDA

FROM SAVDĀPRAMĀNYAVĀDA TO UCHCHHANNA-
PRACHCHHANNAVĀDA

FROM THE COMMENTARIES OF

MATHURĀ NĀTHA TARKAVĀGISA

EDITED BY

PĀNDIT KĀMĀKHYĀ NĀTHA TARKA-VĀGISA.

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

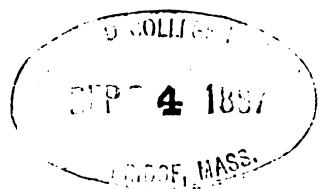

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1897.

Irdl 212.93 (4;1)

W.S. 1
S.V. 1
10

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दखण्डं ।

गद्याप्रामाण्यवादादि उच्चल-प्रच्छन्नवादान्तं ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितं ।

श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचित-रहस्यनामकटौकाषहितं ।

आस्तियाटीक-सोसाइटी-समाजानुभावा

संस्कृतविद्यालयाभ्यापक-

श्रौकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यं

वापतिक मिशनथने मुद्रितं ।

शकाब्दः १८८८ । ई० १८६७ ।

ॐ नमः शिवाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डम् ।

अथ शब्दो निरूप्यते । प्रयोगहेतुभूतार्थतस्वज्ञान-
जन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्यम् ।

न्यायानुधिक्षत्येतुं हेतुं श्रीराममखिलसम्पन्नेः ।

तातं चिभुवनगौतं तक्षालिङ्गारमादराज्ञला ॥१॥

श्रीमता मधुरानाथ^(१) तर्कवागीश्वीमता ।

विषदीक्षात्य दर्शने तुरीयमणिफङ्किकाः ॥२॥

आच्छीचिकीपण्डितमण्डक्षीषु

सत्ताख्वैरध्ययनं विनापि ।

मदुक्कमेतत् परिचिन्त्य धौरा-

निःशङ्खमधापनमातनुध्वम् ॥३॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणचयं निष्पितमिदानीं चरमप्रमाणं शब्दः^(१)

(१) श्रीलश्रीमधुरानाथेति ख० ।

(१) इदानीं शब्द इति ख० ।

निरूपणौयोऽतः शिष्यावधानाच्च प्रतिज्ञानीते^(१) ‘अथेत्यादिना,
‘स्थ’ उपमाननिरूपणानन्तरच्छणनिष्ठं, ‘शब्दः’ ग्रन्थप्रमाकरणं,
थथाश्रुते अये प्रमाणग्रन्थस्य सच्छणकरणे अर्थान्तरतापन्तेः। ‘निरू-
यत इत्यत्र निरूपणं सच्छण-खरूप-प्रामाण्यादिभिन्नापनं, सच्छण-
खरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलो व्यापार इति यावत्,
आख्यातस्य च विषयत्वमर्थः, तथाचोपमानविशेष्यक-सच्छण-खरूप-
प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानन्तरच्छणनिष्ठाभिन्नो यो-
सच्छण-खरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारस्तदिष्यथः प्रमाणं
शब्दः इत्यस्यथः। ‘अथपदस्य लुप्तदितीयाविभक्तिकस्य निरूपण-
क्रियाविशेषणतया स्तोकं पचतीत्यादाविवाभेदस्य संसर्गमर्थादावस्त-
सम्भलात्, नाचः क्रियाविशेषणत्वस्त्वते अभेदास्यबोधस्यैव साकाङ्क्ष-
लात्, व्यापारस्य शब्दप्रयोग एव तदिष्यता च व्यापारानुबन्धिनी^(२)
तेन शब्दस्य निर्विषयकत्वेऽपि न ज्ञतिः।

(१) अथवविहितोत्तरकाणकस्त्वयप्रकारक-शिष्यसमवेतबोधानुकूलव्यापारः
प्रतिज्ञापदार्थः, स च अथेत्यादि निरूपयत इत्यन्तं वाक्यं, निरूपयत-
इत्यत्र वर्त्तमानसामीप्यार्थकलपत्रयस्य वर्त्तमानकाणाम्यवविहितोत्तर-
काणार्थकत्वेन अथेत्यादिवाक्यस्य निरक्षप्रतिज्ञात्वं, अथेत्यादिना इत्यत्र
अभेदे वृत्तीया तथाच अथेत्यादिवाक्याभिन्नप्रतिज्ञानुकूलज्ञतिमान्
मणिकार इति शब्दबोधः।

(२) व्यापारानुबन्धिनी व्यापारप्रयोज्या, तथाच शब्दप्रयोगस्य निर्विषयक-
त्वेऽपि याचितमण्डनन्यायात् तच्चन्यज्ञानरूपव्यापारविषयत्वेन तदि-
ष्यत्वनिर्वाह इति भावः।

केचित् । अथशब्दस्य भंसाधिकरणद्वच्छन्नतिलक्ष्यानन्तरचण-
द्वच्छिलाश्रये^(१) धर्मिणि न ग्रन्थिरपि तु अनन्तरचणद्वच्छन्नतिले धर्य-
एव ग्रन्थिः अनन्तरचणद्वच्छन्नतिलक्ष्यानन्तरचणद्वच्छिलस्य ग्रन्थता-
वच्छेदकलमपेक्ष्यानन्तरचणद्वच्छिलस्य केवलस्य ग्रन्थतावच्छेदकले
साधवात् तथाचाश्रयाश्रयिभावसम्बन्धेनैवाक्षयबोधः अभेदसम्बन्धे-
नाक्षयबोधे अथपदस्य धर्मिणि स्त्रियापत्तेः, अतएव चाश्रया-
तिरिक्तनाशः कियाविशेषणलक्ष्यल एव अभेदसंसर्गकाक्षयबोध-
नियमोऽश्रयातिरिक्तस्यल एव धातर्थ-नामार्थयोर्भद्राक्षयवद्युभाव-
नियमस्य, अन्यथा अथादिपदस्य धर्मिणि स्त्रियापत्तेः । वस्तुतस्य
‘अथादिपदस्यानन्तरचणद्वच्छिलेऽपि न ग्रन्थिः अपि लग्ननरत्व एव
ग्रन्थिः, अनन्तरत्वस्य भंस एव, तथाच ‘अथपदोत्तरं सप्तमीलोपात्
सुप्तसप्तमर्थे समानकालीनले ‘अथपदार्थस्योपमाननिरूपणभंस-
स्याक्षयः^(२) न तु धातर्थे, धातर्थे च सप्तमर्थस्याक्षय इति प्राञ्जः ।
तदस्तु, ‘अथादिपदस्य साधवात् अनन्तरचणद्वच्छिले अनन्तरत्वे
वा ग्रन्थावपि प्रकृते उपमाननिरूपणोपस्थापकपदाभावेनोपमाननि-
रूपणानन्तरचणद्वच्छिलस्य उपमाननिरूपणानन्तरत्वस्य वा विशेषतो
साधार्थं स्त्रियाया आवश्यकतेनाभेदाक्षयबोधपदस्यापि सम्यक्-
लादिति ।

(१) ‘अथशब्दस्य भंसाधिकरणद्वच्छिलाश्रय इति ख० ।

(२) अपि लग्ननरक्षण एव ग्रन्थिः अनन्तरत्वस्य अधिकरणतया भंस-
विशिष्टत्वं तथाचाथपदोत्तरसप्तमीलोपात् सुप्तसप्तमर्थनिष्ठतायामेवा-
थपदार्थस्योपमाननिरूपणभंसविशिष्टक्षणस्याक्षय इति ख० ।

अथ च उपजीवकलमेव सङ्क्षिररथं गवयपदवाच्य इत्युपभित्या-
त्यकशक्तिपदविषयकज्ञानस्य शास्त्रधीकरणतया शब्दस्थानिदेश-
वाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीवकलादिति भावः । ननु उपभित्या-
त्यकशब्दप्रमाणस्य अतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीवकलव-
दिति देशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानसापि अतिदेशवाक्यज्ञानात्मक-
शब्दोपजीवकलेनोपजीवोपजीवकभावाविग्रेषादुपमानमेवादौ कुतो
निरूपितं शब्दस्तु पश्चात्त्विरूपते विनिगमकाभावात् । अथोपमाने
शब्दोपजीवकलमेव नास्ति यत्र कौदृगवय इति प्रश्नानन्तरं
चिच्छेदादिना तादृशपिण्डप्रदर्शनं तत्त्वानिदेशवाक्यं विनापि
सादृशज्ञानात्मकोपमानोत्पत्तिः । न च चिच्छेदादिना गोसदृगो-
पस्त्रितावपि तत्र गवयपदवाच्यलानुपस्थितेः तदुपस्थित्यर्थमभिप्राय-
विषयः शब्दस्तचापि कर्त्तव्यनीय इति वाच्यम् । चिच्छेदाद्युपस्थिते
गोसदृगे प्रश्नवाक्यस्थगवयपदोपस्थापितस्य गवयपदवाच्यलस्य मन-
सैव बोधोपपत्तेः आभिप्रायिकशब्दकर्त्तव्यनाथा अमावस्यकलात् । न
च प्रष्टुवार्को तत्त्वान्यशास्त्रबोधे वा इच्छासन्नात् तदिष्यसमादनाय
शब्दोऽवश्यं कर्त्तव्यनीय इति वाच्यं । यदा प्रष्टुश्चानिमाने इच्छा तदा
शब्दकर्त्तव्यनाभावादिति चेत्, तर्हि, शब्दस्थापि नोपमानोपजीवकलं
स्त्रात् व्यवहारादिनापि शक्तिप्रश्नात्मकशब्दोदयात् काचित्कोप-
जीवकलस्त्र तुल्यमिति, भैवं, मानतावच्छेदकधर्मव्यापकोपजीवता-
निरूपिता या स्त्ररूपोपजीवकता^(१) तस्या एव प्रमाणान्तराभिधाने

(१) स्त्ररूपत उपजीवकतेति ख० ।

प्रयोजकलात् । मानतावच्छेदकधर्मस्थ इन्द्रियल-व्याप्तिज्ञानत्व-वर्ण-ज्ञानत्व-सादृश्यज्ञानत्वान्यतमधर्माः, सा च^(१) शब्द एव वर्तते न द्वप्माने सादृश्यज्ञानमात्रस्यैव उपमित्यात्मकशक्तिपदविषयकज्ञानस्य ग्राव्यधीकरणतया शब्दस्य उपजीव्यतात् शब्दमात्रस्य च उपमानं प्रत्यनुपजीव्यतात्, उपजीव्यता च खण्डपथोग्यता बोधा तेज निखिलसादृश्यज्ञानस्य शक्तिपदविषयकोपमित्यनुपधायकलेऽपि न ज्ञातिः उपमित्यित्वेन शादृश्यज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावात् सादृश्य-ज्ञानमात्रस्यैव शक्तिपदविषयकोपमित्यखण्डपथोग्यतात् । उपजीव-कता च प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मांवच्छिक्षा बोधा तेजातिदेश्वाकार्यज्ञानात्मकोपमानस्य वर्णज्ञानत्वावच्छिक्षोपजीव्यता-निरूपितशब्दत्वावच्छिक्षकार्यताश्रयलेऽपि न ज्ञातिः शब्दत्वस्य उप-मितिकरणत्वानियतत्वात् साक्षात्कारत्व-चाचुषत्वादिकस्म^(२) अनु-मितिकरणत्वनियतं तज्ज्ञानत्वेन तक्षिङ्गकानुमित्यित्वेन ज्ञानत्वेन अनुमित्यित्वेन वा^(३) कार्य-कारणभावात् तेज प्रत्यक्षोपजीवकल-

(१) सा च उपजीवकता चेत्यर्थः ।

(२) साक्षात्कारत्वं चाक्षुषत्वस्येति ख० ।

(३) ज्ञानत्वेन अनुमित्यित्वेन तज्ज्ञानत्वेन तक्षिङ्गकानुमित्यित्वेन वा इति ख० घ० चिह्नितपुस्तकपाठः ईदृशपाठे तु वाकारस्यानास्थासूचकत्वेन पूर्वकत्वं एव निर्भरः, परामर्शविशेषस्य अनुमितिविशेषं प्रति कार-गत्वाच्च वस्त्रापनेनैवातिप्रसङ्गभज्ञात् परामर्शस्य दारतारक्षार्थमेव ज्ञानत्वेन अनुमित्यित्वेन कार्य-कारणभावो न तु शास्त्रज्ञानत्वेनानु-मित्यित्वेन वा तज्ज्ञानत्वेन तक्षिङ्गकानुमित्यित्वेनेत्यवधेयम् ।

सञ्चया न प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणात्तुपपत्तिः^(१) । न च यत् का ओषधी ऊरं इन्द्रीति प्रश्ने दग्धभूखसदृशौषधी ऊरं इन्द्री-युभरे उपमित्या ऊरहरणकार्य-कारणभावयहः तथोपमितेः शक्तिपदाविषयकलेन ग्रन्थधीकरणलाभावादुपमितिलमपि प्रमाण-विभाषकग्रन्थधीकरणलानियतमिति वाच्यम् । उपमितेः शक्ति-मात्रविषयकलनियमेन^(२) तचानुमानादिनैव कार्य-कारणभाव-पश्चादिति । एतेनोपमानफलस्थोपमितेरतिदेशवाक्यज्ञानात्मकग्रन्थ-फलस्थातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य उपजीवकतया फलतः ग्रन्थोपजीव-कलस्थोपमाने सत्त्वात् ग्रन्थनिरूपणानन्तरमनुपमाननिरूपणापत्ति-रित्यपि प्रत्युक्तं, निरुक्तस्त्रूपोपजीवकताया एव प्रमाणान्तराभिधाने प्रयोजकतया फलत उपजीवकलस्य तदप्रयोजकत्वात्, यद-गत्तरं अन्निरूपणं तन्निष्ठतदुपजीवकताया एव साधवात् तच प्रयोजकतया फलनिष्ठफलनिरूपितोपजीवकतायाः कारणानन्तरं कारणाभिधाने प्रयोजकत्वासम्भवात्, फलनिष्ठफलोपजीवकतायाः कारणनिष्ठल-कारणनिरूपितत्वाभावात् तस्या अपि परम्परासम्बन्धेन कारणनिष्ठल-कारणनिरूपितत्वाभ्युपगमेऽतिप्रशङ्खात् गौरवात् । अतएवानुमानदीघितौ फलत इति विशाध स्तरूपतस्त्वेत्युक्तमिति सम्भदायः ।

नव्यासु उपजीवोपजीवकभावयोस्तुत्यालेऽपि न चतिः आन-

(१) ज्ञानत्वेन अनुमितिलेन कार्यकारणभावात् प्रत्यक्षत्वापकोपजीवता-निरूपितोपजीवकलं अनुमानस्याद्यतमिति तात्पर्यम् ।

(२) शक्तिविषयकलनियमेनेति ख० ।

न्तर्यनियमे सङ्गतेरप्रयोजकलात् किञ्चु स्तम्भेच्छेति न्यायेन^(१)
दस्तैव क्रमनियामिका, सङ्गतिशासनारामधामव्यापकताचासुप-
युच्यते अन्यथा सादृश्यलिङ्गक-पदलिङ्गकासुमितेरपि लिङ्गाशान-
प्रिधया ज्ञानसामान्यस्यासुमितिकरणतया वा असुमानत्वेन तदुपजी-
व्यत्यस्य सादृश्यज्ञानल-पदज्ञानलावच्छेदेन सत्त्वात् उपमान-शब्दयोः
पूर्वमनुमाननिरूपमेऽपि किं विनिगमकमिति प्राङ्गरिति संज्ञेषः ।

सत्त्वाण-स्तम्भप-प्रामाण्यनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वात् प्रथमतो सत्त्वाणं
निरूपयति, ‘प्रयोगेति ‘प्रयोगहेतुभूतं’ प्रथगकारणीभूतं, ‘अदर्थ-
तत्त्वज्ञानं’, यत् अर्थविषयकतत्त्वज्ञानं; तत्त्वात्यः ‘प्रमाणं शब्दः’ इत्य-
न्यथः,^(२) ‘प्रमाणं शब्दः’ इति सत्त्वानिर्देशः, अन्यथा ‘शब्दपदस्य
सत्त्वाणान्तर्गतत्वे प्रमाणसामान्यस्य सत्त्वातपत्तौ अर्थान्तराव्याप्तो-
रापत्तेः^(३) । प्रथमतो येन लेनापि प्रमाणेन वकुर्वाक्यार्थज्ञानं ततो
वाक्यार्थज्ञानज्ञानं ततः परस्य वाक्यार्थज्ञानं भवतिविवाक्यार्थः
ज्ञानेच्छा ततो वाक्यार्थज्ञानस्तेषुसाधनताज्ञानात् वाक्ये इच्छा^(४)
ततो वाक्यस्तेषुसाधनताज्ञानात् ज्ञानिसाधनताज्ञानस्तेषुतात्
कण्ठाभिधातादौ चिकीर्षा ततः कण्ठाभिधातादिसाधिका कण्ठा-

(१) स्तम्भेच्छस्य पर्यनुयोगानईतमिति न्यायेनवर्थः ।

(२) अर्थान्तरं अनाकाङ्क्षिताभिधानं, प्रमाणसामान्यस्य सत्त्वाते अनाकाङ्क्षितस्य शब्दातिरिक्तप्रमाणस्याभिधानापत्तिरिति भावः । प्रमाण-
सामान्यस्य सत्त्वाते प्रमाणसामान्यान्तर्गतप्रवक्त्रादौ प्रयोगहेतुभूतार्थ-
तत्त्वज्ञानज्ञानशब्दत्वाभावादशास्त्रिरिति तात्पर्यम् ।

(३) ज्ञानिसाधनवाक्ये इच्छा इति ख० ।

युपादानकप्रवृत्तिः ततः कण्ठादिचेष्टाविभागादिकसेण कण्ठाभिधाताश्यत्पत्तिः ततो वाक्योत्पत्तिरिति प्रणाल्या प्राची नये परम्परया वक्तृवाक्यार्थवृबोधयिषापूर्वकवाक्यलावच्छिक्षं प्रति वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया च सर्वच ज्ञाचर्णं सङ्गमनीयम् । वक्षिना सिद्धति इत्यप्रमाणशब्देऽतिव्याप्तिवारणाय ‘तत्वेति यथार्थेत्यर्थः । ननु ‘प्रयोगहेतुभूतेति ज्ञानविशेषणं व्यर्थं, न हि प्रयोगहेतुभूतेनापि ज्ञानेन शब्दो जन्यते यदिदं व्यावर्त्तयेत्, शब्दाहेतुभूतं अथव शब्दं जनयतीति^(१) वदतो व्याघातात् । न चार्थतत्त्वज्ञानादिजन्यसंखारादिवारणाय तदिति वाच्यम् । तथापि प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यसंखारादावतिव्याप्तितादवस्थात् । तदारणाय शब्दपदं खल्यज्ञाचर्णयोरुभयचापि प्रवेशनीयमिति चेत्, छातं तर्हि भूतान्वेन । किञ्च अर्थपदमपि व्यर्थं अर्थत्वस्य ज्ञानविषयलख्यपदस्य केवलान्वयितया ज्ञानमात्रस्यैवार्थविषयकलेनाव्यावर्त्तकलात् । न च वाक्यार्थज्ञानदारा वक्तृपदार्थतत्त्वज्ञानजन्ये शास्त्रादीश्वरीयपदार्थतत्त्वज्ञानजन्ये च वक्षिना सिद्धतीत्यादिवाधितवाक्येऽतिव्याप्तिवारणायार्थपदं वाक्यार्थपरमिति वाच्यम् । तथापि कण्ठतात्त्वाद्यभिधातादौ तदाक्यरूपेष्टाधनतादिज्ञानात्मकवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यतया तादृगवाधितवाक्येऽतिव्याप्तितादवस्थात् इष्टाधनत्वादेरपि यत्क्षिद्वाक्यार्थलात् । अर्थार्थपदं खार्थपरं ख्यपदं प्रकृतवाक्यपरमिति चेत्, तथापि वक्षिकरणकसेकात्कृत्त्वात्तिमानित्यादिप्रकृत-

(१) शब्दाहेतुभूतेन अथव शब्दोन्यत इतीति क० । शब्दाहेतुभूतं अथव शब्दोन्यत इतीति ग० ।

वाक्यार्थज्ञानसापि अंगतः प्रमाणात् तत्त्वन्यतया अतिथासिता-
दवस्थात् स्वार्थत्वं स्वजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वं तत्त्वं पदार्थोऽप्यसौति
वकुरीश्चरस्य वा पदार्थतत्त्वज्ञानमादायाप्तिथास्तेर्द्वारत्वात् अतएव
तत्त्वपदमपि अर्थं तदुपादानेऽप्तिथास्तेर्द्वारत्वादिति । उच्चते ।
इदं हि न प्रमाणशब्दसामान्यलक्षणं शब्दमात्रस्यैव प्रमाणलेन साका-
र्णशब्दस्य शब्दत्वस्य वा तत्त्वज्ञानात् वक्तिना सिद्धतीत्यसापि
क्वचिदर्थं प्रमाणलेनार्थतत्त्वेत्यादेर्थर्थत्वापत्तेश्च किञ्चु कस्मिदर्थं किं
वाक्यं प्रमाणं तस्यैव लक्षणं, तथाच अर्थतत्त्वेत्यादेस्तदिशेषक-तत्त्वं-
सर्गक-तत्प्रकारकथार्थज्ञानजन्यो यः स तदिशेषक-तत्त्वंसर्गक-
तत्प्रकारकप्रमाणशब्द इत्यर्थः, एतत्त्वाभैवार्थपदं, वक्तिना सिद्ध-
तीत्याश्योग्यवाक्यस्य ^{‘स्वेते’} वक्तिकरणकलांशे प्रमाणत्ववारणाय
अर्थार्थति, तादृशज्ञानजन्यसंखारेच्छादावतिथासित्वारणाय प्रयोग-
हेतुभूतेति जन्यविशेषणं, प्रयोगहेतुभूतत्वस्त्र वर्णसामयीजन्यत्वं,
'प्रयोगस्य' वर्णस्य, 'यो हेतुः' या सामयी, 'ततो भूतः' ततो उत्पन्न-
इति व्युत्पत्तेः, तथाच वर्णसामयीजन्यत्वे सति निरुक्ततत्त्वज्ञान-
जन्यत्वं निरुक्तप्रमाणशब्दस्यमिति लक्षणं फलितं । संखारेच्छादित्य-
न वर्णसामयीजन्यः इतरसामय्या इतरचाजनकत्वादिति नाति-
व्याप्तिः, ध्वनिवारणाय शब्दत्वमपहाय वर्णलेनोपादानं, वर्णत्वस्त्र
कलादिव्यापक-शब्दत्वव्याप्त-ध्वनिव्याप्तज्ञातिविशेषः । न च वर्ण-
प्रागभावजन्यत्वे सतीत्यैव सम्यक् किं कारणकलापात्मकसामयी-
प्रवेशेनेति वाच्यम् । यत्र वर्णप्रागभावप्रत्यक्षे वाक्यार्थोऽप्युपनीतो
भासते तत्र वर्णप्रागभावप्रत्यक्षेऽतिप्रसङ्गात् तस्य वाक्यार्थविशेषण-

कतथा निरूपज्ञानजन्यतस्यापि तच सम्भवात् । न च तथापि वर्णते सतीत्येव सम्बक् तावतैव संखारादैहपनीतवाक्यार्थविषयक-वर्णप्रागभावप्रत्यक्षस्य च वारणसम्भवादिति वाच्यम् । यथासच्चिद्वेशे वैयर्थ्यभावात् । एतच ज्ञातमानशब्दस्य प्रमाणतपचे, शब्द-ज्ञानस्य प्रमाणतपचे तु तादृशजन्यविषयकज्ञानलं सच्चणमवस्थेयम् ।

ननु मौनिष्ठोकेऽव्याप्तिः यदा कदाचित् येन केनचित् क्रम-व्युत्क्रमोच्चरितानामेव तत्त्वदानां मौनिना अर्थक्लेणानुसन्धीय-मानानां मौनिष्ठोकलं तच च यस्मिन्नर्थे यदर्थंगे प्रमाणशब्दलं तदर्थविशेष्यक-तदर्थप्रकारकथार्थज्ञानजन्यतं नास्ति तादृशज्ञानवता मौनिना अनुच्छरितलात् उच्चारकस्य च तादृशज्ञानाभावादिति, एवं यच वज्ञा यदर्थवुबोधयिष्यथा वाक्यमुच्छरितं ओचा तात्पर्यमेष लक्षणादिना वा तदितरथोग्यार्थोऽवगतः तच ओतुरंवगतार्थं तदाक्यस्थाप्निष्ठादिगेष्यक-तदकारकज्ञानजन्यलाभावात्, एवं शुकाच्युच्छरिते पथसा चिद्वतीत्यादिवाक्येऽव्याप्तिः इकादेः प्रह्लदवाक्यार्थानभिज्ञतया इदं वाक्यं सुखसाधनमिति सुखसाधनताज्ञानादेव तेन तदाक्यप्रथोगादिति चेत्, न, तेषामपीश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतया सच्चणसम्बयात् । न चैवच्चेत् वक्षिना चिद्वतीत्याद्योग्यवाक्यस्यापि करणते वज्ञंगे प्रमाणतापत्तिः, एवमौश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतया घटमानयेत्याद्युदासीनवाक्यस्यापि करणते वज्ञंगे प्रमाणतापत्तिरिति वाच्यम् । वक्षिनेति भागस्य^(१) तदंगे प्रमाणतस्येष्टवात् चिद्वतीतिभागस्य

(१) वक्षिनेति भागे इति ख० ।

घटमानयेत्युदासीनवाक्यस्थापि च सञ्जणया करण्लविशेषक-
वक्तिप्रमाजमनसमर्थत्वेन सञ्ज्ञलवेष्टत्वात् तादृशप्रमास्त्रहपयोग्यस्त्रैव
सञ्ज्ञत्वात् अतएव कचिदासन्तिभ्रमेण अनासञ्जादपि अन्यथवोध-
इति खरूपयोग्यतया अनासञ्जोऽपि सञ्ज्ञ एव । न च निरा-
काङ्क्षा स घटः कर्म्मलवमानयमं हतिरित्यादेरपि कर्म्मलविशेषक-
घटप्रकारकथार्थज्ञानजन्यतया कर्म्मत्वे घटांशे प्रमाणतं स्थादिति
वाच्यम् । घटपद-कर्म्मलादिपदस्य सञ्ज्ञणया घटः कर्म्मलभिति
समुदितवाक्ये घटवत्कर्म्मलहृपविशिष्टे शक्तिभ्रमात् घटवत्कर्म्मल-
विषयकशास्त्रधीजनसमर्थत्वेन घटः कर्म्मलभित्यादिनिराकाङ्क्ष-
स्थापि तादृशप्रमास्त्रहपयोग्यत्वेन सञ्ज्ञत्वात् । न चैवसेत्तज्ज्ञानस्य
आवर्त्याभाव इति वाच्यम् । वक्तिना सिद्धतौत्यादेः सेके वक्ति-
करणकत्वांशे प्रमाणत्वमात्रस्य^(१) अवच्छेदत्वात् । एतेन वक्तृवाक्या-
र्थज्ञानं न वाक्येतुः वाक्यार्थज्ञानं विनापि इक-बालकादिभिः^(२)
वाक्यप्रयोगात् । न च वाक्यार्थज्ञानत्वेन ऐतुत्वात् तचापौश्रीय-
वाक्यार्थज्ञानस्तीति वाच्यम् । तथापि विसंवादिशुकादिवाक्ये
अभिचारात् । न च वक्तृवाक्यार्थवुबोधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिक्षणं
प्रति वक्तृवाक्यार्थज्ञानं ऐतुरिति न अभिचार इति वाच्यम् ।
मानाभावात् । न च वाक्यं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य साज्ञादेतुत्वेऽपि
उक्तप्रणाल्या वक्तृवाक्यार्थवुबोधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिक्षणं प्रति
खविषयकेच्छादिद्वारा वाक्यार्थज्ञानं ऐतुरावश्क क इति वाच्यम् ।

(१) प्रमाणत्वस्त्रेति ख० ।

(२) शुकादिभिरिति ख० ।

उक्तप्रणाल्या वाक्यार्थज्ञानस्य परन्परया तादृशवाक्योपयोगिलेऽपि
वाक्यार्थज्ञानस्य इतुले मानाभावात्, वाक्यार्थज्ञानं विजापि तदि-
शेषक-तप्रकारकज्ञानत्वरूपेण आप्नवाक्यात्ममानादिना वाक्यार्थ-
ज्ञानज्ञानात् वाक्यार्थज्ञाने इच्छासम्बवात् सौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव
विषयस्य इतुलात् यत्र च वाक्यार्थज्ञानस्य सौकिकसाचात्कारादेव
तचेच्छा तचापि वाक्यार्थज्ञानस्य तद्देतुले मानाभावः कष्टाभि-
धातादिना अन्यथाचिह्नत्वात्, अतएव वाक्यार्थज्ञानज्ञानमपि न
हेतुः कष्टाभिधातादिना अन्यथाचिह्नत्वात् अन्यथा असाहरणा-
देरप्युक्तप्रणाल्या कपालसंयोगादिसाधकप्रवृत्तिदारा घटादिइतु-
लापत्तेरिति गव्यमते सच्चणमिदमसम्भवि पथसा सिद्धतीति वाक्ये
गिरुकार्यतत्त्वज्ञानजन्यलविरहादित्यपि निरस्तम् । ज्ञानलेन ईश-
रौयतादृशज्ञानजन्यतामादायैव सर्वत्र सच्चणसमन्वयात् । न चैवं
तत्त्वपदवैयर्थ्यं अयोग्ये तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य ईशरौयस्याभावात्
वक्तुवाक्यार्थज्ञानस्य चाजनकत्वादिति वाच्यम् । वक्तुवाक्यार्थज्ञानस्य
वाक्यार्थज्ञानलेनाजनकलेऽपि ज्ञानलेन काललेन च जनकत्वात् ।
असु वा अन्यलमच समानकालीनलमात्रं साधवात् तेन कार्यत्वा-
वच्छिक्षं प्रति ज्ञानलेन काललेन च कार्य-कारणभावासत्त्वेऽपि न
चतिः^(१) ।

(१) तथाच यदिशेषयोः कार्य-कारणभावः तत्सामान्ययोरपीति नियमे
मानाभावेन कार्यविशेषं प्रति कालविशेषस्य ज्ञानविशेषस्य च कार-
णलेऽपि कार्यत्वावच्छिक्षं प्रति कालसामान्यस्य ज्ञानसामान्यस्य च
इतुले मानाभाव इति भावः ।

केचिन्तु वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्याहेतुलेऽपि वक्तुरानुपूर्वीज्ञानं
हेतुरेव तथाच तच्चपदानुपादाने वाधितवाक्यानुपूर्वी-वाधित-
वाक्यार्थीभयविषयकमूलालम्बनजन्ये वाधितवाक्ये^(१) अतिष्ठाप्तिः
आनुपूर्वीज्ञानविधया तच वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुलात् न इर्थज्ञान-
त्वेन जनकलं विवक्षितं येन नोक्तदोषः स्वादित्याङ्गः । तदस्तु,
वाक्यार्थज्ञानवदानुपूर्वीज्ञानस्यापि वाक्यहेतुले मानाभावात्^(२)
वाक्यार्थभिधातजन्ये करणापाटवजन्ये च वाक्ये अभिधारात् । न
चैव घटमानयेत्यादानुपूर्वीभविदुषोऽपि मूर्खादेः तादृशानुपूर्वीक-
वाक्यप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । आनुपूर्वीज्ञानं विना कण्ठाभि-
धातादौ तादृशवाक्यरूपेष्टसाधनताज्ञानसैवासम्भवात् । खोहेष्टक-
कृतिसाधवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रत्यानुपूर्वीज्ञानस्य परम्परयोपयोगित्वे-
ऽपि कारणले मानाभावात् कण्ठाभिधातादिना अन्यथासिद्धलाभ
अन्यथा स्वर्गादिज्ञानस्यापि यागादिसाधकप्रवृत्तिदारा यागादि-
अन्यस्वर्गहेतुलापन्तेरिति ।

केचिन्तु, प्रयोगो हेतुभूतो यस्येति अुत्पन्ना प्रयोगहेतोः
भूतमुत्पन्नमिति अुत्पन्ना वा प्रयोगहेतुभूतपदं ग्राह्यरूपजाति-
विशेषविशिष्टपरं, तादृशं चर्दर्थतत्त्वज्ञानं तदेव जन्यं यस्येति रौत्या
ग्राह्यप्रमाकरणलं सच्चण्णं पर्यवसितं, अर्थपदस्य स्वरूपकथम् । न चैव
सच्चयतावच्छेदक-सच्चण्णयोरभेद इति वाच्यम् । लक्ष्यप्रविष्टस्य विल-

(१) विसंवादिवाक्ये इति ख० ।

(२) वाक्यार्थज्ञानवदानुपूर्वीज्ञानमपि न वाक्यहेतुः मानाभावादिति ख० ।

ननु शब्दो न प्रमाणं तथाहि करणविशेषः प्रमाणं,

ज्ञानप्रमाकरणलक्ष्य^(१) सच्चणेऽनिवेशात् तयोरभेदेऽपि चतिविर-
शाच^(२) । प्रमालक्ष्य पूर्ववत् तत्त्वसंसर्गक-तत्त्वत्यदार्थघटितं बोध-
मिति प्राञ्छिरिति संचेपः ॥

सच्चणसुक्तमिदानीं प्रामाण्यं अवस्थापथितुं प्रथमतो बौद्धमत-
माशक्त्या निराकरोति, ‘मन्त्रित्यादिना, ‘न प्रमाणं’ न प्रमितिकरणं,
करणलक्ष्य फलायोगव्यवस्थित्यकारणलं फलोपधायकत्वमिति थावत्,
न तु व्यापारवचे बति कारणलं, प्रमायोगव्यवस्थेदाभावस्थ वस्थ-
माणहेतोरप्रथोजकत्वापत्तेः । न च स्त्रप्रत्यच-^(३) स्त्रलिङ्गकात्तुमित्युपधा-
यकत्वात् वाध इति वाच्यम् । ग्रन्थविषयकात्तुमितिभिस्त्रप्रमित्युप-
धायकान्यत्वस्थ^(४) साध्यत्वात् । पचे च ग्रन्थपदं ग्रन्थज्ञानपरं, अन्यथा
व्यायमयेऽपि ग्रन्थज्ञानस्यैव प्रमाणलात् सिद्धुसाधनापत्तेः ज्ञायमान-
ग्रन्थस्य करणलपचे तु यथाश्रुतमेव साधु । न च तथापि अजनित-
ग्रन्थबोधके ग्रन्थज्ञाने तादृशग्रन्थे वा अंगतः सिद्धुसाधनं एवं
ग्रन्थो गुण इति ग्रन्थे तज्ज्ञाने वा अंगतः सिद्धुसाधनमिति वाच्यम् ।

(१) ज्ञानविश्वविज्ञानप्रमालस्तेति क०, ग० ।

(२) तथाच वस्तुगत्या ज्ञानतावस्थेदक-ज्ञानयोरभेदेऽपि उपहितानुप-
हितभेदात् ज्ञानतावस्थेदक-ज्ञानयोरभेदेऽपि भावः ।

(३) अच प्रत्यक्षपदं जौकिकप्रत्यक्षपरम् ।

(४) अच शब्दविषयकेति प्रमितिविशेषणं तथाच शब्दविषयताश्रूत्या
अनुमितिभिन्ना या प्रमितिः तदुपधायकान्यत्वस्येवर्थः ।

पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेहेत्यत्वात्^(१) । न चैतदनुमान-
स्थल एव ‘नाप्रत्यक्षं प्रमाणं’ इति वाग्भज्ञाणस्तिं तत् किमर्थं
पुणरागच्छते, इति वाच्यम् । तच हि अनुमानं यदि न प्रमाणं
तदा तेन शक्तिये एव शब्दः प्रमाणं भविष्यतीति शब्दोऽपि न
प्रमाणमित्याश्रयः इह तु अख्यतुमामप्रामाणं तथापि फलार्थभि-
चारेण करणत्वाभावात् स न प्रमाणमित्याश्रयः । न च शब्दस्य
प्रमोपधायकलानभ्युपगमे शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टानुभवः कथं
स्थादिति वाच्यम् । एतम्भावे शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टानुभवस्यैवा-
सिद्धेः किन्तु पदार्थोपस्थितिस्तदसंसर्गायहमाच्चम् । यदा^(२) शब्देन
प्रत्येकं तत्त्वदार्थोपस्थितौ मनसैव सर्वत्र साच्चात्कारात्मको विशिष्टा-
नुभवः इत्यभिप्राय इति न काय्यतुपपत्तिः । अत्र च शब्दः
तज्ज्ञानं वा शब्दाविषयकानुमितिभिन्नप्रमित्युपधायकं न वेति
विप्रतिपत्तिः, पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकरणेन विधेः पञ्चतावच्छे-
दकावच्छेदेन च निषेधस्य सिद्धेहेत्यत्वात् नाजनितश्चबोधके
शब्दे शब्दोगुण इति शब्दे च विधिकोटावंशतो बाधोनिषेध-
कोटावंशतः सिद्धसाधनमिति ।

केचिन्तु, शब्दत्वं तज्ज्ञानत्वं वा तादृशप्रमित्युपधायकवृत्तिः न
वेति विप्रतिपत्तिर्गतोऽशतो बाधाद्यवकाशः, शब्दत्वन्तु शब्दपद-

(१) तथाचावच्छेदावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरणमाचेण सिद्धेनप्रति-
बन्धकत्वात् न सिद्धसाधनमिति भावः ।

(२) ननु विशिष्टमतेरानुभविकत्वात् अनुभवापलाप इत्यस्तरसादाह-
यदेति ।

करणच तत् यस्मिन् सति क्रिया भवत्येव ।

न च शब्दे सति प्रमा भवत्येवेति नायं शब्दः
प्रमाणं^(१) । न च शब्दो न प्रमाणमिति^(२) वाक्यस्य
प्रामाण्याप्रमाणयोर्व्याधातः, अस्याप्रामाण्येऽपि एत-

प्रष्टज्ञिनिमित्तमुभयवादिसिद्धमेव केवलं जातिरूपले अतद्वावृत्ति-
रूपले च विवाद इत्याङ्गः^(३) ।

कुतो न प्रमाणं तच हेतुमाह, ‘तथाहीति, ‘करणविशेषः’
प्रमाणाः करणं, ‘क्रिया भवत्येव’ कार्यमुत्पद्धत एवेत्यर्थः, तथाच
कार्योपधायकलं करणलमिति भावः, ‘प्रमा भवत्येव’ अवश्यं प्रमा
भवति, आकाङ्कादिज्ञानविरहदग्राहां पदार्थस्तरणादिव्यापार-
विरहदग्राहाच्च शब्दात् प्रमानुत्पत्तेरिति भावः । तथाच प्रमोप-
धायकलात्यन्नाभावो हेतुः, प्रमा च शब्दाविषयकलेन अनुमिति-
भिन्नलेन च विशेषणीया तेन खसिङ्गकानुमितिं खप्रत्यच्छादाय
न खरूपाचिद्धिः । न च साधाविशेषः, तादृशप्रमोपधायकान्यलस्य
साधतया अन्योन्याभावात्यन्नाभावमेदेन भेदादिति इदथम् ।
‘वाक्यस्य’ भवदुक्तवाक्यस्य, ‘प्रामाण्याप्रामाण्ययोः’ प्रमोपधायकले

(१) नायं प्रमाणमिति क० ।

(२) न च न शब्दः प्रमाणमितीति क० ।

(३) शब्दत्वस्य जातिरूपले गुणगतजात्यनुकौर्कट्परमते विवादः शब्दत्वस्य
अतद्वावृत्तिरूपले अखण्डोपाधिरूपले शब्दत्वस्य जातित्वाङ्गीकर्त-
समते विवाद इति समुदिततात्पर्यम् ।

दुत्याप्यमानाविसंवादादिति^(१) चेत्, न, आकाङ्क्षादिमतः

अप्रमोपधायकले च, ‘आधातः’ शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वाधातः, प्रमोपधायकले आयातं शब्दस्य साक्षादेव प्रमोपधायकलं, अप्रमोपधायकले हि अप्रमोपधायकलं भ्रमोपधायकलं, प्रमित्यनुपधायकलं वा, आद्ये आयातं शब्दमात्रस्यैव प्रमोपधायकलं, विषयवाधेनेव प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात्^(२) । अन्ये शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानाभावः भवदुक्तवाक्यस्यैव तच मानवादिति भावः^(३) । ‘अप्रामाण्येऽपि’ प्रमित्यनुपधायकलेऽपि, ‘एतदुत्याप्यमानेति एतच्चन्यपदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गायहस्तमनस्य इत्यर्थः, ‘अविसंवादात्’ अविसंवादिज्ञानजनकलात् शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वविषयकप्रमाणनक्त्वादिति यावत्, तथाच मग एव शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानं, हेतुनिर्देशस्य अप्रामाण्यग्रहाव्युदासायेति भावः । क्वचिच्च ‘एतदुत्याप्यनुमानाविसंवादादिति पाठः तचेतच्चन्यसाध्य-साधनादिरूपपदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गायहज्ञान्युमानस्य शब्दप्रमोपधायकान्यत्व-प्रमाणनक्त्वादित्यर्थः, तथाचानुमानेव शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानमिति भावः । न च चार्य्यकेणानुमानस्थापि प्रामाण्यानभ्युप-

(१) एतदुत्याप्यानुमानाविसंवादादितीति क० ।

(२) ‘प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानस्य’ शब्दे न प्रमाणमिति वाक्यजन्यज्ञानस्य, ‘भ्रमत्वात्’ वाधितविषयकत्वादित्यर्थः ।

(३) तथाच यदि ‘शब्दः न प्रमाणं’ इति भवदुक्तवाक्यं प्रमित्यनुपधायकत्वं तदा शब्दमात्रस्य प्रमित्यनुपधायकत्वं निष्प्रमाणकमिति भावः ।

**पदार्थस्मरणादिव्यापारवतः प्रमाणत्वेन तथाभूतात्
प्रमोत्पन्नेरावश्यकत्वात् अतथाभूतत्वे च फलाजनक-**

गमादिमष्टुतमिति वाच्म् । एतत्पाठपदे सौगतमात्मक पूर्व-
पञ्चिलादिति इदयम् । खमते भागासिद्धिमाह, ‘आकाङ्क्षादीति
आकाङ्क्षानादिविशिष्टस्त्वेत्यर्थः, ‘आदिना योग्यताज्ञानात्तिज्ञान-
वृत्तिज्ञान-विरोधिजिज्ञासादिप्रतिबन्धकाभावपरिपदः’^(१), ‘पदार्थ-
स्मरणादीति पदार्थस्मरणादिरूपव्यापारविशिष्टस्त्वेत्यर्थः, ‘आदिना
अवान्नरवाक्यार्थबोधपरिपदः, आकाङ्क्षानन्तु न पदज्ञानव्यापासः
अतुमानादिना तज्ज्ञानेऽपि ग्राम्भोदयादिति तस्य पृथक्निर्देशः,
‘प्रमाणत्वेन’ प्रमाणामयीविशिष्टत्वेन, ‘आवश्यकत्वादिति, तथाच
सर्वत्र ग्रन्थे नोभयवादिसिद्धो हेतुरिति भावः’^(२) ।

नन्दाकाङ्क्षादिज्ञानविशिष्टशब्देऽयाकाङ्क्षादिज्ञानरूपसामयीविर-
इदग्नायां प्रमोपधायकत्वाभावक्षवाभ्युपगत इति न भागासिद्धिरित्य-
हस्तेराह, ‘अतथाभूतत्व इति इतरसामग्रसमवधान इत्यर्थः, ‘चकारः
‘साम्यादित्यमन्तरं योज्यः, ‘फलाजनकत्वस्त्वं’ प्रमाणसोपधायकत्वा-
भावस्त्वं, ‘करणान्तरेति करणान्तरे चचुरादावपि चत्वाच्चेत्यर्थः,
तथाच चचुरादौ व्यभिचार इति भावः। अन्योन्याभावस्त्वं व्याय-

---

(१) आदिना योग्यताज्ञानात्तिज्ञान-विरोधिजिज्ञासादिप्रतिबन्धका-
भावपरिपद इति ख० ।

(२) तथाच पक्षतावक्षेदकसामानाधिकरणेन हेतुभावात् भागासिद्धि-
रिति भावः ।

दृत्तिलनियमेन तच साधासन्नात् प्रमाफङ्गोपधायकसात्यनाभावस्तु
साधत्वे सिद्धसाधनादिति भावः ।

अत्र केचित् शब्दस्तु खप्रत्यच्चानुभितिभिक्षप्रमाजनकले माना-
भावः । न चैव वाक्यश्रवणनन्तरं वाक्यार्थबोधः कथं स्थादिति
वाच्यम् । वाक्यघटकीभूतसन्तात्पदेभ्यस्तत्पदार्थापस्थितौ मनसै-
वोपनौतभानात्मकवाक्यार्थबोधसम्भवात् । न च तथापि वाक्यश्रवण-
नन्तरं शब्दलज्ञातिविशेषविशिष्टवाक्यार्थबोधः कथं स्थानादृग्भावात्-
वच्छिक्षबोधस्यापि पदार्थापस्थितिसङ्कातमनोमात्रेतुकले मानसत्व-
विशिष्टसाक्षात्कारमात्रस्यैव शब्दस्तापन्त्रिरिति वाच्यम् । शब्दस्तु-
पातिरिक्षजातौ मानाभावात् शब्दस्तातिरिक्षजातेरभुपगमे तद-
वच्छिक्षोत्पत्तिनियामकतया^(१) इत्या पदजन्यपदार्थापस्थित्यादेवेतत्-
ताया अवश्यकस्यनौयत्वेन गौरवप्रसङ्गाचेत्याङ्गः । तदस्तु, असुमर्थं
शब्दवामि अयमर्थः शब्दित इत्यादितुभवसिद्धायाः शब्दलज्ञाते-
रपङ्गोतुमशक्त्यात् । अतएव तदवच्छिक्षं प्रति इत्या पदजन्यपदार्थ-
ापस्थित्यादेः कारणत्वकस्यनागौरवमपि प्रामाणिकत्वात् दोषात् ।
वस्तुतस्तु असुमर्थं इष्टोमि श्रुतमेवेदं पुराणादिभ्य इत्याकारात्-
भवसिद्धैव शब्दलज्ञातिः । न च श्रुधातोः आवणप्रत्यक्ष एव श्रम्भः
शब्दलज्ञातिः कथं तादृशानुभवविषय इति वाच्यम् । श्रुतोना-
नार्थत्वात् “आत्मा वाऽरे मैत्रेयि श्रोतव्यो मनस्य इत्यादिश्रुतौ^(२)” मया
अयमर्थः श्रुत इत्यादिष्ठौकिकवाक्ये च शब्दबोधेऽपि प्रायोगात् ।

(१) तदवच्छिक्षोत्पत्तिनियामिकाया इति ख०, ग० ।

(२) “आत्मा वाऽरे मैत्रेयि श्रोतव्यः” इत्यादिश्रुताविति ख०, ग० ।

न च तत्त्वं ग्राह्ये लक्षणेति वाच्यम् । शुद्धः प्रत्यये लक्षणेत्यस्मापि^(१) सुवचलात् । अथासु ग्राह्यलं आतिरक्षु वा तदवच्छिक्षमं प्रति पदभागजन्यपदार्थोपस्थित्यादैर्हेतुम्, तथापि सा आनिर्माणस्तत्त्व-व्याख्येव तथाच चतुरादिवच्छब्दोऽपि प्रत्यच्चप्रमाणान्वर्गतः एव न तु प्रमाणान्वर्गतः । न च तत्त्वं मानसलक्ष्याभ्युपलब्धे यागादेः ग्राह्यबोधान्वर्गतः यागं साचात्करोमीत्यतु वसायापत्तिः तत्त्वं इदं नातुमितं न वा साक्षात्कात्त्वं किञ्चु शुद्धमेवेदं पदेभ्य इत्यतु वसायाभावापत्तिस्त्वेति^(२) वाच्यम् । सौक्रिकविषयतात्मकम्^(३) साचात्कारलावच्छिक्षमविषयतत्त्व-ग्रन्थावधोऽपि विषयलात्^(४) । अन्यथा सुरभि चन्द्रं इत्युपनीतभावान्वर्गतः सौरमं साचात्कारो-मीत्यतु वसायाभावापत्तेषु^(५) । न च तत्त्वं मानसलक्ष्याभ्युपलब्धे उपनीतभावान्वर्गतः तथाच यागादिकं इष्टोमीत्यतु वसायवत् घटादिकं इष्टोमीत्यतु-वसायः स्वादिति वाच्यम् । ग्राह्यलावच्छिक्षमविषयतायासाचाभावेन

(१) ग्राह्ये ग्रहकः आवश्यप्रत्यये लक्षणेत्यस्मापीति ख०, ग० ।

(२) इत्यतु वसायानुपपत्तिस्त्वेतोति ख०, ग० ।

(३) सौक्रिकविषयतात्मकेति ख०, ग० ।

(४) तथात्वैतन्त्रते ग्राह्यस्य मावसोपनीतभावान्वर्गतया सौक्रिकविषयलाभावात् यागादेः ग्राह्यबोधान्वर्गतः न यागं साक्षात् करोमीत्यतु वसायापत्तिर्वद्वा वा इदं न साक्षात् वक्षतमित्यतु वसायानुपपत्तिरिति भावः ।

(५) इत्यतु वसायानुपपत्तेष्वेति ख०, ग० ।

(६) एवाग्न्योपस्थितघटादीनामपीत्यर्थः ।

तादृशानुव्यवसायाभावात् यदंगे वृच्छा पदजन्यपदार्चीपस्थित्यादि-
जन्यत्वं तत्रैव तादृशविषयतायाः सत्त्वादिति चेत्, न, ग्राव्यत्वाते-
र्मानसत्वायत्वे मानाभावात् तदवच्छिक्षणं प्रति वृच्छा पदजन्य-
पदार्चीपस्थित्याकाङ्क्षानादैर्हेतुत्वस्यावश्वकलेन साधव-गौरवानव-
काशात् । न च ग्राव्यसामयीदशार्थां मानससामग्र्यावश्वकलात् मानस-
सामय्ये व मानभिति वाच्यम् । मानसज्ञानं प्रति ग्राव्यसामयाः प्रति-
वन्धकत्वाभावस्यासिद्धतया तदानीं मानससामय्या अपि सन्दिग्ध-
त्वात् । न च ग्राव्यत्वस्य मानसत्वविरुद्धत्वे मानसत्वावच्छिक्षणं प्रति
ग्राव्यसामयीप्रतिवन्धकत्वस्य कल्पनीयतया तद्वायत्वे च न तथेति
साधवतर्कसहजतं^(१) मानसत्वायाप्तव-तदभावान्यतरसाधकप्रमेयत्व-
हेतुकानुमानसेव प्रमाणभिति वाच्यम् । न हि भमापि मानसत्वा-
वच्छिक्षणं प्रति ग्राव्यसामयीत्वेन प्रतिवन्धकत्वं, अपि तु अनुभित्यादि-
सामयीसाधारणेन मानसेतरज्ञानसामयीत्वेन, तज्जानुभित्यानुपत्तिः-
दशार्थां मानसोत्पत्तिवारणाय भवतामयावश्वकभिति कुतो
साधवं परन्तु विपरीतसेव गौरवं तथाहि ग्राव्यत्वस्य मानसत्व-
विरुद्धत्वे मानसेतरज्ञानसामय्या मानसत्वसेव प्रतिवन्धतावच्छेदकं
तद्वायत्वे तु ग्राव्येतरमानसत्वसेव प्रतिवन्धतावच्छेदकं अन्यथा
स्फृतिसामयीत्वे भिन्नविषकलौकिकप्रत्यक्षसामयीत्वे साक्षुषा-
शुपनीतभानादिशामयीत्वे च मानसान्तरवत् ग्राव्यात्मकमानस-
सायाप्तनुपत्त्यापत्तेः, किञ्च ग्राव्यत्वस्य मानसत्वायत्वे यत्र पदजन्य-
यागच्छुपस्थितिरक्षुद्धान्तसंघटाद्युपस्थितिश्च समूहासम्बन्धोपस्थितिरूपा

(१) साधवज्ञानसहजतभिति क० ।

त्वस्य करणान्तरसाम्यात्^(१) । तथापि शब्दो न प्रमा-

तत आकाङ्क्षा-योग्यतादिसमूहास्थानं ततो यागादेः शब्दबोधः तत्र
शब्दबोधसमये उच्चृष्टान्तोपस्थितघटादेरपि मानसापत्तिः । न चेष्टा-
पत्तिः, शब्दबोधानन्तरं घटं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तेः, अपि च
योग्यतासंशयद्ग्राहामपि शब्दश्वरणानन्तरं वाक्यार्थनिष्ठयोऽनुभव-
सिद्धः स कथं स्वात् योग्यतासंशये स्ति मानससंशयसामग्रीसत्त्वा-
दर्थसंशयोत्पत्त्यापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थवल्लस्य योग्यतालादिति
क्षतं पश्चवितेन ।

इदानीं वैशेषिकमतमागद्धते, ‘तथापौति आकाङ्क्षादिज्ञान-
विशिष्टस्य शब्दस्य शब्दाविषयकप्रमोपधायकलेऽपीत्यर्थः, न प्रमा-
णान्तरमिति, नतु प्रमाणान्तरत्वं यदि स्वभिज्ञप्रमाणत्वं तदा तद-
भावे साध्ये सिद्धाधनं^(२) । अयं प्रत्यज्ञातुमानभिज्ञप्रमाणत्वं तदा
तम्भावे अप्रसिद्धिः तेनोपमानानभुपगमात्, अतुमानभिज्ञत्वेत्
तदा तदभावे साध्ये सिद्धाधनं नैयायिकैरपि शब्दसिद्धानुभितौ
शब्दस्य करणलख्मीकारादिति चेत्, न, प्रमाणान्तरत्वं हि अतु-
मितिभिज्ञशब्दाविषयकप्रमितिकरणत्वं, तदभावः साध्यः स्वविषयक-
प्रत्यक्षकरणतया वाधवारणाय शब्दाविषयकेति । न च प्रत्यक्ष-
करणत्वमेव नास्ति व्यापाराभावादिति वाच्यम् । स्वविशिष्टवृद्धौ

(१) कारणान्तरसाम्यादिति ख० ।

(२) तथाच स्वस्मिन् स्वभिज्ञप्रमाणत्वाभावस्य सर्ववादिसम्मतत्वमिति भावः ।

गान्तरं पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः^(१)। तथाहि

करणत्वसम्भवात् निर्विकल्पकस्त्रैव व्यापारम्भात् । न चैव शब्दविषयक-
शब्दकरणे शब्दोगुण इति शब्दे नैयायिकानां अंगतः चिद्रूपाधनं
इति वाच्यम् । पचतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेऽप्यतामदहि-
भवेन वा पचताम्^(२) । अदा ‘न प्रमाणान्तरं’ कृप्रप्रमाणान्तर्गतं,
प्रत्यचातुभित्यन्यतरत्वायतावच्छेदकानुभवद्विज्ञान्यतात्मकमिति
चावत्, इदमिन्द्रियादवेव प्रसिद्धं, ध्वंसादेरपौष्ट्रियादिविद्यतया
अप्रसिद्धिवारणाय अनुभवदृष्टीति, स्मृतेरप्यनुमाणजन्यतया अनु-
मानस्य कृप्रप्रमाणान्तर्गतत्वसम्भादनाय आनन्दं विद्यायानुभवलेनो-
पादानं^(३) । एतच्च ज्ञायमानशब्दकरणतापचे, शब्दज्ञानकरणतापचे
तु शब्दज्ञानं पचोबोधः, तच हेतुमात्र, ‘पदार्थसंसर्गस्त्रैति, ‘अनु-
मानत एव सिद्धे’ अनुमितिसामग्रीत एव यहात्, अनुमिति-

(१) अनुमानत एव सिद्धेरिति ख०, अयमेव पाठः टौकाकारसम्मत इति ।

(२) तावृशशब्दभिन्नशब्दस्य पक्षत्वादिविद्यर्थः ।

(३) ‘अनुभवलेनोपादानमित्यनन्तरं ‘शब्देन्द्रियसाधारणत्वाभावात् तदन-
न्तर्गतत्वेन तावृशजन्यतात्मकत्वमात्रविवक्षणे साध्याप्रसिद्धिः काजादि-
गिल्लजनकतातिरूपितजन्यताया अपि अनुभवद्विज्ञानात् तदृष्टिजन्य-
तात्वस्य घटादिविद्यतायामपि सत्त्वात् तावृशजन्यतात्वस्य आप्यताव-
च्छेदकत्वाभावात् सामानाधिकरणसम्बन्धेनानुभवद्विज्ञानविद्यित्यजन्य-
तात्वस्य तावृशजन्यतात्वस्यसिद्धावेदैश्यस्यापि सिद्धेरिति पूर्वकल्प एव
सम्मिलिति ध्येयं’ इत्यधिकः पाठः क-चिद्वितपुस्तके वर्तते ।

शामयीभिष्मामया अपहादिति थावत्, एवच्च अनुमितिशामयी-
भिष्मामयीजन्यग्रस्ताविषयकज्ञानाकरणलादिति हेतुरिति भावः ।
मन्यथं हेतुः स्वरूपासिद्धौः घटमानयेत्यादिग्रस्तजन्यज्ञानस्तानुमिति-
शामयीभिष्मामयीजन्यलादित्यतथाह, ‘तथाहीति । यदा अनुमिति-
शामयीभिष्मामयीजन्यग्रस्ताविषयकज्ञानाकरणलादिति हेतुरस्तः;
मन्यथं हेतुः स्वरूपासिद्धौः तादृशसामयीजन्यग्रस्ताविषयकज्ञानं
पदार्थसंसर्गज्ञानमेव तस्येव करणलात् ग्रस्तस्येत्यतथाह, ‘पदार्थसंसर्ग-
खेति, ‘सिद्धैः’ यस्तात्, तथाच तादृशसामयीजन्यलमेव पदार्थसंसर्ग-
ज्ञाने नास्तीति भावः । अनुमानेन सिद्धिप्रकारमेवाह, ‘तथाहीति,
यथापि कृप्रप्रमाणान्तर्गतत्वे साधे नायं हेतुः सम्भवति अतीक्षिये
परमाणुरादौ अभिष्मारात् तथापि तस्मिन् साधे ‘अनुमानतः’ अनु-
मानविधया, ‘सिद्धैः’ साधकलादित्यर्थः, तथाच पदार्थसंसर्गानुमाप-
कलादिति हेतुरिति भावः । पदार्थसंसर्गकानुमापकलमेव कथं
तदाह, ‘तथाहीति ।

बेचिनु ‘ग्रस्तो न प्रमाणान्तरं’ इत्यस्य ग्रस्तलं तज्ज्ञानलं
वा अनुभवत्वसाधाद्याप्यजात्यवच्छिक्षकार्थताप्रतियोगिककारणताव-
च्छेदकं नेत्यर्थः, तत्त्वे साधकाभावादिति हेतुरस्तः । मतु ग्रस्तस्येष
प्रमाणान्तरं तदा घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगानन्तरं^(१) पदार्थसंसर्ग-
बोधः कथं सादित्यत चाह, ‘पदार्थेति, अनुमानतः सिद्धिप्रकार-
मेव विवृष्टोति, ‘तथाहीतीत्याङ्गः ।

(१) घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगानन्तरमिति ख०, ग० ।

गामभाज दण्डेनेति^(१) पदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि

पदश्रवणानन्तरं पदार्थापस्थितिस्तदनन्तरं पदानि पचौक्षत्य
पदार्थान् पचौक्षत्य वा पदार्थसंसर्गः ओचातुमीथते न तु पदार्थ-
संसर्गस्य शब्दबोधः इति वैग्रेषिकमतं तत्त्वादौ पदपदकातुमाग्रप्रकारं
दर्शयति, 'दण्डेनेति, पदार्थपदकन्वये वक्ष्यते, गुह्यये सौकिकः
शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तत्त्वतनिरासार्थं वैदिकपदानि
पचौक्षत्य वैदिकस्तेऽप्यतुमानात् पदार्थसंसर्गस्थिद्धिप्रकारं दर्शयति,
'वैदिकेति, अच वैदिकशब्दलेन न पचता किञ्चु खण्डकामोऽग्निष्ठो-
मेन यज्वेतेत्यादिक्लेष्ट अन्यथा पदार्थदिर्विग्निष्ठज्ञानासमावादिति
बोधः । 'तात्पर्यविषयेति तात्पर्यविषयीभृतोयः स्मारितपदार्थसंसर्गः
तज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः' । न च तात्पर्यविषयीभृतोयः संसर्गस्तज्ञान-
पूर्वकाणीत्येव सम्बद्धं किं स्मारितपदार्थत्वेनेति वाच्यम् । दण्डेन
गामभाजेति प्रयोगानन्तरं गोपदार्थम् पदार्थादिविषयकज्ञानमत्तु-
भवसिद्धं अनुमानेणापि तादृकज्ञानं करणीयं अन्यथा तदिष्यक-
ज्ञानार्थं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिरत्सदुपादानात् । न च
तथापि कर्मले गोसंसर्गविगाहिज्ञानं कर्मलं गोमज्ज वेति संश्य-
निवर्त्तकं तच एतदत्तुमानाच वृत्तं तेन शब्दोऽवश्यं प्रमाणान्तर-
मङ्गोकार्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यविषयः स्मारितपदार्थसंसर्ग-
यच तज्ञानपूर्वकाणीत्युपत्यन्या तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग-

(१) दण्डेन गामभाजेतौति ख०, एतत्यात्यस्त्रैव टौकाकारसमवत्वमिति ।

वत्यदार्थज्ञानपूर्वकाणीति^(१) साधार्थः^(२) । न च स्मारितेति वर्थं, तदत्पादाने थथा पदार्थलक्षपेण गोसंसर्गवत्कर्मलज्ञानपूर्वकलं चिद्धति तथा पदार्थलक्षपेण घटादिसंसर्गवत्कर्मलज्ञानपूर्वकल-खापि सिद्धापत्तेः । न च तत्संसर्गस्य तात्पर्याविषयतथा कथं तत्संसर्गवत्कर्मलज्ञानपूर्वकलं चेत्स्तीति वाच्यम् । यदा पदार्थ-संखर्गाऽपि तात्पर्याविषयः अथ च गवादिपदेन स न स्मारितस्तदा तत्त्विज्ञापत्तेः । न च प्रह्लादपदे तज्ज्ञानपूर्वकलस्य वाधादेव न चिद्धिरिति वाच्यम् । यदा तज्ज्ञानमपि वक्तुः पूर्वमस्ति तदा वाधाभावात्, स्मारितलोपादाने तु तस्य तदानीमस्मारिततथा न तत्संसर्गवत्ज्ञानपूर्वकलयिद्धिः । न च तस्मिद्धावपि न चतिः उद्देश्यस्य कर्मले गोसंसर्गवगाहिज्ञानस्य दृष्टत्वादधिकन्तु प्रविष्टमिति न्यायादिति वाच्यम् । तथा सति दण्डेनेत्यादिप्रयोगानन्तरं घटाद्य-विषयकज्ञानमनुभवसिद्धं अनुमानेन च तस्य दृष्टमिति तदर्थं ग्रन्थस्य प्रमाणान्तरतापत्तेः एवं सर्वं च बोध्यं^(३) । न च घटादिरपि

(१) न च तथापि तत्सम्बन्धेन गोमस्वनिष्ठयस्तैव विरोधितात् तस्यानि-वर्वाहात् तद्वेषतादवस्थमिति वाच्यं । तत्सम्बन्धेन तज्ज्ञानस्यैव तत्र तस्प्रयोजकतत्सम्बन्धवत्ज्ञानस्यापि विरोधितादिति भावः ।

(२) साध्यत्वादिति क ।

(३) ‘एवं सर्वं च बोध्यं’ इत्यनन्तरं ‘न च तथाप्यनुभितौ ज्ञानपूर्वकल-खाधिकस्य भावात् शास्त्रान्यूनानतिरिक्तविषयत्वमनुभितेरसिद्धमिति वाच्यं । ज्ञानपूर्वकत्वाद्यतिरिक्तशास्त्रविषयविशेष्यप्रकारसंसर्गातिरिक्तविशेष्यप्रकारसंसर्गाविषयत्वमन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं तच तादृशपूर्वकभानेऽपि तादृशानुभितावद्युक्त्युभित्यभिप्रायादिति ध्येयं’ इत्यधिकः पाठः क-चिद्वितपुस्तके वर्तत इति ।

घटादिपदेन सारित एवेति वाच्यम् । सारितपदार्थत्वस्य हि प्रक्षतपदस्मारितेव्यर्थः^(१) प्रक्षतपदस्मारितलं दितीयपदार्थेऽपि विशेषं देयं अन्यथा यदा करणत्व-कर्माल्बोभयनिष्ठगोसंसर्गं एव तात्पर्यं वर्तते अथ चामपदेन करणत्वं न सारितं तदा तात्पर्यविषयप्रक्षत-गोपदस्मारितार्थसंसर्गवत्पदार्थत्वस्तपेण करणत्वान्पूर्वकलस्थापि सिद्धापत्तेः तस्मिद्द्वौ च तदानीं करणत्वाविषयकज्ञानस्थानुभवसिद्ध-स्थानुमानादनिर्वाहात्^(२) तदर्थं ग्रन्थस्य प्रमाणान्तरतापत्तेः, इत्यस्य तात्पर्यविषयो य एतद्वोपदस्मारितार्थसंसर्गस्तदान् यः एतद्वमपद-स्मारितार्थसंसर्गस्तदान् य एतद्वापदस्मारितार्थसंज्ञानपूर्वकाणी-त्वादिकमेण नानैव साध्यं समूहासामनानुमितिः । न च यदा दस्ते-नेत्यादिप्रयुक्तेन गोपदेन सम्बन्धिविधया आकाशमपि सारिते कर्माल्बनिष्ठतस्यांगेऽपि तात्पर्यविषयः तदा एतद्वोपदस्मारितत्वस्तपेण-काशादिसंसर्गवत्कर्माल्बज्ञानपूर्वकलस्थापि सिद्धिप्रषঞ্জादिति वाच्यम् । वृत्त्या^(३) एतद्वोपदस्मारितत्वस्य विवक्षितत्वात् एवमपदस्य सारि-तत्वमपि वृत्त्या विवक्षणीयं, अन्यथा यदामपदेन यथाकथस्तित्

(१) प्रक्षतपदस्मारितेव्यर्थादिति क० ।

(२) करणत्वाविषयकज्ञानस्थानुमानादनिर्वाहादिति ख०, ग० ।

(३) अच वृत्तित्वं शक्ति-गत्यान्यतरसम्बन्धत्वं, तथाच सम्बन्धत्वेन तात्प-ज्ञान्यतरसम्बन्धज्ञानगत्यपदस्मारितत्वं अत्र विवक्षणीयं, अतः उक्तास्यले आकाशस्य जगतत्वेन जगतत्वरूपसम्बन्धज्ञानगत्यपद-स्मारितत्वेऽपि न वृत्त्या पदस्मारितत्वमिति ।

भूम्भेन करण्त्वमपि स्मारितं तन्निष्ठगोसंसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः
तदा तस्मापि चिद्धापत्तेः, तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणम्^(१) यदाम-
पदार्थकर्मलनिष्ठगोपदार्थस्य समवायहृपसंसर्गतात्पर्येण दण्डेनेत्यादि-
वाक्यं प्रयुक्तं तदा एतद्वोपदस्मारितार्थसंसर्गत्वहृपेण एककाङ्क्षीनला-
दिसंसर्गवत् कर्मलज्ञानपूर्वकत्वस्यापि चिद्धिवारंणाय । तात्पर्यविषय-
त्वस्य एतत्पुरुषीया एतत्काङ्क्षीना या एतदाक्षयन्यप्रतीतीक्षा-
तद्विषयत्वं, यदा एककाङ्क्षीनलादौ सयवाये च तात्पर्येण दण्डेने-
त्यादिवाक्यं प्रयुक्तं तदा तात्पर्यविषयीभूतैतद्वोपदस्मारितार्थसंसर्गत्व-
हृपेण एककाङ्क्षीनलादिसंसर्गत्वकर्मलज्ञानपूर्वकत्वस्यापि चिद्धिः
स्मादित्याकाङ्क्षानिरूपकत्वमपि संसर्गविशेषणं देयं,^(२) आकाङ्क्षानि-
रूपकत्वस्य एतद्वोपदनिष्ठपितैतद्भूपदनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकत्वं, अन्यथा
एककाङ्क्षीनलादेरपि कुचिदिदाकाङ्क्षानिरूपकत्वेन तद्वेषतादव-
स्थान् । न च वैशेषिकैः शास्त्रलज्ञातेरनभ्युपगमात् तस्ये आकाङ्क्षा-
निरूपकत्वं^(३) दुर्ब्लिमिति वाच्यम् । तैरपि शास्त्रलज्ञातिरभ्युपेषत-
एव परम् तु सा आतिरकातुमितिद्वन्निरतुमितिलब्धायेवाभ्युप-
गमात्, अस्तु वा तत्संसर्गभिक्षसंसर्गत्वमेवाकाङ्क्षानिरूपकत्वं,^(४) एवं
यदा गवि कर्मले च तात्पर्येण दण्डेनेत्यादिकं वाक्यं प्रयुक्तं अथ

(१) संसर्गविशेषणस्येवस्य अग्रिमेण चिद्धिवारण्यायेवनेन सहान्ययः ।

(२) आकाङ्क्षानिरूपकत्वस्यार्पि संसर्गविशेषणत्वमिति ख०, ग० ।

(३) शास्त्रबोधाशुक्रानुपूर्वीमत्वहृपाकाङ्क्षानिरूपकत्वस्य शास्त्रलघटित-
त्वेन तावृश्चात्यनभ्युपगमे तस्य दुर्ब्लिमिति तात्पर्यम् ।

(४) आकाङ्क्षानिरूपकसम्बन्धत्वमिति क० ।

आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बलात् घटमानयेतिवत् ।

च गोपदेन सच्चणथा घटादिरपि आरितः अमपदेन सच्चणथा करण्णलमपि आरितं तथोः संसर्गेऽपि तात्पर्यविषयः एतदुभयम् न तात्पर्यविषयः तदा एतद्वोपदस्मारितार्थसंसर्गवदेतदमपदार्थल-
रूपेण घटादिसंसर्गवक्तरण्णलगूर्ककलसापि . चिह्निः आदिति गोपदस्मारितार्थेऽमपदस्मारितार्थं च तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं देवं । ननु गोपदार्थामपदार्थविषयात्मकालादिसंसर्गस्य प्रकाशस्यात् आकाङ्क्षाया-
अनिरूपकलादेवाभिद्वृः इति चेत्, सत्यं, तदुभयघटितसाथे च देयमेव तत्, किन्तु यत्ताभ्याजपदमपि पञ्चीकृतं तत्र चानुकूलत्व-
विषयत्वात्मस्वद्यमेवाकाङ्क्षानिरूपकं तदभिप्रायेण मूले तदु-
पादानभिति सर्वं रमणीयं । ‘आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बलादिति गोपदाकाङ्क्षादिमदमपदलात् दण्डपदाकाङ्क्षादिमहापदलादित्यर्थः, समूहालमनस्य परामर्शः, ‘आकाङ्क्षादीत्यादिना घोग्यतापरिप्रयः, यत्पदाकाङ्क्षायोग्यतावश्यत्पदं भवति’^(१) तत् तत्त्वात्पर्यविषयीभूतो चः दृष्ट्या तत्पदस्मारितात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्याकाङ्क्षानिरूपक-
संसर्गः तदान् यो दृष्ट्या तत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थः तज्ज्ञानपूर्वकभिति सामान्यसुखी आप्निः^(२) विशेषव्याप्तौ ‘घटमान-

(१) यद् यत्पदाकाङ्क्षायोग्यतावद्यद्यत्पदं भवतीति ख० ।

(२) अचेदं चिक्षयं यत्तद्वां सामान्यत उदाहरणवाक्याधीनसामान्याप्निः-
जामः ततो विशेषहेतुपरामर्शः, अथ वा तावृद्धोदाहरणक्तरं

येति दृष्टान्नासङ्गतेः । एवम् वक्षिना सिद्धतीत्यादौ टापदाकाङ्क्षा-
दिमसिच्चपदे अभिचारः सिच्चपदार्थस्य एतद्वापदोपस्थापितार्थ-
संसर्गवस्त्राभावादतो अत्यदयोग्यतावत्त्वं इतावुपान्तं, तदर्थस्य न
अत्यदार्थादितार्थकल्पं, तथाबति अत्यदद्वयेन पदार्थी नोपस्थापितः
परस्तरमवाधितार्थकल्पु भवति तच्चैव अभिचारापत्तेः तदुभवपद-
स्थारितस्यैवार्थस्थापविद्वेरपि त वृत्त्या अत्यदस्थारितार्थादितार्थस्य
वृत्त्या स्मारकलं तत्, अन्नार्थदद्वय एव तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं देयं,
अन्यथा तात्पर्यं विजैव अत्यदद्वयं प्रयुक्तं अथ च वृत्त्या स्मारितार्थकं
परस्तरमवाधितार्थकल्पं भवति तच्चैव अभिचारापत्तेः तात्पर्य-
विषयीभूतस्यैव तदर्थस्थापसिद्धेः, अवाधितलक्ष्मु तात्पर्यविषयसंसर्गेण
बोध्यं अन्यथा पदार्थमात्रे तात्पर्यणं अत्यदद्वयं प्रयुक्तं तस्मैस्मर्गे
तात्पर्यं नास्ति किञ्चु पदार्थीपस्थापकलं अवाधितार्थकलस्य वर्तते
तच्चैव अभिचारापत्तेस्थात्पर्यविषयतत्पदार्थसंसर्गस्यैवाप्रसिद्धेः । न च

सामान्यहेतौ आस्तिष्ठानं ततोऽस्थादेव आस्तिविशिष्टविशेषहेतोः
पक्षाधर्मैताष्ठानात् विशेषरूपेणैव साध्यसिद्धिरिति यत्तद्विष्टितसा-
मान्यास्तिष्ठापकसामान्योदाहरणस्यके कार्य-कारणभावः वयाच
अत्यदाकाङ्क्षा-योग्यतावद्यत्पदं भवति तत् तत्तात्पर्यविषयीभूतो
यः वृत्त्या तत्पदस्थारिततात्पर्यविषयोभूतस्थार्थस्य आकाङ्क्षानिरु-
पक्षसंसर्गः तदान् यो वृत्त्या तत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थः
तत्पदानपूर्वकम्भवति इत्युदाहरणानन्तरं सामान्यहेतौ आस्तियहात्
अमृपदं गोमत्वर्णैताष्ठानपूर्वकं गोपदाकाङ्क्षावदमृपदत्वादिति
ज्ञानेण हेतुमु आस्ति-पक्षाधर्मैताष्ठानात् समूहात्मनात्मकात् तत्त-
द्विष्टितसमूहात्मनात्मकातुमितिर्भविष्यतेरति ।

योग्यतासन्तिमन्त्रे सति संस्कृतार्थपरत्वात् तत्पर-

तदारणाय संसर्गतात्पर्यकले सतीत्येव विशेषणमुपादौयतामिति वाच्यम् । तथापि यदा घट-कर्मलयोरभेदसंसर्गं तात्पर्येण घटमिति प्रयुक्तं वृत्तिलमसंसर्गं तात्पर्यं नास्ति तदा तदमपदे अभिचारापन्नः अमपदोपस्थापितार्थस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गवत्त्वाभावात् यतस्यात्पर्यविषयीभूतोघटतादात्यसंसर्गोनामपदार्थनिष्ठः अमपदार्थनिष्ठ-घटवृत्तिलमसंसर्गस्य न तात्पर्यविषय इति, यदा चाधाराधेयभाव-समन्वे तात्पर्येण घटः कर्मलमिति प्रयुक्तं तदा तत्कर्मलपदे^(१) अभिचारः कर्मलपदार्थे घटपदार्थस्याकाङ्क्षानिरूपकाभेदसंसर्गवत्त्वाभावात् अतो यत्पदाकाङ्क्षावत्त्वं विशेषणं । न च तथापि स दोषस्तदवस्थः कर्मलपदस्यापि तादात्यसमन्वेनात्मयबोधजनने घटपदाकाङ्क्षावत्त्वादिति वाच्यं । आकाङ्क्षानिरूपकसंसर्गणावाधितत्वस्य योग्यताघटकलस्याभाव तदुपादानात् तदथं निर्गतिस्तेवर्थः वृत्त्या यत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थतात्पर्यविषयाकाङ्क्षानिरूपकसमन्वेनावाधितस्य तात्पर्यविषयीभूतार्थस्य वृत्त्या स्मारकं यत्पदं भवतीति सर्वं सुखम् ।

प्रहृतसाध्ये लीकावतीकारोक्तेतदयं दूषयति, ‘योग्यतेति, ननु संस्कृतार्थपरत्वं एकपदार्थसंसर्गवाम् योऽपरपदार्थस्यात्मतीतौच्छ-योच्चरितत्वं, तथाच योग्यतोपादानं वर्यं’ विशंवादिवाक्यस्यलेऽपरपदार्थस्यैकपदार्थसंसर्गवत्त्वाभावाद्वेत्त्वभावेनैव अभिचारस्य वाधित-

(१) तद्वृत्त-तत्कर्मलपदे इति क० ।

सन्निधिमस्वादेति न हेतुः, संस्थृष्टोऽहि योऽर्थस्तत्परत्वं
तत्परसन्निधिमस्वं वा असिद्धं संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः ।

लादिति चेत्, न, संस्थृष्टार्थपरत्वं इ एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गप्रती-
तीच्छयोच्चरितत्वं एवज्ञ विसंवादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय योग्य-
तोपादानं, योग्यसतात्पर्यक्षेण वाक्येन यत्र पदार्थसमरणं न जनितं
तत्र व्यभिचारवारणायासञ्जिमत्त्वे बतीति सारकलार्थकं, ‘तत्परेति
संस्थृष्टार्थपरेत्यर्थः, तथाचैकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरि-
तत्वे बति आसञ्जिमत्त्वादित्यर्थः, अचापि योग्यतात्मुष्मनीया । न
च इत्योरभेद इति वाच्यं । विशेष-विशेषणभावभेदेन^(१) भेदात् ।

केचित्तु अत्र योग्यता न प्रवेशनीया । न चाच योग्यताया-
अप्रवेशेऽयोग्यवाक्ये व्यभिचार इति वाच्यं । एतद्वोषस्थानाप्नोक्त-
इत्यादिना स्थूलमेवाक्ये वस्त्रमाणवात् इति प्राञ्छः ।

यथाश्रुते दूषणमाह, ‘संस्थृष्टो हीति एकपदार्थसंसर्गवान्
योऽपरपदार्थस्तपरत्वमित्यर्थः, ‘तत्परेति तत्परत्वे बति सञ्चिधि-
मत्त्वस्त्रेत्यर्थः, ‘वाकारस्वार्थं, ‘असिद्धं’ प्रकृतात्मानात् पूर्वमङ्गातं,
विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानं इतुमाह, ‘संसर्गस्तेति एकपदार्थसंसर्ग-
वस्थापरपदार्थं प्रागप्रतीतेरित्यर्थः । न चैवं भवतामपि साधा-
प्रयिद्धिरिति वाच्यम् । अस्तद्वारा सामान्यतोव्याप्तिस्थलेऽप्रसिद्धुस्तैव
वाच्यस्य पञ्चधर्मतावस्थात् यिद्द्वेष्टुप्रसिद्धिद्वावश्यमपेचितेति भावः ।
इदमुपक्षेप्त्वा पूर्वोक्तक्षेण योग्यताविशेषणमपि व्यर्थमित्यपि बोच्यं ।

(१) विशेषण-विशेषणभावभेदेनेति ख०, ग० ।

संस्कृतप्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारकप्रतीतिपरस- निधिमत्त्वं वा अनास्तोक्ते निराकाङ्क्षे च व्यभिचारः ।

मन्त्रेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोऽस्त्रितलं संस्कृतार्थपरत्वं तादृ-
गोऽस्त्रितले चति सञ्चिधिमत्त्वं तत्परसञ्चिधिमत्त्वमित्यत आह, ‘संस्कृतप्रकारकेति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंस्कृतप्रकारकेत्यर्थः, अज-
प्रकारकलं विषयकलमाच अन्यथा खरूपासिद्धं चात्, ‘अनास्तोक्त-
इति अथोग्य इत्यर्थः । न चैतदयुक्तं योग्यताथा इतुष्टकलादिति
वाच्यम् । ‘अनास्तोक्तपदस्य स्थिरजलाभिप्रायेण पथसा सिद्धतीत्या-
अनास्तोक्तविशेषपरत्वात् । न च तचापि न व्यभिचारः तस्यार्थ-
योग्यलादिति वाच्यम् । लौक्षावतीकारमते हि अन्यप्रयोजक-
रूपवत्तं योग्यता सा च तच वर्तत एव जलात्मस्य सेककरणस्यार्थ-
प्रयोजकरूपलेन तस्य करकार्या सन्वात्, चेषाच्चित्तमते ‘अनास्तोक्त-
इति द्वितीयेहेतौ दूषणं तच योग्यताथा अनिवेशात्, ‘निराकाङ्क्षे
चेति इतुदये दूषणमिति ष्ठेयं । ‘निराकाङ्क्षे चेति घटः कर्मल-
मानयत्वं छतिरित्यादावित्यर्थः, घटपदार्थं कर्मलपदार्थस्याकाङ्क्षा-
निरूपकसंसर्गप्रसिद्धा साधासन्वादिति भावः ।

ननु यदाभाजधालर्थाख्यातार्थयोर्विषयत्वरूपसंसर्गं तात्पर्येण
दर्शनेत्यादिवाक्यं प्रयुक्तं अनुकूलत्वसंसर्गं च तात्पर्यं मास्ति तदा तदा-
क्षयन्यज्ञाने न्यायमयेऽनुकूलत्वं संसर्गं न भासते भवत्यते च तदानीम-
भाजपदार्थसंसर्गतरूपेण तदपि सिद्धेदित्यत आह, ‘संसर्गस्येति अभ्या-
जधालर्थाख्यातार्थयोः संसर्गस्येत्यर्थः, ‘बङ्गप्रकारकलेऽपौति अनेक-

संसर्गस्य बहुप्रकारकत्वेऽपि नानभिमतसंसर्गसिद्धिस्तस्य
तात्पर्याविषयत्वात् । अन्यथा शब्दादप्यभिमतान्यय-
बोधो न स्यात्^(१) । अतएव विशेषण-विशेष्यभाववदर्थ-
काणि तद्बोधपूर्वकाणि वेति^(२) न स्याध्यं ।

यत्तं स्मारितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यं, मत्वर्थस्त-

रूपलेपीत्यर्थः, ‘अनभिमतेति दण्डेनेत्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयतया
ज्ञेयायिकानभिमतेत्यर्थः, ‘तस्म’ अनभिमतसंसर्गस्य, तथा चैतदर्थसेव
मया तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणसुपात्तमिति भावः । ‘अन्यथा’
तस्म तात्पर्यविषयत्वे, ‘शब्दात्’ दण्डेनेत्यादिवाक्यात्, न्यायनये इति
शेषः, ‘अभिमतान्ययबोधः’ अभिमतोयोऽन्ययबोधः एकसंसर्गमात्र-
विषयकशब्दबोध इति^(३) यावत् स न स्यादित्यर्थः, ‘अतएव’ अन-
भिमतसंसर्गसिद्धिप्रशङ्खादेव, ‘विशेषण-विशेषेत्यादि, सार्थकानीत्ये-
तावच्छाचोक्तौ संसर्गस्य न सिद्धिरित्यतो ‘विशेषण-विशेष्यभाववदिति
विशेषणता-विशेषतान्यतरवदित्यर्थः, विशेषणतमपरपदार्थगिष्ठै-
शिष्टप्रतिथोगितया भासमानलं, विशेष्यतम्भापरपदार्थप्रतिथोगिक-
वैशिष्ट्यानुयोगितया भासमानलमिति भावः । ‘तद्वोधेति तादृगा-
न्ययबोधेत्यर्थः ।

आचार्यीयं साध्यमाशङ्का दूषयति, ‘यन्मित्यादिना, आचार्यि
तात्पर्यविषयौभूतो यो वृत्त्या एतत्पदस्मारिततात्पर्यविषयार्थस्य

(१) अभिमतसंसर्गसिद्धिर्ग स्यादितीति क० ।

(२) तद्वोधपूर्वकाणीति वेति क० ।

(३) संसर्गमात्रविषयकशब्दबोध इतीति ख० ।

लिङ्गतया ज्ञापकत्वं । न चान्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वा-

संसर्गसूदन्तमिति चार्थार्थः, एवं प्रत्येकं तत्त्वपदमादाय नानैव
चार्थं प्रत्येकममपदादिकमेव पञ्चः इतुच्च पूर्वाकं एव सम्बन्ध-
सम्बन्धौ तत्त्वमिति-परामर्शाविति बोधम् । मत्वत्र मत्वर्थः कः
सम्बन्धः^(१) संयोग-समवाच्यादेः पञ्चे वाधितत्त्वादित्यत आह, ‘मत्वर्थ-
क्षेति, ‘लिङ्गपदं पञ्चपरं, अन्यथा पदानां लिङ्ग-
त्वाभावेन वाच्यापन्तेः, गच्छ एव तादात्मसम्बन्धेन लिङ्गमित्याश्रयेन
वा, ‘ज्ञापकत्वं’ कारणीभूतज्ञानावच्छेदकत्वं^(२) । ननु ‘लिङ्गतयेति
किमर्थं ज्ञापकत्वमाच्चैव सम्बन्धले दोषाभावात् । न हैर्व नैयाय-
यिकैः सिद्धसाधनसुद्धावनीयं तैरपि गच्छ ज्ञापकत्वाकारा-
दिति वाच्यम् । न हि नैयायिकैः सह विवादे इदमतुमालं
किञ्चु वाक्यश्रोतुर्वैश्चिकनये यथा रौत्या अनुमानविधया गच्छात्
संसर्गधीः सा रौतिहपदर्थते तत्र च नैयायिकैः सिद्धसाधनोद्धा-
वनप्रसङ्गाभावात् अन्यथा ‘लिङ्गतयेत्युक्तावपि सिद्धसाधनोद्धा-
वनसम्भवात् नैयायिकैः गच्छ लिङ्गतयापि ज्ञापकत्वाकारात्
पूर्वाकंसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वात्माने तदापन्तेष्व नैयायिकैरपि तदङ्गी-
कारादिति चेत्, न, वैश्चिकनये पदानां लिङ्गविधयैव ज्ञापकत्वेन
तस्य खच्छपकथममाच्चपरत्वात् सम्बन्धसु ज्ञापकत्वमाच्चमेवेति दिक् ।
‘न चेति, पञ्चे ज्ञापकत्वसंसर्गेण एतादृशसंसर्गसिद्धौ तदृष्टान्तेन

(१) कः सम्बन्धो मत्वर्थ इति ख०, ग० ।

(२) ज्ञाननिष्ठायाः कारणाताया विषयविधयावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

शुभितिहेतुत्वेन^(१) अनादित्वात् । तत्र । ज्ञापकत्व-
माचेणार्थासिद्धेः । प्रमापकत्वे तेनैव व्यभिचारात् ।

दृष्टान्ते ज्ञापकत्वसम्बन्धेन तादृशसंसर्गसिद्धिः दृष्टान्ते ज्ञापकत्वसम्बन्धेन
एतादृशसंसर्गसिद्धावेव पचे ज्ञापकत्वसम्बन्धेन तादृशसंसर्गसिद्धि-
रित्यन्योन्याश्यथः, अन्योन्याश्रयाभावे हेतुमात्र, ‘पूर्वपूर्वंति पूर्व-
पूर्वाणां वाक्यानां उत्तरोत्तरवाक्ये तादृशसंसर्गानुभितौ दृष्टान्त-
विधया प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, ‘अनादित्वादिति पञ्चीयसाधसिद्धेऽर्दृष्टा-
ञ्जीयसाधसिद्धेरादावनपेचितत्वादित्यर्थः ।

केचित्पु ‘हेतुत्वेनेत्यनन्तरं छेदः, तथाच ‘हेतुत्वेनेत्यनमन्योन्या-
श्रयाभावे हेतुः, अर्थस्तु पूर्ववत् । नवेवमनवस्थेत्यत्प्राप्ताह, ‘अनादि-
त्वादिति वौजाकुरवदनादित्वादित्यर्थः, तथाच प्रामाणिकौ अन-
वस्था न दोषायेति भाव इत्याङ्गः । तदवत् । पञ्चमन्त्रेनैव मुख्य-
हेतुप्रयोगनियमात् वृत्तीयाया असङ्गतत्वापत्तेरिति ष्ठेयम् ।

‘ज्ञापकत्वमाचेण’ ज्ञापकत्वसम्बन्धेन, स्मारितपदार्थसंसर्गस्य सा-
धने इति शेषः, ‘अर्थेति एकपदार्थं अपरपदार्थसंसर्गसिद्धेरित्यर्थः,
प्रवर्त्तकम् तथा ज्ञानभिति भावः । ननु स्मारितपदार्थसंसर्गवल्लीति
न साध्यं करणीयं किञ्चेकपदार्थसंसर्गवत्यपरपदार्थं यदेकपदार्थ-
संसर्गज्ञानं तत्त्वनकामीति साधनीयं तथाच नोक्तदोष इत्यत आह,
‘प्रमापकत्व इति एकपदार्थसंसर्गवत्यपरपदार्थं यदेकपदार्थसंसर्गज्ञानं
तत्त्वनकाम इत्यर्थः, साध इति शेषः, ‘तेनैव’ अनाप्नोक्तेनैव, कर-

(१) पूर्वपूर्वंतसदशुभितिहेतुत्वेति ख० ।

काभिप्रायप्रयुक्तपथसा सिद्धतीत्यादिवाक्येनैवेति आवत्, एतदनु-
मानसाचार्यैयत्वात्तत्त्वते सत्यप्रथोजकरूपवच्चस्य योग्यतात्त्वात्
योग्यतागर्भपूर्वीक्षेतोस्त्रापि सत्त्वादेकपदार्थसंसर्गवच्चस्यापरपदा-
र्थेभावेन साध्यस्य चाप्त्वादिति भावः । बाधाभावरूपयोग्यताथा-
हेतुविशेषणले तु ‘प्रमापकलं’ प्रमोपधायकलं, प्रमासरूपयोग्यतं
वा, आद्येऽजनितशब्दबोधके शब्दे अभिचारः, अन्ये निराकाङ्क्षा-
देरपि खरूपयोग्यलेनाकाङ्क्षादिमत्वविशेषणं हेतौ अर्थं योग्यताव-
त्त्वस्त्रैव सम्यक्त्वात् यदि च साकाङ्क्षाशब्दलेन खरूपयोग्यता तदा
आकाङ्क्षावत्त्वसेव सम्यक् योग्यतादिविशेषणं अर्थं इत्यादीनि दूष-
णान्यवयेयानि ।

केचित्तु ‘ज्ञापकत्वमाचेण’ ज्ञापकत्वसम्बन्धेन, साध्यत इति शेषः,
‘अर्थेति, ‘अर्थः’ उद्देश्यः संसर्गानुभितिरिति आवत्, अस्यासिद्धेरि-
त्यर्थः, अभावप्रतियोगितावच्छेदकेन हि सम्बन्धेन साध्यत्य-
नुमानं ज्ञापकत्वमाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वृत्तिनियामकला-
दिति भावः । ननु वृत्तिनियमाकसम्बन्ध एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
इत्यत आह, ‘प्रमापकल इति धर्मिपरोनिर्देशः, प्रमा विगिष्टज्ञानं
तत्त्वानके सम्बन्धे वृत्तिनियामकसम्बन्धे इति आवत्, साध्यतावच्छेदके
इति शेषः, ‘तेनैव’ पदेनैव, ‘अभिचारादिति पदे वृत्तिनियाम-
कसम्बन्धेन पदार्थसंसर्गसत्त्वात् इत्याङ्गः ।

भित्रानुयायिनस्तु, ननु ‘सारितार्थसंसर्गवल्लीत्यच सारितप-
दार्थसंसर्गज्ञानजनकत्वमाचं साध्यं एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवति
यदपरपदार्थज्ञानं तत्त्वगकलं वा आद्ये आह, ‘ज्ञापकत्वेति

**ज्ञानावच्छेदकतया च संसर्गसिद्धिः ज्ञानज्ञानस्य तदि-
श्यविषयकत्वनियमात् ।**

ज्ञाप्रकल्पसाधकातुमानमाचेष्टेत्यर्थः, ‘अर्थेति एकपदार्थिपरपदार्थ-
संसर्गसिद्धेरित्यर्थः, प्रवर्तकस्तज्ज्ञानमिति भावः । अक्ष्ये आह,
‘प्रमापकल इति एकपदार्थिपरपदार्थसंसर्गवति यत्तज्ज्ञानं तत्त्वन-
कल इत्यर्थः, साध्य इति शेषः, ‘तेनैव’ अनास्तोक्तेनैवेत्याङ्गः^(१) ।
तदस्त, अच संसर्गस्तैव साध्यत्वात् ज्ञापकलस्य च मत्त्वतया
साध्यतावच्छेदसम्भवात् ।

नतु भवदुक्तातुमानाङ्गापकलेन गृहीतं संसर्गज्ञानं सिद्धातु
संसर्गस्तु क्षयं सिद्धेत्तस्य व्यापकलेनागृहीतत्वादित्यत आह, ‘ज्ञा-
नावच्छेदकतयेति परामर्गे ज्ञानांशे संसर्गस्य विशेषणतावच्छेदक-
तया वक्षिज्ञानानुमितौ वक्षिवदच^(२) तज्ज्ञानमित्यर्थः । अनुमितेः
संसर्गविगाहने प्रमाणान्तरमाह, ‘ज्ञानज्ञानस्येति, ‘तदिष्येति
ज्ञानविषययावदिष्यथकलादित्यर्थः, यावदित्यकरणे अक्लसिद्धिष्य-
विषयकलसिद्धावपि संसर्गविषयकलासिद्धेः । नतु जायं नियमः
ज्ञानमितिपदज्ञने ज्ञान्वद्ज्ञाने आत्मा ज्ञानवान् इत्यनुमित्यादौ
च व्यभिचारात् । न च विषयविशिष्टतया तज्ज्ञानावगाहि-
ज्ञानस्य तज्ज्ञानयावदिष्यविषयकलमिति नियम इति वाच्यम् ।
घटः ज्ञास इति ज्ञानस्य घटज्ञानमित्यादिग्रन्थतो ज्ञाने

(१) अन्यप्रयोजकरूपवस्त्वं योग्यतेति भावः ।

(२) वक्षिवदत्तेति क०, ग० ।

संसर्गे च सम्बन्धिन एव विशेषकत्वात् ।

यभिचारात् । न च तज्ज्ञानविषयीभूतयावद्विषयविशिष्टतया
तज्ज्ञानविषयावगाहिज्ञानस्य तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकलमिति नियम-
इति वाच्यम् । उक्तसंसर्गज्ञानासुमितेः संसर्गज्ञानविषयीभूतयावद्विषयविशिष्टतया
संसर्गज्ञानावगाहिष्यत्वप्रसिद्धेः तच्चैव विवादात् ।
न च तज्ज्ञानयावद्विषयोपस्थितेरंववहितोन्नरवर्त्ति अन्तज्ञान-
विषयकं ज्ञानं तत्तज्ञानयावद्विषयविषयकमिति नियमः अनुच्छव-
शायादौ तथा दर्शनात् उक्तानुमित्यादौ च ज्ञानविषयस्य नोपस्थि-
तलं अनुच्छवशायादौ च अवशायादित एव तदिष्यस्योपस्थितलं प्रकृते
च पदार्थसंसर्गज्ञानानुमितिज्ञमकीभूतपरामर्ग्नैव पदार्थसंसर्गज्ञान-
यावद्विषयाणासुपस्थितलमिति वाच्यम् । तथाप्ययं घट इत्यादि-
ज्ञानाव्यवहितोन्नरज्ञानवानित्यनुमित्यादौ^(१) यभिचारादिति । भैवं,
वाधकाभावे सति तज्ज्ञानविषयकं यज्ज्ञानं तत्तज्ञानयावद्विषय-
विषयकमिति नियमात् उक्तस्यले कारणाभावादेरेव वाधकस्य
सत्त्वाम् यभिचारः । नचेवमपि सम्बन्धिनः पदार्थस्य भानं कथं
स्यादित्यत आह, ‘संसर्गं चेति व्यापकविशेषणविशेषणीभूतसंसर्गंग्रे-
चेत्यर्थः, ‘सम्बन्धिनः’ पदार्थस्य, ‘विशेषकलादिति विशेषतेऽगेनेति
अनुत्पत्त्या परामर्ग्नैव विशेषणलादित्यर्थः । ननु तथापि गोलाभ्याज-
लादिरूपेण गवाभ्याजनादिसंसर्गसिद्धिः कथं स्यात् स्मारितपदार्थ-
लादिरूपेणैव व्यापकताग्यहात् प्रवर्त्तकस्य तज्ज्ञानं^(२) अत आह,

(१) ज्ञानाव्यवहितोन्नरेत्यस्य अनुमित्यादाविवेनेग सह सम्बन्धः ।

(२) तथा ज्ञानमिति ख०, ग० ।

पक्षधर्मतावलात् व्यापकत्वेनाग्यहीतस्यापि संसर्गविश्व-
षस्य सिद्धिः । अथैवं भान्तिज्ञानमपि भ्रमः स्यात् । च
चेष्टापत्तिः, ईश्वरस्यापि भान्तत्वापत्तेः । इदं रजतमिति
भ्रमादिव शुक्लौ रजतज्ञानवानयमिति भ्रमस्य ज्ञा-
नात् भान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्तेष्व ।

‘पक्षधर्मतेति, ‘व्यापकत्वेनेति ताद्रूपेणेत्यादिः, ‘संसर्गविशेषस्येति
गोलाभ्यासनलादिविशिष्टोपस्थितसंसर्गस्येत्यर्थः । असदिष्यकं ज्ञानं
भ्रम इत्यभिप्रायेणाग्रहते, ‘अथैवमिति, ‘एव’ ज्ञानज्ञानस्येत्यादि-
मित्यने, ‘भान्तीति भ्रमस्य ज्ञानमित्यर्थः, ‘भ्रमः खादिति उक्त-
व्याप्तिवसाहुमविषययावदिष्यकलेन तस्यापि भ्रमविषयीभृतासदे-
शिष्यविषयकलादिति भावः । भ्रमस्येव तज्ज्ञानस्यापि भ्रमले न
कस्त्रिहोष इत्याग्रथवतः संग्रहं निराकरोति, ‘न चेति, ‘ईश्वर-
स्येति, तस्य सर्वज्ञलेन सर्वभ्रमविषयकज्ञानवल्लादिति भावः । ननु
वाधकाभावे ब्रह्मीति विशेषणादेव नेश्वरज्ञानस्य भ्रमलं तस्य सक्षात्-
विषयकलेनैव धर्मियाहकप्रमाणेन चिह्नेतिरित्यज्ञरसादाह, ‘इदं रजत-
मिति, ‘इक्षाविति, ‘प्रवृत्त्यापत्तेरित्यनेनाच्चितं, ‘ज्ञानात्’ भ्रमालु-
यवस्थायात्, ‘भान्तिज्ञेति भान्तिज्ञपुरुषस्येत्यर्थः । भ्रमविषयया-
दिष्यकलेनोभयोरप्यविशेषादिति भावः । एतद्यापाततः, रजत
ज्ञानवानयमितिज्ञानेन रजतलविशिष्टेदंविषयकज्ञानवानयमि-
ज्ञानं विविचितं, इदंविशेष्यकरजतलप्रकारकज्ञानवानिति ज्ञानं :
आस्ये प्रवृत्ताविष्टापत्तिरेव तस्यापि इक्षो रजतलप्रकारकलेन भव-

ततः प्रदृच्छीकारात्, अन्ये तस्य भ्रमविषयधावदिष्यकलेऽपि इष्ट-
तावच्छेदक-प्रदृच्छिविषययोर्वैश्चानवगाहिलेन तस्मात् प्रदृच्छापादन-
मसङ्गतं । न चेष्टावच्छेदक-प्रदृच्छिविषययोरसैश्चिष्टसापि यावद-
मार्गत्वेन तदवगाहिलमस्येवेति वाच्यम् । तथापि प्रदृच्छिविषये
इष्टतावच्छेदकप्रकारक्लात्^(१) तस्मात् प्रदृच्छापादनासम्भवात् तादृ-
गच्छानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । अथ इष्टतावच्छेदक-प्रदृच्छिविषयवैश्चा-
वगाहिलेन प्रवर्त्तकत्वमित्यभिमानेन प्रदृच्छापादनं, किञ्च उपच्छा-
ष्टीकारे भ्रमात्मवसायेऽसैश्चिष्टमवश्यं विषयः तस्य संसर्गमर्याद-
दयैव भविष्यति अन्यरूपेणासतो भागानश्चीकारात् तथाच प्रदृच्छि-
विषये इष्टतावच्छेदकप्रकारक्लमस्येवेति चेत् । न । तादृश्चास्थन-
श्चीकर्त्तव्यत्वेऽपि तादृश्चभ्रमात्मवसायात् प्रदृच्छेदुर्बारत्वात् वैश्चिष्ट-
विषयकत्वप्रयोजकव्यवसायरूपप्रत्यायत्तेः सम्भवात् तन्मतेऽयवश्यम-
नुश्चवसायश्च वैश्चिष्टविषयकत्वात् प्रदृच्छिविषये इष्टतावच्छेदकवि-
श्चिष्टशुद्धर्यवसायादिरूपसामयीसत्त्वेन प्रदृच्छिविषये इष्टतावच्छेदक-
प्रकारक्लात् । न च इक्षीरजतत्वाभाववत्तीतिबाधबुद्धुक्तरं भ्रमा-
त्मवसायात् प्रदृच्छिरापाद्यते अस्मान्तते तत्र प्रतिबन्धकसत्त्वेनात्म-
वस्त्रेनावश्यं रजतत्ववैश्चिष्टं भासते^(२) तस्य मंसर्गमर्यादद्या नान्यप्रका-
रेण सम्भवतीति तस्य प्रदृच्छिविषये रजतत्वप्रकारत्वादिति वाच्यम् ।
तन्मतेऽपि बाधकाभावे सतीति विशेषणसङ्कावात्तत्र रजतत्ववैश्चि-

(१) इष्टतावच्छेदकप्रकारक्लाभावादिति ख०, ग० ।

(२) रजतत्ववैश्चिष्टविषयकत्वमिति ख०, ग० ।

यत्तु भ्रमविषयविषयकल्पेन न भ्रमत्वं^(१) भ्रमविषयाणां^(२) सिद्धासिद्धिपराइतत्वात् इति, तच वक्ष्यामः ।

ज्ञाविषयकलात् बाध्युद्दिष्टपवाधकसहावात्, अतएव शुक्रिविशेषक-रजतलप्रकारकज्ञानवानयमिति ग्राव्यादिज्ञानात् प्रवृत्तिरापाद्यते तचासन्मते इहकौ रजतलवैशिष्ठोपस्थापकपदभावात् शुक्रौ न रजतलवैशिष्ठं विषयः तमने च व्याप्तिवसेनावस्थं तस्य विषयतादित्यपि परार्थं, तचापि कारणाभावष्टपवाधकसहावादिति सङ्क्षेपः ।

‘अथैवमिति पूर्वपञ्चे अष्टदिष्टयकलमेव भ्रमलमिति खोकुर्वतो वैशेषिकैकदेशिनः चिद्वान्मुपन्यस्य दूषयति,(३) ‘यन्मित्यादिना, अन्यथा ‘अथैवमिति पूर्वपञ्चिणं प्रति यन्मित्यादिनाचेष्टे ‘तच वक्ष्याम-इत्यस्माननुगुणतापत्तेः ‘अथैवमिति पूर्वपञ्चिणाऽप्ये चिद्वान्मानभिधानात् तदुपरि होषाभिधाने तस्यैव चिद्वान्मकरणौचित्यादित्य-वसेद्यम्^(४) । ‘भ्रमविषयविषयकलेन’ भ्रमविषययावदिष्टयकलेन, ‘न भ्रमलं’, आपादयितुं भ्रम्यमिति ग्रेषः, ‘चिद्विहौति भ्रमविषयाणां यावतां सच्चासत्त्वाभ्यामित्यर्थः, ‘पराइतत्वादिति आपादनस्य आइतत्वादित्यर्थः, भ्रमविषयाणां यावतां सत्त्वे तद्विषयकलेन कथं

(१) भ्रमविषयविषयकलेनाभ्रमत्वमिति क० ।

(२) भ्रमविषयस्येति ख० ।

(३) सिद्धान्त्येव दूषयतीति क० ।

(४) अन्यथैवादिरवसेयमित्यन्तः पाठः ख०-ग०चिह्नितपुस्तकदये नास्ति ।

मैवं, असद्विषयकत्वेन न भ्रमत्वं^(१) भ्रमविषयाणां

भ्रमत्वमापादनीयम् सम्मातविषयकल-भ्रमत्वयोर्विरोधात्, असत्त्व-स्वेच्छापि असत् आपादकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन आपादकतावच्छेदकप्रकारकापादकज्ञानाभावादापादनासम्भवात् असतः संसर्गमर्यादयेव भानाङ्गीकारादिति भावः । यदा असत्त्वस्वेच्छदा तदिष्यकलमयसदेव तथाच तेन कथमापादनीयं असति व्याप्त्यभावेनापादकलसात्तुमापकलस्य वा असम्भवादिति भावः । ‘तत्र’ व्याघ्रातरूपायां समाधानयुक्ता,(२) ‘वस्त्याम इति दूषणमित्यादिः, ‘मैवमित्यादिग्ना असद्विषयकलस्य भ्रमरूपतानिराकरणावसरेऽनुपदेवेत्यर्थः, एतत्समाधानं तदा सम्भवति यद्यसदिष्यकलं भ्रमलभवति अन्यथा सम्मातविषयकल-व्यधिकरणप्रकारकलरूपप्रभाल-भ्रमत्वयोः^(३) विरोधाभावेनेतत्समाधानासम्भवात् तस्यैव दूषणौ-यत्वादिति भावः । ‘असद्विषयकत्वेनेति, धान्येन धनवाणित्यादाविवाभेदे द्रतीया, ‘भ्रमत्वं’ भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्तं, तथाच भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्तं नासद्विषयकलरूपमिति समुदितार्थः ।

केचिन्सु ‘भ्रमत्वं’ भ्रमपदशक्त्यत्वं, द्रतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं, तथाच भ्रमपदशक्त्यत्वं नासद्विषयकत्वावच्छिन्नमिति समुदितार्थ इत्याङ्गः । ‘भ्रमविषयाणामिति, शुक्ल-रजतत्व-तदैशिङ्गज्ञानां सर्वेषां पार-

(१) असद्विषयकत्वेनाभ्रमत्वमिति ख० ।

(२) ‘तत्र’ व्याघ्रातरूपायां समाधानयुक्ताविवर्यं पाठः ख०-ग०चित्तित् पुस्तकद्वये नास्ति ।

(३) सम्मातविषयकल-भ्रमत्वयोरिति ख०, ग० ।

सत्त्वात् किन्तु व्यधिकरणप्रकारकल्पेन । न च भ्रमस्य
ज्ञाने व्यधिकरणं प्रकारः, रजतत्वप्रकारकल्पस्य
भ्रमेऽपि सत्त्वात् अन्यथा भ्रान्त्युच्छेदः^(१) प्रमाणाभा-

मार्थिकलादित्यर्थः । जन्मेवं सदिष्यकलेऽपि रजतलभ्रमस्य थथा
भ्रमलं तथा रजतलभ्रमविषयकज्ञानस्यापि भ्रमलमस्तित्यत आह,
‘किञ्चिति, ‘व्यधिकरणेति विशेषताव्यधिकरणेत्यर्थः, अचापि
हतोया पूर्ववत् । नतु व्यधिकरणप्रकारकले भ्रमल एव भ्रमस्य
ज्ञानं कर्तं न भ्रम रति तटस्थागद्वायामाह, ‘न चेति, ‘व्यधिरणं
प्रकार रति । न च प्रतियोगिवाचकपदस्य^(२) अतुयोगिवाचकपद-
समानसिङ्गकलनियमात् व्यधिकरणमित्यच नपुंसकसिङ्गकल-
मनुपंपञ्चं प्रकार रत्यस्य पुंसिङ्गकलादिति वाच्यम् । अचापि
व्यधिकरणमित्येवानुयोगि व्यधिकरणमुहिष्य प्रकारभेदविधाना-
दतः सामान्यतो नपुंसकसिङ्गकलमेवोचितं प्रकारश्वस्य च अज-
हसिङ्गकलाच नपुंसकसिङ्गकलमिति भावः । ‘रजतलप्रकारकलस्येति
भ्रमस्य ज्ञाने प्रकारीभृतस्य रजतलप्रकारकलस्येत्यर्थः, शुक्रिविशेषक-
स्यस्य चेत्यपि बोधं, ‘अन्यथा’ रजतलप्रकारकलस्य भ्रमेऽप्यत्ते,
‘भ्रान्तीति रजतलाभावद्विशेषकलावच्छिङ्गरजतलप्रकारकलाग्रथ-
ज्ञानोच्छेद रत्यर्थः, ‘प्रमाणाभावादिति, ‘प्रमाणं’ प्रमा, तस्मां रज-

(१) भ्रमोच्छेद इति क ॥

(२) प्रतियोगित्वमनुयोगित्वस्यान्वयबोधस्य अन्यवच्छामेदः स च प्रकारस्येति
भावः ।

वात् । ननु प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः विशेषदर्शनेन
तत्र संसर्गज्ञानाभावात् । न च संसर्गमप्रतीत्य वाक्य-

तत्वाभाववद्विशेषकला चिक्खरजतत्वप्रकारकवाभावादित्यर्थः, भ्रम-
प्रमातिरिक्तं च विशिष्टज्ञानमप्रसिद्धमिति भावः^(१) ।

तेचित्तु 'अन्यथा' भ्रमविषयकज्ञानमात्रे शुक्लादौ रजतत्वा-
देव्यधिकरणस्य प्रकारत्वे, 'भाज्ञीति रजतत्वाभाववद्विशेषकरज-
तत्वप्रकारकज्ञानोच्छेद इत्यर्थः, 'प्रमाणेति, तथा सति भ्रम-
ज्ञाहकस्य सर्वस्यैव ज्ञानस्य शुक्लादौ रजतत्वादिवैशिष्टज्ञावगाद्विद्वेन
शुक्लादौ तदभाववत्त्वावगाहनासम्भवेन रजतत्वाभाववति शुक्लादौ
रजतत्वप्रकारकलरूपभाज्ञित्वावगाहनासम्भवादिति भाव इत्याङ्गः ।

अन्ये तु 'अन्यथा' असदैशिष्टविषयकलस्य भ्रमत्वरूपत्वे, 'भा-
ज्ञ्युच्छेदः' भ्रममात्रस्यैवोच्छेदः; 'प्रमाणेति, ज्ञानज्ञानस्येतादिव्याज्ञि-
वत्त्वात् भाज्ञियाहकस्य सर्वस्यैवासदैशिष्टविषयकतया भ्रमत्वेन विष-
यासाधकवादिति भाव इत्याङ्गः । तद्वत्, शुक्रौ रजतत्वस्थासदैशिष्ट-
विषयकलेऽपि भ्रमांश्चेष्व भ्रमत्वांश्चेष्व प्रमाणानपायादिति सङ्क्षेपः ।

'ननु प्रतारकेति वस्तुगत्या घटवति भूतत्वे परप्रतारणेच्छया
प्रयुक्ते घटाभाववद्वृत्तस्मिति विस्मादिवाक्ये इत्यर्थः, तेन 'भाज्ञ-
प्रकारकवाक्ये च व्यभिचार इत्यपिमयन्वेन न पौष्ट्रस्मिति छेयं,
'विशेषेति प्रतारकस्य वकुर्धेटवद्भूतस्मिति स्तस्य गिर्विषयत्वेने-
त्यर्थः, 'संसर्गेति घटाभाव-भूतत्वयोः संसर्गज्ञानाभावादित्यर्थः ।

---

(१) विशिष्टेत्वेनेन गिर्विषयकल्पकज्ञानव्याप्तिः स्थाव भ्रम-प्रमातिरिक्तस्य
गिर्विषयकल्पकज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः ।

रचना न सम्भवतीत्याहार्थं तस्य संसर्गज्ञानं सम्भव-
तीतिः^(१) वाच्यं । तावत्पदज्ञानादेव शुकस्येव वाक्यरच-

न च बाधाभावरूपयोग्यताविशेषितहेतोऽक्षचाभावात् कथं अभि-
चार इति वाच्यम् । ‘योग्यताविरहाच्छेत्यनेनास्य दोषस्याये स्थ-
लेव वक्ष्यमाणलात् ।

केचिच्चु अश्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता हेतौ प्रविष्टेति
भस्तेषाग्रहते, ‘नन्विति, तथाच ‘प्रतारकवाक्ये’ इत्यस्त करका-
करणकोन सेक इति जानानेन परस्य करकाकरणकलेन सेक-
योधो भवतिति प्रतारणेष्वया प्रयुक्ते परस्या सिद्धतीति वाक्ये
इत्यर्थः, अपे च बाधाभावरूपयोग्यता हेतौ प्रविष्टेत्यभिप्रायेण
‘योग्यताविरहाच्छेति समाधास्थत इत्याङ्गः ।

‘संसर्गं’ एकपदार्थःपरपदार्थसंसर्गं, ‘वाक्यरचना’ वाक्योद्योग्यक-
प्रवृत्तिः, ‘आहार्थेति, तस्याप्रतिबध्यतादिति भावः । यद्यपि
आहार्थज्ञानसन्त्वेऽपि प्रमापूर्वकलपर्यवसायिसाधविरहाद्यभिचार-
स्तदवस्थ एव, तथापि स्फुटलात् तदुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह,
‘तावत्पदेति सुखादिरूपेष्टुषाधनतया आत्मपूर्वज्ञानादेवेत्यर्थः,
वाक्यार्थज्ञानं विनापीति ग्रेषः । ननु पञ्चाशतिरिक्तस्य वाक्या-
त्सुखुष्ठातौ वाक्यार्थज्ञानरूपेष्टुषाधनताज्ञानमेव हेतुरिति स्तविं-
षयकज्ञानेष्वादारा प्रतारणास्त्वेऽपि वाक्यार्थज्ञानमवस्थमपेचि-

(१) तस्य संसर्गस्य ज्ञानमस्तोतीति क० ।

नोपपत्तेः । अन्यथापि तस्यैव तत्त्वत्वादिति चेत्, न,
एतद्वाक्यमेतस्य पदार्थसंसर्गं बोधयिष्यतीत्याशयेन
वाक्यप्रयोगात् तस्यापि संसर्गज्ञानात् योग्यताविर-
हाच । अतएव विसम्बादिवाक्ये शुकवदुच्चरिते न

तमित्यत आह, ‘अन्यत्रापीति पञ्च-पशुभिज्ञस्य मूर्ख-वास्तकादे-
र्वाक्यानुकूलज्ञतावपीत्यर्थः, ‘तस्यैव’ सुखादिरूपेष्टसाधनत्वेनानुपूर्वी-
ज्ञानस्यैव । ‘आश्रयेनेति इत्यर्थः । अन्यथाज्ञानार्थस्यान्यथा-
बुबोधयिषाणाः^(१) प्रतारणलादिति भावः । ‘तस्यापि’ प्रतारक-
स्थापि, ‘संसर्गज्ञानादिति पदार्थानां^(२) परस्परसंसर्गज्ञानादित्यर्थः,
संसर्गबोधनेच्छां प्रति संसर्गज्ञानज्ञानदारा संसर्गज्ञानस्यापेचित्वात्
संसर्गज्ञानं विना प्रतारणाया असम्भवादिति भावः । न च
विशेषदर्शनसत्त्वात् कथं संसर्गज्ञानमिति वाच्यं । आशार्थसंसर्ग-
ज्ञानस्य यथाकथमित् संसर्गज्ञानस्य^(३) च तत्पत्तेऽपि सम्भवात् ।
न च तथापि संसर्गज्ञानज्ञानवाच्यत्वं नाम्न्येवेति अभिचार इति वाच्यं ।
संसर्गज्ञानपूर्वकलमात्रस्य साध्यलादित्यभिप्रायात् । ननु तथापि
प्रमापर्यवसायिष्यसाध्यविरहाङ्गभिचार एवेत्यस्त्रसाहाह, ‘योग्यतेति,
वाधविरह एव योग्यता हेतौ प्रतिष्ठेति भावः । ‘अतएव’ हेतौ
वाधाभावरूपयोग्यताविशेषणादेव, ‘शुकवदुच्चरित इति एकपदार्थ-

(१) एकप्रकारेण ज्ञानार्थस्य प्रकारान्तरेण ज्ञापनेच्छाया इत्यर्थः ।

(२) प्रकृतपदार्थानामिति क० ।

(३) जौकिकाप्रामाण्याश्रयस्येत्यर्थः ।

**व्यभिचारः । शब्दात् संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभ्यमात् ।
अब संसर्गज्ञानं विना शुकस्यान्यस्य वा सम्बादि-**

उपरपदार्थसंसर्गज्ञानवद्येनोच्चरिते इत्यर्थः । अथपि ताहृश्चयोग्य-
ताविशेषज्ञानपादाने प्रमापर्यवसाचिसाध्यविरहिणि तत्त्वात्पर्यक-
विश्वादिवाक्यमात्रं एव व्यभिचारो भवतीति शुकवदुच्चरित-
त्वपर्यन्तातुधावनं वर्थं, तथापि ताहृश्चवाक्ये एकपदार्थउपर-
पदार्थज्ञानमात्रपूर्वकवसाधेऽपि व्यभिचारः सम्भवतीति तावत्प-
र्यन्तातुधावनं । न च तथापि शुकोच्चरिते इत्यस्त्रैव सम्यक्लाङ्कु-
कवदिति वर्थमेवेति वाच्यम् । शुकोच्चरिते तात्पर्यगर्भेत्वभावेन
व्यभिचारासभवात् पुंवर्चसि तु एकपदार्थउपरपदार्थसंसर्गज्ञाना-
भावेऽपि इदं वाक्यं सेक-वक्षिकरणल-संसर्गाणां ज्ञानं जनयत्विति
सामान्यतस्मात्पर्यसभवादिति भावः । ननु यदि तच न योग्यता
तर्हि कदाचित् कथं तच संसर्गप्रत्ययः ऐत्वभावादित्यत आह,
‘ग्रन्थादिति, प्रयोजकत्वे पञ्चमौ, ‘योग्यताभ्यमादिति, हेतु-
भ्यमादत्तुमितिरिति भावः । ‘संसर्गज्ञानं विनेति अपरपदार्थं
एकपदार्थसंसर्गज्ञानं^(१) विनेत्यर्थः, उच्चरिते इति शेषः । शुकवाक्ये
तात्पर्यवटितऐत्वभावाद्युभिचारो न सम्भवतीत्यत आह, ‘अन्यस्य
वेति, तथापि अपरपदार्थं एकपदार्थसंसर्गज्ञानाभावेऽपि इदं
वाक्यं भूतस्त-घट-संसर्गाणां ज्ञानं जनयत्विति सामान्यतस्मा-
त्पर्यं सम्भवतीति वोध्यम् । ‘भान्तेति वस्तुगत्या घटाभाववति
भूतस्ते घटवद्भूतस्तमिति भान्तेन प्रतारणेच्छया प्रयुक्ते घटा-

---

(१) एकपदार्थउपरपदार्थसंसर्गज्ञानमिति ख० ।

वाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः कथं वा तच संसर्गप्रमा वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति^(१) चेत् । न । यदि तच संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यतेत्युक्तं ।

भाववद्भूतस्मिति वाक्ये इत्यर्थः, योग्यतावस्त्रज्ञानाभावं ‘भ्रान्तेति, ‘व्यभिचार इति प्रकृतैकपदार्थसंसर्गव्यक्तितापरपदार्थज्ञानपूर्वकला-भावादिति भावः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये कथं व्यभिचारः अन्यथा ज्ञानार्थस्यान्यथा बुद्धियिषात्मिकायाः^(२) प्रतारणायाः संसर्गज्ञानजन्यत्वनियमेन प्रतारणान्यथानुपपत्त्या एकपदार्थसंसर्गवद-परपदार्थज्ञानस्याहर्थस्यापि विषयावाधात् प्रमाणपत्रस्यावश्यकत्वात् सामान्यतस्यादृशपदार्थज्ञानपूर्वकलस्यैव साध्यतादिति वाच्यम् । साधे स्वारभिकज्ञानस्य प्रमाणेन विवक्षितत्वात् काकताज्ञीय-सम्बादलादाहार्थज्ञानस्य प्रमाणान्तरफलत्वात् । यदा^(३) ‘भ्रान्तप्रता-रकवाक्ये इत्यस्य भ्रान्तप्रतारकस्यैव वाक्यं इति शुत्यत्था करणा-पाटवजन्यवाक्ये इत्यर्थादिति मन्त्रयं । ‘तच’ तेषु स्फूर्तेषु, ‘संसर्गप्रमा’ संसर्गज्ञानं, प्रमाणपर्यन्तानुधावनस्य वर्यत्वात्, ‘वक्तृज्ञानेति, वाधादिति भावः । ‘वेदतुल्यतेति वेदे यथा ईश्वरीयसंसर्गप्रमा-पूर्वकलमादाय साध्यसत्त्वं तथा प्रकृतेऽपौत्यर्थः, यदि न संसर्गप्रमा तदा एतदाक्यजन्यप्रतीत्यप्रसिद्धा तात्पर्यघटितहेत्वभावादेव न

(१) सूमवक्तृज्ञानानुमानासम्भवादितोति क० ।

(२) अन्यार्थबुद्धियिषात्मिकाया इति ख० ।

(३) साधे इत्यादिः यद्देवन्तः पाठः ख-ग-चिङ्गितपुस्तकद्युम्ने नास्ति ।

**आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिश्च ज्ञातोपयुज्यते, अन्यथा
शाब्दभ्रमातुपपत्तेरिति । उच्चते । अर्थज्ञानं प्रवर्त्तकं**

व्यभिचार इति भावः । ‘उक्तमिति प्रत्यक्षखण्डे उत्पन्निवादे
इत्यर्थः । ननु आकाङ्क्षादिज्ञानं विनापि ग्रन्थवस्तानन्तरमनु-
भवसिद्धः पदार्थसंसर्गबोधः स वैशेषिकमते कथं स्थान् हेतुविशेष-
षीभूताकाङ्क्षादिज्ञानेनातुमानांशक्वात् अतः ग्रन्थोऽवश्यं मानान्त-
रमङ्गलौकार्ये इत्यत आह, ‘आकाङ्क्षेति, भवन्नातेऽपि शाब्दबोधे
इति श्रेष्ठः । ‘अन्यथेति एदि ताः स्वरूपसत्यः शाब्दधीकारणा-
नीत्यर्थः,(१) ‘शाब्देति शाब्दबोधस्याकाङ्क्षादिभ्रमेणातुपपत्तेरित्यर्थः;
स्वरूपसदाकाङ्क्षादेरभावादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न सङ्कल्पते
योग्यतायाः स्वरूपसदुपयोगिते शाब्दभ्रमातुपपत्तावपि आकाङ्क्षा-
सत्योः स्वरूपसदुपयोगिते तदिरहात् वक्तिना सिद्धतीत्यादौ
शाब्दभ्रमसङ्कलेऽपि स्वरूपसत्योऽसत्योः सत्यादिति ध्येयम् । तसाद-
नेनैव प्रकारेण सर्वत्र शब्दात् संसर्गबोधो भविष्यति किं शब्दस्य
प्रमाणान्तरब्लेनेति वैशेषिकाणां पूर्वपञ्चः तत्र गूढाभिसन्धिः
समाधानमाह, ‘अर्थज्ञानमिति इदम्यावच्छिक्षे तादाव्यसम्बन्धेन
रजतप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः, ‘प्रवर्त्तकं’ इदं रजतं न वेत्यादि-
संशयाभावप्रयोजकं, तादृशसंशयप्रतिबन्धकमिति थावत्, यथाश्रु-
तन्तु न सङ्कल्पते रजतादिनिष्ठेष्टसाधनतादिज्ञानस्य उपादान-
प्रत्यक्षविधया इदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षस्य च प्रवृत्तीर्हतुब्लेनेदं

(१) शाब्दधीकारणानीति श्रेष्ठ इति क० ।

न तु तज्ज्ञानज्ञानं गौरवात् व्यभिचाराच्च, अतो
रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकं किन्तिवदं
रजतमिति ज्ञानं, इदमपि ज्ञानं रजतविषयकमिति

रजतमित्यादिवाक्यजग्नशब्दबोधस्य कापि प्रवृत्त्यनुपधारकलात् ।
यदा ‘प्रवर्त्तकं’ तादात्यसम्बन्धेन रजतादिप्रकारकप्रवृत्तिस्त्रूपयो-
ग्यमित्यर्थः, तथाच प्राचाक्षये तदिशेष्यक-तसंसर्गक-तत्रकारक-
प्रवृत्तिलावच्छिङ्गं प्रति तादृशज्ञानलेन शब्दबोधादिसाधारणेन
सामान्यतः कार्यकारणभावान्तराभ्युपगमाच्छाद्यबोधाऽपि तादृश-
प्रवृत्तिस्त्रूपयोग्य रुति मासङ्गतिः, एवमर्गेऽपि । ‘न तु तज्ज्ञान-
ज्ञानमिति न तु तादृशज्ञानज्ञानमित्यर्थः, ‘व्यभिचाराच्चेति
तादृशज्ञानज्ञानसत्त्वेऽप्युक्तसंशयोत्पादाच्चेत्यर्थः, यद्वाक्षये इदं रजत-
मित्याद्यभेदप्रत्यचाक्षायमानार्थं प्रवृत्तौ व्यभिचाराच्चेत्यर्थः । सामा-
न्यत उक्तमर्थ(१) प्रहृते योजयति, ‘रजतज्ञानेति रजतपदार्थसंसर्ग-
वदिदभदर्थज्ञानवानित्यानुमानिकं ज्ञानमित्यर्थः, ज्ञानवानयमि-
त्यभिधानन्तु आकाङ्क्षादिमदाक्यप्रयोक्तुत्तिष्ठकपुरुषपञ्चकानुमाना-
भिप्रायेण, प्रहृते तु तादृशज्ञानपूर्वकमिदमिति बोधम्, ‘इदं
रजतमिति इदं रजतमित्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः, अर्थज्ञानं प्रवर्त्त-
कमित्यचार्थज्ञानपदेन रजतविषयकं ज्ञानसुकमिति भ्रमेणाशक्तते,
‘इदमपौति, संसर्गविशेषणतया रजतपदार्थत्वं इति सापि

(१) सामान्यत उक्तेति ख०, ग० ।

बेत्, सत्यं, न तु रजतत्प्रकारकं प्रवर्त्तकञ्च तथा,
अन्यथा भ्रान्तस्येव भ्रान्तिज्ञस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गः

भानादिति भावः । भ्रमस्त्रिराकरोति, ‘सत्यमिति, ‘न तु रजतत्प्रकारकमिति न तु रजतत्प्रकारकमित्यर्थः, यथा श्रुते ‘किञ्चेत्यादिना वल्लमाणेन पौनहस्तापत्तेः, तथाच इदं रजतमित्यादिवाक्यश्ववणानन्तरमिदं रजतं न वेति संस्थाभावस्थानुभवसिद्धूतया तत्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानमावश्यकं तत्त्वोक्तानुमानान्न निर्वहृतौति तत्त्वीर्वाहाय शब्दस्थ मानान्तरत्वं । यदा इदं रजतमित्यादिवाक्यश्ववणानन्तरं तादात्प्रसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्त्रहपयोग्यं ज्ञानं सर्वसिद्धं तत्त्वोक्तानुमानान्न निर्वहृतौति तदर्थं शब्दस्थ मानान्तरत्वमिति भावः ।

केचिन्तु ‘न तु रजतत्प्रकारकमिति न विद्यत्वावच्छिन्ने समवायसम्बन्धेन रजतत्प्रकारकमित्यर्थ इत्याङ्गः, तदष्टत्, तथा षति व्यायनयेऽपि इदं रजतमिति वाक्यात् तादृशशब्दबोधासम्भवादसामञ्जस्यापत्तेरिति^(१) थेयं ।

न तु ज्ञानं यत् यत् अदृश्यत्प्रकारकं ज्ञानज्ञानमपि तत्र तत्प्रकारकमिति^(२) नियमादुक्तानुमानमपौदित्यावच्छिन्ने तादात्प्रसम्बन्धेन रजतप्रकारकमित्यत आह, ‘अन्यथेति तादृशनियम-इत्यर्थः, ‘भ्रान्तस्येव’ इदं रजतमिति भ्रमस्येव, ‘भ्रान्तिज्ञस्य’ तादृशभ्रमविषयकज्ञानमाचस्य, ‘प्रवृत्तिप्रसङ्गः’ निरुक्तसंश्यप्रतिबन्ध-

(१) असङ्गतत्वापत्तेरितौति ख०, ग० ।

(२) तत्र तत्पूर्णसंसर्गक-तत्प्रकारकमितौति क० ।

तदुभयसङ्करापत्तिश्च^(१) । एतेन स्वरूपाद्यनुरोधा-
तात्पर्यग्रहे वाक्यार्थधीहेतुः तात्पर्यच्च पदार्थसंसर्ग-
विशेषप्रतीत्युद्देश्यकल्पं, तथाच तद् ग्राहकानुभानादेव
तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यपास्तं^(२) ।

प्रमङ्गः निरक्षमंशयप्रतिबन्धपक्षोपहितत्वप्रसङ्ग इति यावत्, यदा-
कल्पे ‘प्रवृत्तिप्रसङ्गः’ निरक्षप्रवृत्तिस्त्रूपयोग्यत्वप्रसङ्गः, ‘तदुभयेति
भ्रमविषयकेश्वरज्ञान-भ्रमयोरभेदापत्तिरित्यर्थः, उभयोरेव अधिक-
रणप्रकारकज्ञानत्वादिति भावः । ‘एतेन’ इदस्यावच्छेदे तादात्पर्य-
समन्वेन रजतप्रकारकज्ञानस्यैव इदं रजतं न वेति संशयप्रतिबन्धकल्पेन
तादृगज्ञानस्यैव तादात्पर्यसमन्वेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्त्रूपयोग्यत्वेन
वा, ‘इति पराक्षमित्यगेतनेनात्मव्ययः, ‘सञ्ज्ञादौति सञ्ज्ञादिस्कले
शाब्दबोधे विनिगमकानुरोधेनेत्यर्थः, ‘आदिना नानार्थस्त्रिष्टपरियहः,
तात्पर्यग्रहस्थाहेतुत्वे अष्टौः प्रवेश्यत्वादौ साक्षणिकस्यक्षे अष्टिधरस्म
साक्षणिकार्थस्यैवात्मव्ययबोधः न तु शक्यार्थस्येत्यच विनिगमकाभावापत्तेः
एवं भोजनसमये सैन्धवमानयेत्यादिप्रथुक्ते स्वरप्पस्यैवात्मव्ययबोधो न तु
अश्वस्येत्यत्रापि विनिगमकाभावापत्तेऽस्ति भावः । ‘संसर्गप्रतीत्युद्देश्य-
कल्पमिति^(३) एकपदार्थपरपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छधोच्चरितत्वमित्यर्थः,
‘तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया’ तात्पर्यघटकज्ञानावच्छेदकतया, ‘संसर्ग-

(१) तद्यगसङ्करापत्तिश्चेति क०, ख० ।

(२) इति पराक्षमित्यपि पाठान्तरं ईरूपाठ एव टीकाकारसम्मत इति ।

(३) ‘पदार्थसंसर्गविशेषप्रतीत्युद्देश्यकल्पं’ इत्यत्र ‘संसर्गप्रतीत्युद्देश्यकल्पं’ इति
कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठमगुणत्वं ईकृशः पाठो धतो मधुरानाथेनेति
सम्भाव्यते ।

किञ्च व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकानुमितिरतः^(१) स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीत्यनुमितिः स्यात् न तु

सिद्धिरिति, अतः किं ग्रन्थस्य प्रमाणान्तरत्वेनेति शेषः, अन्यथा संसर्गसिद्धेरनपास्तालेनास्त्रयकतापातात्, ‘परास्तमिति, इदं रजतं न वेति संश्यग्रतिबन्धकज्ञानस्य तादाव्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्त्रहपथोग्यज्ञानस्य वा अतोऽसम्भवादिति भावः। ननु तथापि निरक्षर्षंश्यग्रतिबन्धकलं निरक्षप्रवृत्तिस्त्रहपथोग्यलं वा न तावदिदम्भाषच्छिक्षविशेषक-तादाव्यसंसर्गकरजतप्रकारकज्ञानलेन अपि तु इदम्भाषय-रजतयोरभेदसंसर्गावगाहिज्ञानलेन अस्ति सामान्यधर्मलेन काषुलादत एव इदं-रजतयोरभेदः अच रजताभेद इत्यादिज्ञानस्यापि तादृशसंश्यग्रतिबन्धकलं तादृशप्रवृत्तिस्त्रहपथोग्यल-ष्टेति मन्यते तस्मै ग्रन्थस्य प्रमाणान्तरत्वमनर्थकमेव उक्तानुमानादपि तादृशज्ञानगिर्वाहादित्यर्थेराह, ‘किञ्चेति, ‘व्यापकतावच्छेदकेति व्यापकतावच्छेदकलेन गृहीतधर्मप्रकारिकैवेत्यर्थः, ‘स्मारितपदार्थेति एतद्वरजतपदम्भारितार्थसंसर्गवदेतदिदम्भारितार्थज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः, ‘न तु रजतज्ञानेति न तु रजताभेदवदिदंज्ञानेत्यर्थः, तथाच येनेदम्भाषय-रजतयोरभेदसंसर्गावगाहिज्ञानलेनेदं रजतं न वेति संश्यग्रतिबन्धकलं तादाव्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्त्रहपथोग्यलं वा अभ्युपगम्यते तेनापि रजतांश्च निरवच्छम्भरजतलप्रकारितानिरूपिता अभेदसंसर्गांश्च चाभेदलातिरिक्त-

---

(१) ततः इति ख० ।

रजतस्त्रानपूर्वकाणीति तस्मात् प्रवर्तकं ज्ञानं शब्दादेव । अतएव प्रदृष्ट्यर्थमनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तं^(१) ।

प्रकारित्वानिष्ठपिता या इदं रजताभेदवदिति धौविषयिता सैवावच्छेदककोट्टौ प्रवेशगौयां, अन्यथा प्रसेयवत् पदार्थवत्प्रसेयसंसर्गवत् पदार्थसंसर्गवत् रजतीयप्रसेयवत् रजतीयजातिमित्यादिज्ञानस्थायुक्ते संग्रहे प्रतिबन्धकलापत्तेः प्रकृतानुभानाच्च तस्म वृत्तं रजतस्य संसर्गलेनैव रजतस्याभेदलेन च अभेदस्याभानात् पदार्थलेनैव रजतस्य संसर्गलेनैव चाभेदस्य भानादिति भावः । ‘प्रवर्तकं ज्ञानमिति इदं रजतमिति वाक्यश्रवणानन्तरमनुभवसिद्धुस्येदं रजतं न वेत्यादिसंशयाभावस्य प्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः, यदा तादृशवाक्यश्रवणानन्तरमनुभवसिद्धुं तादृष्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रदृष्टिखण्डपयोग्यं ज्ञानमित्यर्थः, ‘शब्दादेवेति, उक्तानुभानव्यवच्छेदमाचे तात्पर्यं नोक्तानुभानादित्यर्थः, अतः शब्दो मानान्तरमिति ग्रेषः । अरन्मीमांसकमतं निराकरोति, ‘अत एवेति यत एवोक्तानुभाने स्मारितपदार्थत्वसेव प्रकारः न तु रजतस्यादिकं अत एवेत्यर्थः, ‘इति पराक्षमित्यनेनान्वयः, ‘प्रदृष्ट्यर्थ’ इदं रजतमित्यादिवाक्यश्रवणानन्तरमिदं रजतं न वेत्यादिसंशयाभावस्यत्यर्थं तदानीं तादृशसंशयप्रतिबन्धार्थमिति यावत्, यदा तादृशवाक्यश्रवणानन्तरं तादृष्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रदृष्टिखण्डपयोग्यज्ञानार्थमित्यर्थः, उक्तरूपानुभानानन्तरस्यभवादिति भावः । ‘अनुवादकता शब्दस्येति उक्तरूपानुभानानन्तरं शब्दानुभवज्ञनकता शब्दस्येत्यर्थः, सर्वत्रोक्तानुमितिशामयौसम्बवेनोक्तरूपानुमितेः प्रागुत्पादा-

(१) अत्रापि ‘पराक्षमिति पाठान्तरं ।

शब्दानुमित्योर्भिन्नप्रकारक्त्वात् एकविषयत्वाभावेन

दिति भावः । तथाच शब्दो न प्रमाणमिति ग्रेषः । प्रमाकरणं हि प्रमाणं प्रमा च अग्नहीतमाचयाद्वनुभवः गृहीतमाचयाहीतरानुभव-इति यावत्, पटो द्रव्यमित्यादिज्ञानोन्नरं ज्ञायमानस्य घटो द्रव्य-मित्यादिज्ञानस्य प्रमालयम्यादनाय माचपदं^(१), खसमानाधिकरण-खायवहितपूर्ववर्त्तनिष्याविषयाविषयकेतरानुभव इति फलितार्थः, ग्राव्यबोधस्य न तथा तस्मोक्तानुमितिरूपताद्वृश्निष्याविषयाविषय-यक्त्वात्, बंशयोन्नरप्रत्यक्षानुमित्योः प्रमालयम्यादनाय निष्यलेनोपादानं, खलवधटितलादननुगतलवारणाय^(२) चरमनिषेधद्योपादानमिति भावः । एतन्मते ग्राव्यमाच्यैव गृहीतमाचयाद्वनुभवमाच-जनकलेनाप्रमाणलं वक्ष्यमाणजरक्षीमांशकमते तु सौकिकग्राव्यैव तथालादप्रमाणलं वैदिकस्तु प्रमाणमिति न तेन सह पुनरुक्तिः । ‘अतएवेत्यस्यार्थं विवृणोति, ‘ग्राव्येति, ‘भिन्नेति ग्राव्यबोधे रजत-स्तादेः प्रकारलादनुमितौ च सारितपदार्थलस्य प्रकारलादित्यर्थः, ‘एकविषयलाभावेनेति ग्राव्यबोधस्योक्तानुमितिविषयमाचविषयक-

(१) तथाच ताद्वृश्नानस्य गृहीतेतरघटयाहिलेन न गृहीतमाचयाहित्य-मिति भावः ।

(२) बनु खसमानाधिकरण-खायवहितपूर्ववर्त्तनिष्याविषयविषयकानुभवः प्रमा इत्यनेनैव सामज्ञस्ये निषेधद्योपादानं अर्थमित्यत चाह, अनु-गतखवारणाय चरमनिषेधद्योपादानमितौति, निषेधद्योपादानेन प्रतियोगिस्वत्वं स्फुरितं न खनुयोगिस्वत्वं, तथाच खसमानाधिकरण-खायवहितपूर्ववर्त्ततोभयसम्बन्धेन खविश्विष्याविषयाविषयको यो यः खसमानाधिकरण-खायवहितपूर्ववर्त्ततोभयसम्बन्धेन खविश्विष्याविषयाविषयको यो य इति यावत्, तत्तदनुभवमेदकूटविश्विष्यानुभवः प्रमा इति पर्णितार्थः खपदद्वयं भेदप्रतियोग्यनुभवपरमिति ।

अननुवादकत्वात् तस्यैव प्रमाणत्वात् । नन्देते पदार्था-

त्वाभावेनेत्यर्थः, ‘अननुवादकत्वादिति गृहीतमाचयाहीतरत्वादित्यर्थः, ‘तस्यैव’ तस्यापि ग्रन्थापौति यावत्, ‘प्रमाणत्वादिति गृहीतमाचयाहीतरानुभवकरणत्वादित्यर्थः, इदम् सुगमसमाधानत्वादुलं । वक्षुतक्षु यर्वच ग्राव्योधपूर्वमुक्तरूपानुमितिसामयीसत्ते मानाभावेन यज्ञ प्रथमं नैतादृशानुमितिसामयी तचैव गृहीतमाचयाहीतरानुभवकरणत्वसम्भवः । किञ्च खसमानाधिकरण-खात्यवहितपूर्ववर्त्तनिश्चयाविषयविषयकेतरानुभवलं न प्रमालं तथा यति घटः सन्तावानित्याद्यनुभितेः परामर्शविषयमाचविषयकत्वेनाप्रमात्वापत्तेः^(१) परन्तु अगृहीतयाहि-तदिशेष्यक-तत्प्रकारकानुभवलं तच तत्प्रमालं, अगृहीतयाहित्वं गृहीतयाहीतरत्वं खसमानाधिकरण-खात्यवहितपूर्ववर्त्तनिश्चयाविषयविषयकेतरतदिशेष्यक-तत्प्रकारकानुभवलं तच तत्प्रमालं, तादृशानुभवकरणत्वं तच तत्प्रमाणत्वभिति फलितं,

(१) परामर्शविषयमाचविषयकत्वेन घटः सन्तावायवानिति परामर्शविषयमाचविषयकत्वेनेत्यर्थः । न च यर्वतो वक्षिष्याप्यवानिति परामर्शेत्तरं जायमानायाः पर्वतो वक्षिष्यानित्यनुभितेः परामर्शविषयमाचविषयकत्वेन प्रमात्वापत्तिसम्भवे प्रसिद्धश्लापस्त्वागोनिवीज इति वाच्यं । यर्वतीयवद्देः ग्रागनुभवात् तावृशपरामर्शस्य वक्षित्वेन महानमीयवद्व्यादिविषयकत्वेनाप्रमात्वासम्भवात् ।

स्तात्पर्यविषयमिथः संसर्गवन्तः आकाशादिमत्पदस्मा-

खसमानाकारलस्य खस्मिन् यादृशौ तदिशेष्यकलावच्छिक्षतप्रकारिता तादृशतदिशेष्यकलावच्छिक्षतप्रकारिताग्रास्तिं, इत्यधोक्षासुमानस्य शाब्दबोधसमानाकारलमेव नान्दि शाब्दबोधे तावदेकपदार्थपरपदार्थः प्रकार उक्तात्माने च तत्संसर्गदृति भेदादिति कुतः शाब्दबोधस्याप्रमाणं । एतेन तात्पर्यज्ञानं यदि शाब्दधीहेतुक्षादा शब्दमाच्यैव गृहीतमाचयाद्यनुभवमाच्यजनकलादप्रमाणालं तात्पर्यस्य तदिशेष्यक-तप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्यतया तज्ज्ञान एव शाब्दबोधविषयीभूतस्य सर्वस्यैव प्रथमं भानादित्यपि निरस्तं । यथोक्ततात्पर्यज्ञानस्य शाब्दधीसमानाकारलाभावादिति छेदम् । ननु मा भृदुक्तात्मानादिमत्पदावच्छिक्षे रजतत्वादिप्रकारेण रजतादिसंसर्गज्ञानं तथापि विशिष्य पदार्थपञ्चकादौदृशात्मानादृभविष्यतीत्याग्रयेनाग्रज्ञते, ‘नन्दिति, ‘एते पदार्था इति इदन्त्वा-प्रयत्नतादय इत्यर्थः, ‘तात्पर्यति तात्पर्यविषयीभूतो यः परस्य-रसंसर्गस्यादन इत्यर्थः, अच इदन्त्वाप्रयत्नतादयस्तात्पर्यविषय-संसर्गवन्त इति याधे इदं रजतं न वेत्यादिसंशयनिवर्त्तकज्ञानस्य न गिर्वाहः इदं रजतसंसर्गवदित्याकारकनिश्चयस्यैव तादृशसंशयनिवर्त्तकलादतो यत्र यस्य संसर्गबोधो वस्तुतः शब्दाज्ञायते तं पञ्चयित्वा तात्पर्यविषयीभूततसंसर्गः याधनौयः इति याभाय ‘मिथः-पदं, तथाच इदं रजतमित्यादौ इदं रजतसंसर्गवदित्यादिक्षेण याधं, रजतमानयेत्यादौ च कर्मलं रजतसंसर्गवदानयनं रजतकर्म-

तसंसंर्गवक्त्वतिसात्पर्यविषयौभूतानयनसंसर्गवतीत्यादिकलेण नानैव साध्यं पचोऽपि नाना समूहासाम्बन्धान संसर्गवतीत्यादिकलेण नानैव साध्यम्-कल्पयोरनुकूलत्वसंसर्गं तात्पर्यं तदा क्वां पचौक्त्यानयन-संसर्गसाधने कृतौ आनयनस्य विषयत्वसंसर्गस्यापि चिद्धिर्मा भूदि-ति ‘तात्पर्यविषयेति संसर्गविशेषणं । न च तसिद्धौ क्वतिविरहः उद्देश्यस्यामुकूलत्वसंसर्गज्ञानस्य वृत्तत्वादधिकत्वं प्रविष्टमिति न्याया-दिति वाच्यम् । तर्हि तदानौं तदिष्यकवुद्द्वेरनुभवचिद्धाया अनु-मानादवृत्तत्वाक्तदनुरोधेनैव ग्रन्थस्य प्रमाणान्तरत्वापन्नः । एवं सर्वत्र बोधं, तात्पर्यविषयत्वस्य एतत्पुरुषैयैतत्कालौना या एतदुभय-पदजन्यसंसर्गप्रतीतौच्छा तदिष्यत्वं, तेन न संसर्गमात्रस्यैव पुरुषा-न्नरीय-कालान्तरीय-वाक्यान्तरजन्यप्रतीतौच्छा विषयत्वादर्थान्तर-तादवस्थ्यं । आकाङ्क्षानिरूपकलमपि संसर्गविशेषणं देयं, इतरथा यदा कृत्यानयनयोरनुकूलत्वे समानकालौनले च संसर्गं तात्पर्यं तदा कृतावानयनस्य समानकालौनलसंसर्गस्यापि चिद्धिः स्थात् । आकाङ्क्षानिरूपकलस्य एतत्पददद्याकाङ्क्षानिरूपकलं वाच्यम्,^(१) अन्यथा तस्यापि कुचिदिहाकाङ्क्षानिरूपकलात् । न च वैशेषिकैः ग्रन्थत्वान्तरमभ्युपगमादाकाङ्क्षानिरूपकलं दुर्वचमिति वाच्यम् । तैरपि ग्रन्थत्वातिरभ्युपेयत एव परन्तु सा जातिरक्षानुमिति-वृत्तिरनुमितिलब्ध्येत्येवाभ्युपगमात् । अस्तु वा तत्संसर्गभिक्ष-संसर्गत्वेवाकाङ्क्षानिरूपकसम्बन्धत्वमिति न कार्यमुपपत्तिः । इदं रजतमित्यादौ इदंपञ्चक-रजतसंसर्गसाधकानुमाने तु तात्पर्य-

(१) बोधमिति ख०, ग० ।

विषयत्वं संसर्गविशेषमतुपादेयं रजन्-रजतयोरभेदसंसर्गं समान-
कासीगतसंसर्गं च तात्पर्यदग्धाया समानकासीगतसंसर्गसिद्धिवा-
रकाथावस्थं आकाङ्क्षानिरूपकलेन संसर्गो विशेषणीयः, तथाच
तत एवाभेदसंसर्गमात्रे तात्पर्यदग्धायामपि तात्पर्याविषयसंसर्गमा-
रसिद्धिवारणात् संसर्गान्तरस्त्र तचाकाङ्क्षानिरूपकलविरहात्, एवं
रजतमानयेत्यादावपि कर्मलपद्धक-रजतसंसर्गसाधकासुमाने तात्प-
र्यविषयत्वं संसर्गविशेषमतुपादेयम् रजत-कर्मलयोराधाराधेयभावे
समानकासीगते च संसर्गं तात्पर्यदग्धाया कर्मले रजतस्त्र संस-
र्गसिद्धिवारणाथावस्थमाकाङ्क्षानिरूपकलेन संसर्गो विशेषणीयः,
तथाच रजत-कर्मलयोराधाराधेयभावसमन्वयमात्रे तात्पर्यदग्धा-
यामपि तत एव तात्पर्याविषयसमानकासीगतादिसंसर्गसिद्धेवा-
रकादिति वोथम् । ‘आकाङ्क्षादौति रजतपदाकाङ्क्षादिमत्पद-
सारितलादित्यर्थः, आदिगा थोग्यतापरियहः, अच सारितलमात्रं
घट-पटयोरपीति रजतपदयोग्यतावत्यदग्धारितलसुक्तं, रजतपद-
धोग्यतावस्थं रजतपदार्थाबाधितार्थकलं । न च रजतपदयोग्यता-
वत्यदग्धारितलं रजतमानयेत्यामपदोपस्थापिते कर्मले वर्जते तचेद-
रजतमित्यच थदिदग्ध-रजतपदे तदुभयगिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकतदु-
भयतात्पर्यविषयीभूतरजतसंसर्गो गासीति अभिचार इति वाच्यम् ।
एतद्रजतपदार्थाबाधितार्थकैतदिदग्धदग्धारितलस्त्र फेतुलात् थशद्व-
जोतपदार्थाबाधितार्थकयत्यदग्धारितं भवति तत्पदद्वयतात्पर्य-
विषयीभूततत्पदद्वयगिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकरजतसंसर्गवद्वयति रजतेने-
त्यादिवाक्यस्तापदादिग्धारितरजतनिष्ठकरणलादिवदिति सामान्य-

मुखी आस्तिः । न च तथापि रजतपदार्थं रजतपदजन्यस्ति-
विशेषत्वं तत्र सच्चादिना घटादावपौति घटादिकार्याणिकरजत-
पदष्टितरजतमानयेत्यादिवाक्यामपदोपस्थापिते घटनिष्ठकर्मले
अभिचार इति वाच्यम् । रजतास्तिमस्तेन रजतपदविशेषात्,
रजतामन्तिश्च रजतान्यविशिष्यकस्तथानुपधायकत्वं । न च तथापि
रजतमानयेत्यचामपदेन कर्मत्वलक्षपेण सारिते घटनिष्ठकर्मले अभि-
चार इति वाच्यम् । रजतपदार्थावाधितार्थकलपदेन रजतपदार्थ-
वाधितार्थीपस्थापकभिन्नत्वा विवितत्वात् घटनिष्ठकर्मत्वस्तर रजत-
पदार्थं वाधितत्वात् । एवम् घटजतान्यविशेषकस्तथानुपधायकयद्भु-
जतपदजन्यस्तिविशेषवाधितार्थीपस्थापकभिन्नत्वपदस्तारितं भवति
तत्त्वदद्यतात्पर्यविषयीभूततत्पदद्यतनिष्ठाकाङ्क्षानिष्ठपकरजतसंस-
र्गवद्वत्तौति सामान्यतो आस्तिः फलिता । न च तथापि शुको-
दीरितेऽप्रत्यायके रजतमानयेत्यचामपदोपस्थापिते रजतनिष्ठकर्मले
अभिचारः तत्र तात्पर्यर्थसाधाप्रसिद्धैः तात्पर्यवस्तेन ऐतुविशेषणेऽपि
रजत-कर्मत्वयोक्तादात्मसंसर्गतात्पर्यके रजतमानयेत्यचामपदोपस्था-
पिते रजतनिष्ठकर्मले अभिचारः तात्पर्यविषयीभूतरजतसंसर्गस्त्र
रजततादात्मस्तर रजतकर्मलेऽभावादिति वाच्यम् । इदं रजतमान-
येत्यादौ इदहर्भत्वादिपक्षक-रजतसंसर्गसाधकानुमाने तात्पर्यविष-
यत्वस्त्र संसर्गविशेषणत्वाभावेन अभिचारविरहात्, अच तु तात्पर्य-
ष्टितं साध्यमुपादीयते तत्र योग्यताघटकावाधितत्वस्तर तत्त्वद-
द्यतात्पर्यविषयीभूतसंसर्गेण विवरणीयत्वात् । आकाङ्क्षाविशेषणो-
पादानस्त्र रजतं कर्मत्वमित्यत्र रजतपदार्थावाधितार्थीपस्थापककर्म-

तपदोपस्थापिते रजतनिष्ठकर्मले रजतपद-कर्मलपदोभयनिष्ठाका-
श्चानिष्ठपकरजतसंसर्गवच्चाभावेन व्यभिचारवारणाय, कर्मलपदस्थ
रजतपदाकाश्चावच्चविरहात् । यद्यपि कर्मलपदेऽपि तादात्यसम्बन्धेन
रजतपदाकाश्चावच्चमस्येव तथापि तत्त्वपदद्वयनिष्ठाकाश्चानिष्ठपक-
सम्बन्धेनावाधितलं योग्यताघटकं वाच्यमेतास्याभावैव चाकाश्चापद-
ग्रिति भावः । इतन्नरदमाह, ‘योग्यतेति एतद्रजतपदयोग्यताय-
प्तिमन्त्रे सति रजतसंसर्गपरैतदमपदस्यारितलादित्यर्थः, यद्यद्र-
जतपदयोग्यतास्त्विमन्त्रे सति रजतसंसर्गपरथत्पदस्यारितं भवति
तत्त्वपदद्वयतात्यर्थविषयौभूतसंसर्गवद्वति रजतेत्यादिवाक्यस्ता-
पदादिस्यारितरजतनिष्ठकरण्णादिवदिति सामान्यसुखौ व्याप्तिः
अतोमान्यदृष्टान्तासिद्धिः, अच रजतमानयेत्यचामपदेन कर्मलल-
र्हपेण स्मारिते घटनिष्ठकर्मले व्यभिचारवारणाय रजतपदयोग्य-
तावलं विशेषणं, रजतपदयोग्यता च रजतपदजन्यस्यतिविशेषावा-
धितलं, तथापि वक्त्रा यच रजतसंसर्गप्रतीतीच्छया रजतमानयेत्या-
दिवाक्यं प्रयुक्तं ओचा च सञ्चण्या रजतपदेन घटः स्मारितः अम-
पदेन च घटनिष्ठकर्मलं स्मारितं तच घटनिष्ठकर्मले व्यभिचार-
द्वति रजतपदास्त्विमन्त्रं विशेषणं, तदर्थस्य रजतपदजन्यरजतमा-
नविशेषकस्यतिसमानकाश्चौनस्यतिगोचरलं, मात्रपदोपादानाद्यच्च
रजतमानयेत्यादिवाक्यस्तरजतपदेन रजत-घटोभयविशेषकस्यमूहा-
स्यमनस्यतिर्जनिता तच घटनिष्ठकर्मले न व्यभिचारः, स्यतिद्याज-
नकलेन च रजतपदं विशेषणीयं नातः क्रमिकरजत-घटविशेषक-
स्यतिद्यमादाय तदोषतादवस्थ्यं निष्ठात्यर्थकेण घटादिसंसर्गता-

रितत्वात् योग्यतासन्तिमन्त्वे सति संसर्गपरपदमारि�-
तत्वादृवा, अनासोक्ते योग्यताविरहात् न व्यभि-
चारः, तत्र बाधकसन्त्वात्, तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात्

त्यर्थकेण वा रजतपदोन्नरामादिपदेन सारिते रजतकर्मल-कर-
ण्णलादौ व्यभिचारवारणाय रजतसंसर्गपरत्वप्रवेशः^(१) । यद्यपेव मपि
रजत-कर्मलयोः तादात्मसंसर्ग एव तात्पर्यदशायामाधारधेयभावेन
रजतावाधिते रजतकरण्णलादौ व्यभिचारस्तथापि तात्पर्यविषय-
संसर्गेणावाधितार्थकलविवक्षण व्यभिचार एतस्याभाय तदुपादान-
मिति^(२) ध्येयं । ननु करकाभिप्रायेण प्रयुक्ते पद्यसां मिद्दतीति
वाक्ये व्यभिचार इत्यत आह, ‘अनासोक्त इति, योग्यताविरह एव
कुतस्तदाह, ‘तत्रेति, ‘बाधकसन्त्वात्’^(३) बाधकसन्त्वात् । मन्त्रन्यय-
प्रयोजकरूपवच्चमेव योग्यता सा च तत्राख्येवेत्यत आह, ‘तज्जन्येति,
तथाचाम्यप्रयोजकरूपवच्चस्य योग्यतांते तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमलं न
स्थात् योग्यताभ्रमस्य तत्रयोजकस्थाभावादतो बाधविरह एव
योग्यतेति भावः । मन्त्रेवं द्रवीभूतजलाभिप्रायेण प्रयुक्तं पद्यसा
मिद्दतीति वाक्यमपि प्रमाणं न स्वादयोग्यतात् न द्विकाकारवा-

(१) रजतसंसर्गपरेतीति ख०, ग० ।

(२) तात्पर्यविषयसंसर्गेणावाधितत्वलाभाय तदुपादानमितीति ख०, ग० ।

(३) टीकाकृता ईरूपशपाठधारगेन ‘बाधकसन्त्वात्’ इत्यत्र कुत्रचिन्मूलपुस्तके
‘बाधकसन्त्वात्’ इति पाठो वर्तत इत्युमीयते ।

एकाकारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां योग्या-
योग्यत्वात् । अथ प्रतिपक्षुर्जिज्ञासां प्रति योग्यता
सा च श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावरूपा-
काङ्क्षा बाधकप्रमाविरहे योग्यता अव्यवहितसंसर्ग-
प्रतियोगिज्ञानमासत्तिः ताथ स्वरूपसत्यो हेतवे न तु
ज्ञाताः गौरवात् तदोधं विनाइन्वयानुभवे विलम्बा-
भावात् संसर्गनिरूप्यत्वेन प्रथमं दुरवधारणत्वाच्चेति
न तानि लिङ्गविशेषणानौति चेत्, न, योग्यतादि-

कथम् योग्यतमयोग्यतम् सम्भवतीत्यत आह, ‘एकाकारवाक्य-
श्चेति, ‘बाधकेति विषयबाधसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः । ‘अथेति, यद्यपि
योग्यतादिज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापितमेव तथापि संसर्गघटितत्वेन
दुर्योहलाभ्य तासां ज्ञातानां ग्राव्यबोधोपयोगित्वमिति दूषणोद्भा-
राय पुनराग्रह्येयं । ‘प्रतिपक्षः’ श्रोतुः, ‘जिज्ञासां प्रति योग्यतेति,
अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधाद्योग्यतानुधावनं । योग्यतामेव विव-
र्णोति, ‘तदुत्पाद्येति प्रकृतवाक्योत्पादेत्यर्थः, ‘बाधकेति एकपदार्थ-
उपरपदार्थसंसर्गभावनिष्ठयाभाव इत्यर्थः, ‘अव्यवहितेति एकसंसर्ग-
प्रतियोगिज्ञानाव्यवहितापरसंसर्गप्रतियोग्युपस्थितिरित्यर्थः, ‘हेतवः’
अस्मच्चये ग्राव्यबोधैतवः, ‘न तानि लिङ्गविशेषणानौति,(१) तासां

(१) न ता लिङ्गविशेषणानौतीति ख०, इत्येव पाठः खण्डितमूलपुस्तके
वर्तते ।

शून्यत्वेऽपि तदभिभानेन संसर्गप्रत्ययादन्यथा श्राव्या-
भासोऽच्छेदप्रसङ्गः । राजा पुचमाकाङ्क्षति पुरुषं वेति
संशये विपर्यये च वाक्यार्थधीप्रतिबन्धाच, योग्यता-

लिङ्गविशेषणे तासामज्ञानदग्धायामपि वाक्यार्थधी जायते च
न स्वादिति तदसुरोधेन ग्रन्थातिरिक्तप्रमाणवापत्तेरिति भावः ।
नन्दिदभेवाचिह्नमित्यत आह, ‘अन्यतेरिति, तदभिभानेन संसर्गप्रत्यय-
इत्यर्थः, ‘श्राव्याभासेति निराकाङ्क्षानासज्ञायोग्यवाक्यात् श्राव्या-
भासो न स्वादित्यर्थः, तथाच उक्तरूपा नाकाङ्क्षादयः किञ्चु
तात्पर्यविशेष आकाङ्क्षा, पदाव्यवधानमापत्तिः,(३) तदभावप्रमा-
विरहः यत्र यस्य येन समन्वेनान्वयः तत्र तेन संसर्गेण तदस्तं वा(४)
योग्यता, इतुनिविष्टमपौदभेव आकाङ्क्षादिकं, तज्ज्ञानस्य न्याय-
मतेऽपि श्राव्यधीइतुरिति भावः । आकाङ्क्षानिष्ययस्य इतुले
युत्तमरमाह, ‘राजा पुचमिति राजा पुचविशेषकतात्पर्यप्रकारः
पुरुषविशेषकतात्पर्यप्रकारो वेत्यर्थः, ‘विपर्यय इति राजा पुरुषं
नाकाङ्क्षतीति अतिरेकनिष्यय इत्यर्थः, ‘वाक्यार्थधीति अथमेति
पुचो राज्ञः पुरुषोऽप्यसार्वतामिति वाक्यात् पुरुषे राजाव्यधी-
प्रतिबन्धाचेत्यर्थः । तथाच यस्य येन समन्वेनान्वयधीः तत्र यस्य तत्परं-
प्रतिबन्धकौ तत्त्विष्यस्तद्देतुरिति नियमबलेन आकाङ्क्षानिष्ययः

(३) पदाव्यवधानमाप्तमात्तिरिति क० ।

(४) तदभावप्रमाविरहः यत्र यस्य येन समन्वेनान्वयधीः तत्र यस्य तत्परं-
प्रतिबन्धकौ तत्त्विष्यस्तद्देतुरिति नियमबलेन आकाङ्क्षानिष्ययः ।

यात्र संशयसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः, स्व-परबाधक-
प्रमाविरहः क्वचित् निश्चीयतेऽपि यथेह घटा नास्ती-
त्यच स्वयोग्यानुपलब्धा घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि
घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्बाधकप्रमामात्र-

कारणमिति भावः । अव्यवधानसंशये ग्राव्यबोधाभावात् तज्जिर्णयो-
ऽपि हेतुरिति बोधम्^(१) । ननु परप्रमाया अथोग्यतेन लिङ्ग-
विशेषणीभूतस्त्र-परसाधारणतदभावप्रमाविरहस्योग्यतायाः सर्वच
निश्चेतुमशक्यतया कथमतुमितिरित्यत आह, ‘धोग्यतायास्तेति,
‘हेतुः’ अतुमितिहेतुः, भवन्ते यथा ग्राव्यबोध इति भावः ।
ननु संशयसाधारणमित्ययुक्तं तज्जिस्यस्य क्षमिदप्यसम्भवेन^(२)
सर्वच तत्संशयस्त्रेव हेतुलादित्यत आह, ‘स्त्र-परेति, ‘बाधकप्रमा-
विरहः’ तदभावप्रमाविरहः, ‘अन्यस्थापीति, घटाभावत्तेन हेतु-
नेति ग्रेषः । ननु तथापि तदभावप्रमाविरहस्याया धोग्यतायाः
संशयसाधारणं ज्ञानमतुमितिहेतुरित्ययुक्तं तदभावप्रमाविरहसंश-
षदग्रायां तत्संशर्गतुमितेरसम्भवात्तदभावप्रमाविरहसंशयसामयी-
दग्रायां तत्तदभावोभयकोन्युपस्थिति-विशेषादर्गनादिस्तेन तद-
भावसंशयसामया आवश्यकत्वात्तदभावप्रमाविरहसंशयस्य तदभाव-
संशयात्मकत्वात्तदभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादित्यत आह,

(१) ‘अव्यवधानेवादिः बोधमित्यनः पाठः क-खचिद्द्वितपुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) क्षमिदप्यसम्भवेनेति क० ।

विरहसंशयेऽप्यन्वयबोधः बाधसंशयस्यादूषणत्वात्^(१) ।

‘कचिदिति, ‘प्रभेति तदभावप्रसेत्यर्थः, ‘अन्वयबोधः’ तत्संर्गानुभितिः, ‘बाधेति तदभावसंशयसेत्यर्थः, तदभावनिश्चयलेनैव प्रतिबन्धकलादिति भावः । यथपि लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकपचधर्मतानिश्चयस्थानुतिहेतुतया योग्यतायाः संशयसाधारणं ज्ञानमनुभितिहेतुरित्यसङ्गतं, तथायेतद्वेष्ट्य ‘वयन्वित्यादिना ग्रन्थकौतैव वस्थ्यमाणलाभासङ्कृतिः ।

केचित्तु लिङ्गतावच्छेदकप्रकारेण पचधर्मतानिश्चयोनानुभितिहेतुः पर्वतवृत्तिरथमाणोकोधूमो वा उभयथापि वज्ञिष्ठाप्य इत्यच वज्ञिष्ठाप्यवानयमिति परामर्गस्थले^(२) च अभिचारात् । किञ्चु आप्तिप्रकारकपचधर्मतानिश्चयः स च प्रकृते लिङ्गतावच्छेदकयोग्यतायाः सन्देहेऽप्यस्तेव । एव चावच्छेदकसन्देहाद्वाप्तिसन्देहो भवतीति वाच्यं । उक्तस्थ एव अभिचारादिति^(३) भावः । इत्याङ्गः । तदस्त । अचैतदभिप्रायकले ‘वयन्वित्यादिना वस्थ्यमाणसमाधानासङ्कृतेः अन्यथा युक्ता लिङ्गविशेषणैभूतयोग्यताया अनिश्चयेऽपि अनुभितिसम्भवात् ।

(१) बाधकसंशयस्यादूषणत्वादिति ख० ।

(२) आप्तिकाच शाधाभाववदवृत्तित्वरूपा, आपकसामानाधिकारणस्य आप्तित्वे लिङ्गतावच्छेदकभानस्यावश्यकत्वात् अन्यथा धूमशापकवज्ञिसमानाधिकरणरासमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुभित्यापत्तिः ।

(३) अभिचार इतौति ख० ।

**किञ्च तथा पि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयोजकं आप्नो-
कृत्वस्य तथात्वे गैरवात् अनाप्नोक्तेऽपि संवादेन**

नव्यासु गच्छु आकाङ्क्षादेव्यागमेव न्यायनये ग्राह्यबोधेतुः न
तु योग्यताया ज्ञानं ग्राह्यबोधे कारणं सम्भवति,^(१) परप्रमाणा-
योग्यतेन स्त-परसाधारणवाधकप्रमाणविरहस्यायास्थाः सर्वत्र
मिथेतुमशक्त्वादित्यत आह, ‘योग्यतायायेति, ‘इतुः’ न्यायनये
ग्राह्यबोधे इतुः, ‘स्त-परेति पूर्ववत्। नतु तथापि संशयसाधारण-
मिथ्युक्तं संशयसाधारणं हि ज्ञानं तदा ग्राह्यधीयेतुः सम्भवति
यदि क्वचित्संशयः कारणं भवति, न चेव, एकपदार्थेऽपरदार्थ-
भावप्रमाणविरहस्यवाधकप्रमाणविरहसंशयस्त्रा^(२) सप्तरूपेण याज्ञाभाव-
ज्ञानतया विशिष्टवृद्धिमात्रविरोधित्वादित्यत आह, ‘क्वचित्प्रमेति,
‘अन्यबोधः’ न्यायनये ग्राह्यबोधः, ‘वाधेति याज्ञाभावेत्यर्थः, रति
ष्वामयन्ति ।

प्रकारान्तरेणापि योग्यतादिज्ञानस्य इतुलं अवस्थापथति,
‘किञ्चेत्यादिना ‘तासी ज्ञानं इतुरित्यन्तेन, ‘तथापि’ नैयायिक-
स्थापि,^(३) ‘प्रामाण्ये प्रयोजकं’ ग्राह्यप्रमाणाः प्रयोजकं, ‘आप्नोकृत्व-
स्येति भ्रम-प्रमाण-विप्रक्षिप्ता-करणापाटवात्मकदोषचतुष्टयाभाव-
वदुक्तलक्षेत्यर्थः, ‘तथात्वे’ ग्राह्यप्रमाणप्रयोजकत्वे, ‘अनाप्नोक्तेऽपौति
भावानप्रतारकवाक्ये करणापाटवज्ञने चेत्यर्थः, ‘संवादेन’ विश्या-

(१) योग्यतायाच्च ज्ञानं कर्त्तव्ये ग्राह्यबोधेतुरिति ख०, ग० ।

(२) एकपदार्थेऽपरपदार्थाभावप्रमाणविरहसंशयस्येति ख० ।

(३) नैयायिकस्य नयेऽपौति ख०, ग० ।

प्रामाण्याच । एवम् ज्ञायमानकरणे प्रामाण्यप्रयो-
जकतया ज्ञानमावश्यकमिति तासां ज्ञानं हेतुः, तस्मै

बाधेन । न च तच रैश्वर एवान्न रति वाच्यं । तथायाप्नोक्तवा-
भावात्, एतदाकाशे रैश्वरकण्ठ-तात्त्वाद्यभिवातजन्मताभावादिति
भावः । इदमुपलक्षणं विषयादित्तिकवाक्येऽतिप्रसन्नेत्येति वोध्यं ।
‘एवम्’ ग्रन्थप्रमाप्रयोजकले च, ‘ज्ञायमानकरणे’ इति सप्तम्यर्थानि-
हुतं, अन्यथास्य ‘प्रयोजकेत्यमेन, ‘प्रामाण्यप्रयोजकतया’^(१) ग्रन्थ-
प्रमाप्रयोजकतया, तथाच ज्ञायमानकरणग्रन्थनिष्ठत्वे सति ग्रन्थ-
प्रमाप्रयोजकतयेर्थः, ‘ज्ञानमावश्यकमिति ग्रान्थवोधकारणीभूतं
ज्ञानं योग्यतादौ विषयतासम्बन्धेनावश्यकमित्यर्थः, ज्ञाननिष्ठग्रान्थ-
ज्ञानकरणतायां विषयतासम्बन्धेनावश्यकमित्यर्थः तु फलि-
तोर्थः । यत् ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ञातीयप्रमाप्रयोजकं
तत् ज्ञाननिष्ठतज्ञातीयज्ञानकारणतायां विषयतासम्बन्धेनावश्यकेदकं
यथा प्रमाणुमितिप्रयोजकं व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मत्वमिति सामान्य-
सुखी व्याप्तिरिति भावः ।

केचित् ‘ज्ञानमावश्यकमिति विषयतासम्बन्धेन ग्रान्थधीकारण-
ज्ञानवत्तमावश्यकमित्यर्थः, यत् ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ञाती-
यप्रमाप्रयोजकं तत् विषयतासम्बन्धेन तज्ञातीयज्ञानकारणज्ञानवत्
यथा प्रमाणुमितिप्रयोजकं व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मत्वमिति सामान्यतो-
व्याप्तिरिति भावः । इत्याजः । तदेष्वत् । अगवज्ञानमादाय ग्रान्थ-

(१) प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तया इति कल्पचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः ।

समभिष्याहारविशेषादिनेति । मैवं । यत्र विमलं जलं

नुद्धिस्तरपयोग्यं काञ्चान्तरीयपदार्थस्तरणं दैवाद्योग्यतादिविष-
यकमादाय च सिद्धुषाधमापत्तेः ।

अत्र भूयोऽवधेन्द्रियसञ्जिकर्वे चचुरादिनिष्ठे पित्ताशभावे च
प्रत्यक्षप्रमाणप्रयोजकत्वमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, भूयोऽवध-
ेन्द्रियसञ्जिकर्षादित्य न ज्ञायमानकरणनिष्ठः, चचुरादेश्चायमान-
करणत्विरहात् । ज्ञायमानकरणत्वस्तु ज्ञानावच्छिन्नतत्त्वातीयप्रमा-
करणतावत्त्वं, अन्यथा चचुरादेरपि चचुरादिनिष्ठकातुमितिं प्रति
ज्ञायमानकरणतया तद्दोषतादवस्थ्यात् ज्ञायमानकरणधूमादिनिष्ठ-
रूपादौ प्रमातुमितिमादाय व्यभिचारवारणाय तत्त्वातीयप्रमाणप्रयो-
जकमिति, तत्त्वातीयप्रमाणप्रयोजकत्वस्तु तत्त्वातीयप्रमालावच्छिन्नप्रयो-
जकत्वं, तेजात्मसिङ्गकातुमितिमादायात्म-मनःसंयोगवाधाभावादौ
न व्यभिचारः । आप्तिविशिष्टपृष्ठधर्मतावस्त्रिलेन प्रमातुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति हेतुतेति मतेनेदमतुमानमिति न दृष्टान्तावस्त्रितः ।
न चैवमाकाङ्क्षासत्योः स्त्राविद्विः आवश्यकयोग्यतया अन्यथा-
सिद्धतया ग्राव्यप्रमालावच्छिन्नं प्रत्यप्रयोजकत्वादिति वाच्यं । आका-
ङ्क्षासञ्जितिविशिष्टयोग्यतालेन ग्राव्यप्रमालावच्छिन्नं प्रति प्रयोजकत्व-
मिति मतमाश्रित्य तदभिधानात्^(१) । प्रयोजकत्वस्तु कारण-का-
रणतावच्छेदकसाधारणं, तस्य कारणतावच्छेदकत्वाद्वान्यथाविद्वि-

(१) प्रयोजकत्वमितिमतेनैतदभिधानादिति ख०, ग० ।

इत्यश्रुत्वैव नद्याः कस्ते महिषश्वरतौति शृणोति तथा-

चतुष्टयराहित्ये उति नियतपूर्ववर्त्तिलं,(१) अन्यथा प्रयोजकलं यदि कारणतावच्छेदकलं तदा पूर्वपञ्चिण्ये योग्यतादावसिद्धिः तेन योग्यतादेः शास्त्रप्रमाणां स्फूर्तपञ्चाङ्गलस्यैवाभ्युपगमात् । यदि च अमकलं तदास्मच्ये स्फूर्तपासिद्धिर्वैशिकैयोग्यतादेः स्फूर्तपञ्चाङ्गकलानभ्युपगमात् । अथ सक्षिङ्गकपरमार्थं अभिचारः तस्य प्रमाणुमितिलावच्छिक्षमं प्रति हेतुलात् विषयतासम्बन्धेन ज्ञायमानसिद्धिनिष्ठलात् । न च विषयतातिरिक्तसम्बन्धेनैव ज्ञायमानकरणवृत्तिलं विवितमिति वाच्यं । तथापि आत्मसिद्धिकप्रमाणानुमितिकारणीभूतसक्षिङ्गकपरामर्थं अभिचारादिति चेत् । न । आप्निविशिष्टपञ्चधर्मतावसिद्धिलेन प्रमाणुमितिलावच्छिक्षमं प्रति हेतुले मानाभावात् ज्ञानान्यले उति चेत्यपि वा विशेषणीयं । न च प्रमाणुमितिलादेः कार्यतावच्छेदकलाभावादसिद्धिरिति वाच्यं । अस्य प्राचीनमतानुयायिलादिति । कचित्तु ‘प्रामाण्यप्रयोजकस्फूर्तपञ्चयेति पाठः, तत्र ज्ञायमानकरणे

(१) न चाच कारणतावच्छेदकस्याद्यान्यथासिद्धिसामान्याभावनिवैश्चेनैव सामझस्ये चतुष्टयपदं अर्थमिति वाच्यं । अन्यथासिद्धिलस्यानुगतस्याभावात् तस्यदन्यथासिद्धिभावकूटनिवेशस्यावश्यकतया कूटजापवार्थमेव तदुपादानात् । एतेन तात्पुर्यान्यथासिद्धिराहित्यमात्रकथनैव सामझस्ये नियतपूर्ववर्त्तिलस्यपविशेषदलं अर्थमिति पूर्वपञ्चोपपि निरक्षः, अनियतपूर्ववर्त्तिंगतान्यथासिद्धिभावविटिकूटनिवैश्च कूटतस्य गुरुश्शरीरतया महागौरवापत्तिरिति विभावनीयं ।

काङ्क्षादिकमस्ति। न च नदी-कर्क्षयोः संसर्ग इति, व्यभिचारात्। अत एव न तन्मात्रं प्रयोजकं^(१) प्राप्नाथे। अथ

गच्छे 'प्राप्नाथप्रयोजकरूपवचन्या ज्ञानं' ग्राव्यप्रमाप्रयोजकयोग्यतादिमत्तप्रकारेण ज्ञानं, 'आवश्यकं' अवश्यं कारणमिति तासां ज्ञानं इतुरित्यर्थः, तत्प्रकारकज्ञानस्य इतुले तज्ज्ञानस्य सुतरां इतुलादिति भावः। तत्प्रकारकज्ञानस्यैवावश्यं इतुलमस्तु यज्ञानावच्छिन्नयज्ञातीयप्रमाप्रयोजकरूपवचन्यप्रकारकज्ञानस्य विषयः यथा लिङ्गं ज्ञानावच्छिन्नातुमितिप्रमाप्रयोजकरूपवचन्यप्रकारणीभूतस्य तत्त्वातीयप्रमाप्रयोजकरूपवचन्यप्रकारकज्ञानस्य विषयः यथा लिङ्गं ज्ञानावच्छिन्नातुमितिप्रमाप्रयोजकरूपवचन्यप्रकारणीभूतं यदनुमितिप्रयोजकव्याप्तिविशिष्टपञ्चर्मतावचन्यप्रकारकं ज्ञानं तदिष्योऽपि भवतीति व्याप्तिरिति भावः। ननु उपाधाभावाभासां ज्ञानं कथं ज्ञानादित्यत आह, 'तज्ज्ञेति, 'समभिव्याहारविशेषः' आकाङ्क्षागाहकः, 'आदिग्रन्थादावस्ति-धोग्यतायाहकओचासोपदेशपरिग्रहः। 'यज्ञेति, आकाङ्क्षाद्वावार्थं 'अशुलैवेत्युक्तं, तच्छ्रवणे 'ज्ञानित्यनेन जनितान्यघोषत्वादाकाङ्क्षा न ज्ञानादिति भावः। वस्तुतस्तु तच्छ्रवणेऽपि यच्च कारणान्तरविरक्षणं तेज समभव्यकोधोजातसाधापि व्यभिचारादेवोऽपि, आकाङ्क्षादिमत्तप्रदस्तारितत्वोपपत्तये^(२) 'इट्टीतीत्युक्तं, 'नदी-कर्क्षयोः संसर्ग इति तात्पर्यविषय इति शेषः, अन्यथा वस्तुगत्या नदी-कर्क्षयोः संसर्गसत्त्वादस्तग्रकतापत्तेः, 'व्यभिचारादिति कर्क्षे

(१) तन्मात्रं न प्रयोजकमिति ख०।

(२) स्तारितत्वोपपत्तय इति ख०, म०।

यावत्समभिव्याहृतेत्यपि लिङ्गविशेषणं कतिपयपद-
स्मारिण्णस्तु संसर्गप्रत्ययोलिङ्गाभिमानादिति चेत् । न ।
तत्सन्देहेऽपि वाक्यार्थावगमात् । तच संसर्गभान्ति रिति

तात्पर्यविषयनदीवंसर्गाभावाद्यभिषार इत्यर्थः । न च तथोः संसर्गं
वक्तुस्तात्पर्याभावेऽपि ईश्वरीयतात्पर्यस्त्वात् कर्तुं व्यभिषार इति
साच्च । अनेन वाक्येन प्रतीतेरजननादीश्वरतात्पर्यस्तायभावात् ।
यद्यथेवं तात्पर्यविषयसंसर्गेण थोग्यतावस्था इतौ प्रवेशाङ्गाभिषारो-
ऽपि न सम्भवति । तथापि तात्पर्याघटितेतुपचे इदं दूषणं द्रष्टव्यं ।
वस्तुतस्तु एतद्वारसेवै ‘वदस्त्विति वक्ष्यतीति बोध्यं । नन्देवमा-
काङ्गादिमत्त्वस्य तव मते प्रामाण्यप्रयोजकता न स्तात् तस्मेऽपि
यथोक्तस्त्वाते प्रभातुत्पादादित्यतात्, ‘अत एवेति आकाङ्गादि-
मत्त्वेऽपि प्रभातुत्पादादेवेत्यर्थः, ‘तमाचं’ थोग्यतादिमाचं, किञ्चु
तात्पर्यमपौति भावः । व्यभिषारोदाराय शक्ते, ‘अवेत्यादि,
‘यावदिति श्रूयमाणथावस्मभिव्याहृतपदेत्यर्थः, श्रूयमानानि वाव-
त्यस्मभिव्याहृतपदकलभ्रमादित्यर्थः, ‘तत्सन्देहेऽपौऽति श्रूयमाणथाव-
त्यस्मभिव्याहृतपदकलसन्देहेऽपौत्यर्थः, तथाच न तस्य लिङ्गविशेषणात्म
लिङ्गविशेषणस्य लिङ्गितस्यैवानुमापकत्वादिति भावः । इदं समाधि-
सौकर्यादुक्तं । वस्तुतो यच समभिव्याहृतयावत्पदश्चवणेऽपि कार-
णामतरविरहाज नदी-जलयोरन्वयवोधः तच कर्त्त्वे एवमपि व्यभि-
षारस्तदवस्था एवेत्यवधेयं । गूढाभिषम्भिराज, ‘तत्त्वेति, आग्रहम-

चेत् । न । अन्यकारणाभावेन^(१) पदभेद खान्तिजनकं
तथाचादुष्टं सत्तदेवाभ्यान्ति जनयत् केन वारणीयं ।
असंसर्गाग्रहस्तचेति चेत् । न । संसर्गे वाधकाभावात् ।
अथातोक्तत्वं लिङ्गविशेषणं तदेव वा लिङ्गं । न च
नदी-कच्छयोः संसर्गे आत्मोक्तत्वं, आप्नोक्तत्वं ग्रामाण्ये

विद्वान्, ‘अन्येति, विशेषणस्त्वेषु लिङ्गाभावादिति भावः ।
‘पदभेदेति, आत्मव्यषेति, ग्रेषः, ‘अदुष्टमिति दोषाभावविश्वास-
मित्यर्थः, ‘तदेव’ पदभेद, तथाच भ्रमं प्रति आधवेन ग्रन्थज्ञानले-
नेव पदज्ञानस्त्र कारणलक्ष्यनादिति भावः । आग्रथमुद्घाटयति,
‘असंसर्गेति, ‘संसर्गं इति संसर्गाग्रह इत्यर्थः । न च कारणवाध एव
वाधक इति वाच्यं । तस्य कारणले मानाभावादिति भावः ।
अभिचारोद्धाराय पुनराग्रहते, ‘अथेति, ‘आप्नोक्तत्वं’ आप्नोक्तपद-
स्थारितत्वं, आप्नोक्तत्वं प्रकृतवाक्यार्थगोचरथार्थज्ञानवदतुष्म्बोध-
मानलं, तस्य नोक्तस्त्वले प्रकृतवाक्यन्यग्रतीत्यप्रसिद्धा प्रकृतवाक्यार्थ-
प्रसिद्धौ, तत्प्रसिद्धौ च भगवत्तात्पर्यमादाय तात्पर्यगर्भसाध्यापि
सत्त्वादिति भावः । एवं तर्हि योग्यतादिविशेषणं व्यर्थमत आह,
‘तदेव वेति आप्नोक्तपदस्थारितत्वभेदेत्यर्थः, ‘नदी-कच्छयोः संसर्गे’
नदी-कच्छयोः संसर्गस्तप्रकृतवाक्यार्थांगे, ‘आप्नोक्तत्वं’ शूद्रमाण-
यावत्युम्भिव्याहृतपदत्वे यति थार्थज्ञानवदुक्तत्वं, कच्छपदे इति
ग्रेषः । अन्याप्नोक्तत्वस्य स्वरूपस्त एव ग्रन्थप्रमाणनक्त्वान्तदञ्जानदञ्जा-

(१) अन्यकारणाभावे इति ख० ।

तन्त्रमिति तद्वत्तया ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तत्र ज्ञान-
मावश्यकं व्याप्तिमत्तया ज्ञातस्येव सिद्धस्य, तद्वगमश्च
खोके भ्रमाद्यमूलकतया महाजनपरिग्रहेण वेदे सृतौ
चेति चेत् । न । यत्र कुचचिदाप्तत्वमनाप्तस्यापि सर्व-

यामपि मम वाक्यादसुभवसिद्धो बोधः स भवन्ते कर्त्तं शास्त्र-
विशेषणसानिश्चितत्वादित्यत आह, ‘आप्तोक्तव्येति, ‘प्रमाणे’ शब्दस्य
शब्दप्रमाणनकले, ‘इति’ अतो हेतोः, ‘तद्वत्तयेति आप्तोक्तव्य-
तया ज्ञायमानस्य पदस्य शब्दबोधहेतुत्वेन तवाण्याप्तोक्तव्यज्ञानं
शब्दबोधात्पूर्वमावश्यकमित्यर्थः, ‘व्याप्तिमत्तयेति यथा व्याप्तिम-
तया ज्ञायमानस्य लिङ्गसामुभितिहेतुत्वेन व्याप्तिज्ञानमनुभितेः
पूर्वमावश्यकमित्यर्थः, । न च आप्तोक्तव्यस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं पूर्वं
गिराज्ञानमिति वाच्यं । भ्रमादिगृह्यत्वादिटाप्तोक्तव्यस्यैव गौरवादिगा
प्रामाण्यप्रयोजकतागिराकरणादिति भावः । समादिश्चकादिवाक्येऽपि
तादृशयथार्थज्ञानवता परनेश्चरादिगाइलमन्वीयमानत्वस्येनाप्तोक्तव्य-
सत्त्वाच्च व्यभिचारः । न चाप्तोक्तव्यज्ञानं कर्त्तं शादित्यत आह,
‘तद्वगमेति, ‘खोके’ खोकिकवाक्ये, ‘भ्रमादीति, ‘आदिगा
प्रमाद-विप्रसिद्धा-करणापाटवपरिग्रहः, ‘महाजनेति विशिष्टत्व-
श्रियमाणार्थबोधकत्वेनेत्यर्थः । आप्तत्वं विकल्प आप्तोक्तव्यस्य
लिङ्गविशेषणत्वं दूषयति, ‘यत्र कुचचिदिति, ‘आप्तत्वं’ यथार्थज्ञान-
त्वत्वं, ‘आप्तस्यापि’ प्रक्षतवाक्यार्थगोचर्यथार्थज्ञानशून्यस्यापि, तथा-

आत्मेमप्रमितं, भान्तेः पुरुषधर्मात्मात् प्रष्टतवाक्यार्थ-
यक्षार्थज्ञानवस्थज्ञानत्वं प्रथमं दुर्योगं, भग्नाद्यमूलक-
स्वस्य प्रदृश्तिसंवादादेश तद्ग्राहकस्याज्ञानात् प्रदृश्तिस्थ-

चाक्षावर्त्तकतया आप्नोक्तवे लिङ्गविशेषणेऽयुक्तव्यभिचारस्तदवस्थ-
इति भावः । ‘सर्वत्रेति, सकलवाक्यार्थगोचरथार्थज्ञानवत्त्वयित्यर्थः,
‘अप्रमितं’ अप्रसिद्धं, अप्रसिद्धौ हेतुमात्र, ‘भान्तेरिति, सकल-
वाक्यार्थगोचरज्ञानस्य यथार्थते भग्नोच्छेदात् भान्तेः पुरुषधर्मला-
त्तुपत्तेरिति भावः । ‘प्रथमं’ वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं, ‘दुर्योगं’ कुर्मिशेषं,
गिर्वेतुमग्रक्षस्य ए च लिङ्गविशेषणलिङ्गविशेषणगिर्वेतातु-
मित्यसम्भवापत्तेरिति भावः । कुर्मिशेषलमेव उपपादयति, ‘प्रदृश्ति-
सम्बादेति सम्बादिप्रदृश्तिप्रयोजकलेत्यर्थः, ‘आदिपदात्मनादीच्छा-
प्रयोजकलपरिग्रहः, ‘तद्ग्राहकस्येति आप्नलातुमापकलिङ्गविशेषण-
स्येत्यर्थः, अयं प्रष्टतवाक्यार्थगोचरथार्थज्ञानवान् भग्नाद्यमूलकैतद्-
वाक्यप्रयोक्तुलात् सम्बादिप्रदृश्तिप्रयोजकैतदात्मप्रयोक्तुलात् इत्यादि-
क्तलेष अन्तर्माण सामान्यतोव्याप्ता आप्नलस्यातुमेयतादिति भावः ।
‘ज्ञानादिति प्रष्टतवाक्ये ज्ञानादित्यर्थः, प्रदृश्तिसम्बादस्य वा-
क्यार्थबोधाधीनप्रदृश्यत्पत्तेरकाळमेव याह्वालेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं
तद्ग्रानात् तद्ग्राने च तेनैव हेतुमा भग्नाद्यमूलस्यातुमेयतया
भग्नाद्यमूलकलस्यापि ज्ञानासम्बवादिति भावः । नन्देवन्मवापि कथं
ग्राह्यवोधः ज्ञानमोनेत्यादित्याभिवक्षादाप्नोक्तलगिर्वेत्यस्य
तवापि ग्राह्यधीरेत्यादित्यत आह, ‘प्रदृश्तिशेति ग्राह्यस्य प्रदृश्तिशेत्यर्थः,

सन्देहादपि । किञ्च प्रकृतसंसर्गे अथमधान्तो यद्यार्थ-
ज्ञानवाच्चेति संसर्गमप्रतीत्य ज्ञातुमशक्यं वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वात् । वयन्तु ब्रूमः वाधकप्रमाणाभावो योग्यता

प्रदृच्छिष्ठ फलजग्नं ग्राम्योधजनकलभिति धावत्, ‘सन्देहादपि’
आप्नोक्तलसन्देहादपि, ज्ञानावच्छिष्ठेत्यादिव्याप्तौ निश्चयत्वस्य गौरवेण
साधकोटावप्रवेशाभ्युप्तिष्ठेनाप्नोक्तलज्ञानसाधक्यैव ग्राम्यधीक्षेतु-
त्वात् तत्र च लिङ्गविशेषणतया तत्त्विष्ठयस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

केचित्तु ननु यदि प्रदृच्छेत्तरकालमेव प्रदृच्छिष्ठमादप्यः तदा
समादिप्रदृच्छिष्ठनकलक्षेतुना प्रामाण्यमिश्येऽन्योन्याश्रयः प्रामाण्य-
निश्चयानन्तरमेव प्रदृच्छेत्यादसम्भवादित्यत आह, ‘प्रदृच्छिष्ठेति,
‘सन्देहादपि’ प्रामाण्यसन्देहादपि, निष्कर्षप्रदृच्छावेव प्रामाण्यमिश्य-
ष्यस्य प्रयोजकत्वादिति भावः । इति व्याचक्षुः^(१) ।

हेतुज्ञानाभावेन दुर्निश्चयत्वसुक्ता साधाप्रसिद्धा दुर्निश्चयत्वमात्र,
‘किञ्चेति, ‘प्रकृतेति प्रकृतकर्मल-रजतयोः संसर्ग इत्यर्थः, ‘यद्यार्थेति
रजतसंसर्गवति कर्मले रजतसंसर्गविषयकज्ञानवानयमित्यर्थः, ‘संसर्ग-
मप्रतीत्येति कर्मल-रजतयोः संसर्गमप्रतीत्य पूर्वमित्यर्थः, ‘वाक्यार्थस्य’
कर्मले रजतसंसर्गवस्थस्याप्तलघटकस्य, ‘अपूर्वत्वात्’ कर्मल-रजतयोः
संसर्गप्रतीतेष्व पूर्वमज्ञातत्वात् । न चैवमाप्नोक्तलसन्देह एव तत्र कर्त्तं
ज्ञात् कोटितावच्छेदकरूपेण कोच्चुपस्थितिविरक्षादिति वाच्यं । मम

(१) इत्याज्ञरिति ख०, ग० ।

सा च न सिङ्गविशेषणं बाधकप्रमाणमात्रविरहस्य सर्वच
निष्ठेतुमशक्तत्वात्, तत्संशयेऽपि शब्दादन्वयबोधाच्च^(१),

साधवात् योग्यताया एव शब्दप्रमाणयोजकेनाप्नोक्तलक्षातथालात्
तज्ज्ञानस्य शब्दधीरेतुलाभावेन सन्देशभावेऽपि चतिविरहादिति
भावः। ननु नदौ-कञ्चयोदात्पर्यगर्भेतुविरहादेव न अभिचार-
इत्यस्तरसादाह, ‘वयन्विति, ‘बाधकेति एकपदार्थेऽपरपदार्थभाव-
निष्ठयसामान्याभाव इत्यर्थः, ‘अशक्तलादिति परप्रमाणा अयोग्य-
त्वादिति इदयं^(२)। तस्मिंस्याभावे च सिङ्गविशेषणलेतु तत्कथं स्थान्
सिङ्गतावच्छेदकप्रकारकसिङ्गनिष्ठयस्थानुभितिरेतुलादिति भावः। ‘तत्संशयेऽपीति
योग्यतायाः संशयेऽपीत्यर्थः, तस्या सिङ्गविशेषणलेतु तत्कथं स्थान्
सिङ्गतावच्छेदकप्रकारकसिङ्गनिष्ठयस्थानुभितिरेतुलादिति भावः।
न च साध्यसन्देहातिरिक्तसंशयान्यसिङ्गतावच्छेदकप्रकारकसिङ्गस्था-
नेनास्तुभितिरेतुलं तत्त्वं योग्यतायाः संशयदशायामपि सम्भवत्येव
उपरूपेण योग्यतासन्देहस्य साध्यसन्देहपर्यवस्थालादिति वाच्यं। न च साध्य-
हेतुभेदेनास्तुभितिकार्य-कारणभावभेदादच योग्यताग्रे संशयसा-
धारणं ज्ञानसेव रेतुर्याग्यताभावाप्रकारकलविशेषणे गौरवादैर्यार्था-
चेति वाच्यं। शब्दश्रवणानन्तरवदन्वयापि एतसाध्यवायैतद्वेतुम-
न्नासंशयादस्तुभित्यापत्तेः। इदसुपक्षचर्चं यथोक्तरेतौ अभिचारज्ञा-

(१) शब्दान्वयबोधाचेति क०।

(२) इति ध्येयभिति ख०, ग०।

शब्दप्रामाण्ये तु योग्यतायाः संशय-निष्ठयसाधारणं
ज्ञानमार्थं^(१) प्रयोजकमिति शब्दः प्रमाणमिति ।

नदग्रायामपि वाक्यादत्तुभवसिद्धो बोधः कथमतुभागात्क्षादतः शब्दो
भागाभ्यरमित्यपि बोधं । ननु भवमतेऽपि योग्यतासंशयदग्रायां
कथं वाक्यार्थबोधः तस्मियस्य शब्देत्तुलादित्यत आह, ‘शब्द-
प्रामाण्ये त्विति शब्दे प्रमाणनकत्वे लिख्यर्थः^(२) ।

अग्रातिगच्छवैशेषिकाः^(३) लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गनिष्ठयो-
नानुमितिहेतुः पर्वतवृत्तिरथमाणोकोधूमो वा उभयथापि वक्ति-
व्याख इत्यत्र वक्तिव्याख्यवान्यमित्यादिपरामर्गस्यसे च व्यभिचारात्
किञ्चु व्याप्तिलप्रकारकलिङ्गनिष्ठय एवानुमितिहेतुः स च प्रकाते-
लिङ्गतावच्छेदकयोग्यतायाः संशेषेऽपि सम्भवत्येव । किञ्च योग्यतायाः
संशयदग्रायामुक्तहेतौ व्यभिचारज्ञानदग्रायास्य व्यभिचारिषोऽव्यभि-
चारिषो वा पष्टवृत्तेरपष्टवृत्तेवा ऐलन्तरस्य ज्ञानादेवानुमितिः स्मान्
किं शब्दस्य प्रमाणाभ्यरत्वेन । ननु पद-पदार्थपदकात्तुभागात् संसर्ग-
सिद्धावपि चटमाणयेत्यादिशब्दत्रयणामन्तरं चटकर्मकाणयातुकूल-
क्षतिमाणित्यादिविशेष-विशेषभावेन प्रतीतेरनुभवसिद्धाया अस-
म्भवः अनुमाने पदार्थसंसर्गस्त्रैव विशेषणतया भागादतः शब्दोऽवश्यं
मानमङ्गीकार्यं । न चानुभागामन्तरं मनसा तावृश्प्रतीतिशम्भव-

(१) संशयसाधारणं ज्ञानमिति ख० ।

(२) शब्दप्रमाणनकत्वे त्वित्यर्थ इति क० ।

(३) व्याप्तिमितिवैशेषिका इति ख०, ग० ।

इति वाच्यं । तथा कर्त्तव्ये गौरवात् माणाभावात् ग्रन्थप्रवणामन्तरं प्रथमतः एव तदाकारज्ञानस्तुभविष्टुत्वाचेति चेत्, कर्मलादिकं पञ्चयित्वा वसुगत्या कर्मलादौ चटादेर्थादृशः संसर्गः प्रतीघते तत्सं-सर्गेण चटादिकं शाश्वतं, एवमानयनादिकं पञ्चीकृत्या कर्मलादिकं शाश्वतं समूहासम्बन्धरामर्गादिग्रेहे विशेषणमित्यादिन्यायेनार्थसमावयस्ता तादृश्तुभित्तिरिति न कोऽपि होषः । न चैव चटः कर्म-लमानयनदृतिरित्यादिनिराकाङ्क्षालेऽपि चटकर्मकानयनात्कूल-ज्ञातिमानित्यादिवोधापन्निः अतुभितौ आकाङ्क्षायाः कारणवाभावादिति वाच्यं । आप्तादिज्ञानस्ये तत्त्वात्मित्यात्मकतादृश्वोधस्त्रैयाधिकेनापि दुर्वारलात् । चथ न पञ्चतीत्यादौ कर्त्तव्यभावे छत्यादेरन्यवोधः तादाक्षयेनाधाराधेयभावेन च समन्वेन वाधासेन समन्वेनात्मात्मुमशक्त्वात् । न च प्रतियोग्यत्वात्मित्यात्मकसमन्वेनात्मात्म-तथं भैषाधिकमतेऽपि तेनैव समन्वेनात्मयोधादिति वाच्यं । तत्त्वा-प्यानिरूपकलात् तादत्यातिरिक्तदृश्यनित्यामकसमन्वयैव आप्त-निरूपकलात् । एवं चटमानयेत्यादौ छत्यादावानयनादेः कर्त्तव्यस्त्रैयोधः अत्कूलज्ञात्वेर्दृश्यनित्यामकलादिति चेत् । न । दृश्यनित्याम-कसमन्वस्त्रापि आप्तनिरूपकलात् । न च तथापि आप्तादिज्ञान-दग्धाधामपि वाक्यादत्तुभविष्टो षोधः च कर्त्तव्यस्त्रात् कारणवाभा-वेनात्मित्यसम्भवादिति वाच्यं । तादृशात्मुभवस्त्रैवाष्टुत्वाः आप्तादि-ज्ञानानन्मरमेव वाक्यार्थोधस्त्रैकारात् । न चानन्मव्याप्तादिज्ञान-कर्त्तव्ये गौरवात्त्वाधवेन ग्रन्थस्त्रैव प्रमाणामन्तरं कर्त्तव्यते इति वाच्यं । वाक्यार्थात्तुभवपूर्वे उर्ववादिष्टुत्वाः पदार्थोपस्थितेरेव नियमतो

व्याप्त्यादिविषयकलखीकारादतिरिक्तकल्पनाभावेन गौरवाभावात् ।
 वस्तुतस्तु सांख्य-साधनभेदेन बड्डविधान्यय-व्यतिरेकव्याप्तिसुदूरानां
 परस्परव्यभिचारेण विशेषत एव कार्य-कारणभावो न तु सामान्यतः
 एवम् ग्रान्थबोधस्थानाभिषिक्तायामनुमितौ व्याप्त्यादिज्ञानमेव
 हेतुः न तु व्याप्तिपञ्चधर्मतादिज्ञानमतो व्याप्त्यादिज्ञानविरहेऽपि न
 व्यतिरिति प्राञ्छः, तदस्त् ग्रन्थश्रवणामन्तरं जायमाने वाक्यार्थवोभे
 ग्रान्थतज्जातिविशेषस्थानमूर्मर्थं इष्टोमि अनुभेदेन पुराणादिभ्य इत्या-
 यमुभवसिद्धिलेमापङ्गोत्तमगच्छतात् । न चैवमर्थापयामौत्यनुव्यवस्था-
 यवस्थादर्थापभेरप्याधिक्यापन्त्तिरिति वाच्यं । ताहूंग्रामुव्यवस्थास्त्वे
 इष्टापन्तेः । वस्तुतस्ताहूंग्रामुव्यवस्थायस्यैवाभावात् । न च ताहूंग्रा-
 मुव्यवस्थायसिद्धः ग्रान्थतज्जातिविशेषः^(१) अनुमितिलब्धाय एवास्मिति
 वाच्यं । वाक्यश्रवणामन्तरं जायमानस्य वाक्यार्थबोधस्थानुमितिले
 मानाभावात् प्रत्यक्षभिज्ञानुभवत्वस्थाप्रयोजकतात् । न चातुमिति-
 सामय्येव मानं, तस्या एव तदानीमसिद्धेः अनुमितिलब्धेऽनुमितो-
 मीत्यनुव्यवस्थायापन्तेश्च । अथातुमितिभिज्ञले एव किं मानं । न
 चानुमितिले प्रमाणाभाव एव मानमिति वाच्यं । अनुमितिभिज्ञले
 प्रमाणाभाव एवानुमितिले मानमित्यस्थापि सुवचलादिति चेत्,
 मात्स्यभयं, तथापि भवतो नाभिमतसिद्धिः नानुमितिं न साक्षात्कृतं
 अनुभेदमिति प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धाया एव मानवाच्च ।

केचिच्चु ग्रन्थश्रवणामन्तरं जायमानस्य वाक्यार्थबोधस्थानुमिति-
 इत्यपन्ते साधनिश्चयदग्धार्थां सिद्धाधियामन्तरेण स न खात् पर-

(१) ताहूंग्रामुभवसिद्धशास्त्रान्तरामज्ञातिविशेष इति ख०, ग० ।

ताविरहादित्यतिरिच्छते शब्दः । न च सिषाध्यिषाविरहवच्छा-
व्यसामयोविरहोऽपि पञ्चताथां प्रवेशनीयः^(१) इति वाच्यं । तथा
शति सिषाध्यिषाग्राव्यसामयोविरहविशिष्टसिद्धभावलेन पञ्च-
ताथा अनुमितिहेतुले गौरवापत्तेः । न च विशिष्टात्मं न कार-
णतावच्छेदके प्रविष्टं अपि तु अभावविशेषपरिचायकं कारणलन्तु
तदभावव्यक्तिलेनेति न गौरवमिति वाच्यं । अभावस्य तद्वक्तिलेन
कारणले बज्जतरकार्य-कारणभावविक्षोपप्रसङ्ग इति^(२) बज्जु प्रति-
पादितत्वादित्याङ्गः । तद्बहू । अनुमितावपि पञ्चताथा हेतुले
माणाभावादिति इति पञ्चवितेन।

(१) तथाच शाव्यसामयोदशायां साधनिच्छयसत्त्वे शाव्यसामयोविरह-
विशिष्टसाधनिच्छयाभावसत्त्वात् पञ्चताथानि ।

(२) तथाच बाधनिच्छयाभावस्य सत्त्वतिपञ्चनिच्छयाभावस्य अवच्छेदकधर्मी-
दर्शनाभावस्य च तावृश्चतावृश्चाभावलेन पृथक् पृथक् कारणत्वं सर्वात्मा-
भवतिज्ञं, यदि तत्त्वात्मितेनाभावकारणत्वं स्वीक्रियते तदा बाधनिच्छय-
सत्त्वतिपञ्चनिच्छयावच्छेदकधर्मदर्शनैतत्त्वितयान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य
तद्वक्तिलेन कारणत्वसम्भवात् तावृश्चकारणत्वं विजीयेत, विजीयेत च
समाविषये शाव्यसामयावच्छिन्नं प्रति प्रत्यक्षसामय्यभावस्य अनुमिति-
सामय्यभावस्य च पृथक् कारणत्वं, तत्रापि तावृश्चसामयोदयान्यतर-
त्वावच्छिन्नाभावस्य तद्वक्तिलेन कारणत्वसम्भवात् । तत्त्वात्मितेना-
भावकारणत्वं यदि न स्वीक्रियते तदा तावृश्चान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य
तावृश्चान्यतमत्वावच्छिन्नाभावलेनैव कारणत्वमवश्यमङ्गोकार्यं तथाच
तावृश्चान्यतमत्वस्य गुणपरीरतया तदपेक्षया प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावस्य
प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावलेन कारणत्वे जाग्रवात् न तावृश्चकारणत्व-
विजयप्रसङ्ग इति भावः ।

जरन्मीमांसकाल्तु खोके वकृज्ञानानुमानात्तदुप-

ननु घटमानयेत्यादौ सर्वच ज्ञौकिकवाक्ये ग्राह्वोधात् पूर्वमयं
वक्ता' आधेयतादिसंसर्गकर्मलादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवान्
आधेयतादिसंसर्गण कर्मलादिज्ञानाकाङ्क्षं यद्घटादि तस्य यज्ञानं त-
त्यन्यं भ्रमायजन्यस्य यदाक्यं तप्रथोऽनुलात् योयत्संसर्गक-यज्ञानाकाङ्क्ष-
यज्ञानजन्य-भ्रमायजन्यवाक्यस्य प्रयोक्ता च तस्मिंसर्गक-तदिष्यक-
तदिशिष्टज्ञानवान् घटेनेतिवाक्यप्रयोक्ता आधेयतासंसर्गक-करणल-
विषयकघटविशिष्टज्ञानवान् अहमिवेत्यनुमानस्य कर्मलादिकमाधे-
यतादिसंसर्गण घटादिमत् तेज संसर्गण स्वविषयकघटादिविशि-
ष्टज्ञानवदुक्तपदस्थारितलात् घटादिकरणलादिविदित्यनुमानस्य वा
सामग्नीसम्भवेन तादृशानुभित्यग्नरमेव ग्राह्वोध इति ज्ञौकिक-
ग्राह्वोऽनुवादक एव न तु प्रमाणं अग्नैतयाद्यानुभवकरणलस्यैव
प्रामाण्यपदार्थलादेदेतु वक्तुरभावेनैव तादृशानुमानासम्भवात् प्रमा-
णवमिति प्राचीनमीमांसकमतज्ञिराकर्त्तुसुपन्नस्यति, 'जरदिति,
एतम्यते सर्वच ज्ञौकिकवाक्ये ग्राह्वोधात्माग्नुभित्यामग्नीसम्भवा-
दनुभित्यग्नरमेव ग्राह्वोध इति ज्ञौकिकग्राह्वोऽनुवादकः, वक्तु-
ज्ञानानुमानमिति ज्ञौकिकः ग्राह्वोधनिर्बाहकमेव वकृ-
'खोके' ज्ञौकिकवाक्ये, 'वकृज्ञानेति अयं वक्तोत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः।
ननु वकृज्ञानानुमानात्मक-घटादेशात्संसर्गस्य च सिद्धावपि कर्म-
लादौ घटादिमत्तं न सिद्धमित्यत आह, 'तदुपजीवीति वकृज्ञा-

**जीविसंसर्गात्मानादा वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवाद-
कत्वं वेदे तु तदभावात् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति^(१)**

नात्मानोपजीवीत्यर्थः, ‘संसर्गात्मानादिति कर्मलादिकमाधेयता-
दिसंसर्गेण घटादिमत् तेन संसर्गेण स्वविषयकघटादिविश्विष्टज्ञान-
वयुक्तपदस्यारितलादित्यनुमानादित्यर्थः। न च भ्रमात्मकघटवि-
श्विष्टज्ञानमादाथ अभिचार इति वाच्यं। परैर्भ्रमानभ्युपगमादिति.
भावः। एतस्य वक्तुज्ञानात्मानोपजीविलक्ष्य कर्मलविषयकघटवि-
श्विष्टज्ञानस्य इतुघटकलेन तसिद्धिदारा बोध्यं। ‘वाक्यार्थसिद्धौ’
सर्वत्र शब्दबोधात्मागुकवाक्यार्थसिद्धौ, ‘शब्दस्य’ कौकिकशब्दमा-
त्स्य, ‘अतुवादकलं’ इत्यौत्तरात्मानुभवमाचजनकत्वं स्वसमानाधिकरण-
स्याव्यवहितपूर्ववर्त्ति-स्वसमानाकारनिष्ठयविषयविषयक-तदित्तेष्वक-
तत्प्रकारकात्मुभवमाचजनकलमिति आवत्, स्वपदमनुभवपरं, न तु
प्रमाणलमिति ग्रेषः, अग्नौत्तरात्मानुभवकरणलख्यैव प्रामाण्यपदार्थलात्।
अग्नौत्तरात्मानुभवकरणलस्य इत्यौत्तरात्मानुभवमाचकरणलं, तत्त्व-
स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्त्ति - स्वसमानाकारनिष्ठयविषय-
विषयकेतर-तदित्तेष्वक-तत्प्रकारकात्मुभवकरणलं, स्वसमानाकारलस्य
स्वसिद्धिं यादृशी तदित्तेष्वकलावच्छिक्षण-तत्प्रकारिता तादृशतद्विग्रे-
ष्यकलावच्छिक्षणतत्प्रकारिताशास्त्रिमिति भावः। ‘तदभावादिति
वक्तुरभावेन वक्तुज्ञानाद्यनुमानाभावादित्यर्थः, ‘स्वातन्त्र्येण’ वक्तुज्ञा-
नाद्यनुमानं विजापि शब्दबोधजनकलेन, ‘वेद इति वेदस्यले

(१) प्रमाणलमितीति ख०।

वदन्ति । तत्र । वेदे स्तूपसामग्रीतो स्तोकेऽपि संसर्ग-
प्रत्ययादग्न्यथानुवादकतापि न स्यात् लिङ्गस्य पूर्वत्वे-
ऽपि^(१) व्याजिस्मृतिविलम्बेन तद्विलम्बात् । अनास्तोक्तौ
व्यभिचारात् वेदतुल्यापि सामग्री न निश्चायिकेति

कृपशास्त्रामग्रीत इत्यर्थः, ‘संसर्गप्रत्ययादिति वक्तुज्ञानाद्यनुमानाप्ना-
गेव संसर्गशास्त्रोधादित्यर्थः, ‘अन्यथेति वैदिकस्त्वाले कृपशास्त्राम-
ग्री लौकिकस्त्वाले विरहे इत्यर्थः, ‘अनुवादकतापौति गृहीत-
याहिशास्त्रधीजमकलमपौत्यर्थः, सामग्र्या अभावादिति भावः । यनु
वक्तुज्ञानाद्यनुमानाप्नागेव संसर्गप्रत्ययोभवतीत्यक्षमयुक्तं सर्वच शास्त्र-
सामग्रीदण्डार्थं हेतुज्ञानसत्त्वेनानुभितिसामग्र्याः सत्त्वादनुभितेरेव
प्रथमसुत्पादात् शास्त्रामग्र्यपेक्षया अनुभितिसामग्र्या वस्त्रवस्त्रादि-
त्यत आह, ‘लिङ्गस्येति, ‘पूर्वत्वेऽपि’^(२) हेतुतावस्त्रेदकरूपेण ज्ञात-
त्वेऽपि, ‘तद्विलम्बात्’ अनुभितिविलम्बात्, लौकिकवाक्ये क्वचिदनु-
वादकल्पनु इष्टमेवेति भावः । ‘अनास्तोक्ताविति, ‘अनास्तोक्तौ’ लौकि�-
कवाक्ये इत्यर्थः, ‘व्यभिचारात्’ व्यभिचारदर्शनात् भ्रमजनकलदर्श-
नादिति यावत्, ‘वेदतुल्येति लौकिकवाक्यस्त्वाले वेदतुल्यसाम-
ग्रीमात्रं न निश्चायकं किञ्चु आप्नोक्तलनिश्चयोऽपीत्यर्थः । क्वचिज्ञौ-
किकवाक्ये भ्रमजनकलदर्शनात् लौकिकवाक्यत्वरूपसाधारणधर्मदर्श-
नेन सर्वच लौकिकवाक्ये भ्रमजनकलसंशयसम्भवान्तस्यैव प्रतिबन्धक-

(१) पूर्वत्वेऽपीति क० ।

(२) पूर्वत्वेऽपीति क० ।

चेत् । न । चक्षुरादेस्तथात्वेन तच्छङ्गायामपि प्रमाण-
कत्वात् । ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं सिफ्फ-
वदिति चेत् । न । संशयो हि^(१) न वाक्ये तस्य निश्च-
यात्^(२) न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये तस्य तदुत्तरकाण्डी-

तादाप्तोक्तलगिर्यथे च न तत्संशयः आप्तोक्तलस्य तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थज्ञानवदुत्तरं, तथाच तज्जित्यादेव वाक्यार्थसिद्धा गद्यसा-
न्तुवादकत्वमिति भावः । ‘तथालेन’ क्षिद्भमजनकलेन, ‘तच्छ-
ङ्गायामपि’ चक्षुइहपशाधारणधर्मदर्शनेन भमजनकत्वग्रहणायामपि,
तथाच भमजनकत्वसंशयो न प्रमाण्यति प्रतिबन्धकः व्यभिचारादिति
भावः । प्रमाणविग्रेषफलं प्रति संशयः प्रतिबन्धक इत्याग्रहते,
‘ज्ञायमानमिति चक्षुरादित्य न ज्ञायमानकरणमित्यर्थः’, ‘सिफ्फ-
वदिति तथाया व्याप्ति-पश्चधर्मतासंशयदग्रायाज्ञातुमितिजनकमि-
त्यर्थः’, तथाच सौक्रिकवाक्येन संशयसत्त्वे कर्त्तं गिर्यथोग्ननीयः ।
एतद्वाप्तिवलेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु व्याप्तिवलेन
प्रकृते कर्त्तं संशयः प्रतिबन्धक उच्यते, किमामुपूर्वीयन्देहः, तद-
वाक्यज्ञानप्रामाण्यसन्देहः, आप्तोक्तलसन्देहोवेति कर्त्तं दूषयति,
‘संशयोहीति, ‘न वाक्ये’ ज्ञातुपूर्वी, ‘तस्य’ ज्ञातुपूर्वीविग्रेषस्य,
‘तस्य’ तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यसन्देहस्य, ‘तदुत्तरेति तज्जन्यज्ञानोत्तर-
काण्डीगत्वादित्यर्थः, तथाच तस्य कर्त्तं प्रतिबन्धकतेति भावः^(३) ।

---

(१) सन्देहोहीति क० । (२) तस्य गिर्यथसत्त्वादिति क० ।

(३) तथाच तस्य कर्त्तं संशयः प्रतिबन्धक इति भाव इति ख०, ग० ।

नत्यात्, नास्तोक्तत्वे तद्विश्वयस्यानज्ञत्वात्^(१) । ननु शोके
आस्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थधीर्वेति तद्विश्वयोहेतुः तथा-
च वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकात्^(२) तदुप-
जीविनोऽनुमानात् वाक्यार्थधीरिति चेत् । न । वेदे

‘तद्विश्वयस्यानज्ञत्वादिति, प्रमाणाभावादिति भावः । तथाच आस्तो-
क्तत्वमिश्वयो अदि हेतुः स्यात्तदैव तद्विश्वयविघटनदारा तस्मंश्वयः
प्रतिबन्धकः स्याज्ञ लेवमिति^(३) तस्मंश्वयोऽपि न प्रतिबन्धकः । न
च अभ्यग्नकल्पंश्वय एव प्रतिबन्धकोवक्तव्य इति वाच्यं । तस्मा
विरोधविषयकतया लिङ्गेऽप्यप्रतिबन्धकलेन अभिचारादिति भावः ।
‘शोके’ शौकिकवाक्यस्यात्त्वे, ‘आस्तोक्तत्वस्य’ तत्पदार्थवक्तव्यदार्थज्ञा-
नजन्यत्वस्य, सन्देहे अतिरेकनिश्चये च, ‘तद्विश्वय इति, अस्मंश्वयो
यद्व्यतिरेकनिश्चयस्य यज्ञ प्रतिबन्धकः तद्विश्वयलावच्छिक्षणद्वेतु-
रिति नियमादिति भावः । ‘वाक्यार्थगोचरेति तत्पदार्थवक्तव्यदार्थ-
ज्ञानजन्यत्वपूर्णोक्तत्वस्य पाहकादित्यर्थः, ‘तदुपजीविन इति वज्ञ-
नीहिः^(४) तदुपजीव्यात् तत्पदार्थे तत्पदार्थानुमानादित्यर्थः, ‘वा-
क्यार्थधीरिति सर्वच ग्रन्थोधात्यूर्वं वाक्यार्थधीरित्यर्थः, तथाचानु-

---

(१) तद्विश्वयस्यालिङ्गत्वादिति का० ।

(२) वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवज्ञान्यत्वग्राहकादिति का० ।

(३) न चैवमितीति ख०, ग० ।

(४) तत् उपजीवि यस्य इति वज्ञनीहिरित्यर्थः ।

तद्वितस्यापि सामर्थ्यवधारणात् तदनिश्चयेऽपि वेदानुकारेण पद्मानमन्वादिवाक्येऽपौरुषेयत्वाभिमानिनोगीडमौमांसकस्यार्थनिश्चयात् । न चासौ भान्तिः, वाधकाभावात् पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तस्य तथात्वात् ।

वादकः ग्रन्थ इति भावः । आप्नोक्तलनिश्चयः किं ग्राव्यप्रमाणाचे^(१) सहकारी, किं वा लौकिकवाक्यादौ, लौकिकलेन ज्ञाते वाक्ये वा,^(२) नाय इत्याह, ‘वेद इति, ‘तद्वितस्यापि’ विषयतया आप्नोक्तलग्नरवितस्यापि, ‘सामर्थ्यति ग्राव्यबोधजनकत्वात्तुभवादित्यर्थः, तत्क्षयेऽपीत्यादिः, न द्वितीय इत्याह, ‘तदनिश्चयेऽपीति आप्नोक्तलानिश्चयेऽपीत्यर्थः, ‘अपौरुषेयलेति पुरुषाप्रणीतलेत्यर्थः, ‘गौडेति, दाचिषात्यादीनां वेदाभिज्ञतया तत्र वेदत्वभमासमवादपौरुषेयत्वभमोन बक्षवतीति गौडेत्युक्तं । ‘न चासौ भान्तिरिति, तथाच लौकिकवाक्येन प्रमाणाच्छन्नचित्याचां आप्नोक्तलनिश्चयः सहकारीति भावः । खमलाभावे इत्युमाह, ‘वाधकाभावादिति विषयावाधादिति भावः । खमलाभावे इत्यन्तरमाह, ‘पौरुषेयलेति, ‘तस्य’ मन्वादिवाक्याजन्यग्राव्यबोधस्य, ‘तथात्वात्’ अपौरुषेयत्वाभिमानदशोत्पद्मन्वादिवाक्याजन्यग्नेनसमानाकारस्मानविषयकत्वात्, तथा चति प्रतीत्योर्वेच्छाच्छमतुभूयेतेति भावः । अदा ‘तथात्वात्’ तथात्वापन्ते:

(१) ग्राव्यप्रमाण इति ख० ग० ।

(२) लौकिकवाक्य इति क० ।

न चासंसर्गाग्रहमाचं तत्, अर्थस्य तथाभावेऽपि असं-
सर्गाग्रहत्वे संसर्गोच्छेदापत्तेः । न चात्तोक्तत्वनिश्चय-
रूपकारणवाधात् संसर्गज्ञानवाधः, व्यभिचारेण हेतु-
तायामेव बाधात् लौकिकत्वेन ज्ञाते^(१) तद्भाग्मिति

भ्रमलापत्तेरिति आवत्, विषयक्तत्वैकाच्चाभावादिति भावः । ‘न
चासंसर्गति, न चैवं ततः संवादिनी प्रवृत्तिर्न स्वात्तस्याः विशिष्ट-
ज्ञानसाध्यतादिति वाच्यं । गुरुनये असंसर्गाग्रहस्त्रैव संवादिप्रवृत्तावपि
हेतुलात् । ‘अर्थस्य’ विषयस्य, ‘तथाभावेऽपि’ अबाधितत्वेऽपि, यदा
‘अर्थस्य’ वाक्यार्थसंसर्गग्रहस्य, तथात्वेऽपि अनुभवसिद्धुलेऽपि, ‘संसर्गो-
च्छेद इति^(२), मानाभावादिति भावः । ‘हेतुतायामेवेति, संसर्ग-
ज्ञानस्यानुभवसिद्धुलादिति भावः । व्यतीयमाग्रहते, ‘लौकिकत्वेनेति
लौकिकत्वेन ज्ञाते लौकिक इत्यर्थः, अन्यथा लौकिकत्वेन ज्ञातस्य
वेदस्यानुवादकतापत्तेः । ‘अङ्गः’ सहकारि, मध्यादिवाक्यन्तु अपौरुषे-
यत्वाभिमानदण्डायां न लौकिकत्वेन ज्ञातमिति नोक्त्यभिचारदृति
भावः । ‘मानाभावादिति । न च यत्संश्येत्यादिव्याप्तिरेव^(३) मान-
मिति वाच्यं । तस्या व्याप्तेरव्यभिचारसंशयप्रतिबधे व्याप्तिज्ञाने व्यभि-

(१) तस्मैकिकत्वेन ज्ञान इति क० ।

(२) ‘संसर्गोच्छेदापत्तेरित्यत्र ‘संसर्गोच्छेदः’ इति कस्यचिमूलपुस्तकस्य
पाठः ईदृशटोकाकारखण्डसेनानुमौयत इति ।

(३) यत्संश्ये यद्यतिरेकतिष्ठये च यद्गुत्पत्तिस्त्रियस्त्वयस्त्रिय कारणमिति
व्याप्तिवलेनेत्यर्थः ।

चेत् । न । मानाभावात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन सिङ्गा-
भावेन तद्वासम्भवात् । ननु अनासोक्तत्वशङ्खाव्य-
दासोऽङ्गं स च वेदेऽपौरुषेयत्वनिश्चयात् लोके चा-

चारात् । याज्ञाभावानवगाहिलेन व्यतिरेकनिश्चयविशेषणे यत्संशय-
रत्यस्य वर्यलापत्तेः योग्यताव्यतिरेकनिश्चयस्यापि याज्ञाभावावगा-
हितया ग्राम्यबुद्धिमादाय योग्यतार्थां व्यभिचाराभावादप्रयोजक-
त्वाचेति भावः । ‘वाक्यार्थस्येति, ‘वाक्यार्थस्य’, ‘अपूर्वत्वेन’ अन्य-
वोधात्मागज्ञातत्वेन^(१), तद्विटिसोक्तत्वरूपसाधाप्रसिद्धा लिङ्गस्य
साध्यायत्वेन गृहीतस्य कथचिदभावेनेत्यर्थः, यदा ‘वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वेनेत्यनेन साधाप्रसिद्धिसुक्ता ऐतन्नरमाह, ‘लिङ्गाभावेनेति
भमाद्यमूलकत्वप्रवृत्तिसंवादादेर्लिङ्गस्य अन्यवोधात्माक्ज्ञानाभावेन
चेत्यर्थः, चकारपूरणात्^(२) परकौयभमादेरयोग्यताग्रवृत्तिसंवादस्य
ए प्रदृश्युत्तरकालौनयाज्ञालादिति भावः ।

केचित्तु ‘लिङ्गाभावेनेति, ‘लिङ्गं’ कारणं, तत्र साधाप्रसिद्धिः^(३)
तदभावादित्यर्थः, अचैव हेतुः ‘अपूर्वत्वेनेत्याङ्गः ।

आसोक्तत्वनिश्चयस्याजनकत्वेऽपि प्रयोजकत्वात्तदपेचेत्याह,^(४)
‘नन्विति, ‘अपौरुषेयत्वेति पुरुषाप्रणीतत्वेत्यर्थः, ‘तस्य’ आसोक्तत्वा-

(१) अन्यवोधात् प्राग्ज्ञानाभावेनेति ख०, ग० ।

(२) अन्यवोधात् प्राक् चकारपूरणात् ज्ञानाभावेन चेत्यर्थ इति क० ।

(३) तत्र प्रसिद्धिरिति क० ।

(४) आसोक्तत्वेत्यादिः नन्वितीत्यन्तः पाठः ख०, ग०-चिङ्गितपुरुषकहये नास्ति ।

सोक्षत्वावधारणादिति चेत् । न । तस्याशक्यत्वात् ।
 यदि चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येव वेदादर्थप्रत्ययः^(१)
 तदा दोषवत् पुरुषाप्रणीतत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्पदस्मा-
 रितत्वेन वेदे पदार्थसंसर्गसिद्धिरस्त्विति वेदोऽप्युनुवा-
 दकः स्यात् । तदुक्तं, “व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात्

वधारणा, ‘ऋग्यत्वादिति अन्यथबोधात् प्रागित्यादिः, वाक्या-
 र्थस्थापूर्वलेनासोक्षत्वप्रसाधाप्रमिद्धेः तथाचानासोक्षत्वाङ्क्षाव्युदासो-
 माङ्गमिति भावः । इदमुपलक्षणं तच्छक्षाव्युदासस्थाङ्गलेऽपि यत्र
 कारणान्तरविरहात्तच्छक्षाविरहस्ताचाननुवादकलसम्भवाचेत्यपि द्र-
 ष्ट्यं । दूषणान्तरमात्, ‘यदि चेति, ‘तदेति, एते यदार्थास्तात्पर्य-
 विषयमिथःसंसर्गवन्न इति चाष्टादि, ‘दोषवदिति, अयोग्यत्वाक्ये
 अभिचारवारणाय सत्यन्तं पदविशेषणं । न च तत्र योग्यताविरहात्त
 अभिचार इति वाच्यं । आदिपदेन योग्यताया अपरिग्रहात् ।
 न चैव विस्मादिश्चकवाक्ये अभिचार इति वाच्यं । आदिपदेन
 तात्पर्यपरिग्रहात् । आकाङ्क्षाव्यावृत्तिमुः पूर्वरौत्या बोधा । ‘पदार्थ-
 संसर्गसिद्धिरिति, शास्त्रबोधात्प्रागित्यादिः । ‘तदुक्तमिति आचार्य-
 चरणैरपीति शेषः^(२) । ‘व्यस्तेति, ‘व्यस्ता’ विगता, ‘पुंदूषणाशङ्का’
 वक्तुदूषणाशङ्का येषां पदानां एतावृत्तैः पदैः स्मारितत्वात्, ‘अमौ’

(१) वेदादर्थनिश्चय इति ख० ।

(२) उदयनाचार्यैरित्वर्थः ।

पदैरमौ । अन्विता इति^(१) निर्णैते वेदस्यापि न तत्कुतः” ॥ न चैवं शब्दस्य प्रमाणत्वमपि, अनुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्पत्तेरिति ।

प्राभाकरात्मु व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तमव्यभिचार्य-

पदार्थाः, ‘अन्विताः’ परस्परसंसर्गवन्नः, ‘इति निर्णैते’ इत्यनुमानेन वेदस्त्वलेऽपि ग्राव्यबोधात् प्रागर्थं निर्णैते, ‘वेदस्यापि’, ‘तत्’ अनुवादकत्वं, न कुत इत्यश्ययः । दूषणान्तरमाह, ‘न चेति न वेत्यर्थः, ‘एवं’ सर्वत्र ग्राव्यबोधात्माक्पदार्थसंसर्गानुमानस्त्रावश्वकले, ‘प्रमाणत्वमपि’ वाक्यार्थबोधजनकलमपि, चिद्धौतीति शेषः^(२) । ‘अनुमानादेवेति, ग्राव्यमाचस्त्राल एवानुमानादेवाभिमतवाक्यार्थप्रमोत्पत्तेः ग्राव्यस्य संसर्गप्रमाजनकलकन्यनायां प्रयोजनाभावादिति भावः^(३) ।

कपिञ्चलानासमेतेत्यादौ कपिञ्चलपदार्थविशेषकचिलप्रकारकप्रतीतिपरमिति सामान्यतस्यात्पर्यगहोऽपेचित इति कपिञ्चलपदार्थलेन वक्त्रिष्ठाज्ञानात् वेदोनानुवादकः स्तोकस्त्वले च विशिष्यतात्पर्यज्ञानस्यापेचिततया गृहीतयाहिश्वास्तुभवकरणतया लौकिकग्राव्योऽनुवादक इति मतमवतारथति, ‘प्राभाकरास्त्रित्यादिना,^(४) ‘व्यभिचारिशब्देति प्रमितिखरूपायोग्यव्यावृत्तमित्यर्थः, यदा विष-

(१) यदीति क० ।

(२) अस्तीति शेष इति क० ।

(३) प्रयोजनाभावादित्यर्थ इति ख०, ग० ।

(४) कपिञ्चलेत्यादिः प्राभाकरास्त्रित्यादिनेत्यन्तः पाठः ख० ग० चिद्धित-पुस्तकद्वये नात्ति ।

नुगतप्रमाप्रयोजकमुपेयं यदभावादनातोक्तवाक्गाद-
प्रमा अन्यथा कार्यवैचित्रं^(१) न स्यात्, तस्म ग्रात-

म्बादिप्रवृत्तिहेतुज्ञानजनकव्यावृत्तमित्यर्थः, न त्वप्रमाजनकव्यावृत्त-
मित्यर्थः, तैरप्रमानभ्युपगमात्, ‘अव्यभिचारीति निखिलप्रमाजन-
कवाक्षवृत्तीत्यर्थः, किञ्चिदिति शेषः, ‘अप्रमा’ प्रमाविरहः, ‘कार्यवै-
चित्रमिति ज्ञानित्रमा क्षितिजभाव इत्येवं रूपमित्यर्थः, । न चैवं
ग्राव्यप्रमालावच्छिन्नं प्रति किञ्चित्कारणाभ्युपगमे तन्मते प्रमाया-
गुणजन्यतापन्निः^(२) प्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकका-
रणताश्रयस्यैव गुणत्वात् तथाच तस्यापसिद्धान्त इति वाच्यं । ग्राव्य-
ज्ञानलवमेवं हि तस्य कार्यतावच्छेदकं न तु ग्राव्यप्रमालं गौरवात्
व्यावृत्तभावाच्चेति^(३) न तस्य गुणत्वमिति भावः । परिशेषसौकर्यार्थं
तत्स्यरूपमभिधाय तज्ज्ञानकारणत्वं साधयति,^(४) ‘तच्चेति तच्छब्द-

(१) शब्दात् कार्यवैचित्रमिति क० ।

(२) तथाच वैरप्रमा स्वीक्रियते तेषां भते कार्यवैचित्रत्वं कारणवैचित्र-
प्रयोग्यत्वात् प्रमाभ्यमयोर्वैचित्रार्थं प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति गुणत्वेन
अप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति दोषत्वेन कारणत्वमवश्यमुपेयं, किन्तु वैरप्रमा
न स्वीक्रियते तेषां भते प्रमा-भ्यमयोर्वैचित्रत्वासम्भवात् प्रमात्वावच्छिन्नं
प्रति गुणत्वेन कारणत्वं निष्पुणोजनकमिति गुणजन्यतापादनं सम्भव-
दुक्तिकमिति भावः ।

(३) प्रमात्वं अप्रमायावर्तकं यन्मते अप्रमा नात्ति तन्मते प्रमात्वमयावर्त-
कमिति तात्पर्यं ।

(४) परिशेषत्वादिः साधयत्वैत्यन्तः पाठः ख०-ग०चिङ्गितपुस्तकद्ये नात्ति ।

वृत्तिग्रामाप्रयोजकमित्यर्थः, ‘ज्ञातमुपयुक्तत इति ग्राव्योधं प्रतो-
त्यादिः, ज्ञानवृत्तिशब्दबोधकारणतार्था विषयतयाऽवच्छेदकमि-
त्यर्थः, प्रसेयमाचलैव स्खलिङ्गकानुमितौ ज्ञातोपयोगिलेन सिद्धां-
धनवारणाय ग्राव्यज्ञानस्त्र खाविषयकलेन विशेष-
णीयत्वेन पदादिजन्यपदार्थीपस्थितिनिष्ठायाः खविषयकग्राव्यज्ञा-
नकारणताया विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकलमादाय न सिद्धांधनं ।
ग्राव्योधजनकीभृतज्ञानविषयन्तु नार्थः भगवज्ञानमादाय नेया-
यिकनये सिद्धांधनात् तमातेऽपि तच्छाव्युद्धिं प्रति स्खरूपयोग्यस्य
कालान्तरीयपदज्ञानस्त्र दैवात् तात्पर्यविषयलेन सिद्धांधनात्तेति
मन्तव्यं । ‘ज्ञायमानकरण इति, अच सप्तम्यर्थः निष्ठत्वं, अन्यथास्य
वैकल्प्यश्चेन, तथाच ज्ञायमानकरणनिष्ठले सति ज्ञानोपयोगिव्यभि-
षारिवैलच्छलादित्यर्थः, ‘ज्ञानोपयोगीत्यच ज्ञानपदं^(१) ग्राव्यो-
धपरं, अन्यथा व्याप्तौ व्यभिचारात् । साधे विशिष्य ग्राव्योध-
प्रवेश्यात् यज्ञायमानकरणनिष्ठले सति यज्ञानोपयोगिव्यभिचा-
रिवैलच्छ्यं भवति तज्ञानवृत्तिखाविषयकतज्ञानकारणतायाः^(२)
विषयतया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यतो व्याप्तिकाभाय सामा-
न्यतो ज्ञानेत्युक्तं, चचुरादिनिष्ठे पित्ताद्यभावे भूयोऽवयवेण्ट्रियस-
ञ्जिकर्षं च प्रत्यक्षमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यत्वं । ज्ञायमान-
करणस्त्र ज्ञानावच्छेदतप्रमाकरणतावत्त्वं, अन्यथा चचुरादेरपि
ज्ञायमानलेन करणलेन च तद्वृत्तिभूयोऽवयवेण्ट्रियसञ्जिकर्षदौ

(१) द्वितीयज्ञानपदमिति क० ।

(२) तज्ञानवृत्तितज्ञानकारणताया इति ख०, ग० ।

मुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवे-

व्यभिचारतादवस्थात् चचुरादेरथनुमितिं प्रति ज्ञानावस्थाभृतत्करणतावचेन तदोषतादवस्थमिति तत्प्रमेति, ज्ञायमानकरणधूमादिनिष्ठपादौ व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानोपयोगीति, उपयोगित्वं कारण-कारणतावस्थेदक्षाधारणं, अतो न दृष्टान्तासङ्गतिः । साधाभावनिष्ठायाभाव-तद्वायवत् पञ्चनिष्ठायाभावादिषु^(१) व्यभिचारः तस्यापि ज्ञायमानकरणलिङ्गनिष्ठत्वात् तदगुमितिजनकत्वाच्च, एवमात्मलिङ्गकानुमितौ कारणीभृतपरामर्शात्ममनःसंयोगानुमितिप्रागभावादौ च व्यभिचार इति तद्वारणाय ‘व्यभिचारिवैस्तव्यत्वलेति व्यभिचारिव्यादृत्तत्वेत्यर्थः, तदर्थश्च प्रमेतरज्ञानजनकादृत्तिं, प्रमात्मनुभवलमाचं, तथाच स्मृतिजनकादृत्तिं पर्यवसितोऽर्थः, यथा-अते तन्मते भ्रमाप्रसिद्धा अप्रसिद्धापत्तेः^(२) । एवम्भ साधाभावनिष्ठायाभावादौ आत्मलिङ्गकपरामर्शदौ तादृशानुमितिप्रागभावादौ पञ्चतादौ च न क्वापि व्यभिचारः तेषां स्मृतिजनकात्मदृत्तिनात् । आत्मा तु न ज्ञायमानकरणनिष्ठ इति न तत्र व्यभिचारः । न च तत्र सूर्यक्रियायां कालेमाधिकरणलेन वा सूर्यलिङ्गकानुमितिहेतुभूतायां व्यभिचारः, तदितरोपयोगिताया एव हेतुकरणात् ।

वेचिन्नु ‘व्यभिचारिवैस्तव्यत्वलं’ भ्रमाजनकलं, भ्रमलं प्रमेतरज्ञानलं प्रमात्मपनुभवलमाचमेव, तथाच स्मृत्यजनकलं पर्यवसि-

(१) साधाभावनिष्ठायाभाव-साधाभावव्याप्यवत् पञ्चनिष्ठायाभावादिव्यिति

(२) प्रमेतरज्ञानाप्रसिद्धापत्तेरित्यर्थः ।

तोऽर्थः, शक्तिय न पदार्थसूत्रितजनिका किन्तु तस्या ज्ञानमेवेति
न दृष्टान्तासङ्गतिः । अजगकलस्तु जनकतावच्छेदकशून्यतं नातः
सूत्रत्वयनुपधायिकायामात्मलिङ्गकातुभितिजनकीभूतपरामर्शात्मम-
नःसंयोगादिव्यक्तौ व्यभिचारः, जनकता च ज्ञायमानलिङ्गलाव-
च्छक्षणकताव्यावृत्ता उद्घोधकीयजनकताव्यावृत्ता च याद्वा तेन
वस्तुमात्रश्चैव ज्ञायमानलिङ्गविधया प्रमेयसामान्यात्मककूटलिङ्गका-
तुभितिस्थानाभिषिक्षाधसूत्रितजनकलेऽपि नाप्रसिद्धिः । न वा
आस्ति-थर्थार्थतात्पर्यकल्पयोरपि कुचचिदुद्घोधकविधया सूत्रितजनक-
लेऽपि दृष्टान्तासिद्धि-खरूपासिद्धौ । पचता च परनये नानु-
भितिजनिकेति^(१) न तच व्यभिचारः । न चात्मलिङ्गकप्रमाणुभिति-
प्रागभावे व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रागभावस्य तेरनभ्युपगमात्
तज्ज्ञानानधिकरणलेन वा ज्ञायमानकरणस्य विशेषौथलादि-
त्याङ्गः ।

अन्ये तु 'ज्ञायमानकरण दृत्यच सप्तमर्थो अन्यतं, अत्यदृशास्य
ज्ञाने, तथाच ज्ञायमानकरणजन्यज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैज्ञान्य-
त्वादित्यर्थः, यज्ज्ञायमानकरणजन्यथज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैज्ञ-
क्षणं भवति तज्ज्ञानवृत्तिस्थाविषयकतज्ञानकरणतायां विषयतया
अवच्छेदकं भवतीति सामान्यमुखी आस्तिः, भूयोऽवयवेन्द्रियसञ्जिकर्षं
चकुरादिनिष्ठपित्ताद्यभावे च प्रत्यक्षमादाय व्यभिचारवारणाय
ज्ञायमानकरणन्येति यज्ज्ञानविशेषणं, तदर्थस्तु ज्ञायमानलघटि-

(१) परैरनुभितिधाराखीकारात् न तेषां भते पक्षताया हेतुब्लभिति
तात्पर्यं ।

स्वक्षणेत्वात् प्रमाणेत्वादा व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति,

तद्भर्मावच्छिन्नकारणतात्रेति, अन्यथा चकुरादेरपि आंशमानलात् करणलात् अभिचारण तदवस्थलात्,(१) उपयोगित्वम् कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं, तेज न सृष्टान्ताखिद्दिः । असुभिति-मादायात्ममनःसंयोगादौ बाधाभावादौ च अभिचारवारणाय ‘अभिचारीति, अभिचारिवैक्षणेयत्वम् भ्रमजनकतावच्छेदका-वच्छिन्नान्वयं, भ्रमलं प्रलेनरज्ञानलं, नात्मान्येऽपि खिद्दिः, प्रमाण-मंपि असुभवत्वमात्रमेव, तथाच स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयं पर्यवस्थितोऽर्थः, स्मृत्युपधायिकायामात्ममनःसंयोगादिव्यक्तौ अभि-चारवारणायावच्छेदकागुणरणं, अन्यतर्वर्त्ते पूर्ववत् । प्रागभावस्तु तन्मते नास्येव तेजानुभित्यादिप्रागभावे न अभिचार इत्याङ्गः । तदुभयमयस्त् यद्भर्मावच्छिन्नविशेषक-यद्भर्मावच्छिन्नप्रकारकस्मृतिः कदापि कस्यापि न जाता तद्भर्मावच्छिन्नविशेषक-तद्भर्मावच्छिन्ना-भावविशेषयाभावादौ अभिचारप्रसङ्गादिति सङ्क्षेपः ।

‘प्रमेति, प्रमापदं ग्राव्यज्ञानपरं, तेज आप्यादौ न अभिचारः । यद्यथज्ञानहेतुर्भवति तज्ञानदृष्टिज्ञाविषयकतज्ञानकारणतार्था विषयमया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिः, हेतुत्वसुप-योगित्वमात्रं कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं, अतो न सृष्टान्ता-सङ्क्षिप्तिः । न असुभितिमादायात्ममनःसंयोगे बाधाभावादौ अभि-चार इति वाच्यम् । यद्यथज्ञानदृष्ट्युभवमात्रदृष्टिधर्मावच्छिन्न-

(१) तद्वेषतादवस्थगादिति स०, ग० ।

श्रान्तात्मा शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । न चाप्तोक्तव्यं तथा,
संवादात् प्रमाणे शुकोदीरिते भान्तप्रतारकसंवादि-

कार्यतानिरुपितोपयोगितावह्नवतीति विवचणीयत्वात् । न च तथापि भूयोऽवयवेक्षियस्थिकर्व व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञाय-
मानलघुटिनधर्मावच्छिकरणताकथज्ञानदृष्टीति विवचणीय-
त्वात् । न च तथापि परामर्शं व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञानान्वये
सदीत्यनेत्र छेतोर्विशेषणीयत्वात् पञ्चता-प्रागभावादित्य नैतदत्तेत्तु-
मितिषेदुरिति न तच व्यभिचारः । अचान्तुकूलतर्कमाह, ‘अन्यथेति
वदि खल्पप्रशदेव तात्पर्यं छेतुः न तु तस्मिस्य इत्यर्थः, ‘शब्दा-
भाषोच्छेदेति तात्पर्यसन्देहदग्धायां सतात्पर्यकश्चात् शब्दा-
त्तुप्राप्तुच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः,(१) वस्तुगत्या तात्पर्यस्य तच सन्वेन
तदसामिल्याद्यप्रभावादित्यर्थः ।

पुरे तृतीये ‘अन्यथेति भवन्ति इति ग्रेषः । शब्दाभावेति घटो-
इक्षोति वाक्ये लदाभावतात्पर्यंभ्रमे घटाभावोभ्रमः,(२) न चाहित्यर्थः,
तत्त्वात्मः ।

तात्पर्यां मरिसेनमिदं प्रथोक्तकामारं विरक्षति, ‘न चेत्यादिना,
‘शाप्तोक्तव्यं’ महानवाक्यार्थंगोप्तरप्रथार्थज्ञानवदुक्तलं, ‘तथा’ प्रमाप्रथो-
क्तव्यं, ‘संवादात्’ संज्ञाहिप्तविषयकत्वात्, शब्दाभितविषयकत्वात्,(३)

(१) इत्यर्थं इत्यनन्तरं “वदा अन्यपरादन्यपरत्वमेव च तात्पर्यं तदर्थं-
शोभान्तुप्राप्तेषप्रसङ्गः” इत्यधिकः पाठः क-चिह्नितपृष्ठके बर्त्तत इति ।

(२) शब्दाभावभ्रम इति ख०, ग० ।

(३) अवाधितविषयकत्वोभ्रमवकलत्वादिति क० ।

वाक्ये वेदे च तदभावादात्रोक्तत्वानुमाने व्यभिचारि-
व्यावृत्तलिङ्गभावात् । भावे वा तदत एव शब्दस्य
प्रत्यायकत्वात्^(१) ।

‘भान्नेति, भान्नप्रतारकस्य भ्रमरूपविशेषादर्शमेन वाक्यार्थगोचर-
यथार्थज्ञानवस्त्रह्यपाप्तत्वासम्भवादिति भावः । ‘वेद इति मूर्खपश्य-
मानवेद इत्यर्थः । ननु भवत्येव वर्णानां नित्यैकतया शुकादिवाक्येऽपि
गिर्वकमादायाप्तोक्तलमस्ति । न च तथापि दैववशस्यमेव अपूर्वा-
मुपूर्वीकशुकादिमात्रोक्तवाक्येऽप्त्याप्तिरिति वाच्यम् । भवत्येऽपि
तस्याप्रमाणलात् अवशारस्त्रसंसर्गायहात् अन्यथा वस्त्रमाणयथार्थ-
तात्पर्यहेतुतापचेऽपि तचाप्रतीकारात् । एवं भान्नप्रतारकवाक्येऽपि
प्रक्षतवाक्यार्थभिज्ञोक्तादृशवाक्यादभिज्ञलादात्रोक्तलमस्ति भान्न-
प्रतारकमात्रोक्तापूर्वानुपूर्वीकवाक्यन्तु नान्यथमोद्धं अमर्थति^(२) अवशा-
रस्त्र असंसर्गायहात् मूर्खपश्यमानवेदोऽपि कदाचिन् पञ्चितपश्यमानः
वर्णानां नित्यैकत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा वस्त्रमाणतात्पर्यहेतुतापचेऽपि
तचाप्रतीकारात् इत्यस्त्ररसादाह^(३), ‘आप्तोक्तलातुमान इति । ननु
दोषान्यानुपूर्वीकले सति अर्थज्ञानजन्यलमेव^(४) लिङ्गं स्थादित्यत-
आद, ‘भावे वेति, ‘तदत एव’ तस्मिन्नक्तवत एव, ‘प्रत्यायकत्वादिति

(१) प्रमापकत्वादिति क० ।

(२) नान्यथमोद्धं अमर्थति ख०, ग० ।

(३) इत्यस्त्रवैराहेति ख०, ग० ।

(४) दोषाप्रभवत्वे सत्यर्थधीजन्यत्वमेवेति ख०, ग० ।

एतेनाप्रसाहेतुत्वं न खम-प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणा-
याटवानां परस्यरं व्यभिचारात् मिलितस्याव्यापक-

प्रत्याष्ठनप्रव्यादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, यमादिशकादिवाक्ये
मौनिश्चोके च तदभावात् वर्णानां नित्यतया ग्रन्थमात्रे तदभावाच्छेति
भावः । इदसुपत्रष्टवं वस्तुतस्तु आप्नोक्तलस्य प्रकृतवाक्यार्थगोचर-
यार्थज्ञानवदुक्तलस्य ग्रन्थधीजवकले नामावाक्यार्थगोचर-
यार्थज्ञानवदुक्तलस्यैकंमीचतात्पर्यकनामार्थकस्त्र तात्पर्यविषयेऽपि
ग्रन्थवोधजनकत्वापत्तेः ताहुग्रथयार्थज्ञानजनन्यात्पूर्वीकलस्थाप्नोक्तल-
स्यपत्रे वेद-मौनिश्चोकयोरत्याप्तेषु वेदात्पूर्णा नित्यादित्येव
दूषणं शारं^(१) ।

केचिच्चु खमजनकदोषाभावः प्रमाणां इतुः खमजनकदोषस्य
न खमप्रमादादिः परस्यरं व्यभिचारात् किञ्चाप्नोक्तलाभाव इति
तदभाव आप्नोक्तलं ग्रन्थप्रमाहेतुरित्याप्नोक्तलस्य उक्तिमा-
उक्ताक्षतसुपन्यस्य दूषयति, ‘एतेनेति, ‘भमेति, ‘भमः’ उक्तारणी-
यवाक्यार्थगोचरोवक्तुर्भूम इत्यर्थः, ‘प्रमादेति, ‘प्रमादः’ अनवधानता,
या च वाक्यार्थज्ञानस्यस्यपगोग्यस्य वक्तुरसारणीयवाक्यार्थनिष्पृथ-
व्यतिरेकः, वष्ट्यन्ते एकादिवाक्यार्थनिष्पृथव्यतिरेको वारितः,
‘विप्रलिप्तेति, ‘विप्रलिप्सा’ प्रतारणा, या च एकस्येषावगतान्व-
स्यपेषु तुयोधयिषा, ‘करणापाटवेति, इत्याविषयीभूतवर्णात्पू-
रुषकरणसंयोगात्पादकाज्ञीन-तदगत्पूरुषकरणसंयोगः करणापा-

(१) चम्पगिति ग० ।

त्वात् । किञ्चात्तोक्तत्वाभावस्याप्रमाहेतुत्वं तदभाव-
चात्तोक्तत्वं प्रमाहेतुरित्यपास्तं । आत्तोक्तत्वस्य प्रथमं
लिङ्गाभावेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

अतएव अभिचारशङ्काविरहो^(१) हेतुः सा च
खोके भ्रमादिमूलेत्यात्तोक्तत्वानुमानादुच्छिष्टते,^(२) वेदे
चापौरुषेयत्वनिश्चयेनेति निरस्तं । अभिमतवाक्यार्थ-

ट्वं, ‘करणं’ कण्ठादि, ‘भव्यापकलादिति प्रत्येकसम्बेदपि शब्दाभा-
वदर्घनादित्यर्थः, ‘अप्रमाहेतुलभिति, इतीति शेषः ।

वाधितार्थकलशङ्काविरहः शब्दबोधे हेतुः, सा च औकि-
कवाक्षे आप्तोक्तत्वनिश्चयादुच्छिष्टते वेदे चापौरुषेयत्वनिश्चयादतो
वाधितार्थकलशङ्काविरोधिलेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुः । न चैव वेदे
अभिचारः, तच वाधितार्थकलशङ्काविरोधिनोऽपौरुषेयत्वनिश्चयस्यैव
सत्त्वादित्यपि मतं निराकरोति, ‘अतएवेति आप्तोक्तत्वस्य प्रथम-
मम्बद्धीतत्वादेवेत्यर्थः । ‘अभिचारः’ वाधितार्थकलं, ‘भ्रमादिमूलेति
वक्तुर्व्वर्मादिशङ्कामूलेत्यर्थः, ‘उच्छिष्टते’ गोत्पद्धते, ‘निश्चयेनेति,
तथाच वाधितार्थकलशङ्काविरोधिलेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुरिति
भावः ।

केचिच्चु वाधितार्थकलशङ्काविरहः शब्दप्रमाहेतुरिति केचिद्-

(१) अभिचारशङ्काविरासोऽपीति क० ।

(२) विच्छिष्टत इति ख० ।

स्वापूर्वत्वेन साथ्याप्रसिद्धेः वेदे सदोषपुरुषाप्रणीत-
पंदस्मारितत्वेन संसर्गसिद्धेरत्तुवादकतापत्तेऽथ । नापि
दोषाभावः भ्रान्तप्रतारकवाक्यजन्यज्ञाने प्रत्यक्षेणा-
यहीतसंवादे तदभावात् । दोषाभावस्य हेतुत्वात् तत्त्व-
वाक्यं मूकमेव व्यवहारत्तु प्रत्यक्षादिति चेत् । न ।

वदन्ति तत्त्वात् निराकरोति,(१) ‘अतएवेति, इति यथाशुतयन्वं बहु-
मयग्निः । तदष्टु, वाधितार्थकलश्चाविरक्ष्य शब्दाभाससाधारण-
तत्वा व्यभिचारित्यावृत्तत्वाभावेन तद्वषष्ट्य प्रकृतातुपथोगितात् ।

अभिमतेति प्रकृतेत्यर्थः, ‘अपूर्वत्वेन’ अन्यथाओधात्पूर्वमप्रतीतत्वेन,
‘वाच्यस्य’ आपोक्तवृपसाध्यस्य । नन्देवं वक्ष्यमाणतात्पर्यमपि
प्रथमं दुर्गम्भस्यापि प्रकृतवाक्यार्थयाथार्थविटितत्वात् इत्यहेताह,
‘वेद इति, ‘सदोषेति एते पदार्थां मिथः संसर्गवक्तः सदोषपुरु-
षाप्रणीतपदस्मारितत्वादित्यादिकमेषेत्यर्थः, व्यभिचारशब्दोच्छेदार्थं
अपौरुषेयलनिश्चयस्यावस्थकत्वेन सदोषपुरुषाप्रणीतत्वयहे विषमा-
भावादिति भावः । अच पदं सतात्पर्यकत्वेन विशेषणौयं तेन
विषमादिशुकोदौरितपदार्थेषु न व्यभिचार इति धेयं । ‘दोषा-
भाव इति, शब्दप्रमाणपथोक्त इति ग्रेषः । ‘दोषाः’ भ्रम-प्रमाद-
विप्रक्षिप्ता-करणापाटवर्षणाः । ‘तदभावादिति प्रतारणारूपदोष-
तत्वात् दोषाभावासत्त्वादित्यर्थः । शब्दते, ‘दोषाभावस्थेति, ‘हेतु-
त्वात्’ शब्दप्रमाणां हेतुत्वात्, ‘मूकमेव’ प्रभित्यजनकमेव, ‘व्यवहारः’

(१) दूषयतौति ख०, ग० ।

अनुभवापलापापातात्^(१) तद्देतुत्वे विवादात् वेदेऽप्य-
नुवादकतापत्तेश्च । किञ्च दोषाभावस्य प्रमाणेतुत्वे-
ऽप्रमायां दोषः कारणं तस्य च प्रत्येकं हेतुत्वे^(२) व्यभि-
चारः मिलितस्य तत्त्वे^(३) एकस्मादप्रमा न स्यात् अमा-

प्रवृत्त्यादिः, ‘प्रत्यज्ञादिति, असंसर्गायहादेति शेषः, तेज सर्वच
प्रत्यज्ञासत्त्वेऽपि न व्यवहारानुपपत्तिः । ‘अनुभवेति, तदाक्षयश्रवणाम-
न्नरं इदं ग्रन्थ्यामीत्यनुवादयादिति भावः । ननु कृपकारण-
वाधादनुवादसायस्य तचाप्रमालं कल्पते इत्यत आह, ‘तद्देतुत्व-
इति दोषाभावस्य ग्रन्थप्रमाणेतुल् इत्यर्थः । ननु अविद्यमानार्थ-
प्रतिपिपादयिषारूपप्रतारणा दोषः भास्तप्रतारकवाक्ये च सा ना-
खेवेत्यत आह, ‘वेदेऽपौति, दोषाभावज्ञाने सति सदोषपुरुषा-
प्रणीतपदस्मारितत्वेन लिङ्गेन प्रथमं संसर्गसिद्धेः सम्भवादिति भावः ।
ननु हेतुज्ञानसत्त्वेऽपि सर्वच प्रथमं व्याख्यादिज्ञानस्थावश्यकत्वे माना-
भावात् वेदस्य नानुवादकतेत्यस्त्ररसादाह, ‘किञ्चेति, ‘अप्रमाया-
मिति, कारणं वक्तव्यमिति शेषः, अन्यथा अप्रमाप्रयोजकाभावात्
प्रमेति सिद्धान्तस्य व्याकोपापत्तेरिति भावः । अप्रमा च तत्त्वे
असंसर्गायहविश्विष्टमग्नीतमेदं ज्ञानदद्यं, ‘तस्य चेति भ्रमादेदेष-
स्येत्यर्थः, ‘तत्त्वे’ तद्देतुले । ननु दोषत्वेन कारणतास्त्रित्यत आह,

(१) अनुभवापलापादिति ख० ।

(२) तस्य च हेतुत्वे प्रत्येकं व्यभिचार इति ख० ।

(३) मिलितस्य हेतुत्वे इति वा० ।

दीनां प्रत्येकं दोषत्वेऽनुगमः मिलितस्य तु तत्त्वे^(१)
एकस्माद्ग्रन्थानुदयप्रसङ्गः । तस्मात् साधवात् यथार्थ-
तात्पर्यकत्वं शब्दग्रन्थाप्रयोजकं तत्त्वं यथार्थवाक्यार्थ-

‘भमादीनाभिति भमलादीनाभित्यर्थः, ‘दोषत्वे’ दोषहृष्णे, ‘चन-
लुगम इति पूर्ववद्भित्तिर इत्यर्थः, ‘मिलितस्य’ भित्तिस्य,
चतुर्हृषणपेषाचाबुद्धिविशेषविषयत्वेति यावत्, ‘तत्त्वे इति तत्पदेन
दोषत्वपरामर्गः तथाच दोषत्वे इत्यर्थः, यदि च भमाभावला-
दिणा भमाद्यभावशूटकेव प्रमाकारणं प्रमाकरणतावच्छेदकावच्छि-
क्षाप्रतियोगिताकाभावत्तेन अतुगंतीकृतानाम्भ भमादीना अप्रमा-
कारणं भान्तप्रतारकवाक्ये चोक्तप्रतारणाविरहाम्भ व्यभिचारः
तथापि वज्ञमाणतात्पर्यपेषत्वा भमाद्यभावतुदृष्ट्यस्य कारणे
गौरवं विषमादिशुक्तवाक्येऽतिप्रवृक्ष्येत्वभिप्रायेषोपसंहरति, ‘तस्मा-
साधवादिति, ‘साधवादित्युपत्त्वाणं विषमादिशुक्तवाक्यादृष्टमात्मा-
चेत्यपि वोध्यं । यथार्थवाक्यार्थेति यद्विशेषक-यत्प्रकारिका शब्द-
ग्रन्था फलीभूता तद्विशेषक-तत्प्रकारकथार्थप्रतीतिप्रयोजनकामभि-
त्यर्थः । ए च तत्प्रते यथार्थत्वविशेषणं अर्थं अथावर्त्तकत्वादिति
वाच्यं । सिद्धान्ते ‘गौरवादित्यगम्भरं अस्यापि दोषस्तोऽग्नीयत्वात् ।
ननु तादृग्ग्रन्थतीतिप्रयोजनकामं ए तादृग्ग्रन्थतीतीश्चावन्यत्वं वर्णमा-
च्यैव तेषां नित्यत्वा शब्दमात्रे तदृग्ग्रन्थत्वात् । अच तादृ-

(१) तथात्वे इति क० ।

प्रतीतिप्रयोजनकत्वं स्तोक-वेदसाधारणं तदभावाद-
प्रमा स एव दोषः, न हि जात्यैव कस्मिहोषः, तदि-

ग्रप्रतीतीच्छाजन्यासुपूर्वीकत्वं आनुपूर्वी च तत्त्वये शब्दसमवेत-
पदार्थान्तरं सा च वर्णनां नित्यलेऽप्यनित्यवेति नासभव इति चेत् ।
न । स्तोकिकवाक्यसङ्गहेऽपि वेदासङ्गाहात् वेदानुपूर्वास्तत्त्वये नित्य-
त्वात् । नापि तादृशप्रतीतिजनकत्वं, तत्त्वनकत्वं हि स्वरूपयोग्यत्वं^(१)
फलोपधार्यकत्वं वा, नाद्यः सञ्चाणादिना सर्वसैव सर्वत्र स्वरूप-
योग्यतया अथावर्त्तकत्वात् एकतात्पर्यकस्तोकिकवाक्यसापि अन्य-
विषयकप्रतीतिस्वरूपयोग्यतया ‘अतएवान्यघटाभिप्रायेणेत्याद्यग्निम-
ग्न्यासङ्गतेश्च । न द्वितीयः प्रथमनुर्याहत्वात् एकसैव शब्दस्य
पुरुषभेदेन कालभेदेन च नागार्थग्रत्यायकत्वादव्यवस्थितेः, ‘अत-
एवान्यघटाभिप्रायेणेत्याद्यग्निमग्न्यासङ्गतेश्च तेन यन्मेन वक्तुरिच्छा-
विरहादेव गृहवर्त्तिघटानन्यव्यवोधप्रतिपादमादिति । मैवं । तादृ-
शप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य तदर्थत्वात्, उच्चरितत्वस्य ज्ञापितत्वं न तु
जन्यत्वं, तेन वर्णनां नित्यलेऽपि न चतिः न वा ईश्वरानभ्युपगमे-
ऽपि भौमिकोक्त्यास्तिः, इदम्ब तत्त्वये वेदेऽप्यस्ति यथार्थप्रतीती-
च्छया अध्यापकेनेव ज्ञापितत्वात् मूर्खपद्यमानवेदस्तु पण्डितपद्यमा-
नवेदादभिन्न एव वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुभेदयेदेव च तदर्थज्ञाप-
कत्वेन ज्ञानसेव वृथक्सामयी वस्थित इति तत्रैव तस्य अभिचारो
न दोषाय । न च तथापि तात्पर्यभ्यमेण तात्पर्याविषयेऽपि विषया-

(१) तत्सरूपयोग्यत्वमिति ख०, ग० ।

धातकत्वाच्च भमादीनां दोषत्वं । अतएव सान्तप्रता-

वाधात् ग्राव्यप्रभाजनकेऽत्यान्तिरिति वाच्यं । परनये तात्पर्यभस्मेष्ट
ग्राव्यबुद्ध्यभुपगमात् खल्पसतो यथार्थतात्पर्यस्य साधवात् तदि-
शिष्टज्ञानस्य च ग्राव्यधीहेतुलात् भमस्य च तत्त्वये विशिष्टज्ञान-
त्वाभावादिति भावः । ‘इकादिवाक्यस्य प्रभाषमित्याद्यग्निमन्तु
तचेवोपपादयित्वामः । ननु तदेव प्रभाप्रथोत्रकं यदभावात्प्रभित्य-
भावदृति कुतोऽस्य ग्राव्यप्रथोत्रकलभित्यत आह, ‘तदभावादिति,
‘अप्रभा’ प्रभित्यभावः^(१) भमस्य तैरनङ्गोकारात्^(२) । ननु दोषा-
देवाप्रमेति नियमात्कर्थं ततः चा स्थादित्यत आह, ‘स एव दोष-
दृति, ‘स एव’ यथार्थतात्पर्यज्ञानाभाव एव, ‘दोषः’ ग्राव्यप्रसार्यां
दोषः । ननु तदभावस्य कथं दोषलं दोषलस्य जातिरूपलादित्यत-
आह, ‘म हीति, ‘दोषः’ दोषव्यवहारविषयः, तथाच दोषपदशक्त-
तावच्छेदकं च जातिरित्यर्थः, ज्ञानलादिग्ना साक्षात्यादिति भावः^(३) ।
नन्येवं तदभावस्य दोषले कथं भमादिषु दोषव्यवहार इत्यत आह,
‘तदिधातकलाङ्गेति ग्राव्यप्रभाकारणोभूतस्य यथार्थतात्पर्यस्य विधा-
तकलाङ्गेत्यर्थः, ‘तदिधातकलं’ तदिरोधिलं, ‘भमादीनां’ भम-
प्रभाद-विप्रस्थिष्ठा-करणापाटवानां, ‘दोषलं’ दोषव्यवहारविषयलं ।

(१) प्रभाया अभाव इति ख०, ग० ।

(२) तत्त्वयेऽनङ्गोकारादिति क० ।

(३) ज्ञानलम्बून्ये पितादिदोषे दोषलं वर्तते दोषलम्बून्ये दोषात्मकज्ञाने
ज्ञानलं वर्तते दोषात्मकज्ञाने ज्ञानलं दोषलस्य वर्तत इति साक्षर्यं ।

रक्षाक्षं शुकादिवाक्यम् प्रमाणं संवादात् । अत-
एवान्यघटाभिप्रायेण^(१) गेहे घटोऽस्तीत्युक्ते यज्ञ घटा-
न्तरं हृष्टा तमानयति तथान्यपरत्वाच्छब्दो न प्रमाणं
व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादेव यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थबोधे

यद्यपि खप्रतीतविपरीतप्रतिपिणिदिविषायाः प्रतारणाया न यथार्थ-
तात्पर्यविरोधिलं भ्रान्तप्रतारकस्त्वे तस्मेऽपि यथार्थतात्पर्यसम्बात्,
तथापि अविद्यमानार्थप्रतिपिणिदिविषारूपप्रतारणैव दोष इत्यभि-
प्रायेणैवेदमुक्तं । ‘अतएव’ यथार्थतात्पर्यस्य शब्दप्रमाप्रयोजकलादेव,
एवमगेऽपि, ‘भ्रान्तप्रतारकेति, तथापि प्रतारणानुरोधेन प्रक्षतवा-
क्यार्थगोचरयथार्थप्रतीतीच्छायाः सत्त्वादिति भावः । ‘शुकादिवा-
क्यम्बेति, यद्यपि तस्ये ईश्वरानभ्युपगमात् शुकादिवाक्ये न यथो-
क्तात्पर्यसम्भवः^(२) तथापि शुकादिवाक्यपदं शिष्कोक्तवाक्यसम्बा-
नाकारशुकादिवाक्यपरं, तज्ज तस्ये वर्णनां नित्यैकतया शिष्क-
पुरुषमादाय यथोक्तात्पर्यसम्भवात् । दैववशस्त्रापूर्वार्थकशुकादि-
माचोक्तवाक्यन्तु न प्रमाणं व्यवहारस्त्रसंसर्गायशादिति भावः ।
‘अन्यघटाभिप्रायेण’ नौस्त्रघटाभिप्रायेण, ‘घटान्तरं’ पौत्रघटं, ‘अन्य-
परत्वात्’ अन्यमात्रतात्पर्यकलात् नौस्त्रघटतात्पर्यकलादिति यावत्,^(३)
‘न प्रमाणं’ न पौत्रघटे प्रमाणं, न पौत्रघटविषयकप्रमितिजनक-

(१) अन्यगृहवर्सिघटाभिप्रायेणेति ख० ।

(२) न यथोक्तवाक्यार्थस्य सम्भव इति क० ।

(३) पौत्रघटतात्पर्यकलादिति यावदिति ख०, ग० ।

न प्रमाणं यत्परः शब्दः स शब्दार्थं इति न्यायात् ।
तच्च तात्पर्यं ज्ञातसुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोप-

मिति यावत्, ‘ध्वंशारस्त्विति पौत्रघटविषयकव्यवहारस्त्वित्यर्थः ।
यद्यपि यथा शुकादिवाक्येऽपि शिर्चकवाक्यमादाय यथार्थतात्पर्य-
सम्भवः वर्णनाभित्यैकरूपलाभ्युपगमात् तथा नौक्रघटमाचाभि-
प्रायप्रयुक्ते गेहे घटोऽस्त्रौतिवाक्येऽपि पौत्रघटाभिप्रायकपुरुषान्तरौ-
यगेहेघटोऽस्त्रौतिवाक्यमादाय पौत्रघटतात्पर्यकलसम्भवात् कुतो न
पौत्रघटे प्रमाणं, तथापि घटान्तरपदं च पौत्रघटपरं अपि तु
यद्यद्युष्टप्रतीक्ष्यथा गेहे घटोऽस्त्रौतिवाक्यं कदापि केनापि
मोक्षरितमादृशघटव्यन्निविशेषपरमित्यदोषदति ध्येयं । ‘धृष्टौः प्रवे-
शयेति चेति, अतएवेत्यनुष्ठ्यते, ‘सुखार्थं बोधे’ कर्मलविशेषक्यष्टि-
प्रकारक्योधे, ‘न प्रमाणं’ न प्रमितिजनकं, ‘यत्परः’ यदर्थतात्प-
र्यकः; (१) ‘स शब्दार्थः’ शब्दजन्यप्रमितिविषयः, तात्पर्यम्भमेण च
न शब्दप्रमेति भावः । पूर्वं ज्ञानान्यतः शब्दप्रमाप्रयोजकलेन पञ्च-
यित्वा ज्ञातोपयोगिलं साधितमिदानीं विशिष्य तात्पर्यलेन पञ्च-
यित्वा ज्ञातोपयोगिलं साधयति, ‘तच्चेति, अतो न पौनरुत्तमं’,
‘ज्ञातसुपयुक्तत इति ज्ञाननिष्ठस्त्राविषयकशब्दबोधकारणतायाः
विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकमित्यर्थः, यथाश्रुते उक्तक्रमेणासङ्गतेः, ‘ज्ञा-
यमानकरण इति, आधेयत्वं सप्तर्थः, अन्यथज्ञास्य ‘वैक्षचये, ‘ज्ञा-
नोपयोगीत्यच ज्ञानपदं शब्दबोधपरं, तथाच ज्ञायमानकरणवृत्तिले

(१) यत्र यदर्थतात्पर्यक इति क० ।

**योगिव्यभिचारिवैलक्षण्याद्यास्तिवच्छक्तिवच्च, (१) अन्यथा
अन्यपरादन्यान्वयबोधोन स्थात् इति शब्दाभासोच्छेद-**

सति शब्दबोधोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यादित्यर्थः, यज्ञायमान-
करणदृच्छिले सति यज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तज्ज्ञानदृच्छिलाविषयकतज्ञानकारणताया विषयतया अवच्छेदकं भव-
तीति सामान्यतोव्याप्तिः,(२) तेन न ‘आस्तिवदिति वृष्टान्तासङ्गतिः,(३)
प्रत्यवयवव्यादृच्छस्तु पूर्ववद्वोधा^(४) । तचानुकूलतर्कमाह, ‘अन्यथेति
षदि स्वरूपसदेव यथार्थतात्पर्यं हेतुः न तु तन्मिथ्य इत्यर्थः, ‘अन्य-
परात्’ अन्यपरत्वमाचेणानिश्चितात् एकपरत्वेन सन्दिग्धात् अन्यपर-
त्वेन निश्चितादिति यावत्, उभयतात्पर्यकशब्दादिति ग्रेषः, ‘अन्या-
न्वयबोधो न स्थात्’ अन्यमाच्यैवान्वयबोधोन स्थात्, यच्च तात्पर्य-
सन्देहः तचाणन्वयबोधः स्थादिति यावत्, स्वरूपसतोयथार्थतात्पर्य-
स्थाविशिष्टत्वादिति भावः । ‘शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः’ तात्पर्यसन्देह-
दशायां शब्दबोधाजनकशब्दोच्छेदप्रसङ्गः । ननु यथार्थतात्पर्य-
निश्चयस्य शब्दधीरेतुले तात्पर्यभ्रमात् शब्दबोधोन स्थात् भ्रमस्य
तन्मते^(५) विशिष्टज्ञानत्वाभावेन निश्चयत्वाभावादित्यत आह, ‘तद्-

---

(१) शब्दशक्तिवच्चेति ख० ।

(२) सामान्यमुखो आस्तिरिति ख०, ग० ।

(३) तेन आस्तिवदिति वृष्टान्तसङ्गतिरिति ख०, ग० ।

(४) पूर्ववद्वसेयेति ख०, ग० ।

(५) भ्रमस्त इति ख०, ग० ।

प्रसङ्गः, तद्भमास्त शब्दस्मः । अतएव यष्टौः प्रवेश-
येत्यस्त स्वरूपा नानार्थे विनिगमना च तयोस्तात्पर्य-
ग्रहमूलकत्वात् । यदि च यस्त वास्तवं तात्पर्यं तं
शब्दो बोधयति तदा स्वरूपायां मुख्यार्थानुपपत्त्य-

भमास्तेति तात्पर्यभमास्तेत्यर्थः, तात्पर्यभमस्त उपस्थिततात्पर्यसंसर्ग-
यर्थः,(१) ‘ग्राव्यभमः’ ग्राव्योपस्थितपदार्थानां असंसर्गयस्ते न तु
ग्राव्यातुभवत्यर्थः, तथाच इष्टापस्थितिभावः । ‘अतएवेति
तात्पर्यनिश्चयस्त ऐतुलादेवेत्यर्थः, ‘यष्टौः प्रवेशयेत्यत्येति ग्राव्य-स्वरूपो-
भयतात्पर्यमें यष्टौः प्रवेशयेत्यत्येत्यर्थः, ‘स्वरूपा’ कदाचित्स्वरूपार्थस्ते-
वान्यथबोधः, अन्यथा स्वरूपसतोयथार्थतात्पर्यस्ताविशिष्टत्वात् तच
सर्वदैवोभयोरन्वयबोधः,(२) स्वादिति भावः । पूर्वं स्वरूपसतोयथार्थ-
तात्पर्यस्त ऐतुले उपोदस्कस्तुर्ण इदानीं तज्ज्ञानस्तेति न पौनरुल्लं,
‘नानार्थे’ नानार्थतात्पर्यके, ‘विनिगमना’ कदाचित्किञ्चिदर्थमादा-
यैवान्वयबोधः, ‘तयोः’ स्वरूपा-नानार्थविनिगमनयोः, ‘तात्पर्यग्रहेति
तदर्थमाचे तात्पर्यपदेत्यर्थः । तात्पर्यस्तानस्त ऐतुले साधकान्तरमात्र,
‘यदि चेति, ‘वास्तवमिति न तु तात्पर्यनिश्चयोऽपेचित इत्यर्थः,(३)
‘स्वरूपायां’ स्वाच्छिकार्थान्वयबोधे, ‘मुख्यार्थानुपपत्तीति मुख्या-
र्थान्वयानुपपत्तिज्ञानस्तेत्यर्थः, मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानेन मुख्यार्थे

(१) ग्राव्य उपस्थिततात्पर्यसंसर्गयस्त इति ख०, ग० ।

(२) सर्वदैवान्वयबोध इति क० ।

(३) न तु तात्पर्यनिश्चय इत्यर्थं इति क० ।

पयोगो न स्यात् । अतएव पञ्चतौत्युक्तेऽन्योक्तेन स्वर्यं
स्मृतेन वा कलायपदैनोपस्थिते कलायं पञ्चतौत्यम्बय-
बोधो न भवति तात्पर्यानिश्चयात् । न च तात्पर्य-
ग्राहकस्य प्रकरणादेः प्रायम्यादावश्यकत्वात् शब्दसह-
कारिता न तु तात्पर्यग्राहस्येति वाच्यं । तेषामननु-

तात्पर्याभावपदे सतात्पर्यकलानुभावेनैकविशेषवाधसहजतेन लक्ष्यार्थं
तात्पर्ययह इति क्रमेण^(१) लक्ष्यार्थतात्पर्यगृहादारा तस्य तत्रोपयोगि-
त्वादिति भावः । ‘अतएव’ तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुलादेव, ‘उपस्थित-
इति कलाये उपस्थितेऽपीत्यर्थः, ‘तात्पर्याभिश्चयादिति, यदा तु
तात्पर्यनिश्चयस्थितिं तदा तु भवत्येवेति भावः । न चैवमावश्यक-
लात् यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुतास्तु किं स्वरूपसतोयथार्थ-
तात्पर्यस्य हेतुलेन तमातेऽन्यथास्यात्यभावेन तात्पर्यशून्ये तात्पर्य-
निश्चयाभिश्चवादेवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यं । विशिष्टस्य यथार्थ-
तात्पर्यविषयकनिश्चयस्य हेतुतायाइकप्रमाणेनासति वाधके विशेषणै-
भूतस्य यथार्थतात्पर्यस्यापि हेतुताप्रहात् उभयोरेव हेतुता अनु-
मितौ परामृश्यमाणसिङ्गविदिति तेषामाश्रयात् । ‘प्रकरणादेरिति,
ज्ञानस्थेति श्रेष्ठः, आदिपदादकुसेष्टाविशेषादिपरियहः, प्रकरणं
भोजन-गमनादि, ‘प्राथम्यात्’ तात्पर्यगृहपेक्षया प्राथमिकलात्,
‘आवश्यकलात्’ ग्राव्यबोधं प्रति अवश्यकृतनियतपूर्ववर्त्तिताकलात्,
प्रकरणादिज्ञानं विना तात्पर्यगृहाभिश्चवादिति भावः । ‘अनुगतले-

(१) जात्यार्थ इत्यादिः क्रमेणेत्यन्तः पाठः ख० पुरुषो नास्ति ।

गतत्वेन परस्परव्यभिचारादहेतुत्वात् तात्पर्यग्राहकता
त्वननुगतानामपि व्याप्तत्वात् धूमादीनामिति । तत्त्व
तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं, यत्र न्यायात् तात्पर्यमव-
धार्यते स एव वेदार्थः, ज्ञोके च न केवलं न्यायानु-

भेति, तज्ज्ञानस्येति शेषः । नन्देवन्नात्पर्यग्राहकतैव प्रकरणादीनां कथं
स्थात् अनन्तुगतत्वादित्यत आह, ‘तात्पर्यति, ‘व्याप्तत्वादिति, व्याप्त-
त्वाननुगमेऽपि न दोषः तत्त्वस्थित्कालुमितिं प्रति तत्त्वस्थित्कपरा-
मर्गानाहारणतायाः सर्वसम्भवत्वात्, तदेवाह, ‘धूमादीति धूमा-
दोकानामननुगतानां व्याप्ततया यथा विज्ञिणादकलमित्यर्थः ।
एतावता प्रबन्धेन ज्ञौकिकोऽत्युवादकोवैदिकः प्रमाणमिति व्यवस्था-
पथितुमाहं,(१) ‘तत्त्व तात्पर्यमिति, ‘वेदे’ वेदजन्यग्राह्वोधे,
‘न्यायगम्यमिति, न्यायगम्यं सत्कारणमित्यर्थः, न्यायगम्यत्वं साच्चात्-
परम्परया न्यायप्रयोग्यज्ञानविषयत्वं, तेन वेदे आप्तवाक्यादिना
तात्पर्ययहेऽपि न चतिः । न्यायः अनादिमौमांसकपरम्परासिद्धा
युक्तिः, सा च साधव-गौरव-तर्क-सञ्चर्थपरपदसमभिव्याहार इत्येव-
मादिरूपेति भावः । अत्र हेतुमाह, ‘धन्वेति, साच्चात् परम्परया
वेति शेषः, ‘स एव’, ‘वेदार्थः’ वेदजन्यग्राह्वोधविषयः, यत इति
शेषः, तथाच वेदजन्यग्राह्वोधम्यति न्यायप्रयोग्यतात्पर्यपहो हेतुः
यत्र न्यायाभावस्त्र यदार्थपस्थितिरसंसर्गाग्रहमाचमिति भावः । अत्र
‘वेदपदं वेदसमानार्थकस्यत्यादेरण्युपज्ञचकमिति धेयं । ‘ज्ञोके चेति,

(१) व्याप्तत्वादिः आहेत्यन्तः पाठः ख०ग० चिन्हितपुस्तकदये नाल्जि ।

सारि तात्पर्यं इति न व्यायगम्यं किन्तु पुमभिप्राय-
नियन्त्रितं, व्यायाविषयेऽपि पुरुषेच्छाविषये प्रतीति-
जनकत्वात् पुंवचसां । वक्ता च परकीयवाक्यार्थज्ञानो-
त्पादनेच्छया वाक्यमुखारयति^(१) सा चेच्छा यदि वक्तु-

सौकिकवाक्यस्त्वे चेत्यर्थः, ‘व्यायामुखारि’ व्यायविषयप्रतिपादकं, ‘न
व्यायगम्यमिति न वाक्यात्परत्यरथा व्यायप्रयोज्यज्ञानगोचरं सदैव
शास्त्रधीप्रयोजकमित्यर्थः, ‘पुमभिप्रायनियन्त्रितमिति व्याय-तद-
तिरिक्तगम्यसाधारणवक्तुतात्पर्यमाचाधीनमित्यर्थः, तच शास्त्रज्ञान-
मिति ग्रेषः । अच इतुमाह, ‘व्यायाविषयेऽपौति, अपिशब्दात्
व्यायविषयसमुच्चयः, निर्दारणे सप्तमी, ‘पुरुषेच्छाविषय इति वक्ति-
च्छाविषयस्यैव प्रतीतिजनकत्वादित्यर्थः, ‘पुंवचसां’ सौकिकवचसां ।
ननु वक्तुस्तपदार्थविशिष्टज्ञानं कुतोऽनुभेदं तात्पर्यागुरोधेन वक्तु-
स्तपदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकज्ञानस्त्वेऽपि तत्पदार्थविशिष्ट-
ज्ञानाभावेन वाधितत्वादित्यतो यथार्थतात्पर्यागुरोधेनैव वक्तुस्तप-
दार्थविशिष्टज्ञानस्याबाधितत्वमुपपादयति, ‘वक्तेत्यादिना ‘निर्वहनी-
त्यन्तेन, ‘वाक्यार्थज्ञानेति तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थ-
प्रतीतीच्छयेत्यर्थः, परकीयतादृग्ज्ञानरूपं यदिष्टं तत्पादनताज्ञाना-
धीनत्वात् वाक्यामुखकच्छायभिघातजनकक्षतेरिति भावः । ‘वा च’

(१) वाक्यं रचयतीति ख० ।

यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विका भवति तदैव परं तदुक्ता-
रणस्य पुमभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थ-
ज्ञानेच्छाव्याप्तं निर्वैहतीति वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञान-

परकीयतादृग्ज्ञानगोचरा च, ‘यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विकेति पूर्व-
काशटित-तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकज्ञानज्ञा भवतीत्यर्थः,
तत्त्वाः पूर्वकाले यदि वक्तुक्तादृग्ज्ञाननिष्ठतीति समुदायार्थः, ‘तदुक्ता-
रणस्य’ तदाक्षरस्य, ‘पुमभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं’ तत्पदार्थविशे-
षक-तत्पदार्थप्रकारकथार्थप्रतीतीच्छयोऽविरितलक्षणं यथार्थतात्पर्यं,
‘यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्तमिति परकीयतत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रका-
रकथार्थप्रतीतिविषयकेच्छाव्याप्तमित्यर्थः, व्याप्तता च तदघटित-
लात् निर्वैहतीति वक्तुक्तादृग्चेच्छापूर्वकाले वक्तुः तादृग्ज्ञानविरहे
व्यापकीभूतायास्तादृग्चेच्छाया एवासम्बवेन व्याप्तीभूतस्य यथार्थ-
तात्पर्यस्य सुतरामसम्भवात् व्यापकाभावे व्याप्ताभावस्थावश्वकलात् ।
न च व्यापकीभूता वक्तुः परकीयतादृग्प्रतीतीच्छैव या कथं
तादृग्ज्ञानं विनाशुपपचेति वाच्यम् । वक्तुः परकीयतादृग्प्रती-
तीच्छा हि घटमिति वाक्यं घटवत्कर्मलविशेषकलावच्छिघट-
प्रकारताग्राहिज्ञानस्मन्यत्वित्याकारा यथार्थलक्ष्य तदन्ताघटितलात्
तादृग्चेच्छायां तादृग्ज्ञानं कारणं तच च विशेषणीभूतघटवत्कर्मला-
दिकं विषय इति कर्मलादिविशेषक-घटादिप्रकारकज्ञानं विना
साशुपपचेत्यभिप्रायः ।—‘हतीति, अवाधितामिति शेषः, अवाधितां
वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानवक्तामित्यन्वयः । ननु यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-

वक्तामविज्ञाय यथार्थप्रतीतिपरत्वं शातुं न शक्यतः इति
प्रथममासवाक्यादवक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतथात्वम-
नुसन्धाय यथार्थतात्पर्यनिष्ठयः । अनुमानखेदं वाक्यं

कलं तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारक्यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितलं
तत्पदार्थवत् तत्पदार्थ-विशेषकलावच्छिन्नतत्पदार्थ-प्रकारताज्ञानिः-
प्रतीतीच्छयोच्चरितलमिति यावत्, तच ग्राह्यबोधात्पूर्वं निषेद्य-
मग्नकं तत्पूर्वं तत्पदार्थं तत्पदार्थवक्त्राज्ञानाभावात् तत्पदार्थवत्तप-
दार्थस्थाप विशेषणतावच्छेदकलात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्थ-
ष विशिष्टवैशिष्टज्ञाने हेतुलात् । न च तत्पदार्थः तत्पदार्थवान्
तत्पदार्थविशिष्टज्ञानविषयलादितिकमेण वक्तुस्तप्तदार्थविशिष्टज्ञान-
विषयत्वं इत्यत्य तत्पदार्थवत्त्वमनुमेयं ततो यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-
निर्णय इति वाच्यं । वक्तुः तत्पदार्थविशिष्टज्ञानस्यैव प्रागज्ञानात्
सामान्यतो व्याप्तिस्थले पञ्चर्थमतावस्थाभ्यसाध्यप्रसिद्धेरज्ञानेऽपि
विशेषतो हेतुज्ञानस्थावस्थकलात् इत्यत आह, ‘वक्तुरिति, ‘यथार्थ-
ज्ञानवत्तामिति तत्पदार्थविशिष्टज्ञानमित्यर्थः, ‘यथार्थप्रतीतिपरत्वं’
यथार्थप्रतीतिपरताघटकं तत्पदार्थवत् तत्पदार्थवत्त्वं, ‘शातुं न शक्यते’
तदघटितहेतुना शातुं न शक्यते, ‘प्रथमं’ ग्राह्यबोधात्पूर्वं, अन्य-
स्थाप यथार्थतात्पर्यनिर्णय इत्यनेन, ‘आप्सवाक्यादिति आप्सवाक्यला-
दिनेत्यर्थः, आदिपदात् वस्थमाणदितीयहेतुपरिचयः, ‘वक्तुज्ञानेति
वक्तुस्तप्तदार्थविशिष्टज्ञानेत्यर्थः, ‘अर्थतयात्वं’ तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं,
‘अनुसन्धाय’ अनुमाय । वक्तुस्तप्तदार्थविशिष्टज्ञानानुमानप्रकार-

अमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरञ्जन्यं वाक्यत्वादिति ।

माह, ‘अनुमानस्तेति वक्तुसात्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानस्तेत्यर्थः, ‘इदं वाक्यमिति घटमित्यर्थः, ‘भमादौति घटादिभमादि-विशिष्ट-ज्ञानयोरन्यतरञ्जन्यमित्यर्थः, ‘वाक्यत्वात्’ आप्नवाक्यत्वात् घटादि-ज्ञानञ्जन्यवाक्यत्वादिति यावत्, घटमित्यादिवाक्ये इकोऽप्नघट-मित्यादिवाक्ये च अभिचारवारणाय अन्यान्म, यद्यज्ञानञ्जन्यं वाक्यं भवति तत्तद्भभमादि-तदिग्निष्टज्ञानयोरन्यतरञ्जन्यं भवतीति यन्तज्ञां सामान्यतोव्याप्तिः । अतएव घटादिविशिष्टज्ञानसाप्रसिद्धा साध-प्रसिद्धिविरहात्कथमनुमितिः तस्म प्रसिद्धिसत्त्वे च वर्तमिदमनुमानं कर्मले घटवस्त्राधकविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपवक्ष्यमाणहेतुसिद्ध्यर्थमे-वास्त्रापेचषीयत्वादिति निरस्तं । यन्तद्भां सामान्यतोव्याप्तिस्त्वाले पञ्च-धर्मतावस्त्राभ्यसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिरमङ्गमिति प्राचां सिद्धान्तात् विशिष्टपञ्चीयहेतुप्रसिद्धिसापेचिता तेन तत्र यन्तज्ञां सामान्यतोव्याप्त्युपगमेऽपि नैतदनुमानवैयर्थ्यमिति भावः । इदस्म ‘नन्तित्यादित्वा’ आगच्छ अन्वकार एव ख्ययमनुपदं वक्ष्यति । अत रूपमानवेत्यादौ रूपपदोत्तरान्पदे सामान्यव्याप्तौ अभिचारवारणाय साध्ये भमादिपदोपादानं, भमस्त तदभाववस्त्राकाङ्क्षं तज्ज्ञानं आकाङ्क्षा च तत्त्वये पदार्थान्तरं नातस्त्रज्ये भमाप्रसिद्धिः । आदिपदात् भम-विशिष्टज्ञानभिज्ञतज्ञानपरियशः, तेन केवल-घटादिज्ञानञ्जने घटादिपदे न अभिचारः । विशिष्टज्ञानस्त तत्त्वये तदस्त्राकाङ्क्षं तज्ज्ञानं तैर्विशिष्टवृद्धौ वैशिष्ट्यभानानभ्युपगमात् । न

ततो भ्रमादिनिरासे सति परिशेषादाकार्यज्ञानानु-
मानं, अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्र-
माद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिव, न त्वास्तत्वात् सा-

चैवं सामान्यतो घटज्ञानजन्यभित्येव साधमस्तु किमन्यतरलेन साध-
तयेति वाच्यं । घटविग्निष्टज्ञानलेन घटविग्निष्टज्ञानस्तिह्वरपेचित-
त्वात् ताद्बूषणे वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वात् सामान्यतो घटज्ञान-
जन्यत्वस्य साधले सिद्धसाधमप्रसङ्गाच्च हेतुसिद्धार्थं तज्जिस्यस्थावश्वक-
त्वात् । न चैवं घटज्ञानजन्यत्वादित्येव हेतुरस्तु किं वाक्यलोपादानेनेति
वाच्यं । धूमप्रागभाववद्भिषधर्मिकलेनावैयर्थ्यादिति^(३) भावः । नन्ये-
तदनुमानात् घटादिविग्निष्टज्ञानस्य सिद्धलेऽपि घटादिविग्निष्ट-
ज्ञानविषयत्वं कर्मलादौ न सिद्धं तत्त्वैव वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वा-
दित्यरुचेराह, ‘तत इति, वाकारः पूरणीयः, तदनन्तरं वेत्यर्थः,
‘भ्रमादिनिरासे यति’ वक्तुः भ्रमाद्यभावनिष्ठये सति, अत्रायादिप-
दात् भ्रमविग्निष्टज्ञानेतरतज्ञानपरिपहः, ‘वाक्यार्थज्ञानानुमानभि-
ति कर्मलादिविषयकघटादिविग्निष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः^(४) परिशे-
षात् तदनुमानप्रकारमेव दर्शयति, ‘अयमिति, ‘स्वप्रयुक्तेति कर्म-
लविषयकघटविग्निष्टज्ञानवानित्यर्थः, कर्मलविषयकघटविग्निष्टज्ञानस्य
कर्मलसाकाङ्क्षकर्मलविषयकघटज्ञानं, ‘भ्रमाद्यजन्येति घटभ्रमाद्य-

(३) तथाच यथा धूमप्रागभावत्वस्य खासमानाधिकरणधूमत्वघटितलेऽपि
न अर्थविशेषणघटितत्वं तथा अत्रापि न अर्थविशेषणघटितत्वमिति
भावः ।   (४) कर्मलादिविग्निष्टज्ञानानुमानमित्वर्थ इति ख० ।

ध्यादिग्रेषात्^(१) । तत एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्तः

जन्यकर्मलाविषयकघटविशिष्टज्ञानाजन्यघटभ्रमादिविशिष्टज्ञानान्य-
तरजन्यवाक्यप्रयोक्तुलादित्यर्थः, घटभ्रमादिजन्यवाक्यप्रयोक्तरि व्यभि-
चारवारणाय प्रथममजन्यान्तं, भ्रमस्त्र निरक्त एव, आदिपदार्थोऽपि
पूर्ववत्, घटेनेतिवाक्यप्रयोक्तरि व्यभिचारवारणाय द्वितीयमज-
न्यान्तं, पठमित्यादिवाक्यप्रयोक्तरि इकादौ च व्यभिचारवारणाय
जन्यान्तं, अतएव च पूर्वानुमानस्त्राचोपयोगः^(२) योयद्भ्रमाद्यजन्य-
पदविषयकथदिग्निष्टज्ञानाजन्यथद्भ्रमादि-थदिग्निष्टज्ञानान्यतरजन्य-
वाक्यप्रयोक्ता स तद्विषयकतदिग्निष्टज्ञानवानिति^(३) यत्तद्वां सामा-
न्यतोष्याप्तिसेन साधाप्रसिद्धावपि न चतिरिति भावः । ‘साधावि-
ग्रेषादिति, आप्तलस्य प्रकृतवाक्यार्थव्याख्यानवत्त्वपत्तात् तस्य च
कर्मलाविषयकघटविशिष्टज्ञानवत्त्वपत्तादिति भावः । अनेन कर्मले
घटविशिष्टज्ञानविषयलरूपहेतुसिद्धौ तेन हेतुमा कर्मले घटवत्ता-
त्तुमानमाह, ‘तत इति, कर्मलादिकं आधाराधेयभावसम्बन्धेन
घटादिमत् तेन सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानविषयलादित्यर्थः, तेन
सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानस्त्र तेन सम्बन्धेन खसाकाङ्क्षं घटादि-
ज्ञानं, भ्रमस्त्रस्त्रे च ज्ञानद्वयलात् न तद्विषयलमिति भावः । उत्तु ०

(१) साधामेददोषप्रसङ्गादिति ख० ।

(२) अब्दोपयोगादिति ख०, ग० ।

(३) यो भ्रमाद्यजन्यथदविषयकथदिग्निष्टज्ञानान्यतरजन्यवाक्यप्रयोक्ता स
तद्विषयकविशिष्टज्ञानवानितौति ख० ।

यथार्थज्ञानविषयत्वात् आत्मोक्तपदस्मारितत्वादा मदुक्तपदार्थवदिति । ननु वक्तुर्ज्ञानविशेषोऽनुमेयः ज्ञानेर्थार्थं एव विशेषः न त्वर्थाधीनोऽन्यः अर्थमैव विशेषः इत्यौपचारिकी तृतीया तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो-

पूर्वानुमानात् कर्मतादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानसिद्धावपि कर्मतादौ घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वं न सिद्धमनुभितौ समानसंवित्संबोधत्वाभावादित्यस्तरसादाह, ‘आप्नोक्तेति स्तविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वादित्यर्थः, स्तविषयकघटादिविशिष्टज्ञानस्तस्माकाङ्गः स्तविषयकघटादिविशिष्टज्ञानं, ‘मदुक्तेति घटादिकरणस्तवदित्यर्थः । ननु घटादिविशिष्टज्ञानस्यैव प्रथममप्रसिद्धा साधप्रसिद्धिविरहात्कथं आप्नियहः तत्प्रसिद्धभ्युपगमे च अर्थं तदनुमानमित्यागम्हते, ‘नन्विति, ‘ज्ञानविशेषोऽनुमेय इति इदं वाक्यं भगवादिविशिष्टज्ञानयोरन्वतरजन्यमित्यनेन वक्तुर्विशिष्टज्ञानविशेषोऽनुमेयइत्यर्थः, ‘अर्थएव’ विषय एव, ‘अर्थाधीनः’ अर्थजन्यः, ‘अन्यः’ आकाराख्योवैथाकरणाभ्युपगमपदार्थविशेषः । ननु अर्थर्थं एव विशेषः तदा “अर्थमैव विशेषो हि निराकारतया धियामित्यच(१) कथं हत्तीया जन्मतस्य हत्तीयार्थत्वात् तस्य चाभेदेऽसमवादित्यत आह, ‘अर्थमैवेति, ‘ओपचारिकीति धान्येन धनवानित्यादाविवाभेदैपचारिकीत्यर्थः, चेचेण पञ्चते इत्यादौ साधवात् हत्तीयावेव हत्तीयाया:

(१) इत्युदयनाचार्यकारिकायामित्यर्थः ।

शक्तिकारणमात् जन्मत्वार्थकलेऽपि सांख्यिकलस्या विशेषादिति भावः । एषापि विशेषपदस्य भावव्युत्पन्नतया इतरभेदज्ञानार्थकलात् जन्मत्व-
अभेदे द्वतीयार्थः स्मभवतीति तथापि करणसाधनं विशेषपदमभिप्रेत्य
अभेदे द्वतीयार्था शैपचारिकत्वाभिधानं^(१) ।

अच प्राच्यः द्वतीयार्था अपि अभेदे शक्तिरेव न तु चक्षणा एवं
जन्मत्वादावपि । व्यत्यथातुग्नासितातिरिक्तार्थं सुव्विभक्तौ न चक्ष-
णेति नियमेन प्रामाणिकगौरवस्थाकिञ्चिल्करत्वात् । न चैवं चतु-
विंश्टिगुणा इत्यादौ बड्डवचनादेरपेच्छाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपबड्डल-
चक्षणाव्याकोपः रथेन गम्यते घटं जानातीत्यादौ व्यापारविषयता-
यासृतीया-द्वितीययोर्संचणाव्याकोपस्तेति वाच्यम् । तचाप्यनायत्या
तेषां शक्तिखीकारात्, एवं उघौ गुरौ वा यज्ञ तादृग्नार्थं सुव-
विभक्तेः प्रसिद्धप्रयोगो वर्तते तच्च सर्वचैव तस्माः शक्तिः । न चैता-
दृग्नियम एवासिद्ध इत्यस्तु किं गुरोः शक्तितातावच्छेदकलखी-
कारेणेति वाच्यम् । तथा सति गत्यर्थधातुयोगे कर्मणि चतुर्थी-
विधायकाद्यतुग्नासनरूपस्य षष्ठ्यर्थं सप्तमीविधायकाद्यतुग्नासनरूपस्य
सप्तम्यर्थं षष्ठीविधायकाद्यतुग्नासनरूपस्य च व्यत्यथातुग्नासनस्य वेय-
र्थापत्तेः अतुग्नासनं विनापि गङ्गाधारां घोष इत्यादाविव चक्षणया
चतुर्थादिना कर्मलादिप्रत्ययोपपत्त्या व्यत्यथातुग्नासितातिरिक्तार्थं
सुव्विभक्तेन सच्छेति नियमप्रतिपादनस्यैव व्यत्यथातुग्नासनफल-
त्वात् । न च कर्मलादावपि चतुर्थादेः शक्तिप्रतिपादनमेव व्यत्य-
थातुग्नासनफलमन्यथा शेषाः कर्मकरणेत्यादिना कर्मलादौ द्विती-

(१) अभेदौपचारिकत्वाभिधानमिति ख०, ग० ।

याद्यनुग्रासनस्य सिंहादौ इर्यादिपदानुग्रासनस्यापि च वैयर्यापत्तेः^(१)
तत्रापि च सच्चण्डैव कर्मलादेः सिंहादेश प्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् ।
अभेदादेगुरुत्वेऽपि अत्यथानुग्रासनवैयर्यभिया अनायत्या तत्त्वैयादेः ग्रन्थिक्षीकारः अत्यथानुग्रासितार्थं कर्मलादौ च चतुर्थादेन ग्रन्थिः प्रकृतार्थपैद्या गुरुत्वात् स्वारंसिकप्रथोगाभावाच्च
किन्तु सच्चण्डैवेत्यभ्युपगमात् तथाच तादृशनियमानभ्युपगमे किम-
नुग्रासनेनेत्याङ्गः । तदस्त । अत्यथानुग्रासनवैयर्यभिया अभेदा-
दिषु वृत्तीयादेः ग्रन्थिकस्पनामपेक्षैतद्विद्या अत्यथानुग्रासितार्थं
कर्मलादौ चतुर्थादेः ग्रन्थिकस्पनाया एव सम्यक्त्वात् बङ्गपु-
गुरुधर्मर्णां ग्रन्थितावच्छेदकलकस्पनामपेक्ष्य कियत्पु गुरुधर्मस्य
ग्रन्थितावच्छेदकलकस्पनाया व्यायत्वात् तथाच ग्रन्थिप्रतिपादनसेव
अत्यथानुग्रासनफलं ।

यदा अत्यथानुग्रासनवलात् अत्यथानुग्रासितातिरिक्तविभक्तर्थं
सुप्रविभक्तेन सच्चण्डैव कर्त्तव्यते तथाचाभेदादौ वृत्तीयादेर्णच्छणाथां
वाधकाभावः । अन्यथा गुरुधर्मस्य ग्रन्थितावच्छेदकलप्रसङ्गात् ।
एवश्च अत्यथानुग्रासितार्थं कर्मलादावपि चतुर्थादिर्णच्छणैव । वस्तुतस्तु
अत्यथानुग्रासितातिरिक्ते विभक्तर्थं सुप्रविभक्तेर्णच्छणासि किन्तु
यदिभक्तर्थं यदिमक्तेर्णत्यानुग्रासनं तदिभक्तर्थं तद्विभक्ततिरिक्त-
सुप्रविभक्तेर्णच्छणा नास्तीत्येव अत्यथानुग्रासनवलात् कर्त्तव्यते । अत-
एव गमनार्थकधातुयोगे चतुर्थव च्छणाया साध्वी नान्येत्येव
सारं ।

(१) वैकल्प्यापत्तेरिति क० ।

इनुमेयः तस्य चाप्रसिद्धा न व्याप्तिग्रहः । अतएवास्मिन्
वाक्यार्थे अयमस्मान्त आप्तो वेति आतुमशक्यमिति
शब्द एव तमर्थं बोधयेदिति चेत्, न, तात्पर्यावधार-

केचित्तु गुणिनि शक्तादिपदातुग्रासनविज्ञेयस्तथाप्रति-
पादनमेव अत्यथातुग्रासनफलं यादृग्भक्षणया प्रयोगे वादिनो न
गियतः चैव निरूप्तस्तथा ऐच्छिकस्तथाप्रयोगे वादिनोऽशक्त-
मप्रतिपत्तेः^(१) इत्याङ्गः ।

‘तथाचेति, ‘वाक्यार्थज्ञानविशेषः’ घटादिविशिष्टज्ञानं, ‘तस्य
चाप्रसिद्धेति, साध्यप्रसिद्धिविरक्षादिति श्रेष्ठः, तत्सिद्धभुपगमे च
व्यर्थं तदत्तुमानमिति भावः । ‘अतएव’ साध्यप्रसिद्धिविरक्षादेव,
‘अस्मिन् वाक्यार्थं इति, ‘अयं’ घटादिभ्वमाभाववानित्यर्थः, ‘आप्तः’
कर्मलादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवान्, ‘आतुमशक्यमिति अतु-
मातुमशक्यमित्यर्थः । घटादिभ्वमस्य कर्मलविषयकघटविशिष्ट-
ज्ञानस्य चिद्रूपतया साध्यप्रसिद्धिविरक्षात् तत्प्रसिद्धभुपगमे च^(२)
तदत्तुमानवैकल्यमिति^(३) भावः । वक्षुतो हेतुविद्विमाण, ‘अत-
एवेतौति बोध्यं । यद्यपि हेतावाप्तलमपि भ्रमादिशून्यत्वमेव
तथापि रूपमेदेन पृथग्गत्वा^(४) । ‘तमर्थमिति कर्मलादौ घटादि-
मत्तमित्यर्थः, ‘बोधयेदिति, न तु एते पदार्थां यथोचितसंसर्गवक्ता-

(१) वादिनोऽशक्तेः प्रतिपत्तेरिति ख०, ग० ।

(२) सिद्धभुपगमे चेति ख०, ग० ।

(३) तदत्तुमानवैकल्यादितौति क०, ग० ।

(४) वक्षुत इत्यादिः पृथग्गत्वमित्यन्तः पाठः ख०-ग०चिकित्पुस्तकद्ये नास्ति ।

गार्थं त्वयाप्यशब्दा एव संसर्गविशेषप्रतीतेरवश्याभ्युपेयत्वात्^(१) अन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणं । अतएव

इत्यनुमानसुक्षमप्रमाणात्मा हेतुसिद्धासभवादिति भावः । गूढाभिसन्धिः समाधने, ‘तात्पर्यति, ‘संसर्गविशेषप्रतीतेरिति आधाराधेयभावादिरूपसंसर्गकर्मत्वादिविशेषकघटादिप्रकारकवक्तृप्रतीतेरित्यर्थः, अप्रसिद्धात्मा अपीति ग्रेषेः, ‘अवश्याभ्युपेयत्वादिति प्रथममिदं वाक्यं घटादिभ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं घटज्ञानजन्यवाक्यत्वादिति यत्तद्वाँ सामान्यतोव्याप्तानुमानं ततोऽयं वक्ता कर्मलविशेषकघटप्रकारकज्ञानवान् घटभ्रमाद्यजन्यकर्मलाविषयकघटविशिष्टज्ञानजन्य-घटभ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्य-वाक्यप्रयोक्तृत्वादिति यत्तद्वाँ सामान्यतोव्याप्ताऽनुमानमिति क्रमेणानुसेयतथा अवश्याभ्युपेयत्वादित्यर्थः, ‘अन्यथा’ ताहृप्रतीतेरनुमानानभ्युपगमे, ‘क तात्पर्यनिरूपणमिति, तात्पर्यत्वं ताहृप्रतीतिघटितत्वात्-तज्ज्ञानं विना तज्ज्ञानासभवादिति भावः । तथाच अप्रसिद्धात्मा ताहृप्रतीतेरनुमानानुरोधेन यत्तद्वाँ सामान्यतो व्याप्तिस्थले यत्तद्वाँ साधानात्-हेतुकरथोर्याप्तिज्ञानात् हेतुतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपचीयहेतोः पञ्चधर्मताज्ञानादप्रसिद्धमपि प्रकृतपचीयसाध्यं पञ्चधर्मतावस्थात् सिद्धतीत्यभ्युपेयं तत्त्वं ममापि तुल्यमिति गूढाभिसन्धिः । ‘अतएव’ यत्तद्वाँ सामान्यतोव्याप्ता अप्रसिद्धस्थाप्तनुसेय-

(१) अभ्युपेयत्वादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः, परन्तु टौकाकारखस्तेन स पाठो न समीक्षीयः ।

आप्नोक्तत्वधमाद्यजन्यत्वनिरूपणमपि सुकरं । शब्दन्तु
संसर्गज्ञानं प्रथमं न भवति ज्ञानान्तरन्तु भवत्येव ।
न चैवं शब्दो न प्रमाणं तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेरिति

लादेव, ‘आप्नोक्तलेति कर्मलादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवदुक्त-
वेत्यर्थः, ‘भ्रमाद्यजन्यत्वेति घटादिभ्रमाद्यजन्यत्वेत्यर्थः, यत्तज्ञा सा-
मान्यतोव्याप्ता अप्रसिद्धघटादिभ्रमजन्यत्वस्यासिद्धलेऽपि^(१) तद्भाव-
वत्तस्य कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानस्यासिद्धलेऽपि तदत्त्वस्यानुमान-
सम्भवादिति भावः । न तु तथापि तात्पर्यपदात् पूर्वमेकपदार्थ-
ऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतिः कर्त्तं स्वादित्यत आह, ‘शब्दस्त्विति,
‘संसर्गज्ञानं’ एकपदार्थऽपरपदार्थसंसर्गज्ञानं, ‘प्रथमं’ तात्पर्यनिष्ठयस्य
शब्दानुभवं प्रत्येव इतुलादिति भावः । ‘न चैवमिति, ‘एवं’
तात्पर्यनिष्ठयात् पूर्वं नियमतस्तात्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गज्ञानाभ्युपगमे,
‘न प्रमाणं’ न विशिष्टानुभवजनकं, ‘तदर्थस्य’ तत्त्वन्यविशिष्टानुभव-
विषयस्यैकपदार्थऽपरपदार्थसंसर्गस्य, ‘सिद्धेः’ अनुमानात् सिद्धेः, तथाच
प्रथोजनाभावात् शब्दस्य न विशिष्टानुभवजनकलमिति भावः ।
गूढाभिष्मिराह, ‘तवापीति, तात्पर्यघटकतया तदनुमानादेव
नन्तत्पदार्थानानन्तसंसर्गाणां च सिद्धेरिति भावः । यदि च तत्त-
त्पदार्थानानन्तसंसर्गानां ज्ञानानुमानासिद्धावपि घटवत्तया कर्मलं
शब्दयामि घटवत्तया कर्मलं इत्पोमीत्याद्यनुव्यवसायानुपपत्त्या

(१) घटादिभ्रमस्यासिद्धलेऽपीति क० ।

वाच्यम् । तथापि तु लक्ष्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थ-
विशेषसिद्धिः विशेषेण व्याप्त्यवहादिति चेत् । न ।
यथा यो यच प्रवर्त्तते स तज्ज्ञानातीति सामान्यतो-
व्याप्तिज्ञाने पाकादौ प्रदृश्तिदर्शनात् पाकविषयक-
कार्यताज्ञानानुमानं, यथा च चेष्टाविशेषदर्शनात्
दशसंख्याभिप्रायमाचज्ञाने घटे तज्ज्ञादर्शनात्⁽⁴⁾ घटे

ग्रन्थस्य विशेषानुभवजनकलखीकार इत्युच्चते, तदा ममापि
तुच्चमिति गुद्धाभिषन्धिः । तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्तानुमाने शब्दते,
'नन्धिति, 'अर्थविशेषेति प्रकृतसंसर्गेण अत्पदार्थातिरिक्ते अत्पदार्थव-
त्तपदहो नास्ति प्रकृतसंसर्गेण तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्तसिद्धिरित्यर्थः,(१)
'विशेषेणेति, इष्टान्ताभावेन विशेषेण व्याप्तयहादित्यर्थः । 'यथेति,
पाकविषयकप्रवृत्तिमत्तस्यान्यत्रायहशायामिति शेषः,(२) 'पाकादा-
विति पाकादिविषयकप्रवृत्तिमत्तस्य पुरुषे दर्शनादित्यर्थः, 'पाक-
विषयकेति अयं पाकविषयककार्यतान्नानवान् पाकविषयकप्रवृत्ति-
मत्तादिति क्रमेण पाकविषयककार्यतान्नानुमानमित्यर्थः, 'चेष्टा-
विशेषदर्शनादिति असूलीमां चेष्टाविशेषदर्शनादित्यर्थः, 'दशसंख्या-
भिप्रायमाचेति सामान्यतो दशसङ्ख्याभिप्रायमाचनानसम्बवेऽपी-
त्यर्थः, 'माचपदात् घटविषयकदशसङ्ख्याभिप्रायज्ञामव्यवच्छेदः, यो
घटविषयकचेष्टाविशेषवान् स घटविषयकदशसङ्ख्याभिप्रायवामिति
विशेषतो व्याप्तयहाभावादिति भावः । 'घटे तस्वेष्टादर्शनादिति

(१) तस्मेद्वाविश्वेषदर्शनादिति क० ।

(१) इति भावः इति ख० ।

(१) खगदधार्यमिवर्द्ध इति ख० ।

दशत्वज्ञानं तथा सामान्यतो व्याप्त्याचापि विशेषसिद्धिः ।
यद्वा इदं वाक्यं साकाङ्क्षैर्गतदर्थविषयकैकज्ञानहे-

घटविषयकचेष्टाविशेषस्य पुरुषे दर्शनादित्यर्थः, यो घटविषयकचेष्टाविशेषवान् स तदिष्यवकदग्रसङ्खाभिप्रायवानिति यत्तद्वां सामान्यतो व्याप्त्येति ग्रेषः, चेष्टायां घटविषयकता तु व्यापारानुबन्धिनीत्यवधेयं । ‘घटे दग्धलज्ञानमिति घटविषयकदग्रसङ्खाभिप्रायज्ञानमित्यर्थः, ‘सामान्यतो व्याप्त्येति यो घटसंसर्गेण यदिग्निष्ठज्ञानविषयः स तस्मिंसर्गेण तद्वानिति सामान्यतो व्याप्त्येत्यर्थः, ‘अचापि’ अनयोरपि अत्यदार्थातिरिक्ते प्रकृतसंसर्गेण अत्यदार्थवच्छानज्ञानस्ति तत्पदार्थदद्योरपीति यावत्, ‘विशेषसिद्धिः’ विशेषतः प्रकृतसंसर्गसिद्धिः, दृढ़सुपक्षज्ञानं विशेषतो अतिरेकव्याप्त्यापि तथोः संसर्गसिद्धिर्दृष्ट्या ।

महार्षिवोक्तं प्रकारान्तरेण वाक्यपञ्चककर्मलादिविशिष्ठज्ञानानुमानमाह,(१) ‘यदेति, ‘इदं वाक्यं’ घटमित्यादिवाक्यं, ‘साकाङ्क्षेति आधाराधेयभावादिसम्बन्धेन या घट-कर्मलोभयपरस्यरनिरूपिताकाङ्क्षा तदध्यद्घट-कर्मलाद्युभयविषयकज्ञानं तद्वेतुकमित्यर्थः, एतादृग्ज्ञानमेव परन्ये विशिष्ठज्ञानं आकाङ्क्षा च तन्मते ज्ञाननिष्ठः पदार्थविशेषः तत्त्वं च प्रतियोगिविधया निरूपकं विशेषणलेन नैयायिकाभिमतं घटादि अत्युयोगिविधया निरूपकं विशेषतया नैयायिकाभिमतं कर्मलादौति भावः । वैशिष्ठविषयकज्ञानमन्यत्वन्तु न साध्यं गुह्यन्ये समवायस्थातौ ऋश्यतया तज्ज्ञानस्य वैशिष्ठागोचर-

(१) प्रकारान्तरेण कर्मलादिविशिष्ठज्ञानानुमानेति ख०, ग० ।

तुकं आपोक्तत्वे सति एतदर्थप्रतिपादकत्वात् महाक्ष-

त्वात् वैशिष्ट्यस्य प्रथमं दुर्बिंश्यत्वाच्चोपेचितं, (१) ‘आपोक्तत्वे सतीति भ्रमाजन्यत्वे सतीत्यर्थः, ‘एतदर्थप्रतिपादकेति घट-कर्मत्वाद्युभयप्रतिपादकग्रन्थत्वादित्यर्थः, यो भ्रमाजन्यत्वे सति यदुभयप्रतिपादकः ग्रन्थः स आधाराधेयभावसम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्तदुभयविषयकज्ञानेतुक इति यामान्यतोव्याप्तिः, अच तदुभयप्रतिपादकत्वमाचं वक्षिकरणत्व-सेकोभयप्रतिपादके वक्षिना सिद्धतीत्यादौ अभिचारि वक्षिकरणत्व-सेकोभयविषयकज्ञाने वक्षिकरणकल्प-सेकोभयनिरूपिताकाङ्क्षायासैरनग्नीकारादन्यथा तादृशज्ञानस्यैव तत्पते विशिष्टज्ञानलेनान्यथाख्यात्यापत्तेरिति भ्रमाजन्यत्वं विशेषणं, भ्रमत्वस्य तत्तदभाववत्तदुभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वं, वक्षिना सिद्धतीत्यादौ भ्रमस्थानाभिषिकज्ञानदयस्यैव तादृशाकाङ्क्षावत्त्वेन तत्त्वन्यत्वाच्च व्यभिचारः, तदुभयाप्रतिपादके भ्रमाजन्ये वाक्यान्तरे व्यभिचारवारणाय च विशेषदत्तं तदर्थस्य आधाराधेयभावादिसम्बन्धावच्छिन्नतदुभयपरस्यरमिरूपिताकाङ्क्षावत्प्रतीक्षयोऽविरितत्वं तादृशप्रतीतीजन्यत्वं वा तेन वक्षेराजोकमानयेत्यादौ वक्षिः-कर्मत्वोभयप्रतिपादके वक्षिभ्रमाजन्ये न व्यभिचारः, न वा शुकाद्युष्मिरितघटमानयेत्यादौ व्यभिचार इति भावः । ‘तत इति अनेनानुमानेन

(१) वैशिष्ट्योत्त्वादिः उपेक्षितमित्यन्तः पाठः ख०-ग०चिक्षितपुस्तकद्ये गास्ति ।

वत्, तत् एते पदार्थः परस्परसंसर्गवत्तः^(१) साकाङ्क्षत्वे
सत्येकज्ञानविषयत्वात् सत्यरजतज्ञानविषयवत्,^(२) एवं
डेतुषिद्वेरनन्तरमित्यर्थः, 'एते पदार्थ इति कर्मताद्य इत्यर्थः,
'परस्परसंसर्गवत्तः' आधाराधेयभावसम्बन्धेन घटादिमन्तः, 'साका-
ङ्क्षत्वे सतीति अतुयोगितया आधाराधेयभावादिष्मन्धावच्छिक्ष-
घटाचाकाङ्क्षानिरूपकले सतीत्यर्थः, 'एकज्ञानेति घटादिविषयकैक-
ज्ञानविषयलादित्यर्थः, योऽनुयोगितया यत्सम्बन्धावच्छिक्षयदाका-
ङ्क्षानिरूपकले सति तदिष्यकज्ञानविषयः स तस्मैन्वेन तदानिति
सामान्यतोन्यासिः, शुक्रि-रजतले इत्यादिष्मूहालम्बनविषये शुक्रादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्म। यद्येवमपि तत्र व्यभिचारतादवस्थ्यं
इदं रजतमित्यादिभमस्तानाभिषिक्तरजतलादिप्रत्येकमात्रविषयक-
ज्ञानदृष्टिनिष्ठुक्षिप्तिरजतलोभयनिरूपिताकाङ्क्षानिरूपकलात् शुक्रः,
तथापि खण्डनिरूपितघटाचाकाङ्क्षावद्यद्वघटादिविषयकज्ञानं तद्-
विषयलं समुदायेन विवरितं, सामान्यमुख्यो च आसिः भमस्ताना-
भिषिक्तशुक्रि-रजतलप्रत्येकमात्रविषयकज्ञानदृष्टिस्थ शुक्रि-रजतलो-
भयनिरूपिताकाङ्क्षावल्लेऽपि शुक्रि-रजतलोभयविषयकसमूहालम्बनस्थ
तादृशाकाङ्क्षावल्लविरहाद्य व्यभिचारः, शुक्रि-रजतलोभयविषयक-
समूहालम्बनस्थ शुक्रि-रजतलोभयनिरूपिताकाङ्क्षावल्लभुपग्ने ता-
दृशज्ञानस्यैव तम्भते विग्रहज्ञानलेनान्यथाख्यात्यापत्तेरिति भावः।
'सत्यरजतज्ञानेति रजतलविग्रहज्ञानविषयरजतलाश्रयवदित्यर्थः,
'एवमिति वक्तृपत्रक-वाक्यपत्रकानुमानान्यतरेण वक्तुः कर्मतादि-

(१) मिथः संसर्गवत्त इति क०। (२) सत्यरजतज्ञानविषयवदितीति क०।

वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानेऽनुभिते प्रकरणादिना वक्तुभि-
प्रेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं ततो वेदतुल्यतया शब्दा-
दर्थप्रत्यय इत्यनुवादकः शब्दः वक्तुज्ञानावच्छेदकतया
संसर्गज्ञानानुमानात् तदुपजीविसंसर्गानुमानादा
वाक्यार्थस्य प्रागेव सिद्धेः । यत्तु संसर्गायहो भ्रमः^(१)

विषयकघटादिविशिष्टज्ञानेऽनुभिते इत्यर्थः, तदनुभितेन हेतुमा-
कर्मत्वादौ घटादिमत्ते चानुभिते इति ग्रेषः, ‘प्रकरणादिनेति,
आदिपदाद्वकुषेष्टाविशेषादिपरियहः, प्रकरणस्त्र भोजन-गमनादि,
‘वक्तुभिप्रेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं’ प्रकृतवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं
कर्मत्वादिविशेषक-घटादिप्रकारकथार्थप्रतीतीच्छयोऽविशिष्टत्वज्ञान-
भिति यावत्, ‘वेदतुल्यतयेति वेदस्त्वेते कृपश्चाद्वानुभवसामयी-
विशिष्टतयेत्यर्थः, ‘शब्दात्’ सौकिकशब्दात्, ‘अनुवादकः शब्द इति
अनुवादको सौकिकः शब्द इत्यर्थः, अनुवादकत्वस्त्र खण्डमानाधि-
करण-खायविहितपूर्ववर्त्ति-खण्डमानाकारनिष्ठविषयविषयक-तदि-
शेषक-तत्त्वकारकानुभवमात्रजनकलं, खण्डमनुभवपरं, अनुवादक-
त्वमेवोपपादयति, ‘वक्तुज्ञानेति वक्तुज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः, ‘संसर्ग-
ज्ञानानुमानात्’ कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमानात् ।
ननु कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानानुमानात् कर्मत्व-घटाद्यो-
स्त्रसंसर्गस्य च सिद्धावपि कर्मत्वादौ घटादिमत्ते न सिद्धभित्यत-
आह, ‘तदुपजीवीति, ‘संसर्गानुमानादेति कर्मत्वादौ घटादिमत्ता-
नुमानादेत्यर्थः, सर्वचेवेति ग्रेषः, ‘वाक्यार्थस्य’ खार्थस्य, विशिष्येति

(१) यत्त्वसंसर्गायहो भ्रम इति ख० ।

शेषः । रदमुपलक्षणं यथार्थतात्पर्यानुभानादपि यथार्थलघटकतया सर्वत्र विशिष्टस्वार्थसिद्धिर्दृष्टव्या । एवम् ज्ञौकिकग्रन्थो न प्रमाणं अस्तहीतयाह्वानुभवकरण्णलस्य प्रमाणलक्षपत्वादग्नहीतयाह्वानुभवकरण्णलस्य ग्नहीतयाह्वानुभवकरण्णलं तत्र स्वसमानाधिकरण-स्वार्थवित्तपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिष्ठाविषयविषयकेतरतदिग्नेष्वक-तत्त्वकारकानुभवकरण्णलं, स्वसमानाकारलक्ष स्वस्मिन् यादृग्नी तदिग्नेष्वकलावच्छिन्नतत्त्वकारिता तादृशतदिग्नेष्वेकलावच्छिन्नतत्त्वकारिताग्नाचित्तं । नन्देवं क्रमेण तु स्वायुक्त्वा वेदस्यायप्रामाण्यं स्वात् यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य ज्ञोक-वेदसाधारणग्राब्दानुभवमात्रं प्रत्येव हेतुलादिति चेत्, न, वेदे प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या सामान्यत एतत्कपि-स्वस्मपदार्थत्वादिना कपिष्वस्मपदार्थादिविशेषक-चित्वादिप्रकारक-यथार्थप्रतीतिपरलज्ञानस्यैव ग्राब्दबोधहेतुतया वेदजन्यग्राब्दबोधकारणीभूतस्य यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य तदुपजीवस्य वा एतत्कपि-स्वस्मपदार्थः चित्वानित्याद्याकारकस्य सामान्यतस्यात्पदार्थसंसर्गानुभानस्य^(१) वेदजन्यग्राब्दबोधसमानाकारत्वाभावात् । न चैवं ज्ञोकेऽपि प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या सामान्यत एतदमपदार्थत्वादिना एतदमपदार्थविशेषकघटादिप्रकारकयथार्थप्रतीतिपरलज्ञानं हेतुरस्तु एवम् ज्ञोक-वेदभेदेन कार्य-कारणभावदयाभावासाधवमपीति वाच्यम् । ज्ञोके सामान्यत एतदमपदार्थविशेषक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतिपरमिदमिति यथार्थतात्पर्यनिष्ठयेऽपि कर्मलप्रतीतिपरम् वेति

(१) सामान्यतः पदार्थसंसर्गानुभानस्येति ख०, ग० ।

विशिष्य इन्देऽपि कर्मत्वप्रतीतिपरम्भेति विशिष्य अतिरेकनिष्ठये च (१) ग्रन्थानुदयादिशिष्य यथार्थतात्पर्यनिष्ठयस्यैव इतुल्यात् तस्य च विशिष्यार्थोपस्थितिसाध्यलात् (२) । न चैतद्वेदेऽपि सुवचमिति वाच्यम् । तच एतत्कपिञ्चलपदार्थविशेष्यक-चित्वप्रकारकथार्थ-प्रतीतिपरमिदमिति सामान्यतो यथार्थतात्पर्यनिष्ठये विशिष्य रक्षागप्रतीतिपरम वेत्यादिसन्देशाद्यनवकाशात् जात्वा पि एतत्-कपिञ्चलपदेन रक्षागतिरिक्तार्थप्रतिपादनात् रक्षागतिरिक्ते एतत्कपिञ्चलपदार्थतादर्थनादेतत्कपिञ्चलपदार्थत्वप्रकारकनिष्ठयस्यैव विशिष्य रक्षागतिरिक्तार्थप्रतिपादनादौ विरोधित्वात् स्तोके च लक्षणादिना एतद्भूपदार्थत्वान्यतापि दृष्ट्वादेतद्भूपदार्थ-त्वप्रकारकनिष्ठयेऽपि कर्मत्वप्रकारकतादृशसन्देशादिसभवादिति प्राभाकाराभिमानः ।

केचित्तु वेदे प्रामाण्यथानुपपत्त्या तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-प्रतीतिलेन रूपेण तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकथार्थप्रतीतिपरम्भानं ग्रन्थधीहेतुः यथार्थत्वज्ञानं नापेचितं तत्कार्यतावच्छेदकञ्च स्तोक-वेदसाधारणं ग्रन्थबुद्धिलमेव वेदजन्यत्वप्रवेशे गौरवात् स्तोके च तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकथार्थप्रतीतिलेन रूपेण तज्ज्ञानं विशेषसामग्री तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतिलेन तात्पर्यनिष्ठयेऽपि तात्पर्यघटकप्रतीतौ यथार्थत्वसंशये तद्विरेकनिष्ठये च ग्रन्थानु-

(१) विशिष्यसन्देह इति क० ।

(२) विशिष्यतिरेकनिष्ठये चेति क० ।

(३) विशिष्यार्थोपस्थितिसाध्यत्वादिति ख० ।

तदभावस्थ संसर्गयह एवेति भ्रमाभावेऽनुभौयमाने
संसर्गज्ञानमेवानुभितं इत्यासत्वानुमानान्तर्गतमेव वक्तृ-
ज्ञानानुमानं न तु वक्तुर्ज्ञानानुमाने तस्मिन्नां^(१) इति ।

दयात् वेदे तु तात्पर्यस्थ न्यायगम्यलेन वेदलेनाबाधितार्थकल-
निष्ठयेन च तदिशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतिलक्ष्यपेण निर्णयदग्नायां
थथार्थलक्ष्यदेशाद्यनवकाशादिति सौकिकशब्द एवानुवादकः थथार्थ-
लक्ष्यहाथें तत्पदार्थे तत्पदार्थवच्चपर्याप्तस्यावश्यकलात् थथार्थलघटकतया
तत्पदार्थे तत्पदार्थवच्चस्थ तात्पर्ययेण विषयोऽतलाङ्गेति प्राभा-
कराभिमान इति प्राञ्जः ।

‘संसर्गयहो भ्रम इति पाठः विशिष्टज्ञानाभावो भ्रम इत्यर्थः,
‘तदभावस्थ’ भ्रमाभावस्थ, ‘संवर्गयह एव’ विशिष्टज्ञानमेव । यद्यपि
भ्रमवायस्थातौन्द्रिथतया न विशिष्टज्ञानस्थ संसर्गगोचरलं तथापि
यत्तु संयोगादिः संसर्गस्तदभिप्रायेणेदं^(२) । ‘भ्रमाभावे’ घटादि-
भ्रमाभावे, ‘संसर्गज्ञानमेवेति घटादिविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः, ‘आप्न-
त्वानुमानेति घटादिभ्रमाभावानुमानरूपमेवेत्यर्थः, ‘वक्तुर्ज्ञानेति
वक्तुर्जटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, ‘वक्तुर्ज्ञानानुमाने’ वक्तुः
कर्मलादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमाने, ‘तत्’ वक्तुर्जटादि-
भ्रमाभावानुमानं, ‘सिङ्गं’ प्रयोजकम्, तथाच अयस्त्र वक्ता स्वप्रयुक्ते-

(१) न तु तस्मिन्नामिति ख० ।

(२) यद्यपीत्यादिः तदभिप्रायेणेदभित्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

तत्र, भ्रमोहि ज्ञानदद्यं अगृहीतभेदं तदभावश्च गृहीत-

त्यादिंदृतौयासुमानं इदं वाक्यमित्यादि प्रथमानुमानश्च^(१) नाम्नीकरणीयं, वक्तुर्घटादिभ्रमाभावासुमानादेव घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धौ तद्विषयत्वेन हेतुना कर्मलादौ घटादिमत्त्वसिद्धैः सभ्रवादिति भावः । क्वचिच्च ‘असंसर्गयशोभ्रमः’ इति पाठः, तच च ‘असंसर्गयशः’ संसर्गयशाभावाभावः, ‘अभ्रम इत्यकारप्रश्नेषाद्भ्रमाभाव-इत्यर्थः, ‘तदभावश्च’ संसर्गयशाभावाभावश्च, ‘संसर्गयश एवेति, अभावाभावश्च प्रतियोगिरूपत्वादिति भावः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । घटादिभ्रमाभावासुमानात् घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धावपि कर्मलादौ तद्विषयत्वं न सिद्धं तस्यैव वक्ष्यमाणासुमाने हेतुलादिति दृतौयासुमानमावश्यकं तदावश्यकले च तद्वेतुसिद्ध्यर्थं प्रथमानुमानमावश्यकमिति समाधाने सत्यपि रुट्टतरं समाधानान्तरमाह, ‘भ्रमो हीति, ‘अगृहीतभेदमिति स्वरूपतो विषयतश्च भेदगृहभावविशिष्टमित्यर्थः, वैशिष्ट्यश्च एककालावच्छेदैनैकात्मवृत्तिलं,^(२) ‘गृहीत-भेदज्ञानमिति गृहीतोविषययोक्तोभेदो येनेति व्युत्पन्ना स्वरूपतो विषयतश्च^(३) भेदज्ञानमित्यर्थः^(४) ज्ञानदद्याभावश्चेति ग्रेषः, विशिष्टाभावश्च विशेषणाभाव-विशेष्याभावोभयरूपत्वादिति^(५) भावः । तथा-

(१) दृतौयासुमानं प्रथमानुमानस्त्रेति ख०, ग० ।

(२) वैशिष्ट्यश्च एककालावच्छेदैनैकात्मवृत्तिमिति ख० ।

(३) विशेषतश्चेति क०, ग० ।

(४) भेदगृहविशिष्टमित्यर्थं इति क० ।

(५) विशेषणाभाव-विशेष्याभावान्यतररूपत्वादिति क० ।

**भेदज्ञानं, न हि ज्ञानाभावे सुषुप्तौ भ्रमव्यवहारः, ततो
भ्रमाभावनिश्चयानन्तरं वक्तुज्ञानानुमानं । किञ्च**

चेतादृशभ्रमाभावात्सितावपि न विशिष्टज्ञानसिद्धिरिति भावः ।
संसर्गयहस्य^(१) भ्रमलं खण्डयति, ‘न हीति, ‘ज्ञानाभावे’ विशिष्ट-
ज्ञानाभावे, ‘सुषुप्तौ’, असंसर्गयहस्याथास्तेति ग्रेषः । उपसंहरति,
‘तत् इति तस्मादित्यर्थः, ‘भ्रमाभावेति घटादिभ्रमाभावेत्यर्थः,
‘वक्तुज्ञानेति वक्तुः कर्मलादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमान-
मित्यर्थः, आवश्यकमिति ग्रेषः । ‘आप्तोक्तलानुमानमेवेति वक्त्रिक-
रणकलादिभ्रमाभाववदुक्तलानुमानमेवेत्यर्थः, ‘वक्तुज्ञानेति वक्तुर्वक्त्रि-
करणकलादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, ‘तर्हीति, तर्हि वक्त्रि-
करणकलादिभ्रमाभाववदुक्तलस्य अनुमापकं यस्त्रिं तदेव वक्त्रि-
करणकलादिभ्रमाभाववदुक्तलस्य वक्त्रिकरणकलादिविशिष्टज्ञानस्य-
तथा तदुक्तलानुमापकस्त्रिं स्यापि अभिचारिशब्दव्याघ्रजलान् मम
दु वक्त्रिकरणकलादिभ्रमाभावस्य वक्त्रिकरणकलादिविशिष्टज्ञानस्य-
तथा तदुक्तलानुमापकस्त्रिं एकाशुदीरितवक्त्रिमासिद्धतीत्या-
दिवाक्षेत्रपि बत्त्वाच्च अभिचारिशब्दव्याघ्रजलमतो न ग्राव्यप्रमा-
वनकलमित्यर्थः । न च भवन्नातेऽपि कर्मलादिविषयक-घटादि-
विशिष्टज्ञानानुमापकस्त्रिं कोटिप्रविष्टघटादिभ्रमाद्यन्यनिहक्तवा-
क्यलमेव ग्राव्यप्रमाणवक्तु तस्य अभिचारिशब्दव्याघ्रजलादिति

(१) संसर्गयहाभावस्येति ग० ।

यथा सोक्तत्वानुमानमेव वक्तुज्ञानानुमानं, तर्हि यादृशं
सिङ्गं तादृशमेव गमकमस्त्विति ।

अचोच्चते । यथार्थवाक्यार्थधौपरत्वं न ज्ञातं प्रमो-

तुष्टोऽयमनुयोग इति वाचम् । गौरवेण तस्मादेतुलादिति
भावः ।

केचित्तु तुष्टिलित्यादिन्यायेन इष्टापत्तिमात्र, ‘किञ्चेति, ‘आप्नो-
कल्पानुमानं’ अप्त्वानुमानं घटादिभ्रमाभावानुमानमिति यावत्,
‘वक्तुज्ञानेति वक्तुर्जटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, ‘तर्हि ति, तर्हि
यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमानं वक्तुः कर्मलादिविषयक-घटादि-
विशिष्टज्ञानानुमाने ‘सिङ्गं’ प्रयोजकं, ‘तादृशमेव’ तदेव, ‘गमक-
मस्तु’ कर्मलादौ घटादिमन्त्रानुमाने प्रयोजकमस्तु, वृतीयानुमानं
प्रथमानुमानस्तु नाङ्गीकरित्याम इत्यर्थः, इति प्राञ्छः ।

अन्ये तु ‘आप्नोकल्पानुभावेत्यादि केचित्तु मतवत्, ‘यादृशं सिङ्ग-
मित्यादेष्टु यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमाने सिङ्गं तादृशमेव वक्तुः
कर्मलादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमानपक्षस्त्वित्यर्थः, तथाच
यदि भ्रमाभावमनुमाय वक्तुः तादृशज्ञानमनुमीयते तदेव भ्रमा-
भावानुमानेनैव घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धेवक्तुः तादृशज्ञानानुमान-
वैयर्थ्यमाग्रहनीयं भ्रमाभावानुमापकेन वक्तुस्तादृशज्ञानानुमाने तु
नैतस्याः ग्रहणायाः अवकाश इति भावः । इति प्राञ्छः ।

इति प्रभाकरपूर्वपञ्चः ।

‘यथार्थवाक्यार्थेति यथार्थतात्पर्यनिश्चयो न ग्राम्यानुभवजगक-

त्यादकं गौरवात् वाक्यार्थनिरूप्यत्वेन प्रथमं शात्-

इत्यर्थः, ‘गौरवादिति अथार्थतात्पर्यस्य तददिशेष्यक-तप्रकारक-
अथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितलरूपतया अथार्थलभवेशेन गौरवादित्यर्थः,
भवन्नते अथार्थलस्याव्यावर्त्तकतया वर्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं, किन्तु
साधवाद्वार्थविशेषताविरक्षाच्च तदिशेष्यक-तप्रकारकप्रतीतीच्छयो-
च्चरितलरूपतात्पर्यनिश्चय एव शास्त्रधीजनकः भवन्नते अन्यथा-
स्यात्प्रभावेन वक्षिणा सिद्धतीत्यादौ तदिशेष्यक-तप्रकारकप्रतीते-
रप्रसिद्धलादेवातिप्रसङ्गविरक्षात् । न च स्तोकस्तत्रे तात्पर्यघटक-
प्रतीतौ अथार्थसंशये शास्त्रवोधात्मकात् अथार्थलांग्निवेशमाव-
श्यकमिति वाच्यम् । तस्यैवासिद्धेः । तात्पर्ययाथार्थसंशयस्य योग्यता-
संशयपर्यवसिततया अनुगृणलाच्च^(१) । न च तथापि तव नये शास्त्र-
प्रमालावच्छिन्नं प्रति अथार्थतात्पर्यनिश्चयो हेतुरावश्यकः अन्यथा
तात्पर्यनिश्चयमाच्यते तदवच्छिन्नं प्रति हेतुले वक्षिणा सिद्धती-
त्यादावपि शास्त्रप्रमोत्पत्त्यापत्तेः भ्रमरूपतदिशेष्यक-तप्रकारक-
प्रतीतेः तत्त्वापि प्रसिद्धलादिति वाच्यम् । मम वक्षिणा सिद्धतीत्यादौ
शास्त्रानुभवात्मुखेन शास्त्रानुभवसामान्यं प्रति निरक्षतात्पर्यनिश्च-
यस्य हेतुलावश्यकले शास्त्रप्रमालावच्छिन्नं प्रति साधवात् शंशयनि-
श्चयसाधारणतात्पदार्थेतत्पदार्थवच्चरूपयोग्यताप्रमाण्या एव हेतुलाद-
यार्थतात्पर्यनिश्चयस्य तदपेक्षया गुरुलादिति भावः । ननु निरक्ष-

(१) तात्पर्ययाथार्थसंशयस्येत्यादिः अनुगृणलाच्चेत्यन्तः पाठः ख० ग०
पुस्तकदये नाम्ति ।

मशक्यत्वाच्च तस्यापूर्वत्वात् । यज्ञे खोके भ्रमादि-
निरासानन्तरं वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदग्रे स्वातन्त्र्येण
वा पुमभिप्रेतवाक्यार्थज्ञाने तत्प्रतीतिपरत्वं प्रकरणा-
दिना ज्ञायत इत्युक्तं, तत्र, वाक्यार्थमज्ञात्वा अचायम-
भान्त इति ज्ञातुं पुरुषत्वादकुर्भम-प्रमादसम्भवेन प्रथमं

यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितलं च यथार्थतात्पर्यमपि तु तत्पदार्थ-
वच्चत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितलं तदाच्चम्, तथाच बद्धिशेषक-
तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितलापेच्छया साधवमेव न वा वैयर्थ्यमि-
त्यहेत्राह, ‘वाक्यार्थेति तत्पदार्थं तत्पदार्थवच्चनिश्चयाधीननिश्चा-
यकलेनेत्यर्थः, ‘प्रथमं’ ग्रन्थानुभवात् पूर्वं, ‘ज्ञातुं’ निश्चेतुं, ‘तस्या-
पूर्वलादिति तत्पदार्थं तत्पदार्थवच्चस्य ग्रन्थबोधात् पूर्वमनिश्चितला-
दित्यर्थः। ननु पूर्वोक्तकलेण ग्रन्थबोधात् पूर्वं तत्पदार्थं तत्पदार्थ-
वच्च निश्चित्य तनिश्चयः^(१) स्थादियत आह, ‘यच्चेति, ‘पुमभिप्रेतेति
तत्पदार्थं तत्पदार्थवच्चनिश्चये इत्यर्थः, ‘तत्प्रतीतिपरत्वं’ यथार्थ-
प्रतीतिपरत्वं, ‘वाक्यार्थं’ घटादिकं, ‘अच’ घटादौ, ‘ज्ञातुमिति
‘अशक्यत्वादित्ययेतनेनाच्ययः। ननु ग्रन्थधीपूर्वं घटादेज्ञानमस्येव
कथमन्यथा तवापि तात्पर्यधीरित्यत आह, ‘पुरुषलादिति, ‘भ्रम-
प्रमादसम्भवेनेति, पुंवाक्यत्वस्य व्यभिचारित्वादिति भावः^(२)। ननु
मा भृत् पुंवाक्यत्वेन भ्रमाद्यजन्यत्वप्रहस्त्यापि संवादिप्रवृत्तिप्रयो-

(१) निश्चय इति क्ष०, ग०। (२) व्यभिचारित्वादिति ग्रेष इति क्ष०।

भ्रमाद्यजन्यत्वस्य यहौतुमशक्यत्वात् प्रवृत्तिसंवादादे-
र्ज्ञानीतरकालीनत्वात् भ्रमादिजन्यविलक्षणत्वेन च
शब्दस्थानानात् ज्ञाने वा याद्वशोक्षिङ्गत्वं तस्यैव प्रत्या-
यकत्वं अव्यभिचारात् वेदेऽपि वाक्यार्थमविज्ञाय
तद्यथार्थप्रतीतिपरत्वं न्यायेनापि ज्ञातुमशक्यं वि-
षयनिरूप्यत्वात् प्रतीतेः स्तोके तात्पर्यनिरूपणार्थ-

अकवाक्यलेन क्षिङ्गेन तद्वाहः स्वादित्यत आह, ‘प्रवृत्तिसंवादादे-
रिति संवादिप्रवृत्त्यादेरित्यर्थः, ‘ज्ञानोन्नरेति ग्राव्यज्ञानोन्नरेत्यर्थः,
तथाच ग्राव्यधीपूर्वं तप्यथोक्यकलयहो नाश्वीति भावः। ननु
प्रमाणग्राव्यभ्रमादिजन्यग्राव्यावृत्तं किञ्चिदैक्षण्यमस्ति तेनैव भ्र-
माद्यजन्यलमनुसेयमित्यत आह, ‘भ्रमादीति, ‘यादृशः’ वैक्षण्यस्य,
‘तस्यैवेत्येवकाराद्यथार्थतात्पर्यव्यवच्छेदः, ‘प्रत्यायकलं’ ग्राव्यधीजन-
कलं, तथाच ग्राव्यस्य नात्तुवादकलमिति भावः। इदमापाततः
तादृशवैक्षण्यस्य ग्राव्यधीजनकले नानार्थस्त्वये तात्पर्यविषयेऽपि
योग्यार्थं प्रामाण्यापत्तेः। वस्तुतस्तु तादृशवैक्षण्ये मानाभावः, इत्येव
तत्त्वं ॥^(१) विशेषतो यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य वेदस्त्वये अभिचारम-
प्याह, ‘वेदेऽपीति, ‘वाक्यार्थ’ तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं, ‘अविज्ञाय’
विशेषतोऽनिस्तिय, ‘तद्यथार्थति प्रकृतवाक्यार्थथार्थत्यर्थः, ‘ज्ञातुं’
विशेषतो निषेतुं, ‘विषयनिरूप्यत्वादिति तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्व-
निश्चयाधीनत्वादित्यर्थः, ‘प्रतीतेरिति तत्पदार्थवत्त्वरूपेण तत्पदार्थ-

^(१) इत्येव तत्त्वमित्यनन्तरं वेदे लूपकारणालक्षोक्तेऽपि कारणत्वमित्यन्ते-
व्यधिकः पाठः क० पुस्तके वर्तते ।

मशाव्दवाक्यार्थप्रतीतेः प्रथमं त्वयापि स्वौकारात् ।
अन्यथा वक्तृज्ञानानुमानं^(१) न स्यात् । न च सोकंव-
भानान्तरात्तद्वगमः, वेदार्थस्य तद्विषयंत्वात् वेदस्य
प्रथमं मूकत्वात्, न च न्यायसिद्धे वेदार्थे मानान्तरा-
त्तात्पर्यग्यहः, वेदस्यानुवादकतापत्तेः शब्दस्याग्रमाण-

प्रकारिकायाः प्रतीतेरित्यर्थः । नन्दिदमेवाचिह्नमित्यत आह, ‘सोक-
इति, ‘तात्पर्येति थथार्थतात्पर्येत्यर्थः, ‘वाक्यार्थप्रतीतेः’ तत्पदार्थे
तत्पदार्थवच्चप्रतीतेः, ‘त्वयापि स्वौकारादिति, तथाच तादृश-
प्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वाभावे भवतां तदभ्युपगमो अर्थः स्वा-
दिति भावः । तादृशप्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वे चुक्त्वारमाह,
‘अन्यथेति तादृशप्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वाभावे इत्यर्थः, ‘वक्तृ-
ज्ञानानुमानमिति, अपि: शेषः, ‘न स्वादिति शार्थकं न स्वादि-
त्यर्थः, तत्पदार्थे तत्पदार्थवच्चप्रतीत्युपपादनायैव तदभ्युपगमादिति
भावः । ‘मानान्तराग’ अनुमानादितः, ‘तद्वगम इति विशिष्य
तत्तत्पदार्थे तत्पदार्थवच्चावगम इत्यर्थः, ‘तद्विषयत्वादिति वेद-
जन्यग्राव्यधीपूर्वे प्रमाणान्तराविषयत्वादित्यर्थः, ‘मूकत्वादिति शा-
ब्दवोधाजगकलादित्यर्थः, यथार्थतात्पर्यज्ञानरूपकारणभावादिति
भावः । अनु वेदार्थस्य वेदजन्यग्राव्यधीपूर्वे प्रमाणान्तराविषयत्वमि-
वाचिह्नमित्यर्थेराह, ‘न चेति न वेत्यर्थः, ‘तात्पर्यग्यहः’ सोकोक-
कमेष वेदजन्यग्राव्यधीपूर्वे निरुक्तयथार्थतात्पर्यग्यहः, ‘अप्रमाणत्वा-

(१) अनुमानपेक्षेति क०, ख० ।

त्वापत्तेव्वा । अज्ञाते वाक्यार्थं तर्क-संशययोरप्यभावात् । अयं पदार्थोऽपरपदार्थसंस्तुष्टो न वेति संशये तर्के वा एककोटौ संसर्ग उपस्थित इति चेत्, न, अनिश्चिते

पत्तेरिति खार्थातुभवानकलापत्तेरित्यर्थः । सोक-वेदयोरुभयचैव प्रमाणान्तरादाक्षार्थोधावश्यकते ग्रन्थस्य खार्थातुभवानकलाभ्युपगमे प्रयोगनाभावात् प्रष्टस्यादेसात् एवोपपत्तेरिति भावः । ननु तर्क-संशयान्तरोपस्थिते वेदार्थं तात्पर्यनिष्ठपणमन्तु तथाच वेदस्य नातुवादकता तर्क-संशयेतरज्ञानगृहीतयाहिज्ञानमाचनकलयैवात्मुवादकतापदार्थलाभ्युपगमात् । न च तथापि यथार्थतात्पर्ययस्यादायातुवादकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । तात्पर्यगृह्यापि अत्किञ्चिद्गे तर्क-संशयाकारलाभ्युपगमादित्यत आह, ‘अज्ञात इति अनिश्चिते वेदार्थं इत्यर्थः, अयं पुरुषो यदेतत्पदार्थवदेतत्पदार्थ-ज्ञानवाच्य स्वादेतवेदप्रथोक्ता न स्वादिति तर्कस्य अथमेतत्पदार्थवदेतत्पदार्थज्ञानवाच्य वेति संशयस्य च वेदार्थनिष्ठयाधीनत्वादिति भावः । ननु तथापि यच्च संशयादौ न वाक्यार्थोपस्थितिः कारणं तस्मांश्याद्युपस्थितोऽस्तु वेदार्थं इत्यभिप्रायवानाग्रहते, ‘अयमिति, ‘तर्के वेति अयं पदार्थो यदेतत्पदार्थसंस्तुष्टो न स्वादेतत्पदस्यमभ्यासत्वैदिकपदार्थो न स्वादिति तर्के इत्यर्थः, आपादकस्यापि तर्के उपनीतभागे वाधकाभावादिति भावः । ‘अनिश्चिते इति तात्पदार्थवल्लेन तत्पदार्थोऽनिश्चिते इत्यर्थः, ‘तात्पर्यानिष्ठवात्’ तात्पर्यनिष्ठयादभवात्, विग्रिष्टैविग्रिष्टज्ञाने विग्रेषणतावस्त्रेदकप्रकारक-

तात्पर्यानिश्चयात् तथोरगृहीतासंसर्गविषयत्वेनासदर्थविषयकत्वेन वा वाक्यार्थाविषयत्वाच् । अन्यथा सोकेऽपि ताभ्यामेवोपस्थितिरिति किं वक्तृशानानु-

गिस्यस्य ऐतुलादिति भावः । यदपि तर्को गिस्यविशेष एव,(१) तथापि तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चयो न स इति इद्यं । ननु विशेषे विशेषमितिन्यायेन तात्पर्यपदः स्थादित्यत आह, ‘तथोरिति तर्क-संशययोरित्यर्थः, ‘अगृहीतासंसर्गविषयत्वेनेति अगृहीतासंसर्गविषयकशानदृष्टपलेनेत्यर्थः, इदस्य तथमते, ‘असदर्थविषयकेति असदैश्चिन्हविषयकलेन वेत्यर्थः, इदस्यासदैश्चिन्हविषयकशानं भ्रम-इति टौकाकारमते, ‘वाक्यार्थं त्रिप्रकारं संशयस्य वर्त्तते तदंगे संशयस्य विशिष्टशानत्वं प्रकृतसंसर्गविषयकत्वस्य वर्त्तते एवेति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासन्निमग्नीकुर्वत्सास्य मते धर्मिणस्त्वाकोटेष्व तदानी-मध्यजिह्वात्प्रयत्ना तत्कोटेरपि विशिष्टशानत्वाभावादिति भावः । मीमांसकमते कोटिद्योपस्थितिर्थं ज्ञानमयसंसर्गपदकालीनमित्येव संशयः तत्प्रकारकं ज्ञानमेव च तत्त्विषयः तथाच विद्यमान-कोटिग्रकारकं ज्ञानमपि न जायते संशयजग्नकदोषेण प्रतिबन्धा-दित्यभिमानः(२) । ‘उपस्थितिः’ प्रकृतसंसर्गेण तत्पदार्थं तत्पदार्थ-वत्त्वसोपस्थितिः, ‘किमिति, तथाच वेदवक्त्रोक्तास्यापि नानुवाद-

(१) मानसप्रत्यक्षविशेष एवेत्यर्थः, तर्कत्वस्य मानसत्वाचाप्यजातित्वात् ।

(२) मीमांसकेत्वादिः इत्यभिमान इत्यन्तः पाठः ख०, ग० एकत्रहये नालिः ।

मानेन । वस्तुतस्तु यदि यथार्थतात्पर्यकत्वं ज्ञातं शा-
ब्दप्रमोत्पादकं तदा स्तोक-वेदयोस्तादृशपदस्मारितत्वेन
पदार्थसंसर्गानुभितिसम्भवात् न शब्दः प्रमाणं स्थात् ।

कतेति भावः । ननु विशेषतो यथार्थतात्पर्यनिष्ठयस्य हौकिक-
वाक्यजन्यग्राब्दबुद्धिं प्रत्येव हेतुलादेदस्यसे तद्विभिन्नारो न दोषाथ
वेदे चिलवत्कपिच्छलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामान्यतः कपि-
च्छलपदार्थत्वादिप्रकारेण तत्त्विषयस्यैव हेतुलात् तस्य च विशिष्ट
तत्पदार्थं तत्पदार्थवस्त्रनिष्ठयं विनापि सामान्यतस्तपदार्थं तत्पदार्थ-
वस्त्रनिष्ठयादेव सम्भवात् । न च सामान्यतस्तपदार्थं तत्पदार्थवस्त्रनिष्ठय-
एव प्रथमं कथं स्थादिति वाच्यम् । अनुमानादितोऽपि तस्यस्मवात्
अनुमानादिना प्रथमं सामान्यतस्तच्छिष्ठयाभ्युपगमेऽप्यतुवादकला-
प्रयत्नेरित्यस्त्ररसादाह, ‘वस्तुतस्मिति, ‘स्तोक-वेदयोरिति, शब्दात्
पदार्थपरिष्ठेयनमरभिति शेषः, ‘तादृशपदेति, कर्मत्वादिकं घटादि-
मन् स्तविशेषक-घटादिप्रकारकथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितपदस्मारि-
तत्वात् घटादिपदार्थवत्, स्तप्रतीतीच्छयोच्चरितपदस्मारितत्वादा-
घटनिष्ठकरणत्वदिति क्रमेणेति शेषः, ‘पदार्थसंसर्गति शाब्दबोधा-
न्यूनात्मतिरिक्तविषयकपदार्थसंसर्गानुभितिसम्भवादित्यर्थः । भवस्यथे
चिद्वेरतुभितिप्रतिवन्धकलाभावात्तात्पर्यघटकतया पूर्वं पदार्थसंसर्ग-
विद्वावपि नातुभित्यनुपपत्तिरिति भावः । ‘न शब्दः प्रमाणं
स्थादिति अनुभितिरिक्तातुभवकरणं न स्थादित्यर्थः, तथाच
जितं वैशेषिकैरिति भावः । ननु आप्निष्ठत्वादेरनावस्थकतया

अपि च पुंवाक्यस्य दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वेऽनु-
मिते परिशेषाद् दोषाजन्यत्वनिश्चयदशायां वेदतुल्या
सामग्री पुंवाक्येऽपि वृत्तेति तत एवार्थनिश्चयात् वेद-
वृत्तस्यापि प्रामाण्यं, अनुमितानुमानस्य व्याप्तिस्मृ-

सर्वज्ञानुमानासभावाच्छब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमित्यस्त्रवात् यथाते
यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य न हेतुलमपि तु प्राथमिकलादावश्यकलाच्च
दोषाजन्यत्वे सति दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वनिश्चय एव हेतुस्त-
मितेन समाधन्ते, ‘अपि चेति, ‘पुंवाक्यस्य’ लौकिकवाक्यस्य, ‘दोषः’
भ्रमादिः, ‘परिशेषात्’ भ्रमाभाववदुक्ताले सति प्रमादाद्यभाववदुक्त-
लादिगा, ‘वेदतुल्या सामग्रीति तात्पर्यप्रहापेक्षया प्राथमिकलात्
तात्पर्यप्रहार्थमावश्यकलाच्च वेदसाधारणशास्त्रानुभववामान्यं प्रति
हेतुलेण कृपदोषाजन्यत्वे सति दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वनिश्चय-
रूपा सामग्रीत्यर्थः, विसंवादिश्चकवाक्यवारणाय विशेषदलं, ‘पुंवाक्ये’
लौकिकवाक्ये, ‘तत एव’ तादृशान्यतरजन्यत्वनिश्चयादेव, यथार्थता-
त्पर्यप्रहूर्वमिति शेषः,(१) ‘अर्थनिश्चयात्’ लौकिकवाक्यार्थनिश्चयात् ।
ननु तादृशान्यतरजन्यत्वनिश्चयस्य प्राथमिकले आवश्यकलेऽपि गौर-
वाक्य तस्य शास्त्रधीहेतुलं किन्तु यथार्थतात्पर्यनिश्चय एव हेतुरिति
यथार्थतात्पर्यनिश्चयपूर्वं न तस्माच्छास्त्रधोधसभव इत्यत आइ, ‘अनु-
मितानुमानस्येति परम्परया दोषाजन्यत्वानुमानाधीनस्य यथार्थतात्प-
र्यनिश्चयानुमानस्येत्यर्थः, ‘व्याप्तिस्मृत्यादौति व्याप्तिस्मृत्यादेरनावश्यक-

(१) यथार्थतात्पर्यनिश्चयात् पूर्वमिति शेष इति ग० ।

त्यादिविलम्बितत्वात् । एतेनावाधितार्थपरन्वं सोके

त्वात् सर्वं ग्राह्यवोधपूर्वमसभविलादित्यर्थः, तथाच अथार्थतात्पर्य-
गिस्थयस्य सञ्चुलेऽपि अभिचारात्म हेतुवस्तिभावः । इदमपापाततः
अभिचारास्यूर्जित्वाद्यायां साधवात् अथार्थतात्पर्यगिस्थयस्य हेतुवस्तिद्वौ
सर्वं व्याप्तिस्थादेव्यावश्यकत्वकर्त्यनाद्यत्वं द्रव्यवादिष्ठिद्वौ व्या-
प्तिस्थादभावसाच ग्राह्यवोधाभावसैवाभ्युपगमात् अतुभवस्य वि-
वादहस्तालादिति । वस्तुतस्तु तत्पदार्थवस्तपदार्थप्रतीतीच्छयोऽस्ति-
तत्पदपथयार्थतात्पर्यगिस्थयस्य साधवाच्छाह्यवुद्दिहेतुले सोकवदेह-
स्याथनुवादकलापन्निः तथापि तात्पर्यघटकतया तत्पदार्थं तत्पदा-
र्थवस्तस्य ग्राह्यवोधात् प्रागेव सिद्धेः । अत वेदप्रामाण्यान्यथातुपपत्त्या
वेदस्यले चित्वत्कपिच्छस्यपदार्थपरमिदमित्यादिक्लेष्ण सामान्यत-
सामिस्थयोहेतुः तथाच तात्पर्यघटकतया तत्पदार्थवस्तपदार्थान्यस्य
वेदजन्यानसमानाकारकलाभावादेहस्य नानुवादकत्वं सोके च घट-
वस्तुर्मलपरमिदमित्यादिक्लेष्ण विशेषतस्यस्तिथ्य एव हेतुः अन्यथा
घटवदन्पदार्थपरमिति सामान्यतोनिस्थयस्तेऽपि घटवस्तुर्मलप्रती-
तिपरम्भ वेति विशेषतः संशयादिसम्भवान्नादृशसामान्यतोनिस्थयस्ते
तादृशविशेषसंशयादिसच्चेऽपि ग्राह्यवोधप्रसङ्ग इत्यनायत्या सौकिकः
ग्राह्योऽनुवादकरति चेत् । न । कार्य-कारणभावदयापन्नेः । किञ्च
वेदस्यस्तेऽपि चित्वत्कपिच्छस्यपदार्थपरमिदमित्यादिक्लेष्ण सामा-
न्यतो अथार्थतात्पर्यगिस्थयस्ते विशेषतो रक्षागत्वादिरूपेण रक्ष-
ागपरम्भ वा रक्षागपरम्भेति संशय-अतिरेकगिस्थयोः सत्तेऽपि

वेदे च प्रमापकं सोके वाक्यार्थो बाधितोऽपि हष्ट इति
ओतुः प्रमाणावतारं विना न बाधाभावनिश्चयः स-

शब्दबोधप्रसङ्गादिग्रेषतो निरूपयथार्थतात्पर्यनिश्चय एव शब्दधी-
हेतुर्वाच्यः भिन्नप्रकारकतया सामान्यतो अथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य
विग्रेषतस्यादृग्संभग्यादिविरोधिते मानाभावादन्यथा सोकस्यलेऽपि
सामान्यतो अथार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुलक्ष्य सुवचलादतो वेद-
प्रमाणान्यथातुपपत्त्या सोक-वेदसाधारणकार्य-कारणभावैक्यसाध-
वात्^(१) तत्प्रकारक-तदिग्रेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितलक्ष्यपतनात्पर्यन्यस्य
शरीरगुरुलेऽपि तन्मिश्चय एव हेतुरिति सौकिकशब्दोऽपि नानु-
वादकरूत्येव नैयायिकसिद्धान्तमिगर्वः । ‘एतेनेति ‘निरूपमित्यये-
तनेनाम्ययः, ‘अबाधितार्थेति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिजनकल-
मित्यर्थः । नम्येवं भवन्नयेऽपि सोक-वेदयोः शब्दबोधसामग्र्यभेद-
रत्यत आह, ‘सोक इति घटमानयेत्यादिसौकिकवाक्य इत्यर्थः,
‘वाक्यार्थः’ प्रकृतवाक्यघटकीभूतामादिपदार्थः, ‘बाधितोऽपि’ वक्त-
भिप्रायविषयलाभावानपि कर्मलाभतिरिक्तोऽपीति यावत्, एतदम-
पदेन सब्लादिना कदाचित् करणलादिरूपार्थस्यापि बोधना-
देतदम्यदजन्यशब्दधीविषयलक्ष्यतदम्यपदार्थस्य कारणलादावपि
सत्त्वादिति भावः । ‘प्रमाणावतारं विना’ विग्रियावाधितार्थकले
प्रमाणावतारं विना घटवत्कर्मलप्रतीतिजनकमिदमिति विग्रेषतो-
ऽबाधितार्थकवनिश्चयं विनेति यावत्, घटवदेतदम्यपदार्थप्रतीति-

(१) सोक-वेदसाधारणकारणभावैक्ये लाघवाचेति क० ।

च व्यचिच्छ्रोतुरिन्द्रियेण व्यचिहक्तुरासत्वानुमानेन वेदे

जनकमिति सामान्यतो निष्ठयादिति ग्रेषः, ‘न वाधाभावनिष्ठयः’ न शब्दाद्वाधाभावनिष्ठयः न कर्मलादौ घटादिमत्तंशब्दवोध-इति यावत्, ज्ञोके विशेषतोऽवाधितार्थकलनिष्ठय एव शब्दधी-हेतुर्ं तु सामान्यतस्यानिष्ठय इति षमुदार्थार्थः, घटवदेतदम-पदार्थप्रतीतिजनकमिदमिति सामान्यतो निष्ठयस्य तत्र हेतुले सामान्यतस्यादृशनिष्ठयसत्त्वे कर्मलं घटवज्ज वेति विशेषतः संश्येऽपि शब्दवोधापन्नेः कर्मलातिरिक्षसाधेतदम्पदार्थतया सामान्यतस्य-निष्ठयस्य विशेषतस्यादृशसंशयं प्रत्यविरोधित्वात् विशेषतो निष्ठयस्य हेतुले च तस्यत्वे तादृशसंशयस्यैवासभवाक्षातिप्रसङ्ग इति भावः । नतु शब्दवोधात् पूर्वं विशेषतो घटवर्कर्मलमित्यादिनिष्ठयः कथं स्वादित्यत आह, ‘च चेति विशेषतः कर्मलादौ घटादिमत्तंनिष्ठय-स्वेत्यर्थः, ‘इन्द्रियेणेति, वाक्यज्ञाने च सति वाक्यपञ्चकानुमानेनेति ग्रेषः,(१) ‘अप्त्वानुमानेनेत्यर्थः, ‘वेदे लिति, अनुवादकत्वापन्नेति ग्रेषः, ‘तस्मिन्निष्ठय इति चिलवदेतत्कपिच्छस्यपदार्थप्रतीतिजनकमित्यादि-कमेण सामान्यतोऽवाधितार्थकलनिष्ठय इत्यर्थः, शब्दधीहेतुरिति ग्रेषः । नतु तचापि चिलवदेतत्कपिच्छस्यपदार्थप्रतीतिजनकमिद-मिति सामान्यतो निष्ठयस्य हेतुले तत्सत्त्वे रक्षणगत्तिलवाक्ष

(१) इन्द्रियेतीत्यादिः ग्रेष इत्यन्तः पाठः ख०, ग० एकादश्ये नान्ति ।

तु न्यायात्तद्विषयः तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वात्
न तत्र शङ्केति सामग्रीभेद इति निरस्तं । प्रथमं
भ्रमाद्यभावस्यात्तत्वस्य वा निश्चेतुमशक्यत्वात् वेदस्या-

वेति संग्रहेऽपि शास्त्रवेदाधापत्तिरित्यत आह, ‘तदर्थस्येति वेदस्य-
कपिञ्जलादिपदार्थस्येत्यर्थः, ‘प्रमाणान्तराविषयत्वात्’ रक्तच्छागाद्य-
तिरिक्ते प्रमाणाविषयत्वात् रक्तच्छागाद्यतिरिक्तेऽदृष्टलादिति यावत्,
आत्मपि वेदस्यकपिञ्जलादिपदेन रक्तच्छागाद्यतिरिक्तार्थप्रतिपाद-
नादवेदस्य प्रतिनियतविषयत्वादित्यभिमानः । ‘न तत्र शङ्केति
न तत्र सामान्यतस्यादृशनिश्चयसत्त्वेऽपि विशेषतस्यादृशशङ्केत्यर्थः,
‘सामग्रीभेदः’ लोक-वेदसाधारणशास्त्रवेदसामग्रीभेदः^(१) । ‘प्रथमं’
शास्त्रवेदाधात् पूर्वे, ‘भ्रमाद्यभावस्य’ अन्यतासम्बन्धेन भ्रमाद्यभावस्य
भ्रमाद्यजन्यत्वस्येति यावत्, ‘आप्तव्यस्येति कर्मलादिविषयकघटादि-
विशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः, ‘निश्चेतुं’ अतुमातुं, पुंवाक्यत्वस्य अभिशारि-
तया संवादिप्रवृत्त्यादेष्व शास्त्रज्ञानोन्तरकालौनतया भ्रमाद्यजन्य-
त्वानुमाने लिङ्गज्ञानाभावात् भ्रमाद्यजन्यत्वानुमानाभावे च तादृश-
विशिष्टज्ञानवच्छपस्याप्तव्यस्यानुमानासम्भवात् भ्रमाद्यजन्यत्वघटित-
हेतुमैव पूर्वोक्तकमेण वकुस्यादृशविशिष्टज्ञानस्यानुमेयत्वादिति भावः ।
‘वेदस्येति, समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया चिलवदेतत्-
कपिञ्जलपदार्थप्रतीतिजनकमिदमिति सामान्यनिश्चयसत्त्वेऽपि रक्त-
च्छागस्त्रित्ववाच वेति विशेषतः संग्रहसम्भवासोक्तवत् तत्राप्यनायत्या

(१) लोक-वेदयोः शास्त्रवेदसामग्रीभेद इति कौ ।

नुषादकतापत्तेष्व । तस्मात् भ्रमाद्यजन्यत्वं आप्नोक्तत्वं
अबाधितार्थकत्वं यथार्थतात्पर्यकत्वं निरस्तव्यभिचार-
शङ्कत्वं अन्यद्वा व्यभिचारिव्याहृत्तं यत्प्रमोत्पादकं तत्
खरूपसत् न ज्ञातं । अन्यथा ताहशस्य वाक्यार्था-

विशेषतोऽबाधितार्थकलनिष्ठयस्तेव हेतुलेण वक्ष्यत्वादिति भावः ।
उपसंहरति, ‘तस्मादिति, ‘भ्रमाद्यजन्यत्वमिति । यद्यपि चेत्यादिना
भ्रमाद्यजन्यत्वज्ञानस्य हेतुलमभ्युपगतं तथायेकदेशिमतेन तदभि-
धानाम दोषः । ‘आप्नोक्तलमिति तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रका-
रकयथार्थप्रतीतिमदुक्तलरूपं तत्पदार्थवक्तत्पदार्थप्रतीतिमदुक्तलरूपं
वा आप्नोक्तलमित्यर्थः, ‘अबाधितेति तत्पदार्थवक्तत्पदार्थप्रतीति-
जनकलमित्यर्थः, ‘यथार्थेति तदिशेषक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीती-
स्त्रियोऽवृत्तिलरूपं तत्पदार्थवततत्पदार्थप्रतीतीस्त्रियोऽवृत्तिलरूपं वा
यथार्थतात्पर्यकलमित्यर्थः, ‘निरस्तेति निरस्ता व्यभिचारशङ्का
प्रमित्यजनकलशङ्का यत्सञ्चमिति युत्पत्त्या प्रमाणजनकलमित्यर्थः,
तदिशेषक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतिजनकलमिति यावत्, ‘अन्यद्वा’
दोषाभावादिकं वा, ‘यत्प्रमोत्पादकमिति यत्प्रमोत्पादकतया
पराभिमतमित्यर्थः, ‘खरूपसदिति गग्नादिवदव्यवहितपूर्ववर्त्ति-
माचमित्यर्थः, ग्राव्यप्रमोत्पादकमिति शेषः । ‘अन्यंथेति आप्नोक्त-
लादिज्ञानस्य ग्राव्यप्रमोत्पादकले इत्यर्थः, ‘तादृशस्तेति आप्नोक्ता-
दिपदस्तेत्यर्थः, सारितलसम्बन्धेनेति शेषः, ‘वाक्यार्थेति तत्पदार्थं

व्यभिचारितया ताहशपदस्मारितत्वात् लिङ्गादेव
संसर्गसिद्धिः स्यादिति जितं वैशेषिकैः । अथ व्यव-
हारानुमितव्यवहर्तृकार्यान्वितज्ञाने^(१) उपस्थितत्वेन
पदानां हेतुलग्नव्यादन्विताभिधायकत्वं^(२) गृहीतं न तु
लिङ्गज्ञानस्य तदानौ शब्दस्य लिङ्गात्वेनानुपस्थितेरिति

तत्प्रदार्थवच्चव्याप्तयेत्यर्थः, ‘ताहृशपदेति आप्नोक्तादिपदेत्यर्थः, कर्म-
लादिकं घटादिमत् ख्वविशेष्यक-घटादिप्रकारकथार्थज्ञानवदुक्त-
पदस्मारितत्वात् घटादिमत् ख्वज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वाद्वा घटनिष्ठ-
करण्वादिवदित्यादिकमेणेति भावः । ‘संसर्गसिद्धिरिति शब्द-
बोधान्यूभागतिरिक्तविषयकपदार्थदद्यसंसर्गज्ञानसम्भवः श्यादित्यर्थः,
भवन्नाते लिङ्गेरनुमितिप्रतिवन्धकत्वाभावादाप्नोक्तादिघटकतया
तत्प्रदार्थवच्चस्य पूर्वं निश्चयेऽपि नानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ।
‘जितमिति, शब्दस्यात्मानान्तर्गतत्वमिर्वाहादिति भावः । वैशे-
षिकज्यमष्टमान आग्रहते, ‘अथेति, ‘व्यवहारेति घटमानये-
त्वादिवाक्याधीनप्रयोच्यद्वृप्रवृत्यनुमितेत्यर्थः, ‘व्यवहर्त्तिप्रयोच्य-
द्वृप्रवृत्य घटानयनविषयकं कार्यान्वित्याकारककार्यविशेष्यकज्ञानेत्यर्थः,
‘पदानां’ प्रयोजकद्वृप्रोक्तघटमानयेत्यादिपदानां, ‘हेतुलेति वाक्यकस्य
हेतुलग्नव्यादित्यर्थः, ‘अन्वितेति शब्दस्य खातन्व्येण पदार्थदद्यसंसर्ग-
ज्ञानज्ञमकलमित्यर्थः, ‘लिङ्गज्ञानस्य’ लिङ्गात्वया शब्दज्ञानस्य, लिङ्गात्वं

(१) व्यवहारानुमितव्यवहार्थकार्यान्वितज्ञान इति क० ।

(२) व्यन्विताभिधायत्वमिति क० ।

चेत् । न । लिङ्गाभावेनैव^(१) शब्दादभितशानोपपत्ते-
र्नाकाङ्क्षादिमस्त्रशब्दत्वेन कारणता गौरवात् । शब्दस्य
लिङ्गत्वं सम्भवद्यि वास्तेन न शातमिति चेत्, सोऽयं
वास्तव दोषो न वस्तुन इत्यादि वस्थ्यते^(२) । किञ्चैव^(३)
सोकवदेदेऽपि अनुवादकता^(४) स्यात् । एतेन वाक्यार्थ-
तात्पर्यग्राहकानुमानात् तात्पर्यावच्छेदकतया तदुप-

व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मलं । ‘नाकाङ्क्षीदौति, वास्तेन कारणतामाच्च
यहासोपजीवविरोध इति भावः^(५) । ‘लिङ्गत्वमिति, आरितवस्त्र-
व्येनेति शेषः । ‘सोऽयमिति वास्तेन तस्य लिङ्गत्वमग्नीतमेता-
वतैव न तस्य लिङ्गतया अनकताशानिरित्यर्थः । ‘किञ्चैवमिति,
‘एवं’ आप्नोक्तवादिज्ञानस्य शब्दधीरेतुले, ‘वेदेऽपौति, आप्नोक्त-
त्वादिघटकतया तत्रापि तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्तस्य प्रथमं सिद्धेरिति
भावः । पूर्वोक्तस्यैवायमुपसंहार इति न पौनश्चलं, आप्नोक्तवाद्यभि-
ग्रायेष्वेदमिति न पौनश्चलमित्यपि कस्ति, एवम् वैशेषिकदूषणं
प्राभाकरमत एव स्थानास्त्राकमित्याशयेन उद्भूतमपि दूषणं पुन-
रद्धरम्भाह ‘एतेनेति,^(६) ‘वाक्यार्थतात्पर्यंति प्रकृतवाक्यार्थयथार्थं-
तात्पर्यत्वर्थः, ‘अवच्छेदकतयेति घटकतयेत्यर्थः, ‘तदुपजीविन इति

(१) लिङ्गाभावेति क० । (२) न तु वस्तुन इति वस्थ्यत इति क० ।

(३) किञ्चैवमपौति ख० । (४) अनुवादकतैवेति ख० ।

(५) कारणमाच्च यहादिति भाव इति ख०, ग० ।

(६) एवस्त्रेवादिः एतेनेतीत्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

जीविनोऽनुमानात् स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थसिद्धेन शब्दः
प्रमाणमिति^(१) वैशेषिकमतमपास्तं । यथार्थतात्पर्य-

यथार्थतात्पर्यानुमानोपजीविन इत्यर्थः, ‘अनुमानादिति कर्मलं
घटवत् स्वविशेषक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितपदसारि-
तत्वात्^(२) घटवत्, स्वप्रतीतीच्छयोच्चरितपदसारितत्वादा घटवृ-
त्तिकरणतादिवदित्यादिकमेणानुमानादित्यर्थः, ग्रन्थसामयपेचया
अनुमितिसामग्र्या बस्तवत्त्वात् सिद्धेशानुमितिप्रतिबन्धकत्वे माना-
भावादिति भावः । ‘स्वातन्त्र्येण’ तात्पर्याघटकतया, ‘वाक्यार्थ-
सिद्धेरिति सर्वत्र ग्रन्थोधात् पूर्वं तत्त्वदार्थं तत्त्वदार्थवत्त-
सिद्धेरित्यर्थः, ‘शब्द इति सोक-वेदसाधारणं शब्दमाचमित्यर्थः, ‘न
प्रमाणमिति न अनुवादक इत्यर्थः, ‘वैशेषिकमतमिति वैशेषिकैक-
देशिमतमित्यर्थः, मौमांसकनये सौकिकशब्दसैवानुवादकत्वमेतत्त्वये
च शब्दमाचस्य तथालमिति मतभेदः ।

केचिन्तु ‘न शब्दः प्रमाणमिति न सौकिकः ग्रन्थाऽनुवादक-
इत्यर्थः, मौमांसकनये वक्तुर्ज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीविसंसर्गानु-
मानादा सर्वत्र प्रथमं वाक्यार्थसिद्धेसौकिकशब्दसानुवादकत्वं, एत-
त्वये च यथार्थतात्पर्यावच्छेदकतया तदुपजीविपदार्थपञ्चकसंसर्गानु-

(१) न शब्दः एथक् प्रमाणान्तरमिति का० ।

(२) स्वविशेषक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वादिति पाठे उच्च-
रितत्वपदस्य उच्चरितपदसारितत्वमर्थः, अन्यथा कर्मलवृपार्थे उच्च-
रितत्वाभावेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्ग इति ।

ग्रहस्य वाक्यार्थबोधाहेतुल्वात् । यनु ज्ञायमानकरणे
इति,(१) तत्त्वं, यथार्थतात्पर्यकल्पादेः प्रथमं ज्ञातुम-
शक्यत्वेनात्मानस्य बाधितत्वात् व्याख्यसिद्धेश्च । न
हि व्याप्तिः शब्दशक्तिश्च(२) कारणं, किन्तु तद्वौः,(३)
अतीतेऽनुमितिदर्शनात् । अपभ्रंशादौ शक्तिभ्रमाद-

मानादा शर्वच प्रथमं वाक्यार्थसिद्धेश्चार्णकिकाशब्दस्यात्मावादकलमिति
मतभेद इत्याङ्गः ।

‘वाक्यार्थबोधेति तत्पदार्थं तंत्पदार्थवत्तज्ञानाभावेन प्रथमं
शर्वचासभवितया शब्दबोधाहेतुलादित्यर्थः । ‘बाधितत्वादिति,
ज्ञायमानलघटितधर्मावस्थिज्ञाशब्दबोधकरणताश्चयत्वरूपस्य ज्ञातो-
पथोगिलस्य तत्त्वाभावादिति भावः । ऐलग्नरमाह, ‘व्याख्यसिद्धेरिति
यत्तज्ञासुक्षमान्यव्याप्तेरसिद्धेशेत्यर्थः, दृष्टान्ताभावादिति भावः ।
ननु व्याप्तिश्चात्मारेव व्याप्तिः सिद्धेत्यत आह, ‘न हीति, ‘कारणं’
अनुमिति-शब्दबोधकारणं, तथाच साधज्ञानोपयोगीत्यच उप-
योगिलस्य कारणतारूपतया साधनस्य तत्र नास्तीति भावः ।
व्याप्तेरनुमितिहेतुलाभावे युक्तिमाह, ‘अतीत अतीतेन लिङ्गे-
नेत्यर्थः, अतीते लिङ्गे तच्छिष्ठसंयोगादिरूपव्याप्तेरतीतत्वादिति
भावः । शब्दबोधाहेतुले युक्तिमाह, ‘अपभ्रंशादाविति, इदस्य

(१) इत्वादीति क० ।

(२) शक्तिश्चेति क० ।

(३) किन्तु तद्वौः कारणमिति क० ।

न्वयवोधाच्च । न च सैवेष्ययुज्यत इति साध्यं, प्रथमं
तदसम्भवात् । तस्मात् यत् अर्थाव्यभिचारित्वेन ज्ञातं
करणं तच व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमुपयुज्यते अन्यथा

स्मते, तन्मते ग्रन्थसंसर्गायचात् ग्रन्थासंसर्गायहसैव तच स्त्रीकारादिति ध्येयं । ‘सैवेति, ‘एवकारः ‘इतिग्रन्थादनन्तरं योज्यः, ‘सा’ प्रकृतवाक्यार्थयथार्थप्रतीतिपरता, ‘उपयुज्यते’ ज्ञाननिष्ठग्रान्थबोधकारणताया विषयतया अवच्छेदिका, ‘इत्येव साध्यं’ इत्येवानुभेदमित्यर्थः, इतावपि ज्ञानोपयोगिलं कारणतावच्छेदकसाधारणं वाच्यम्, तथाच न साध्य-साधनविकल्पोदृष्टान्त इति भावः । ‘तदसम्भवादिति यथार्थतात्पर्यज्ञानासम्भवादित्यर्थः, तथाच तथाभिधानेऽपि वाध एवेति भावः । अनुमाने उपाधिमण्डा, ‘तस्मादिति, ‘यदिति यद्युभिचारिवैलक्षण्यमित्यर्थः, यत्र प्रमिताविति शेषः, ‘अर्थाव्यभिचारित्वेन’ अर्थाव्यभिचारित्वज्ञानसहकारेण, व्याप्तिज्ञानसहकारेणेति यावत्, ‘तत्र’ प्रमितौ, ‘व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमिति तद्युभिचारिवैलक्षण्यसैव ज्ञानमित्यर्थः, व्यभिचारिवैलक्षण्यलेनाभिधानं स्वरूपकथम् तस्यैव ज्ञानमुपयुज्यते इत्येव प्रकृतं, तथाच ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यतप्रमितिजनकतावच्छेदकलमुपाधिः यत्र ज्ञाननिष्ठयज्ञानकरणतायाः^(१) विषयतया अवच्छेदकलं तच तज्ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यतप्रमितिजनकतावच्छेदकलं यथा

(१) यत्र ज्ञायमानकरणताकरणज्ञानकरणताया इति क० ।

शब्दस्यार्थाव्यभिचारितया ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे लिङ्गता-
पञ्चवृद्धसेपायमानत्वात्^(१) । स्यादेतदनास्तोक्ते बाधके-
नार्थाभावदर्शनात् आकाङ्क्षादिमदाक्यत्वेन सदर्थकं

व्याप्तिरिति यत्तद्यां सामान्यतः साध्यापकतायहः पचे च साधना-
व्यापकतायहः । न च ग्रन्थिपदयोग्यताकाङ्क्षादौ उपमितिजनक-
ज्ञानविषयेऽनिदेशवाक्यार्थं च साध्याव्यापकलमिति वाच्यम् । व्याप्ति-
तात्पर्यान्वयतरलक्ष्यपच्छधर्मावच्छिक्षसाध्यापकलादिति भावः । अतु
शब्दस्यापि व्याप्तेन ज्ञायमानस्यैव शब्दधीजनकतया पचेऽपि
ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानज्ञशब्दधीकारणतावच्छेदकलशत्वात्
न तस्य साधनाव्यापकलमित्यत आह, ‘अन्यथेति, अस्यैव विवरणं
‘शब्दस्येति, ‘अर्थाव्यभिचारितया’ व्याप्तया, ‘ज्ञापकले’ अनुभव-
ज्ञानकत्वे, ‘लिङ्गतापञ्चः’ अनुमानान्तर्गतलापञ्चः अनुमितिभिन्न-
स्खाविषयकानुभवकरत्वाभावापन्नेरिति यावत् । ‘अनास्तोक्ते इति
जलकरणकपाकाद्यभिप्रायमाचप्रयुक्ते जलेन सिद्धतीत्यादौ वाक्ये
इत्यर्थः, ‘बाधकेनेति सेकविशेषक-जलकरणकलप्रकारकशब्दबुद्धि-
जनकसामग्रीविरहेणेत्यर्थः, सा च सामग्री तात्पर्यग्रहणपा प्रकरण-
विशेषणपा वा^(२) । इत्यन्यदेतत् । ‘अर्थाभावदर्शनादिति जलकरण-

(१) वस्तुपायितत्वादिति ख० ।

(२) तात्पर्यग्राहकरूपा प्रकरणरूपा वेति ख०-पुस्तकपाठः परन्तर्यं न
समीचीनः प्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तात्पर्यग्राहक-प्रकरणयो-
र्भेदासम्भवात् विकल्पानुपपत्तेः ।

बाधितार्थकं वेति संशयान्न तावन्माचादर्थनिश्चयः,
न हि संशायकमेव निश्चायकं^(१) इत्यधिकमपेक्षणीय-

कलवस्तेकादिप्रतीतिजनकलाभावदर्गनादित्यर्थः, ‘आकाङ्क्षादीति,
‘आकाङ्क्षादिमहाक्षयत्वेन’ कोटिद्यसहचरितत्वेन गृह्णौतोयोधर्म-
स्थादन्तेनेत्यर्थः^(२) ‘आकाङ्क्षादीत्यादिपदात् योग्यतायाः^(३) आसन्तेष्य
परिपदः । ‘सदर्थकमिति जल्लकरणकलवस्तेकप्रतीतिजनकं तादृश-
प्रतीत्यजनकं वेत्यादिसंशयस्य ग्राव्योधात्पूर्वं सर्वत्र सम्भवादित्यर्थः,
‘तावन्माचादिति आकाङ्क्षादिमन्त्रज्ञानमाचादित्यर्थः, ‘अर्थनिश्चयः’
ग्राव्योधः, ‘संशायकमेवेति^(४) याद्यसंशयविश्वज्ञानमेवेत्यर्थः, इदं
वाक्यं जल्लकरणकलवस्तेकप्रतिपदकं न वेत्यादिसंशयस्यैव धर्मिणि
सेकादिप्रतिपादकलनिश्चयसत्त्वेन सेकादौ जल्लकरणकलादिसंशय-
पर्यवसञ्जनया याद्यसंशयलादिति भावः । ‘इत्यधिकमपेक्षणीय-
मितीति तादृशसंशयप्रतिबन्धोत्पारणाय जल्लकरणकलादिमसेकादि-
प्रतीतिजनकलरूपावाधितार्थकलनिश्चयरूपमतिरिक्तं कारणान्तर-
मवग्न्यमपेक्षणीयमित्यर्थः, तथाचानुवादकः ग्रन्थ इति भावः । अथैवं
सति यत्र संशयो न वृत्तस्तत्रानुवादकलं न स्थादिति दूषणे सत्येव

(१) संशायक एव निश्चायक इति ख० ।

(२) कोटिद्यसहचरितत्वेन गृह्णौतधर्मस्थेनेत्यर्थ इति ख०, ग० ।

(३) सजातीयान्वयदर्गनरूपाया योग्यताया इति क० ।

(४) संशायक एवेतीति ग० ।

मिति चेत् । न । अर्थसंशयस्य तद्बाधसंशयस्य वा प्रमाणाप्रतिबन्धकत्वात्^(१) । वङ्गि-तद्बाधयोः संशयेऽपि प्रत्यक्षानुभावादिना अर्थनिश्चयात् अन्यथा प्रमाणमाचोच्छेदः, तत्पूर्वमर्थ-तद्बाधसंशयात् । विनार्थ्य

संशयस्यैव प्रतिबन्धकलमसहमान आह, ‘अर्थसंशयस्येति चेको अलकरणकलवाच वेत्यादियाज्ञासंशयस्येत्यर्थः, ‘तद्बाधसंशयस्येत्यादि चेको अलकरणकलाभाववाच वेत्यादियाज्ञाभावसंशयस्येत्यर्थः, प्रकारभेदाच्च संशययोर्भेदः, ‘प्रमाणेति तत्त्वनिश्चयाप्रतिबन्धकलादित्यर्थः, ‘प्रत्यक्षानुभावादिनेति आदिपदाच्छब्दोऽद्युप्रसंखारपरिप्रियः, ‘अर्थनिश्चयादिति वङ्गिनिश्चयादित्यर्थः, ‘अन्यथा’ याज्ञा-तद्बावयोः संशयस्यापि निश्चयप्रतिबन्धकले, वङ्गि-तद्बाधयोः संशयदग्नायामिति ग्रेषः, ‘प्रमाणमाचेति प्रमाणमाचेष्यैव वङ्गिनिश्चयानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः, ‘अर्थ-तद्बाधेति वङ्गि-तद्बाधयोः संशयस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादित्यर्थः । अतु विपरीतज्ञान-विशिष्टवृद्धोः केन रूपेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव इति चेदच साम्राद्यादिकाः अग्नीताप्रामाण्यकतद्वूर्ध्मधर्मितावच्छेदककतद्बावनिश्चयलेन प्रतिबन्धकता तदेति दोषविशेषान्यग्राह्यान्यतज्ञौ किकप्रत्यक्षनिश्चयान्याज्ञायार्थंप्रत्यचेतरतद्वूर्ध्मधर्मितावच्छेदककतद्विशिष्टवृद्धिलेन प्रतिबन्धता, सन्दिग्धाप्रामाण्यकस्य निश्चिताप्रामाण्यकस्य वा तद्बावनिश्चयस्य सत्त्वेऽपि तदिशिष्ट-

(१) प्रमाणापरिपश्चित्वादिति क० ।

बुद्धुदयादगृहीताप्रामाण्यकेति, संशयोन्नरसौकिकप्रथमस्य संश-
योन्नरोपभिति-संशयकालीनपरामर्शाव्यवहितोन्नरकालीनानुभित्योः
धारावाहिकसंशयस्य च सम्यादनाय उच्चतरं ज्ञानलभपश्यत् गुरोरपि
निष्पत्यत्यन्तं प्रवेशः । न ऐवं संशयोन्नरं विनापि विशेषदर्शनं प्रात्य-
चिकनिष्पत्यापन्तिरिति वाच्यं । विशेषदर्शनं विना संशयात्मकविशे-
षणज्ञानादिरूपकोटिइयविशिष्टधीयामयौसत्तेन कोटिइयविशिष्ट-
बुद्धिरेवोत्पादात् निष्पत्यसम्बवः^(१) विशेषदर्शने चैककोटिविशिष्ट-
बुद्धिप्रतिबन्धादर्थवशिष्टानिष्पत्य इति^(२) । न ऐवं विशेषदर्शनो-
त्पन्तिसमय एव प्रात्यचिकनिष्पत्यापन्तिः प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य-
सहवर्त्तितया हेतुलेन तदानीमयुभयकोटिविशिष्टबुद्धिसम्बवादिति^(३)
वाच्यम् । तदानीमेव प्रात्यचिकनिष्पत्यस्याभ्युपगमात् उणविक्षमस्य
शपथनिर्णयत्वात् । न च तथापि पर्वतो वज्रभाववानित्यादिभ्यो-
न्नरं वक्षिव्याप्तधूमवानित्यादिविशेषदर्शने सति^(४) कथं पर्वतो वक्षि-
मानित्याद्यसौकिकप्रथमस्यभिति वाच्यं । विशेषदर्शनोत्पन्तिदशायां^(५)

(१) कोटिइयविशिष्टबुद्धिरेवोत्पादात् निष्पत्यसम्बवादिति क० ।

(२) अमुववसिङ्गो निष्पत्य इतीति ख०, ग० ।

(३) तथाच विशेषदर्शनोत्पन्तिप्राक्क्षणे विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकाभावस्य
सत्त्वेऽपि तदुत्पन्तिक्षणे तदभावस्यासत्त्वात् कार्यकालवर्त्तिनो विशेष-
दर्शनोत्पवाभावरूपकारणस्य सत्त्वं येन कोटिइयविशिष्टबुद्धिः सम्भवतीति
भावः ।

(४) वज्रवक्षेदकोभूतधर्मादिरूपने सतीति ख०, ग० ।

(५) अवक्षेदकोभूतधर्मादर्शनोत्पन्तिदशायामिति ख०, ग० ।

वज्ञभावभ्रमेऽप्रामाण्यज्ञानोदयात् तदानौमप्रामाण्यज्ञानाभावे तु
चिशेषदर्शनेन^(१) वज्ञभावभ्रमनाश एव^(२) चतुर्थच्छये वज्ञिप्रत्यक्षा-
भ्युपगमात् ज्ञविक्षमस्याकिचित्करत्वात् । गङ्गोनं पौत इति
गिश्चये सत्यपि पित्तात्मकदोषवशात् गङ्गः पौत इत्यत्यौकिक-
भ्रमस्य वंशोनोरग इति निश्चयेऽपि वंशेऽलौकिकोरगलभ्रमस्य^(३)
दृथन्दिक् न प्राचीति निश्चयेऽपि दृथन्दिक् प्राचीत्यत्यौकिकभ्रमस्य^(४)
चातुर्भवसिद्धुत्वात् प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ दोषविशेषाजन्येति,
भ्रमसामान्यजनकदोषवारणाय विशेषपदं, अन्यथा भ्रममाच्छैवा-
प्रतिबध्यत्वापत्तेः । मुखं चक्र इत्यादिंषाधितार्थकरूपकादौ बाधनि-
श्चयेऽप्याहार्ययोग्यताभ्रमादभेदात्मयबोधादेरतुभवसिद्धुत्वाच्छाप्ता-
न्येति, वज्ञिना सिद्धतीत्यादौ बाधनिश्चयदग्धार्थां ग्राव्यवृद्ध्यभावस्य
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानविरहात्, आहार्ययोग्यताज्ञाने च
बाधनिश्चयेऽप्याहार्यलौकिकप्रत्यक्षोदयादाहार्यप्रत्यक्षेतरेति, आहा-
र्यत्वस्य स्वसमानाधिकरण-तदिशिष्टप्रत्यक्षत्व-तदिशिष्टातुभवत्वप्रका-
रकेच्छाव्यवहितोत्तरवर्त्तिं तदिशिष्टातुभवोजायतान्तदिशिष्टज्ञानं
जायताभित्यादौच्छापत्तेऽपि बाधबुद्धिसत्त्वे अनुमिति-सृत्याद्यनु-

(१) अप्रामाण्यज्ञानाभावे त्विव्यनन्तरं अवच्छेदकौभूतधर्मदर्शनेनेत्यर्थं पाठः
ख०, ग० पुस्तकच्छये भवितुं युक्तः ।

(२) वज्ञभावभ्रमनाशोत्तरमिति ग० ।

(३) मखूकवसाङ्गनवशादित्यादिः ।

(४) दिग्भ्रमरूपदोषवशादित्यादिः ।

दयात्प्रत्यच्चपदं, निश्चयत्वस्य गुरुतया बाधनिश्चयोच्चरं संश्यापादक-
तया च तदपहाय सामान्यतोमुद्भूतप्रवेशः, अन्धकारे घटाभाव-
निश्चयोच्चरमालोकसमवधाने विमाणप्रामाण्यज्ञानं घटसौकिक-
प्रत्यच्चस्य कुकुमे गन्धाभावनिश्चयोच्चरं विमाणप्रामाण्यज्ञानं तैल-
संयोगे गन्धसौकिकप्रत्यच्चस्य चाभ्युपगमात् सौकिकप्रत्यच्चनिश्चयं
प्रति समानेन्द्रियजन्यविपरीतसौकिकनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वाभ्युप-
गमात् सौकिकप्रत्यच्चनिश्चयान्येति, आनुमानिकादितदभावनिश्च-
यस्य इन्द्रियान्तरजन्यतदभावनिश्चयस्य च तस्यौकिकसंशयविरोधि-
त्वात् प्रतियोगिकोटौ निश्चयत्वप्रवेशः । वस्तुतस्तु तत्र तस्यौकिक-
प्रत्यच्चनिर्णयस्यैव कार्यसहभावेन तस्यौकिकसंशयविरोधितया प्रति-
योगिकोटौ निर्णयो न प्रवेशनीयः, किन्तु तस्यौकिकप्रत्यच्चान्यत्वमेव
वृक्षयं । न च तस्यौकिकप्रत्यच्चनिर्णयान्यत्वस्य तस्यौकिकप्रत्यच्चान्यत्वस्य
वा प्रवेशे चकुरादिना तदभावनिश्चयेऽपि चकुरादिना अनुभूय-
मानतदारोपानुपपत्तिरिति वाच्यं । अग्नहीताप्रामाण्यकतदिन्द्रिय-
जन्यतद्भावसौकिकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता दोषविशेषाजन्याना-
हार्यतदिन्द्रियजन्यतदिशिष्टप्रत्यच्चत्वेन प्रतिबन्धतेति प्रतिबन्ध-प्रति-
बन्धकभावान्तराभ्युगमात् । चकुषा मण्डुकवसाङ्गतदोषवशादुर-
गत्वाभावाभावसौकिकप्रत्यच्चात्मकभ्यमेऽपि त्वचोरगत्वाभावप्रत्यच्चस्य,
चकुषा दर्पणादौ मुखाद्यभावाभावसौकिकप्रत्यच्चात्मकभ्यमेऽपि त्वचा
दर्पणादौ मुखाद्यभावप्रत्यच्चस्य, अन्धकारे लक्षा घटाभावादिसौकिक-
प्रत्यच्चनिश्चयेऽपि आलोकसमवधाने विमाणप्रामाण्यज्ञानं घट-
सौकिकप्रत्यच्चस्य चानुभवान्तदिन्द्रियजन्येति प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकता-

वच्छेदकयोर्विशेषं, तथा तत्तदिश्रियादिजन्यतावच्छेदकशाचुपला-
दिपरिचायकं । न चैवं लघा घटाभावसौकिकगिरिषयेऽपि चचुषा
घटादिविशिष्टसौकिकप्रत्यच्छापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टलात्, एव-
मातुमानिकादितदभावनिषयेऽपि तदिशिष्टसौकिकप्रत्यच्छेष्टलात्
समानेश्चियजन्योपनीतभानात्मकतदभावनिषयेऽपि तदिशिष्टसौकि-
कप्रत्यच्छेदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदके सौकिकेति, प्रतिबन्धतावच्छे-
दके च तत् न निवेग्नीयं प्रयोजनाभावात्, उपनीतभानं प्रत्यपि
अधिकस्थिति न्यायात् समानेश्चियजन्यतदभावसौकिकगिरिषयस्थापि
प्रतिबन्धकलात्, चचुषा शङ्खोनं पीतः अयं नोरग इति सौकिक-
प्रत्यच्छनिषयेऽपि तत्समानकांशोत्पलात् तदुत्तरोत्पलादा पित्त-
मण्डूकवसाञ्चनाच्छात्मकदोषात् शङ्खः पीतः अयसुरग इति चाचुष-
भमस्य लङ्टिकोन रक्त इति चाचुषसौकिकगिरिषयेऽपि तत्समान-
कांशोत्पलात् तदुत्तरोत्पलादा जवाकुसुमसाच्छिधात्मकदोषाद्रक्तः
लङ्टिक इति चाचुषभमस्य चोदयादोषविशेषाजन्येति, अन्यस्तवं
पूर्ववत् । एवमेव तदभावव्यायवस्थादिनिषय-तदिशिष्टबुद्धोरपि प्रति-
बन्ध-प्रतिबन्धकभावोबोध इत्याङ्गः । तदष्टत् । आहार्यप्रत्यचेतर-
तदिशिष्टबुद्धिलस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकले तदिशिष्टप्रत्यचं जायता-
मित्यादीच्छाविरहदग्नां बाधनिषयस्त्वे आहार्यप्रत्यचेतरतदि-
शिष्टबुद्धेरसम्भवेऽप्याहार्यप्रत्यच्छात्मकतदिशिष्टबुद्धिप्रसक्तेर्दर्वारलात् ।
न चाहार्यप्रत्यचं प्रति तत्तदिच्छानां विशेषतो हेतुलात्तदभावादेव
तदानीं नाहार्यप्रत्यच्छोदय इति वाच्यं । अमन्तकार्य-कारणभाव-
कल्पनापत्तेः । एवं तदिशिष्टप्रत्यचं जायतामित्यादीच्छास्त्वे बाध-

बुद्धसने आहार्यप्रत्यक्षेतरतदिग्दिष्टुद्धिवारणाथाहार्यप्रत्यक्षं प्रति
तदिक्षाभावानां विशेषतोऽतुपसनेचेति^(१) । न आहार्यप्रत्यक्षे-
तरत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके न निवेशनीयमपि तु तप्तदिग्दिष्टुप्रत्यक्षं
आथर्ता तप्तदिग्दिष्टातुभवोजायतामितीक्षाविरहस्तेजकलमुपेष-
मिति वाच्यं । तदिग्दिष्टप्रत्यक्षाथतामितीक्षासने वाधगिरिष्वय-
स्तेऽप्यनुमिति-स्वत्याद्यापन्ते ।

केचित्पु अग्नहीताप्रामाण्यकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता
प्रत्यक्ष-ग्रन्थान्यतदिग्दिष्टुद्धित्वेन प्रतिबधतेति स्वत्यनुमितिषाधा-
रणः^(२) एकः प्रतिबध-प्रतिबन्धकभावः, प्रत्यक्षं प्रति तु तदिग्दिष्ट-
प्रत्यक्षत्वादिप्रकारेकेक्षाविरहविग्निष्टाग्नहीताप्रामाण्यकतदभावनिश्च-
यत्वेन प्रतिबन्धकता तदेशे दोषविशेषाजन्य-तस्मैकिकप्रत्यक्षनिश्च-
यन्य-तदिग्दिष्टप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबधतेति शौकिकाशौकिकसंशयोप-
नीतभागसाधारणः^(३) एकः, अपरथ तदिग्दिष्टप्रत्यक्षत्वादिप्रकारेके-
क्षाविरहकूटविग्निष्टाग्नहीताप्रामाण्यकतदिग्नियजन्यशौकिकतदभा-
वनिश्चयत्वेन^(४) प्रतिबन्धकता तदेशे दोषविशेषाजन्यतदिग्नियजन्यत-
दिग्दिष्टशौकिकप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबधतेति शौकिकप्रत्यक्षमात्रसाधारण-

(१) तदिक्षाभावानां हेतुत्वापसनेचेति ख०, ग० ।

(२) स्वत्यनुमित्युपमितिमाचसाधारण इति क० ।

(३) शौकिकाशौकिकसंशयोपग्रनीतभागोभयसाधारण इति क०, शौकिका-
शौकिकसंशयोपग्रनीतभागप्रत्यक्षमात्रसाधारण इति ग० ।

(४) अग्नहीताप्रामाण्यकतदिग्दिष्टप्रत्यक्षत्वादिप्रकारेकेक्षाविरहकूटवि-
ग्निष्टतदिग्नियजन्यशौकिकतदभावनिश्चयत्वेनेति ख०, ग० ।

इति प्रतिबध-प्रतिबन्धकभावचयं, एवमेव तदभावव्याप्तवत्त्वादि-
निष्ठय-तदिशिष्टवृद्धोरपीति प्राञ्जः ।

बस्तुतस्य सम्प्रदायमतमेव रमणीयं तदिशिष्टप्रत्यक्षत्वादिप्रकारके-
च्छाविरहकूटानां परस्परं विशेषण-विशेषभावे विनिगमनाभावादङ्ग-
तरकार्य-कारणभावावस्थकतया^(१) तदपेक्ष्याव्यवस्थितोन्नरवर्त्तिलसम्ब-
न्धेन तादृशतादृशेच्छावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशेच्छानां
अनाहार्यप्रत्यक्षं प्रति तादृशतादृशेच्छाभावानास्त्र हेतुलक्ष्मैव उघो-
षस्थान^(२) । न च तादृशेच्छाविरहकूटानां विशेषण-विशेषभाव-
भेदेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽपि समनियततया अभावस्त्रैकला-
क्षानन्तकार्य-कारणभाव इति^(३) वाच्यं । अभावस्त्र धर्मिण एकले-
ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकघटित-
धर्माणां विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकीभृतानां नानात्वास्त्रा-

(१) न च तत्त्वदिच्छाविरहकूटत्वेन तत्त्वदिच्छाविरहकूटस्य कारणतावच्छे-
दकत्वसम्भवे विशेषण-विशेषभावे विनिगमनाविरहात् कथं कार्य-
कारणभावानन्त्यमिति वाच्यं । एककारणपरिशेषापत्तिभिया व्या-
सव्यवस्थितिकारणतावच्छेदकत्वान्त्वौकारेण कूटत्वेन तत्त्वदिच्छाविरह-
कूटस्य कारणतावच्छेदकत्वासम्भवात् ।

(२) तादृशतादृशेच्छावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशेच्छाया हेतु-
त्वस्त्रैव उघोषस्थमिति क ॥

(३) तथाच तदिच्छाविरहविशिष्टापरेच्छाविरहविशिष्टतदभावविच्छयत्वा-
वच्छिन्नाभावस्त्र अपरेच्छाविरहविशिष्टतदिच्छाविरहविशिष्टतदभाव-
विच्छयत्वावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन अभिन्नतया न कारणवज्ञत्वमिति
भाव ।

नाकार्य-कारणभावस्य दुर्वारत्वात्^(१) । न च तद्वक्तिवेन तदभाव-
व्यक्तेर्हेतुलं न तु प्रतियोगितावच्छेदकानां कारणतावच्छेदकोऽन्तर्भाव-
दृति वाच्यं । अभावस्य तद्वक्तिवेन इतुलेऽपसिद्धान्तात् प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रतियोगिधटितधर्मेणैवाभावस्य इतुलमिथमादन्वथा
अग्नहीताप्रामाण्यकथभिचारज्ञानाकाङ्क्षादिव्यतिरेकज्ञानाभावस्य^(२)
इतुतार्थां गौरवाभिधानसामङ्गतत्वापत्तेरिति ।

उच्चृङ्खलासु तस्मैकिकप्रत्यचान्यतं प्रतिबध्यतावच्छेदके न
मिवेश्वरीयमपि तु स्मैकिकास्मैकिकप्रत्यच्छसाधारणविशिष्टवृद्धिल-
मेकमेव^(३) प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं । न चैवमुपनीतभानासुभि-
त्याद्यात्मकतदभावनिश्चयसन्ते इश्वियान्तरजन्यस्मैकिकतदभावनिश्च-
यसन्तेऽपि च तद्विशिष्टस्मैकिकप्रत्यच्यं न स्वादिति वाच्यं । असत्य-
प्रामाण्यज्ञाने तदानीं तदनुत्पादस्येष्टत्वात् तथाच साम्रादायिक-

(१) तथाच कारणोभूतस्याभावस्य एकत्वेऽपि कारणतावच्छेदकोभूतानां
तत्तदिच्छाविश्वार्थाणां मध्ये एकस्य कारणतावच्छेदकत्वं अपरस्य कार-
णतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं इत्यत्र विनिगमनाभावेन कारणवृत्तमिति
भावः ।

(२) अग्निश्चिताप्रामाण्यकथभिचारज्ञानाभावस्य अग्निश्चिताप्रामाण्यकाका-
ङ्क्षादिव्यतिरेकज्ञानाभावस्य चैत्यर्थी, सन्दिग्धाप्रामाण्यकथभिचार-
निश्चयस्य अभिचारसंशयपर्यवसन्नतया तादृशनिश्चयदशायां अनु-
मितिवारणाय अग्नहीताप्रामाण्यकत्वमपहाय अग्निश्चिताप्रामाण्यक-
त्वविशेषणमुक्तमिति ।

(३) स्मैकिकास्मैकिकसाधारणज्ञानत्वमेवेति ख०, ग० ।

भासारुयाद्विले एकएव प्रतिबध-प्रतिबन्धकभावः, इत्याथा उत्तेज-
कलपंके च प्रतिबध-प्रतिबन्धकभावदयं सौकिकप्रत्यचं प्रति पृथक्-
प्रतिबध-प्रतिबन्धकभावकस्यनात्, एवं ग्राव्यान्यलमपि प्रतिबध-
तावच्छेदे न निवेशनीयमपि तु साधवाच्छाव्यधीसाधारणसेव
प्रतिबधतावच्छेदकसुप्रेयं सुखं चन्द्र इत्यादिवाधितार्थकरूपकादौ
तु सुखादिषु न चन्द्राद्यभेदान्यथावोधः किन्तु चन्द्रपदस्त्र चन्द्रसहृ-
ग्रादौ सबलया तदभेदादेव सुखादौ वोध इत्यभुपगमात् । न
ऐवं योग्यताज्ञानस्य ग्राव्यधीहेतुले मानाभावः वक्षिना विस्तौ-
त्यादौ वाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतादेव ग्राव्यवोधाभावोपपत्तेरिति
वाच्यं । तद्देतुलाभावस्येष्टवात्, वाधनिश्चयस्य प्रतिबधतावच्छेदे
ग्राव्यान्यलं प्रवेश्य ग्राव्यवोधं प्रति योग्यताज्ञानरूपकारणान्तर-
कस्यनाथा अन्यायलात् प्रचालनाद्वौतिन्याधात्^(१) इत्याङ्गः ।

सपार्थास्तु पर्वतोवज्ञभाववानित्यादिभमोक्तरं वक्षिव्याप्तधूम-
वाल्पवैत इत्यादिविशेषदर्शने सति विनापि वज्ञभावभमेऽप्रामाण्य-
ज्ञानं द्वतीयचण एव पर्वतोवक्षिमानितिप्रत्यच्छास्तुभवसिद्धुलात्
स्तारुणे वेतिसंशयोक्तरं विशेषदर्शनाद्यपिमचण एवायं स्तारुरिति
प्रात्यचिकनिष्ठयो न तु विशेषदर्शनाद्युत्पत्तिसमये इत्यस्ताप्तुभव-
सिद्धुलात् संग्रह-निश्चयसाधारणं विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टानिष्ठि-
ताप्रामाण्यकातदभावज्ञानसेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकं न तु वेवस-
मग्नहीताप्रामाण्यकातदभावनिश्चयत्वं । न चैतस्य प्रतिबधतावच्छेदकं
थदि तदंगे दोषविशेषाजन्य-ग्राव्यान्य-तत्त्वौकिकप्रत्यच्छनिश्चयान्या-

(१) प्रक्षालनाद्वि पञ्चस्य दूरादस्यर्थं वरमिति न्यायादिव्ययः ।

हार्थप्रत्यचेतरतदिग्निष्टुद्विलं तदा संशयोभरमपि संशयो न स्थान्
संशयोभरमुपमितिः स्थितिः न स्थान् वाधनिश्चयोभरमप्युपमितिः
स्थान्^(१) परामुर्गत्वकविशेषदर्शनस्त्वादिति वाच्यं । तदंगे दोष-
विशेषाजन्य-तस्मैकिकप्रत्यचान्याहार्थप्रत्यचेतरतदिग्निष्टुप्रत्यचनिश्चय-
तस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकामात् । न चैवमपि वाधनिश्चयोभरमपि
संशयापत्तिर्वाधनिश्चयोभरं स्थृत्युपमित्यापत्तिस्तेति^(२) वाच्यं ।
अस्त्रौताप्रामाण्यकतदभावनिश्चयलेन प्रतिबन्धकता तदंगे दोष-
विशेषाजन्य-प्रावृत्तान्य-तप्रत्यचनिश्चयान्यानाहार्थतदिग्निष्टुद्विलेन
प्रतिबन्धतेति लौकिकासौकिकसंशय-स्थृत्युपमित्यापत्तिसाधारण-
प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावाभाराभ्युपगमात्, अच च विशेषदर्शनादर्श-
न्नेजकां, दोषविशेषाजन्यसंशयव्युदासाय दोषविशेषाजन्येति, आहा-
र्थसंशयव्युदासायानाहार्थति, लौकिकप्रत्यचं प्रति च विशेषदर्शना-
सभावविशिष्टानिश्चिताप्रामाण्यक-तदिन्द्रियाजन्य-तदभावसौकिकवि-
शिष्टज्ञानेन प्रतिबन्धकता दोषविशेषाजन्यानाहार्थ-तदिन्द्रिय-
जन्यतदिग्निष्टुसौकिकप्रत्यचनिश्चयलेन प्रतिबन्धतेति प्रतिबन्ध-प्रति-
बन्धकभावचयमित्याङ्गः । तदस्त् । चण्डकविज्ञनसादोषतया भ्रम-
संशयोभरप्रत्यचस्त्वा चण्डकापलापादेव सर्वोपपत्तौ प्रतिबन्ध-प्रति-
बन्धकभावचयकस्यनस्यान्याय्यतात् विशेषदर्शनास्यभावविशिष्टस्य
प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवाच्च ।

(१) वाधनिश्चयोभरमप्युपमित्यापत्तिस्तेति ख०, ग० ।

(२) स्थृत्युपमित्यापत्तिस्तेति ख०, स्थृत्युपमित्यापत्तिस्तेति ग० ।

मिश्रासु आहार्यादिप्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षनिश्चयमाचं प्रत्येव तदभाव-
निश्चयसदभावसंशयसु न विरोधी अतएव पर्वतोवज्ञभाववानि-
त्यादिभ्रमोन्नरं विशेषदर्शने सति विनायप्रामाण्यान् तत्त्वयच्छणे एव
पर्वतो वक्षिभागित्यादिप्रत्यक्षनिश्चयोनात्तुपपन्नः, एवसु अग्नौता-
प्रामाण्यकतदभावनिश्चयलेन प्रतिबन्धकता तदंगे दोषविशेषान्यन्य-
शास्त्रान्य-तत्प्रत्यक्षनिश्चयान्याहार्यप्रत्यक्षेतरतदिग्निष्टबुद्धिलेन प्रति-
बन्धतेत्येक एव विपरीतज्ञान-विशिष्टबुद्ध्योः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः ।
न चैवं तदभावनिश्चयोन्नरं विनापि विशेषदर्शनं तदिग्निष्टप्रत्यक्षनिश्च-
यापन्निः तदभावसंशयोन्नरं विशेषदर्शनोत्पत्तिसमय एव तदिग्निष्ट-
प्रत्यक्षनिश्चयापन्निस्ते वाच्यं । तस्मैकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्याग्नौता प्रा-
माण्यक-तदिपरौतज्ञानाव्यवहितोन्नरतत्प्रत्यक्षनिश्चयलावच्छिक्षणं प्रति-
तदिपरौतज्ञानविरोधिलेन विशेषदर्शनादेह्नेतुलात् आत्मानिकादि-
तदभावनिश्चयोन्नरं तदिग्निष्टान्नरजन्यतदभावसौकिकप्रत्यक्षोन्नरसु
विनापि विशेषदर्शनादिकं तस्मैकिकनिश्चयोदयात् तस्मैकिकप्रत्यक्ष-
निश्चयान्येति तत्प्रत्यक्षनिश्चयविशेषणं । न चैवं समानेन्द्रियजन्य-
तदभावसौकिकप्रत्यक्षोन्नरमपि विना विशेषदर्शनं तस्मैकिकप्रत्यक्ष-
निश्चयापन्निरिति वाच्यं । तदिग्निष्टजन्यतदिपरौतस्मैकिकप्रत्यक्षा-
व्यवहितोन्नरतदिग्निष्टजन्यतस्मैकिकप्रत्यक्षनिश्चयलावच्छिक्षणं प्रत्यपि
तदिपरौतज्ञानविरोधिलेन विशेषदर्शनादेह्नेतुलक्षणमात्, अव्यवहि-
तोन्नरलभ्व^(१) उभयचैवोत्पत्तिच्छणसाधारणं तेन विपरीतनिश्चय-

---

(१) स्वोत्पत्तिक्षणसाधारणं स्वायवहितोन्नरलभ्व स्वर्वसाधिकरणसमय-
स्वर्वसाधिकरणते सति स्वप्रागभावानधिकरणत्वमिति ।

तद्विशिष्टप्रत्यक्षनिश्चययोर्न युगपदुत्पत्तिरित्याङ्गः । तदत्यक्तमसत् ।
 विशेषदर्शनं विजा भ्रमसंशयोन्नरं विपरीतज्ञानोन्नरतप्रत्यक्षनिश्च-
 यानुत्पादेऽपि तप्रत्यक्षनिश्चयसामान्योत्पत्त्यापन्ते^(१) तद्विपरीतज्ञानं
 विजा केवलविशेषादर्शनादिद्वायामपि तद्विपरीतज्ञानोन्नरतप्रत्यक्ष-
 निश्चयापन्तेषु । अथ तद्विपरीतज्ञानानुन्नरतप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिक्ष-
 प्रति तदभावज्ञानलेन प्रतिवन्धकलं वाच्यमतोनाशोदोषः, तद्विप-
 रीतज्ञानोन्नरतप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिक्ष- प्रति तद्विपरीतज्ञानलेनापि
 हेतुलाभ्युपगमान्न द्वितीयोऽपौति चेत्, कार्य-कारणभाववाङ्म्या-
 दुपाचायमतापेचयापि महद्वौरवं । अथ तद्विपरीतज्ञानानुन्नर-
 तप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिक्ष- प्रति तदभावज्ञानलेन प्रतिवन्धकलादेव
 नाशो दोषः, न वा द्वितीयो दोषः विशेषदर्शनस्य हि तद्विपरीत-
 ज्ञानोन्नरतप्रत्यक्षनिश्चयलं न कार्यतावच्छेदकमपि तु तद्विपरीत-
 ज्ञानविरोधिमप्रत्यक्षलं मत्वर्थस्याव्यवहितोन्नरलं तच केवलविशेष-
 दर्शनद्वायां जायत एवेति । न च तद्विपरीतज्ञानानुन्नरप्रत्यक्ष-
 निश्चयत्वावच्छिक्ष- प्रति तदभावज्ञानलेन प्रतिवन्धकले सति तद-
 भावनिश्चये विशेषदर्शनादिकं विजापि विपरीतज्ञानोन्नरप्रत्यक्षा-
 पत्तिरिति वाच्यं । विपरीतज्ञानविरोधिमप्रत्यक्षातिरिक्षस्य विप-
 रीतज्ञानोन्नरप्रत्यक्षस्याल्लोकतया विशेषदर्शनात्मकविपरीतज्ञान-
 विरोधिनोऽभावादेव तच तदनुत्पादादिति चेत्, एवमभिधाने
 कार्य-कारणभाववाङ्म्याभावेऽपि अव्यवहितोन्नरत्वादिप्रवर्गेन उपा-

(१) सामान्यसामयौसत्त्वादिति शेषः ।

वाक्यरचना सम्भवत्यत एतस्यायमर्थो न वा, एतत्सदर्थकं

ध्यायापेत्या कार्यतावच्छेदकगौरवस्तु दुर्बारलात्^(१) । किञ्च व्याख्य-
दर्शन-व्यावर्त्तकधर्मादिर्ग्रन्थाभारणस्तु तदिपरीतज्ञानविरोधिता-
वच्छेदकस्त्रैकस्थाभावात्तदिपरीतज्ञानविरोधितमयत्तुगतं । अपि च
शुक्रमादौ गन्धादभावस्त्रौकिकभ्रमोत्तरं तैत्तादिसंयोगे विनापि
व्याख्यदर्शनादिरूपतदिपरीतज्ञानविरोधितं गन्धादिस्त्रौकिकप्रत्यच-
निष्ठोदथाद्विभिरारः । न च तथ तैत्तादिसंयोग एव विपरीत-
ज्ञानविरोधस्त्रौति वाच्यं । तस्य तदिरोधिले मानाभावात् ।
तत्त्वाप्रामाण्यज्ञानानभ्युपगमे चण्डीकापशापादेवोपपत्तिरिति चेत्,
किमेतावत्कुस्तुष्टा वज्ञभावभ्रमादिस्त्रैऽपि । तथा वक्तुं ग्रन्थात्-
दिति चक्षेष्यः ।

ननु न वयस्तुक्षंश्यस्तु प्रतिबन्धकलं ब्रूमः किम्नूकसामयी नार्थ-
निदाचिका संश्यसामयीत्वादित्यच परिहारान्तरमात्, ‘विनापीति,
वक्तुतस्तु भवतु याज्ञासंश्यः प्रतिबन्धकस्थाप्तापि न चतिरित्यभ्युपगम-
वादेन समाधानान्तरमात्, ‘विनापीति, ‘अर्थं’ ज्ञानकरणकल्पत्वे-
कादिकं, ‘वाक्यरचना सम्भवति’ आकाङ्क्षादिमदाक्षयप्रयोगो भवति,
ज्ञानकरणकल्पत्वेकाच्चप्रतिपादकमयाकाङ्क्षादिमदाक्षमस्त्रौति थावत्,
एतेनाकाङ्क्षादिमदाक्षलं ताङ्गुग्रवाक्यज्ञानत्वस्य साधारणधर्म-
दृति दर्शितं, जलेन सिद्धतीत्यादिवाक्यप्रयोगविषयोऽपि च ऐकादि-
कमस्त्रौति शेषः, तेन प्रतिपाद्यत्वेकोटिकसंश्ये ऐकलादिरूपसाधा-
रणधर्मस्त्राभः, ‘अत इति, आकाङ्क्षादिमदाक्षलरूपसमानधर्मदर्श-

(१) अथेत्यादिः दुर्बारलादिवक्तः पाठः क०पुस्तके नालिः ।

न वा, एतज्जन्यज्ञानं सद्विषयकं न वेति संशयस्यार्था-

मादिति ग्रेषः, ‘अथमिति, ‘एतस्म’ वाक्यस्त्, ‘अर्थः’ प्रतिपाद्यः, ‘अथं न वा’ जलकरणकल्पसेकादिर्भूते वेत्यर्थः, तादात्यसम्बन्धेन जलकरणकल्पसेकादिकोटिरिति भावः ।

केचित्तु ‘अथं’ जलकरणकल्पसेकादिः, ‘एतस्म’ वाक्यस्त्, ‘अर्थः’ प्रतिपाद्यो न वेत्यर्थः, इत्याङ्गः । तदस्त् । एतस्म चेके जलकरणलाङ्गे सन्देहस्तपत्तेऽपमिह्वामात् धर्मितावच्छेदकांशे संशयाकारसंशयानभ्युपगमात् । तदंगे निश्चयाकारत्वे च ग्राह्यसंशयलाभुपपत्तेरिति ध्येयं ।

‘एतदिति एतदाक्यं जलकरणकल्पसेकादिप्रतीतिजग्नकं न वेत्यर्थः, ‘सद्विषयकमिति जलकरणकल्पसेकादिविषयकं न वेत्यर्थः, ‘संशयस्येति, ग्राह्यसंशयपर्यवशस्त्वस्येति ग्रेषः, धर्मिणि सेकल्पसेकविषयकलयोर्निश्चयसत्त्वेन प्रतिपाद्यधर्मिकसंशय-ज्ञानधर्मिकसंशययोरपि चेके जलकरणकलसन्देहपर्यवशस्त्वादिति भावः । ‘अर्थावगमेति ग्राह्यवद्वृहत्तरकाल एव सम्भवाचेत्यर्थः, तथाच ग्राह्यवोधात्पूर्वमशक्तवाचेति^(१) फलितार्थः, संशयस्तोपनीतभानात्मकतया तदपेक्षया ग्राह्यसामग्र्या बलवत्त्वादत्यथा सर्वज्ञोपनीतभानश्चैव सम्भवाच्छास्त्रवोधस्यैव दुर्लभत्वापत्तेरिति भावः ।

मिश्रास्तु ‘अर्थावगमेति ग्राह्यवोधपूर्वं सेकादौ जलकरणकला-

(१) ग्राह्यवोधात् पूर्वं संशयसामग्र्यसम्भवादितीति क० ।

वगमेत्तरकालीनत्वाच्च^(१) । तस्मादास्तोक्तत्वं खमाद्य-
जन्मत्वं अवाधितार्थकत्वं यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वं
वा ज्ञातं अनुगतमपि न हेतुः प्रथमं ग्रहीतुमशक्य-

दिग्निष्ठयाभावेन ग्राव्यवुद्घेषज्जरकाल एव सभवाचेत्यर्थः, विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकगिर्णयं विना विशिष्टवैशिष्ठसंश्यासभवादिति
भावः, इत्याङ्गः । तदस्त् । उक्तसंश्यानां सेवे अलकरणकत्वांगे
संश्याकारतया विशिष्टवैशिष्ठज्ञानानामकतया ग्राव्यबोधं विनापि
खण्डग्रस्तपदार्थज्ञानादेव विशेषे विशेषणमितिन्यायेन सभवात्
विशिष्टवैशिष्ठज्ञानरूपलेऽपि प्रमाणान्तरजन्म-तत्त्वस्थसभवाचेति
दिक् ।

यथार्थतात्पर्यादिज्ञानस्य ग्राव्यबोधाहेतुले किं ग्राव्यबोधे
कारणमिति^(२) प्रतिपादयितुं पुनरुपसंहरति, ‘तस्मादिति, ‘आस्तो-
क्तत्वमिति तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकथथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपं
तत्पदार्थवत्तात्पदार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपं वा आस्तोक्तत्वमित्यर्थः, ‘अवाधि-
तार्थकत्वमिति तत्पदार्थवत्तपदार्थप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः, ‘यथा-
र्थवाक्यार्थेति तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकथथार्थप्रतीतीक्ष-
योक्षरितत्वरूपं तत्पदार्थवत्तपदार्थप्रतीतीक्षयोक्षरितत्वरूपं वा
यथार्थतात्पर्यमित्यर्थः, ‘प्रथमं’ ग्राव्यबोधात्पूर्वं, ‘ज्ञातुमशक्यत्वा-

(१) अर्थवगमोत्तरकालीनत्वादिति क० ।

(२) किं किं ग्राव्यकारणमितीति ख० ।

त्वात्, किन्तु तात्पर्यग्राहकत्वेनाभिमतानां न्याय-
जन्यज्ञान-प्रकरणादीनामन्यतरत् तात्पर्यव्याप्तत्वेना-

दिति^(१) शब्दबोधात्पूर्वं विशिष्ट तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गज्ञाना-
भावात् आप्नोकलादेर्थहीतुमशक्त्यादित्यर्थः, ‘तात्पर्यग्राहकत्वे-
नेति, एतच्च एकदेशिभितेन, स्वमते तु तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थ-
प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुवेन वक्ष्यमाण-
त्वादिति धेयं । ‘न्यायजन्यज्ञानेति वेदाभिप्रायेण, ‘प्रकरणादीना’
प्रकरणादिज्ञानानां, ‘तात्पर्यव्याप्तत्वेनेति तार्थत्वस्य व्याप्तं विषय-
तथा यज्ञेति व्युत्पत्त्या तात्पर्यव्याप्तयिषयकत्वेनेत्यर्थः, अथात्पुते
न्यायजन्यज्ञानस्य तात्पर्यव्याप्तत्वाभावादनन्ययापन्तेः, अच तात्पर्यं
तद्विशेषक-तप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तु तत्पदार्थवस्त्वत्प-
दार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं, वक्षिना मित्तीत्यादावभावात् । इद-
स्मापाततः तात्पर्यव्याप्तिविषयकज्ञानत्वेन कारणते तात्पर्यव्याप्ते
भोजनादिरूपप्रकरणत्वभ्रमेण विषयाभावात् शब्दप्रमाणुपपन्तेः
प्रमेयत्वादिरूपेण तज्ज्ञानाच्छब्दबोधापन्तेस्य । न च तात्पर्य-
व्याप्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुविभिति वाच्यं । सर्वच तेन रूपेष
ज्ञानाभावेन अव्यापकतात् । नापि तात्पर्यव्याप्ततावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानेनेन हेतुत्वं प्रमेयविद्यादिज्ञानाव्याप्तन्तेः संसर्गभेदेन तात्पर्य-
व्याप्तत्व-तदवच्छेदकत्वयोरप्यननुगतत्वाच्च । वस्तुतस्य तत्त्वप्रकरणत्वा-

(१) ‘यहीतुमशक्त्यादित्यन् ‘ज्ञानुमशक्त्यादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य
पाठमनुरूप्य इवृश्पाठधारणमित्यनुमौयते ।

शुग्रां, तथा काङ्क्षा सत्त्वनिश्चयः, तदिपर्यये संशये च
शाब्दशानाभावात् । योग्यतायाच्च ज्ञानमात्रं हेतुः
तत्संशये विपर्यये प्रमायाच्च वाक्यार्थज्ञानात्, तथा
विभक्त्यादिसमभिव्याहारः सम्मूयोज्ञारणच्च शब्द-

दिग्ना तत्त्वप्रकरणादिज्ञानं तत्त्वाद्वे विशिष्टे हेतुरित्येव तत्त्वं^(१) ।
आकाङ्क्षाच्चनिश्चययोर्इतुले माणमाह, ‘तदिपर्यय इति तयो-
र्थतिरेकनिश्चये इत्यर्थः, ‘संशये च’ तयोः संशये च, तथाच
यस्तेज्येत्यादिव्याप्तिवसात्^(२) तयोर्भिंश्चयस्य हेतुतेति भावः । ‘तत्-
संशये’ योग्यतायाः संशये, ‘विपर्यये’ तस्या निश्चयात्मकध्यमे,
‘प्रमायां’ तस्या निश्चयात्मकप्रमायां, ‘विभक्त्यादीति कर्मादिवाचक-
विभक्त्यादिपदज्ञानमित्यर्थः, तेन पदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा-
ज्ञानतोभेदः, ‘आदिपदज्ञान-धालात्मकपदपरिग्रहः, ‘सम्मूयेति

(१) वस्तुतस्य इदानीं वक्तुरज्ञार्थे न तात्पर्यं दिग्नात्मे तात्पर्यमासीत्,
इदं वाच्यं नैतत्त्वात्पर्यकं वाच्यमेतत्तात्पर्यकमित्यादितः शाब्दवोधा-
तुरयात् तत्त्वालीन-तत्त्वपुरुषौय-तत्त्वाव्याख्यादिप्रकारकात्पर्य-
ज्ञानत्वेन कारणात्प्रस्तावुगतत्वाभावात् कार्यतात्पर्येदकस्यायनुगमेन
तत्त्वज्ञानेन कार्य-कारणभावपर्यवसानात् तद्वेतोरिति व्यायेन
तत्त्वप्रकरणत्वादिना तत्त्वप्रकरणादिज्ञानमेव तत्त्वाद्वोधे विशिष्ट
हेतुरित्येव तत्त्वं इत्यधिकः पाठः का०-पुस्तके वर्तते ।

(२) यस्य संशये यस्य अतिरेकनिश्चये च यस्यानुत्यादः तत्त्वस्यः तत्त्व-
कारणमिति व्याप्तिवसादित्यर्थः ।

ज्ञानमाचे कारणानि नानार्थे ज्ञिष्ठे चानेकोपस्थिता-
वपि प्रकरणादिवशादेकमर्यमादायान्वयबोधः । स-

परस्परमहकारेष्टकार्ययुद्धिजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, इत्यु तात्पर्यस्य
प्रकरणादेवा ज्ञानकालेऽपि सम्भूयैकार्थप्रतिपादकानि नैतप्यदानीति
ज्ञानकालेऽपि न शास्त्रबोध इत्यतुभवमनुसृत्याभिहितं । वस्तुतोऽस्य
इतुले मानाभाव इत्यवधेयं ।

केचिन्तु सम्भूयैकार्थप्रतिपादनतात्पर्यकलं एतस्थार्थः तस्य ज्ञात-
मुपयुज्यते इति तद्भमादप्यन्वयबोधदर्शनादित्याङ्गः^(१) ।

ननु यथार्थतात्पर्यप्राप्त्याहेतुले कुतो ज्ञानार्थादावनेकार्थोप-
स्थितावपि प्रायशः एकार्थमादायैवान्वयबोध इत्यत आह, ‘ज्ञानार्थ-
इति यत्तोभयचैव प्रकरणसम्भवसाचैकत्र तात्पर्यविरहे उभयार्थमा-
दायान्वयबोधे इष्टापन्निरेव श्रण्यमिति ध्येयं^(२) । ‘ज्ञिष्ठे चेति शेत-
गुणविशिष्टोधावति श्वा इतो धावतीत्यर्थद्वयके शेतो धावतीत्यादि-
वाक्ये इत्यर्थः, ‘प्रकरणादिवशादिति एकार्थयाइकप्रकरणादिमात्र-
सम्भादित्यर्थः, ‘एकमर्थं’ एकमेवार्थं । ननु तथापि यथार्थतात्पर्य-
प्राप्त्याहेतुले यष्टौः प्रवेशयेत्यादिकार्यप्रकाशले दृप्तिजन्योपस्थि-
त्यादेरविशिष्टलेऽपि प्रायश्चोक्त्यार्थस्य यष्टिधरस्यैवान्वयधीर्न तु
ग्रन्थाया घट्टेरिति कुतो नियम इत्यत आह, ‘सच्चाया चेति

(१) केचिच्चित्यादिः आङ्गरित्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकादये नालिः ।

(२) तचेत्यादिः ध्येयमित्यन्तः पाठः ख०, ग० पुस्तकादये नालिः ।

स्तु च^(१) न तात्पर्यानुपपत्त्या किञ्चन्नयानुपपत्त्यैव
प्रकरणादभोजनप्रयोजनकत्वेनावगतप्रवेशनस्य यज्ञ-
न्ययानुपपत्तेः । अजहत्स्वार्थायां प्रकरणादेव छचि-

स्तु आर्थस्त्रैवाज्ययबोधसेत्यर्थः, ग्रक्षार्थानन्ययबोधस्त्रेति थावत्, ‘न तात्पर्यंति न मुख्यार्थतात्पर्यंयहाभावेनेत्यर्थः, ‘अन्ययेति अन्ययिनि अन्ययितावच्छेदकसम्बन्धेन सुख्यार्थाभावनिष्ठयेनैवेत्यर्थः । नतु यष्टौः प्रवेशयेत्याच प्रवेशनस्त्रैव यष्टिष्ठार्थान्ययितया न तत्र ग्रक्षार्थस्त्रैव यष्टे-
रभावनिष्ठयः यष्टेरपि प्रवेशनसभावादित्यत आह, ‘प्रकरणादिति,
‘अवगतेत्यनेनान्ययः, ‘भोजनप्रयोजनकलेनेति भोजनात्कूलस्त्रेने-
त्यर्थः, विशेषे द्वतीया, तथाच प्रकरणविशेषात् प्रवेशनवरूपेणोप-
स्थितस्य भोजनात्कूलस्त्रेनस्त्रेत्यर्थः, अन्ययिन इति शेषः, ‘यज्ञ-
न्ययानुपपत्तेरिति प्रवेशनवरूपेण प्रवेशने कर्मतासम्बन्धेन यष्टेरभाव-
निष्ठयादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रवेशने यष्टेरन्ययबोधे विष्णुण-
प्रकरणं इतुस्त्रादभावात् प्रवेशने न यष्टेरन्ययबोध इत्यपि सुवचम् ।
यद्यपि यष्टौः प्रवेशयेत्यादौ प्रवेशने कर्मतासम्बन्धेन यष्टेरन्ययो न
सम्भवत्येव कर्मलक्ष्य पदार्थलेन प्रकारत्वनियमात् धात्वर्थ-नामार्थ-
योर्भेदान्ययुद्धभावाच किन्तु यष्टिकर्मलक्ष्य द्वितीयार्थस्त्रैव प्रवेशने
प्रकारतया अन्यथः स्थानत्र च कर्मतासम्बन्धेन यज्ञभावनिष्ठयो न
विरोधीत्यसङ्गतमेव तत्, तथापि धात्वर्थ-नामार्थयोरपि च^(२)

(१) लक्षणापीति क० ।

(२) धात्वर्थयोरपीति क०, धात्वर्थयोरपि नामार्थयोरपि चेति ख० ।

तदितरस्य यान्तीत्यनेन गमनकर्त्तव्यमवगतं तदम्-

भेदात्मयवुद्भिरस्येव परन्तु तादृशात्मयबोधे विभक्तिजन्यसंसर्गीप-
स्थितिर्हेतुः तेज चैचः पच्यते तण्डुलः पचति घटमानयेत्यादौ
कर्वल-कर्मलादिसम्बन्धेन चैच-तण्डुल-घटादेष्ये पाकानयनादावत्ययः,
न वा चैचोधनं घटोरुपं घटः कर्मलमित्यादौ सत्त्वाधेयत्वादिः-
सम्बन्धेन चैच-घटादेष्यन-रूप-कर्मलादावत्ययः, चैचेण पच्यते तण्डुलं
पचति घटमानय चैचस्य धनं घटस्य रूपं घटस्य कर्मलमित्यादौ
कर्वल-कर्मल-सत्त्वाधेयत्वादिसम्बन्धेन चैच-तण्डुल-घटादेः पाका-
नयन-धन-रूप-कर्मलादित्ययबोधस्तु भवति तात्पर्ययस्ते प्रकरण-
विशेषे वा इत्यत एव । न चैवं पदोपस्थापितस्थार्थस्य प्रकारत्व-
नियमो आहत इति वाच्यम् । कर्वल-कर्मलादेः प्रकारतया संसर्ग-
तथा च दिधेव भागाभ्युपगमादुभयोरेव सामपीसत्वात् तात्पर्य-
विशेषादेनियामकत्वाच्च न सर्वच तथात्म, अतएव च नामार्थ-धात्वर्थ-
योर्भवात्मयबोधे प्रकारौभूतविभक्तर्थीपस्थितिः तस्मभिति प्राचीन-
स्थितिसमपि सङ्गच्छते^(१) अन्यथा तादृशात्मयबोधस्यैवाप्रसिद्धत्वात् तच
विभक्तर्थीपस्थितेसामवत्वाभिधानस्थासङ्गतत्वापत्तेरिति साम्रादायिक-
मतानुसारेणेदमभिहितमित्यदोषः, एवं सर्वच बोध्यम् । नन्देवं
इच्छिष्ठो यान्तीत्यच ग्रन्था इच्छिलेन रूपेण रुतो नाम्यधीः तथा-
त्यानुपपत्तिविरहादित्यत आह, ‘अजहदिति, ‘प्रकरणादेवेति
इच्छिविषयकापेक्षावुद्भिविशेषविषयत्वरूपैकसार्थवाहित्वरूपेणात्मयबो-

(१) प्राचीनस्थितिनं सुषु सङ्गच्छत इति ख० ।

यानुपपत्तिष्ठचिमाचे, पचतीत्यस्य कलायमित्यबोधेन
 समं नार्थप्रत्यायकत्वं समभिव्याहाराभावात्, तवापि
 तस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् सहोचरितानां सम्भूयार्थ-
धकगमनप्रकरणादित्यर्थः, ‘इच्छितदितरस्येति शब्दधारणं, इत्येक-
 सार्थवाचिलरूपेणेति शेषः, ‘अवगतमिति भावसाधनं गमनकर्त्त-
 वावगम इत्यर्थः। अवधारणीयार्थमेव^(१) खुटयति, ‘तदन्यथानुप-
 पत्तिरिति गमनकर्त्तव्याच्यवोधाभावसेव्यर्थः, ‘इचिमाचे’ इचिल-
 रूपेण इचिमाचे, तथाचेतेषु घोग्यतानुपपत्तिरेव सच्चणावीजं सम-
 बतीति भावः। ‘यमभीति परस्यरसहकारेणैकाच्यवुद्भिजनकल-
 ज्ञानाभावादित्यर्थः; न तु यथार्थतात्पर्यग्राहाभावादिति भावः। ननु
 तच परस्यरसहकारेणैकाच्यवुद्भिजनकलज्ञानसत्त्वेऽपि नाच्यवोध-
 इत्यत आह, ‘तवापीति, ‘तस्य’ परस्यरसहकारेणैकाच्यवुद्भिजन-
 कलज्ञानस्य, तथाच तस्येते तात्पर्यग्रहस्यापि सत्त्वाद्भवतामपि तच
 ग्राव्यवोधोदुर्वार इति भावः। तादृशजनकताज्ञानस्य ग्राव्यवुद्भि-
 षेत्युले मानमाह, ‘सद्येति सम्भूयैकाच्यवुद्भिजनकलेन ज्ञातानामेव
 पदानामित्यर्थः, ‘सम्भूयेति परस्यरसहकारेणैकाच्यवुद्भिजनकताया-
 च्युत्पत्तिष्ठिलादित्यर्थः, युत्पत्तिः यस्मिंश्च इत्यादिव्यात्मिः, तात्प-
 र्यस्य प्रकरणदेवा ज्ञानकालेऽपि सम्भूयैकाच्यवुद्भिजनकानि
 नेतत्पदानीति ज्ञाने एवमेतत्पदानि सम्भूयैकाच्यवोधजनकानि न
 वेति संशये च ग्राव्यवोधाभावात् यस्मिंश्च इत्यादिनियमवलेन
 तत्त्विषयस्य इत्युलादिति भावः।

(१) अवधारणार्थमेवेति ख०, ग०।

प्रत्यायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।

अथ तु नामार्थे लक्षणायाम्ब नियतोपस्थित्यर्थं पदार्थे तात्पर्यग्रहापेक्षा तेन विना तदभावात् न वाक्यार्थे, तदज्ञानेऽपि प्रकरणादिना^(१) सैन्धवपदं

‘नामार्थे लक्षणायाम्बेति मृहीतनामार्थद्वच्चिकपद इति बमुदार्थः, तेन मृहीतनामार्थग्रन्थिकस्य मृहीतनामार्थलक्षणकस्य मृहीतविभिन्नार्थग्रन्थिलक्षणकस्य बङ्गहः एकमात्रमृहीतलक्षणकस्य चाप्त्वङ्गहः तस्मैकमात्रमृहीतग्रन्थिकतुल्यतादिति ष्ठेयं ।’ नियतेति द्वच्चिज्ञानस्याविशिष्टलेऽपि कस्यचिदेवार्थस्य आरणार्थमित्यर्थः, ‘पदार्थ-इति वृत्त्या मृहीतनामार्थद्वच्चिकपदजन्यतत्स्मृतिं प्रति तत्पतीतीच्छयोच्चरितत्वपदस्य ऐतुल्यमित्यर्थः, ‘तेन विनेति ताहुग्रपदजन्यपदार्थस्मृतिं प्रति पदार्थतात्पर्यग्रहस्य ऐतुलं विना तच नियतोपस्थितेरसम्भवादित्यर्थः^(२) । न चैवं तात्पर्यग्रहात् पूर्वं तदर्थानुपस्थितौ कर्त्तात्पर्यनिरूपणं तस्मार्थघटितत्वादिति वाच्यम् । वृत्त्या ताहुग्रपदजन्यतत्स्मृपस्थितेरसम्भवेऽपि ग्रन्थिवयकाराकरणे तदुपस्थितिसम्भवादिति भावः । ‘न वाक्यार्थ इति क्वेदः, न तु वाक्यार्थबोधे वाक्यार्थ-तात्पर्यग्रहापेक्षेत्यर्थः, न तु तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारक-शब्दबोधे तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वपदेष्टा ऐतुरितिथावत् । ‘तदज्ञानेऽपि’ वाक्यार्थतात्पर्यज्ञानेऽपि,^(३) तत्पदार्थवत्तथा

(१) प्रकरणादिति इति ख० ।

(२) नियमस्थितेरसम्भवाद्वच्चिज्ञानस्याविशिष्टत्वादित्वर्थ इति क० ।

(३) वाक्यार्थज्ञानेऽपीति क० ।

तुरगपरं काकपदं उपघातकपरमिति हि प्रतियन्ति ।
अन्यथान्ययप्रतियोग्युपस्थितिः तात्पर्यग्रहं विनैवेति

तत्पदार्थाङ्गानेऽपीति थावत्, 'तुरगपरं' तुरगप्रतीतौच्छ्योचरितं, एवमयेऽपि, 'इतीति 'इतिशब्दः पञ्चम्यन्तः, इति प्रत्येकं पदार्थदय-तात्पर्यशास्त्रादित्यर्थः, 'हिशब्दो थस्मादित्यर्थं, 'प्रतियन्ति' वाक्यार्थं प्रतियन्ति, तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकशाब्दबोधवन्तो भव-न्तीति थावत् । 'अन्यत्र' गृहीतशास्त्रार्थवृत्तिकपदभिज्ञपदे, 'अन्ययेति वृत्त्या पदार्थस्मृतिरित्यर्थः, 'तात्पर्यग्रहं विनैवेति, 'एवकारोऽप्यर्थं । अदा 'नियतोपस्थित्यर्थं' नियतशाब्दानुभवार्थं, वृत्त्या पदजन्योपस्थि-तेरविशिष्टलेऽपि कस्यचिदेवार्थस्य शाब्दानुभवार्थमिति थावत्, 'पदार्थं इति गृहीतशास्त्रार्थवृत्तिकपदजन्यतन्त्रादानुभवं प्रति तत्पदतीतौच्छ्योचरितलग्नस्य हेतुत्वमित्यर्थः, 'तेन विनेति तच तद्देतुलेण विना, 'तदभावात्' उक्तस्यले नियतशाब्दानुभवासम्भवा-दित्यर्थः, वृत्त्या पदजन्योपस्थितेरविशिष्टत्वादिति भावः । 'न वेत्यादि पूर्ववत्, 'तात्पर्यग्रहं विनैवेति, शास्त्रधीजनिकेति ग्रेषः, 'एवकारोऽप्यर्थं । न विदमयुक्तं पदार्थस्मृतिं प्रति तात्पर्यग्रहस्य हेतुले माणाभावात् गृहीतशास्त्रार्थवृत्तिकस्यले नियतोपस्थितेरेवासि-द्ध्वतात् गृहीतवृत्तिकानां सर्वेषामेवार्थानां तच सरणस्यानुभवसि-द्ध्वतात् सर्वेषां शास्त्रधीजभावस्तु शाब्दानुभवं प्रति तात्पर्यग्रहस्य तात्पर्यपाहकप्रकरणादिविशेषयग्नस्य वा हेतुत्वा तदभावात् अन्यथा गृहीतशास्त्रार्थवृत्तिकपदजन्यलांगमपहाय ज्ञाघवाहृत्या पदजन्यप-

न तदपेक्षा । वस्तुतस्तु इतरपदस्य इतरपदार्थसंस-
र्गज्ञानपरत्वं तात्पर्यं तत्त्वं वेदे न्यायाद्वधार्थते लोके

दार्थस्तिमाचं प्रत्येव पदार्थतात्पर्यपदस्य हेतुलं कुतो नाभ्युपेष्टते
पदार्थतात्पर्यर्थं विजायन्वच मुख्या पदार्थसामान्यातुभवसिद्ध-
लात्तपरित्यागे प्रक्षतेऽपि तुच्छतात् एवं अदाकरणोऽपि न युक्तः
खण्डगः प्रत्येकपदार्थतात्पर्यपदस्य हेतुले^(१) पचतीत्यादौ सर्वदैव
विषयित्वामुक्तुलब्धादिसकलसंसर्गणात्मयबोधापत्तेः । न च तसंसर्ग-
कात्मयबोधे तसंसर्गतात्पर्यपदोऽपि हेतुरिति नायं दोष इति
वाच्यम् । पचम् गच्छतीत्यादौ पचतीत्यच विषयितासम्बन्धे तात्प-
र्यर्थहे गच्छतीत्यचापि तमादायात्मयबोधापत्तेः तदिशेष्यक-तत्प्रका-
रकप्रतीतिपरत्वसंश्ये तद्वितिरेकनिष्ठये वा ग्राव्यबोधापत्तेषु ।
एतेन प्रकरणादीनां ग्राव्यबोधहेतुलं अस्तुर्वसुकं तदप्ययुक्तं तथा
स्फुत तादृशप्रतीतिपरत्वसंश्ये तद्वितिरेकनिष्ठये वा ग्राव्यबोधापत्तेः
प्रकरणादीनामनुगततयाऽनन्तकार्य-कारणभावापत्तेस्त्रियस्त्रिरसा-
दाह, ‘वस्तुतस्तुति, ‘इतरपदस्येति एकपदस्येत्यर्थः, ‘इतरपदार्थति
प्रक्षतसंसर्गणेतरपदार्थविशेष्यिका स्वार्थप्रकारिका या प्रतीतिस्त्रिदिच्छ-
योऽवित्तविभूत्यर्थः, ‘तात्पर्यमिति, ग्राव्यधीप्रयोजकमिति शेषः,
तसंसर्गणं तदिशेष्यक-तत्प्रकारकग्राव्यबोधं प्रति तसंसर्गक-तदिशे-
ष्यक-तत्प्रकारकग्राव्यद्वच्छयोऽवित्तविभूतिलं प्रयोजकमिति तु फलितार्थः ।

(१) ग्रन्थामुभवहेतुल इति ख०, ग० ।

न्यायान् प्रकरणादेव्या । अत एव शाब्दबोधे नानि-
यतहेतुकल्पं तत्त्वेतरपदार्थसंसर्गज्ञानं वाक्यार्थज्ञानमे-
वेति सामान्याकारेण तत्परत्वयहः^(१) हेतुर्न तु विशिष्य,
तत्त्वं स्वपरपदार्थयोः संसर्गानुभवजननं विना अनुप-

‘अत एव’ एतादृशतात्पर्यस्य शाब्दधीप्रयोजकलादेव, ‘अनियत-
हेतुकलमिति अनुगतहेतुकलमित्यर्थः, प्रकरणादेः प्रयोजकले
ज्ञाननुगतहेतुकलापञ्चिरिति भावः । ननु प्रकृतशाब्दपरलक्ष्यतात्प-
र्यग्रहस्यैव शाब्दधीहेतुलात् कथमेतादृशप्रतीतिपरलधीः शाब्दधी-
हेतुरित्यत आह, ‘तत्त्वेति, ‘इतरपदार्थेति प्रकृतसंसर्गेतरपदार्थ-
विशेषक-स्वार्थप्रकारकज्ञानमित्यर्थः, ‘वाक्यार्थज्ञानमेव’ प्रकृतशाब्द-
ज्ञानमेव, ‘सामान्याकारेणेति घटपदमण्डमाधेयत्वसंसर्गक-कर्मल-
विशेषकघटप्रकारकप्रतीतिपरमित्यादिरूपेणेत्यर्थः^(२) ‘तत्परलग्नः’
तादृशप्रतीतिपरलग्नः, ‘न तु विशिष्येति न तु घटवत्कर्मलप्रती-
तिपरमित्यादिरूपेण तादृशप्रतीतिपरलज्ञानं हेतुरित्यर्थः, अच
हेतुमाह, ‘तत्त्वेति तद्घटवत्कर्मलप्रतीतिलादिना तादृशप्रतीति-
परलज्ञानस्येत्यर्थः, स्वावृत्तिपूर्वमिति ग्रेषः, ‘स्वपरेति कर्मलादौ
घटादिमलानुभवोत्पन्निं विनेत्यर्थः । ननु श्रुतपदेभ्य एव तात्पर्य-

(१) तात्पर्ययह इति क० ।

(२) घटपदमाधेयत्वसंसर्गेण स्वार्थघटप्रकारक-कर्मलविशेषकप्रतीतिप-
रमित्यादिरूपेणेत्यर्थ इति क० ।

पञ्चमिति पदानि सम्भूय अनयन्ति, अत एव^(१) नामार्थं विनिगमना, तदनुपपत्तिरेव लक्षणावौजं तदभावादेव पञ्चतिपदे^(२) न स्मृतकल्पायाम्बयबोध इति सिद्धं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं । तस्य च निराकाङ्क्षाद्वै संस-

पहात्पूर्वे कर्मलादौ घटादिमत्तातुभवः सादित्यत आह, ‘पदानीति, ‘सम्भूय’ तात्पर्यपदेण समं मिहिलैव, तथाचान्योन्याश्रय इति भावः । इदनुपस्थितं विशिष्य तत्परत्वपदेष्ट इतुले शब्दमाप्तसानुवादकतापत्तेस्तेत्यपि बोधं । ‘अतएवेति एताऽृशतात्पर्यपदेष्ट शब्दधीइतुलादेवेत्यर्थः, न तु प्रकरणादिज्ञानस्य इतुलादिति भावः । ‘विनिगमनेति शक्तिजन्योपस्थित्यादेरितरसकलकारणसाविशिष्टलेऽपि कदाचिद्देकमर्थमादायैवाम्बयबोध इत्यर्थः, ‘तदनुपपत्तिरेवेति, ‘अत एवेत्यतुषब्दते, ‘एवकारोरात्पर्यं, तात्पर्यानुपपत्तिरपीत्यर्थः, ‘लक्षणावौजमिति घट्टौः प्रवेशयेत्यादौ शक्ता वाक्यार्थस्मरणस्थ^(३) शक्यार्थयोग्यतादिज्ञानस्य च सत्तेपि लक्ष्यार्थस्तेवाम्बयबोध-इत्यत्र नियामक इत्यर्थः, तदानीं शक्ता अम्बयबोधाभावे नियामक-इति तु फलितार्थः, तथाच न ताऽृशिद्वान्वाचात इति भावः । ‘तदभावादिति, ‘अत एवेत्यतुषब्दते, ‘पञ्चतिपदेऽति प्रयुक्त इति शेषः, ‘सत्तेति अन्योक्तकलांयपदात् सत्तेत्यर्थः, ‘शब्दस्य’ सोक्तेवेदसाधारणशब्दस्य, ‘प्रमाणान्तरत्वमिति असुमानादिभित्तेसत्य-मर्हीतणादिस्त्रार्थानुभवजनकत्वमित्यर्थः ।

(१) तत एवेति क०, ख० ।

(२) पञ्चतीतिपदे इति क० ।

(३) शक्यार्थस्मरणस्तेति क० ।

र्गज्ञानाभावत्वात् आकाशादिकं सहकारीति ।

अचाभिनवैशिष्ठिकैकदेशिनः स्नाघवाज्जप्तप्रार्थवज्जप्तप्रार्थप्रती-
तीच्छयोच्चरितलक्षपतात्पर्यस्य घटल-कर्मलादिना विशेषतोधीरेव
स्नोक-वेदसाधारणग्राब्दधीसामान्यहेतुः, वक्षिना सिद्धतीत्यादौ
वक्षिकरणकलवस्तेकप्रतीतेरप्रशिद्धावपि खण्डगः प्रशिद्धा वक्षिक-
रणकलवस्तेकप्रतीतिपरमिति भ्रमक्षपतज्ञानसम्भवात् न तु तदिशे-
ष्टक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितलधीः, तत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रिताप्रवेशे^(१) गौरवात्, न वा वेदस्त्वाले चित्वल्कपिच्छलपदार्थपर-
मित्यादिकमेण सामान्यतस्तच्छिद्धयोहेतुः स्नोके च घटवल्कर्मलपर-
मित्यादिकमेण विशेषतस्तच्छिद्धयोहेतुरिति मीमांसकाभिमतकार्य-
कारणभावभेदः कार्य-कारणभावदथकच्चने गौरवात् स्नोकस्त्वाले
विशेषतस्तादृशनिश्चयहेतुलयाधकपूर्वीक्षयुक्तेस्तकमेण वेदस्त्वालेऽप्यवि-
शेषाच्च । तथाच स्नोक-वेदसाधारणं ग्रन्थमाचमेवानुवादकं । न
चैव वेदस्तानुवादकलादप्रामाण्यापन्निरिति वाच्यं । अग्नौत्तराज्ञान-
भवजनकलक्षप्रामाण्याभावे चतिविरशात् तावतापि यथार्थानुभव-
ज्ञानकलक्षप्रामाण्यानपायात् । न च ग्राब्दधीपूर्वं तत्प्रार्थ
तत्प्रार्थवज्ज्ञानाभावाज्ञानादृशतात्पर्यं दुर्योगमिति वाच्यम् । स्नाघ-
वाज्ञानादृशतात्पर्यधियोहेतुले कृप्तेज्ञायत्या व्यभिचारिणा अव्यभि-
चारिणा वा पञ्चधर्मणापञ्चधर्मणं वा येन केनापि लिङ्गेन अव्या-

(१) विशेषतादितत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितादिप्रवेश इति क० ।

नारीयोद्भुद्धसंखारेण ममसा वा येन चेनापि प्रकारान्तरेण च
तत्पदार्थं तत्पदार्थवस्त्रानस्यायवशं कस्यमीयत्वान्तदिरहग्रायां
ग्राव्यबोधानुभवस्य चासिद्धत्वात् । अन्यथा तवापि सर्वच प्रथमं तदि-
शेषक-तत्प्रकारकप्रतीतेरज्ञानात्कथन्तद्घटिततात्पर्यनिर्णय इत्यस्य
दुःसमाधेयत्वादिति प्राञ्जः । तद्यत् । तत्सम्बन्धावस्थाप्रकारि-
ताव्यक्तीनां स्वरूपतः संसर्गविधया प्रवेशेन गौरवाभावात् यथोक्त-
तात्पर्यग्रहस्यैव हेतुले कर्मविशेषक-घटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितं
न वेत्यादिसंश्ये तादृशप्रतीतीच्छयोच्चरितं नेत्यादिव्यतिरेकनि-
श्ये वा घटवस्त्रमलमित्यादिग्राव्यबोधप्रसङ्गात् तात्पर्यज्ञानहेतु-
ताया एवाये निराकर्त्तव्यत्वाच्च शुकादितोतात्पर्यव्यतिरेकनिश्ये-
ऽपि ग्राव्यबोधोदयात् । न चैश्वरं तत्र तात्पर्यं फलैकानुभेद्य-
तया प्रथमं दुरवधारणात् । अत एवेश्वरविरहनिश्येऽपि वेदे-
ऽन्ययबोधः । न च पूर्वाधापकतात्पर्यं, तत्र मीमांसानधि-
ष्ठितेनोदीरिते ग्राव्यबोधापत्तेः । कुतस्यहि मीमांसोपयोग इति
चेत्, वेदार्थान्वयबोधे वाचादेव अन्य-व्यतिरेकाभ्यान्तरैव कस्य-
नात् । उक्तस्य मणिकाता न्यायजन्यज्ञानप्रकारणादौनामन्यतममिति
समाप्तः⁽¹⁾ ।

न्येतादृशतात्पर्यनिश्यत्यस्य ग्राव्यधीहेतुले किमाकाङ्क्षा-योग्य-
तासच्चिज्ञानस्य हेतुलेनेत्यत आह, ‘तस्येति निश्चकतात्पर्यनिश्य-
स्येतर्थः, ‘निराकाङ्क्षादौ’ आकाङ्क्षास्यभाववत्तया निश्चिते, ‘संसर्ग-

(1) शुकादित इत्यादिः समाप्त इत्यन्तः पाठः ख०-ग० पुस्तकाद्ये नाहिल ।

इति श्रीमद्भगवेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्नामखो
शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाप्रामाण्यवादः ॥

‘आवायनकलात्’ शब्दबोधावनकलात्, ‘आकाङ्क्षादिकं’ आका-
ङ्क्षादिक्षां, ‘आदिपदादूयोग्यतासञ्जिपरिपहः ।

इति श्रीमधुराणायनर्कवागौशविरचिते तत्त्वचिन्नामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दाप्रामाण्यवादरहस्यं ॥

अथाकाङ्क्षा ।

अथ केयमाकाङ्क्षा, न तवदविनाभावः, नौर्ख

अथाकाङ्क्षारहस्यं ।

प्रसङ्गादाकाङ्क्षां निरूपयितुं पृच्छति, ‘अथ केति ‘आकाङ्क्षा-
दिकं सहकारीति यदुकं तज आकाङ्क्षा नेत्यर्थः, ‘अविनाभाव-
इति तत्पदार्थेन विना यो भावः सत्वं तदभाव इत्यर्थः,
तत्पदार्थं तत्पदार्थभाववद्वृत्तिलाभावसत्पदार्थं तत्पदार्थाकाङ्क्षेति
भावः । अस्ति च अयं घट इत्यादौ इदम्पदार्थं घटपदार्थभाववद्-
वृत्तिलाभावः, वृत्तिलाभावात्यसमन्वेन बोध्यं, अन्यथा चेचः पृच्छति
रपोगच्छतीत्यादौ चैत्रादिपदार्थसाख्यातपदार्थसाकाङ्क्षता^(१) न स्वात्
चैत्रादौ तिष्ठदार्थभाववद्वृत्तिलाभावाभावात्^(२) तत्पदार्थभावस्तु
यस्मन्वेन येऽस्मिन्देशं तत्पदार्थस्योभविष्यति तस्मन्व्यावक्षिष्ण-

(१) तिष्ठपदार्थसाकाङ्क्षेति ख०, ग० ।

(२) चैत्रादैः श्वादिरूपतिपदार्थभाववति भूतलादौ वर्त्तमानस्वादिति
भावः । ननु तथापि संयोगादिसमन्वेन विशिष्टरूपादिना वा श्वाद्य-
भाववति स्वस्मिन् उक्तसमन्वेन चैत्रादैर्वत्तेस्तदोषतादवस्थाप्रमित्यभावो-
ऽपि अन्यथितावच्छेदकसमन्वेन तातुशूरूपेण च वाच इत्याह, तत्पदा-
र्थभावस्ति ।

सरोजमित्यादावभावात् । विमलं जसं नद्याः कच्चे
महिष इत्यव^(१) जसान्वितनद्या अविनाभावात्^(२)
कच्चे साकाङ्क्षतापत्तेः । नापि समभिव्याङ्क्षतपदस्मा-

तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवाच्यः, एवम् तत्पदार्थं तत्सम्बन्धेन
तद्वर्मविशिष्टतत्पदार्थस्याच्ये तत्पदार्थं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्वर्मवि-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतत्पदार्थभाववदन्यत्वमाकाङ्क्षेति फलितार्थः,
आकाङ्क्षाद्या अर्थधर्मलाभिप्रायेषेदन्तेन ग्रन्थानिष्ठलेऽपि न चति-
रिति मनाच्यं । ननु तत्पदार्थतावच्चेदकावच्चेदेन तत्पदार्थं तत्प-
दार्थभाववदन्यत्वं विवक्षितं यत्किञ्चित्तत्पदार्थं तत्पदार्थभाववद-
न्यत्वं वा, आच्ये आह, ‘नीखमिति, सरोजलावच्चेदेन नीखान्यत्व-
वदन्यत्वभावादिति भावः । नीखं सरोजमित्यादौ आदिपदात्^(३)
नीखोघटः पौतो घट इत्यादेः सङ्कृष्टः, द्वितीये आह, ‘विमल-
मिति, ‘नद्या इति षष्ठ्यर्थनदीसम्बन्धस्येत्यर्थः, षष्ठ्यर्थसम्बन्धेन नदी-
जलयोरेव साक्षादन्यत्वं इति सम्भदायमते यथाश्रुतमेव साधु । ‘अवि-
नाभावात्’ कच्छविशेषेऽविनाभावात्, ‘साकाङ्क्षेति नदीपदोभर-
षष्ठीपदार्थसाकाङ्क्षेतत्यर्थः, सम्भदायमते षष्ठ्यर्थसम्बन्धेन नदीपदार्थ-
साकाङ्क्षेतत्यर्थः, इदसुपलच्छणं घटः कर्मलमित्यादावतिप्रसङ्गः^(४).

(१) महिषच्चरतीवत्तेति ख० ।

(२) अविनाभूतत्वादिति ख०, ग० ।

(३) आदिनेति ख०, ग० ।

(४) कर्मलादौ आधेयतासम्बन्धेन घटादिमत्त्वादिति भावः ।

प्रमेथभिर्भेदमित्यादावप्रवक्ष्य अन्यथितावच्छेदकतादात्मसमन्वे-
नाभिर्भेदत्वावच्छाभावस्थाप्रसिद्धेः, एवं विश्वादिनि बोधकवाक्ये-
इत्याप्तिः^(५) योग्यतायाः पृथक् प्रयोजकत्वात्पूर्णपञ्चेत्यपि बोध्यं ।
‘समभिव्याहृतेति समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थं जिज्ञासा समभि-
व्याहृतपदस्मारितपदहार्दजिज्ञासा इति सप्तमीतत्पुरुषः, ‘समभि-
व्याहृतेत्यस्य प्रक्षेत्रेत्यर्थः, ‘पदार्थेत्यस्य च प्रक्षेत्रपदस्मारितेत्यर्थः,
तथाच प्रक्षेत्रपदसमभिव्याहृतपदस्मारिते प्रक्षेत्रपदस्मारितस्य जिज्ञा-
साकाङ्क्षेत्यर्थः, प्रक्षेत्रपदसमभिव्याहृतयत्पदस्मारिते यत्र येन समन्वेन
प्रक्षेत्रपदस्मारितस्य यस्यान्वयबोधः तत्पदस्मारिते तत्र तेन समन्वेन
तत्पदस्मारितस्य तस्य शाब्दबोधेच्छा तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति^(६) तु
फलितार्थः, उदाष्टीनपदस्मारितपदहार्दजिज्ञासायामतिव्याप्तिवार-
णाय ‘समभिव्याहृतेति, तस्य सम्भूतैकार्थप्रतिपादकतात्पर्यकलं च

(५) वक्षिगा सिद्धतौल्ययोग्यवाक्ये इत्यर्थः, अन्यातिरिति तथाचोक्तस्यके वज्ञा-
दिकरखकत्वाभाववति सेकादौ तादात्म्येन सेकादेवैतत्तेरिति भावः ।
नगूत्तम्यस्ये लक्ष्यतैव नात्रियते अन्ययानुभावकत्वन्तु तस्य साकाङ्क्षस्यम-
भादेवेति चेत् तस्य निराकाङ्क्षायवहारः स्थाप्त, स्थादेवेति चेत्
अन्ययबोधयोग्यतायाः प्रयोजकत्वविलोपप्रसङ्गः सर्वजैवाययोग्यस्यके
निराकाङ्क्षयैवान्यथानुभावकत्वस्य सम्बवे योग्यत्वाभावस्य तत्पदयोज-
कत्वकल्पनामौचित्यादित्याश्चयेभाष्ट, योग्यताया इति ।

(६) तथाच प्रक्षेत्रपदस्मारिते प्रक्षेत्रपदस्मारितस्य जिज्ञासाकाङ्क्षेत्यर्थः, तद-
समन्वेन तत्पदस्मारिते तत्र तत्पदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधे तत्पदम-
न्वेन तत्पदस्मारितस्य तस्य शाब्दबोधेच्छा तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति तु
फलितार्थ इति ख०, ग० ।

रितपदार्थजिज्ञासा, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात्
विश्वजिता यजेत द्वारं इत्यथापदार्थयोरप्यधिकारि-
णोऽध्याहृतस्य पिधानस्य चाकाङ्गितत्वात्, तत्र शब्द-

लेकासुषमानविषयत्वं विमलञ्जलमित्यादावतिप्रसङ्गात्^(१) । न च
तत्पदमारितेतिव्यर्थं तच तस्यात्यये तच तस्य ग्राब्दबोधेच्छा आका-
शेत्यस्यैव सम्यक्लादिति वाच्यं । प्रकारान्तरेणोपस्थिते^(२) घटादौ
प्रकारान्तरोपस्थितस्य नीलादेः ग्राब्देच्छायामपि नीलोघट इत्या-
दिवाक्यात् घटादौ नीलाद्यस्ययबोधापत्तेराकाङ्गासत्त्वात् । न च
तत्त्वाकाङ्गासन्तेऽपि पदजन्यपदार्थापस्थितेः कारणान्तरस्य विरहा-
स्यात्ययबोध इति वाच्यं । एतादृग्भाकाङ्गावादिना^(३) पदजन्यपदा-
र्थापस्थितेः पृथक्कारणलाजभ्युपगमात् । स्मारितत्वस्त्रृत्या स्मारि-
तत्वं बोध्यं तेन कार्यत्व-कारणलादिसम्बन्धेन घटादिपदमारिताका-
शादिजिज्ञासा^(४) नाकाङ्गेति भावः । ‘अजिज्ञासोरपौति ग्राब्देच्छा-
शून्यस्यापीत्यर्थः, नीलांखकमत्तेन दूषणमात्, ‘विश्वजितेति, ‘अप-
दार्थयोरपौति पदास्मारितयोरपौत्यर्थः, ‘अधिकारिण इति खर्ग-
कामस्य कर्तुरित्यर्थः, अध्याहृतस्येत्यादिः, ‘अकाङ्गितत्वात्’ विवर्ण-

(१) उदासौनेत्यादिः प्रसङ्गादिव्यन्तः पाठः ख० ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) उभयत्र प्रकारान्तरेणोत्तरस्य चाक्षुषादितः संखारवश्चेनेत्यर्थः ।

(३) एतादृग्भाकाङ्गावादिनय इति ख०, ग० ।

(४) एकसमन्विज्ञानस्यापरस्मन्विस्मारकतया आकाशादिजन्यघटादिप-
दप्रयोज्यस्त्रृतिविषयत्वमाकाशादेरिति भावः ।

कर्त्तव्यपक्षेऽपि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यच जिज्ञासितस्यानयनादेराकाङ्क्षितत्वापत्तेः । अथ जिज्ञासायोग्यता^(१) सा, जिज्ञासा च विशेषाज्ञाने भवति,

द्वितीयार्थसाकाङ्क्षलाभ, उक्तजिज्ञासाया आकाङ्क्षाले तु तज्ज्ञात् अध्याहतस्तर्गकामादेः पदस्मारितत्वाभावेन तज्जिज्ञासाया-आकाङ्क्षलाभाभावादिति भावः । स्वमतेन दूषणमाह, ‘तत्रेति स्तर्ग-कामादिशब्दाधाहारपञ्चैष्ट्यर्थः, ‘जिज्ञासितस्येति आधाराधेयभावसंसर्गकं^(२) कर्मलादिपदस्मारितकर्मलादिप्रकारकशब्देष्वाविषयस्य आनयनादिपदस्मारितस्यानयनादेरित्यर्थः, ‘आकाङ्क्षितत्वापत्तेः’ आधाराधेयभावसम्बन्धेन^(३) कर्मलपदस्मारितकर्मलसाकाङ्क्षलापत्तेः । अत्र यत्पदोपस्थापिते यत्पदोपस्थितिप्रयुक्ता यत्पदोपस्थापितान्वयजिज्ञासा तयोराकाङ्क्षा इति लक्षणे नाथन्दोषः । यद्यपि घट इत्युक्ते कर्मलक्ष्म वेति जिज्ञासानुदयस्थापि जिज्ञासासामान्यमभिप्रेत्येदं, विशेषजिज्ञासामादाय ‘अथ ज्ञाय-तदितरेत्यादिलक्षणं वक्ष्यति इति ध्येयं^(४) । आचार्यीयं लक्षणमाह, ‘जिज्ञासेति शब्दबोधेष्वा योग्यतेत्यर्थः, ‘सा’ आकाङ्क्षा । ननु योग्यतैव किमित्यत-आह, ‘जिज्ञासा चेति, ‘चः’ इतौ, यस्मादित्यर्थः, ‘विशेषाज्ञाने’ विशेषाज्ञन एव, शब्दबोधेऽनुत्पत्त एवेति यावत्, अन्यथा सिद्धे दृष्ट्वाविरहादिति भावः । ‘भवतीति, अतइति ग्रेषः, यत्सुन्ते यस्त-

(१) जिज्ञासां प्रति योग्यतेति ख० । (२) निरूपकत्वादिसंसर्गकेति ख०, ग०।

(३) निरूपकत्वासम्बन्धेनेति ख०, ग० ।

(४) अथेत्यादिर्थेयमित्यन्तः पाठः ख० ग० एस्तकद्वये नास्ति ।

योग्यता च श्रोतरि तदुच्चारणञ्चसंसर्गीवगम-

आव्यते तस्यैव तद्योग्यतालं । न च ग्राव्यबोधे उत्पन्ने कहापि
श्राव्येच्छेति, तदभाव एव योग्यतेति भावः । ‘श्रोतरौति, घटः
कर्मलमित्यादावतिव्याप्तेर्वरणाय ‘अन्येति, ‘तदुच्चारणं’ तदाक्षज्ञानं,
अतोन मौनिष्ठोकाव्याप्तिः । तथाच श्रोदनिष्ठतदाक्षज्ञानञ्चता-
दृश्यश्राव्यबोधप्रागभावस्तदाक्षज्ञानेन तादृशश्राव्यबोधे जननीये आ-
काङ्क्षेत्यर्थः, एकस्य पुरुषस्य तादृशश्राव्यबोधप्रागभावस्य बन्धेऽपि
चन्द्रपुरुषस्य तादृशश्राव्यबोधात्मतादात् सामानाधिकरणप्रत्यासन्ध्या
आकाङ्क्षाण्या वेतुलसाभाय श्रोदनिष्ठेति प्रागभावविशेषणं, न तु
सच्चणान्तर्गतं, घटः कर्मलमित्यादौ घटवत्कर्मलमित्यादिभेदान्वय-
बुद्ध्यभावसम्पन्नये तदाक्षज्ञानञ्चेति । इत्यस्मि^(१) तच तदाक्षज्ञान-
ञ्चता दृश्यश्राव्यबोधाप्रसिद्धा तत्प्रागभावाभावात् तादृशान्वयबोध-
इत्यभिमानः । तदिति वाक्यज्ञानविशेषणं न तु वाक्यविशेषणं
प्रयोजनज्ञात्मतुपदं रुकुटीभविष्यति, घटः कर्मलमित्यादौ तादान्वय-
संसर्गकघटकर्मलान्वयबोधप्रागभावमादाय घटवत्कर्मलमित्यादि-

(१) नमु घटः कर्मलमित्यादौ प्रागभावप्रतियोगिनि ज्ञाने तदाक्षज्ञानञ्च-
त्वविशेषणदानेऽपि न कर्थं भेदेनान्वयबोधः तदाक्षज्ञानस्य पदार्थो-
पश्चिमादिरूपसामयोत्तिवत्वात् तादृशप्रागभावाभावस्य च भेदेन
तादृशान्वयबोधजनकत्वाभावसुक्ता निरस्यति, इत्यस्तेवादिना, तथाच
तदाक्षज्ञानं भेदान्वयबोधं न अनयतीति भावः ।

**प्रागभावः, विमलं जलं नद्याः कस्ते महिष इत्यच्^(१)
तात्पर्यवशात् कदाचित् नद्याः कस्ते संसर्गावगमात्**

मेदान्धयबोधे साकाष्ठावारणाय तादृगेति,^(२) खण्डवाक्यार्थवो-
धानन्तरं खण्डवाक्यार्थवटितमहावाक्यार्थवाधोत्पादात् नीक्षोघट-
इत्यादौ वनुः क्रमिकग्राह्यबोधवद्येष्वार्यां धारावाहिकग्राह्यबोध-
द्योत्पादात् सामान्याभावत्वमपहाय प्रागभावत्वेनोपादम् । न च
ज्ञानस्यायष्टन्तितथा तादृगग्राह्यबुद्धिस्त्वेऽपि तादृगग्राह्यबुद्धि-
सामान्याभावसत्त्वात् खण्डवाक्यार्थबोधाशनन्तरं महावाक्यार्थबोधा-
शतुपपत्तिरिति वाच्यं । तथापति तादृगेष्वां विनापि धारावा-
हिकग्राह्यबोधापत्तेरिति भावः । न चेवमपि नदौ-जलान्धयबुद्धि-
माचतात्पर्यके अहेविमलं जलं नद्याः कस्ते महिषस्रतीत्यच
नदौ-जलयोरन्धयबोधानन्तरं नदौ-कस्त्वयोः कथमान्धयबोधः तदा-
क्यस्यैव ज्ञानेन नदौ-कस्त्वयोरन्धयबोधे तात्पर्यग्रहदग्रायां नदौ-
कस्त्वयोरन्धयबोधजननात्तदाक्यज्ञानजन्यतादृगान्धयबुद्धिप्रागभाव-
सत्त्वात् । न च तात्पर्यज्ञानाभावात् तदानीं तादृगान्धयबोध इति
वाच्यं । तदानीमाकाष्ठाभावाक्यान्धयबोध इति सकलप्राचीनप्रवा-
दविरोधापत्तेरित्यत आह, ‘विमलमिति, ‘तात्पर्यवशात्’ तात्पर्य-

(१) महिषस्रतीत्यवेति क० ।

(२) तथाच तावृश्प्रागभावस्य चाकाष्ठात्वादिनये उक्तवाक्यात् मेदान्ध-
यबोध एव नाक्षीत्यमिमानः, अन्यथा तावृश्पदस्योपादानेऽपि उक्त-
स्याते साकाष्ठावापत्तिः तदाक्यैयतज्ञानजन्यमेदान्धयबोधप्रागभावस-
त्वादिति भावः ।

तत्प्रागभावसच्चेऽपि श्रोतरि तदुच्चारणेन तात्पर्यवशात्
ज्ञानाभ्युतनयाः कच्छे संसर्गावगमोनेति न तत्प्राग-
भावः, घटः कर्मत्वमानयनमित्यचापि तथेति चेत् ।
न । निराकाङ्क्षे तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावस्य
सिद्धिसिद्धिपराहतत्वात् । किञ्च यचैकोविमलं ज्ञानमि-

ज्ञानवशात्, ‘तत्प्रागभावेति तदाक्यज्ञानजन्यनदी-कच्छान्वयबोध-
प्रागभावसच्चेऽपीत्यर्थः, ‘तदुच्चारणेनेति तदाक्यविषयकयज्ञानव्यवस्था
नदी-ज्ञानयोरन्वयबोधोननितस्तज्ञानव्यवस्थेत्यर्थः, अस्य च ‘संसर्गा-
वगमोनेत्यनेनात्मयः, ‘तात्पर्यवशात्तदिति तात्पर्यवशात् ज्ञानाभ्युताया-
नया इत्यर्थः, ‘संसर्गावगमोनेति अन्वयबोधोन जन्यत इत्यर्थः, ‘न
तत्प्रागभाव इति न तदाक्यविषयकतज्ञानव्यक्तिजन्यनदी-कच्छा-
न्वयबुद्धिप्रागभाव इत्यर्थः, तथाच तदिति वाक्यज्ञानविशेषणं न तु
वाक्यविशेषणमिति भावः । इदमुपलब्धं तदित्यस्य वाक्यविशेषणे
नौलोघट इत्यादौ वक्तुः क्रमिकशब्दबोधद्येक्षां विनापि नौलो-
घटः नौलोघट इत्यादिधारावाहिकशब्दबोधापत्तेः तदाक्यस्यैव
अरणेनात्मदा नौलोघट इति शब्दबुद्धेर्जननौयत्वानौलोघट इति
शब्दबुद्धिदशायामपि तादृशशब्दबोधप्रागभावसच्चादित्यपि बोधं ।
‘तथेति तदुच्चारणजन्यघटवत्कर्मलमिति भेदान्वयबुद्धिप्रागभावे-
नेत्यर्थः । ‘निराकाङ्क्ष इति घटः कर्मत्वमित्यादावित्यर्थः, ‘तदुच्चारण-
जन्येति तज्ञानजन्येत्यर्थः, ‘संसर्गावगमेति घटवत्कर्मलमित्यादि-
भेदान्वयबुद्धिप्रागभावस्थेत्यर्थः, ‘सिद्धिसिद्धिपराहतत्त्वादिति तादृश-

त्यग्रत्वैव तात्पर्यभमेण वा नद्याः कच्छान्वयपरत्वम-
वैति, अपरः समस्तमेव श्रुत्वा नद्या जस्तान्वयपरत्व-
मवधारयति, तथोभयोरपि तदुच्चारणजन्यसंसर्गाव-
गमात् नद्या इत्युभयसाकाङ्क्षां^(१) स्यात् ।

प्रागभावस्य चिद्भिद्विभाँ घटः कर्मलभित्यादि वाक्यं घटवत्कर्म-
त्वमित्यादिभेदान्वयबोधे निराकाङ्क्षमिति अवहारविष्णोप्रसङ्गादि-
त्यर्थः, खज्ञानजन्यतादृग्गान्वयबुद्धिप्रागभावकालीनताभावस्य भव-
त्यये तादृग्गान्वहारविषयलात्, खपदं घटः कर्मलभित्याद्यानुपूर्वी-
विग्रेषविग्निष्टवाक्यपरमिति भावः । ननु तादृग्गप्रागभावकालीनं
षद्यन्तद्विभास्तमेव तादृग्गान्वहारविषय इति नायन्दोष इत्यरुचे-
राह, ‘किञ्चेति, ‘यचेति, नदी-जस्तान्वयबोधतात्पर्येण विमलं जस्ते
नद्याः कच्चे महिषसरंतीति प्रयुक्ते इति ग्रेषः, ‘एकः’ पुरुषः,
‘जलमितीति विमलं जस्ते इत्येकदेशमञ्जुलैवेत्यर्थः, ‘तात्पर्यभमेण
वैति तात्पर्यस्य भ्रमोद्यसादिति व्युत्पन्ना तात्पर्यव्याप्त्यस्य प्रकर-
णादेभमेण वेत्यर्थः, यथा श्रुते नद्याः कच्छान्वयपरत्वावगमस्यैव
तात्पर्यभ्रमतया तचास्त इतुलासङ्कृतेः, ‘नद्या इति नदी-कच्छा-
न्वयबोधे तात्पर्यमवैतीत्यर्थः, ‘अपरः’ पुरुषः, ‘नद्या इति नदी-
जस्तान्वयबोधे तात्पर्यमवधारयतीत्यर्थः, ‘उभयोरपीति, जस्ते कच्चे
चेत्यर्थः, ‘संसर्गावगमादिति, नद्या अन्वयबोधादित्यर्थः, ‘उभयसाका-
ङ्क्षमिति, युगपञ्चदीजस्तान्वयबोध-नदीकच्छान्वयबुद्धुभयसाकाङ्क्षता-

(१) उभयसाकाङ्क्षमिति क०, ख० ।

— अपि च प्रागभावाभावस्य कारणान्तराभावव्याप्त-

व्यवहारविषयः स्थादित्यर्थः, नथा इति वाक्यमिदानौं नदीकञ्जा-
न्यथनुद्दिशाकाङ्क्षं नदीजस्तान्यथनुद्दिशाकाङ्क्षेति व्यवहारः स्थादिति
समुदितार्थः, युगपत् स्थान्यनदीकञ्जान्यथबोधप्रागभावविशिष्टज्ञान-
स्थान्यनदीजस्तान्यथनुद्दिशप्रागभावविशिष्टज्ञानयोरुभयोरेव विषयता-
समन्वेन सत्त्वात् विषयता समन्वेन तथाभूतज्ञानस्यैव भवत्यये तादृश-
व्यवहारविषयत्वात् स्वपददृशं ज्ञानपरं, वैशिष्ट्यककालवृत्तिलं। न
च युगपत् तथा व्यवहारे इष्टापत्तिरिति वाच्यं। यस्मिन्नान्यथबोधे
तात्पर्यं नास्ति तच निराकाङ्क्षलव्यवहारस्यैव सर्वसिद्धिलात्^(१) इति
भावः। ननु व्यवहारोपयोग्याकाङ्क्षाक्षये वक्तुक्तात्पर्यविषयत्वेना-
न्यथबोधो विशेषणीयः। न चेवं यत्र यत्र तात्पर्यभवमाक्षात्पद्वोध-
स्यैव निराकाङ्क्षलव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं। तच निराकाङ्क्षल-
व्यवहारस्य सकलप्राचीनसमातत्वादित्यरुचेराह, ‘अपि चेति ।

केचित्पु ‘उभयसाकाङ्क्षं स्थादित्यस्य नदीकञ्जान्यथनुद्दिशाकाङ्क्षं
नदीजस्तान्यथनुद्दिशाकाङ्क्षेति स्थादिति यथासुत एवार्थः। न चेष्टा-
पत्तिरुभयसाकाङ्क्षाविरहे उभयान्यथबोधस्यैवातुपपत्तेरिति वाच्यं।
यस्मिन्नान्यथबोधे तात्पर्यं नास्ति तचाकाङ्क्षाभवमजन्यताथा एव सर्व-
सिद्धिलादिति भावः। ननु तदुच्चारणजन्यवक्तुक्तात्पर्यविषयतादृश-
न्यथनुद्दिशप्रागभावस्तदुच्चारणजन्यतादृशान्यथबोधे आकाङ्क्षेति विषय-
णीयं, तथाच तात्पर्यांशे भवमादेव तचाकाङ्क्षाभवम रुद्धरुचेराह,

(१) सर्वसमातत्वादिति ख० ।

त्वात् तत् एव कार्यभाव इति किमाक्षाङ्क्षया । एवम्

‘अपि चेति, रत्नाङ्गः । तदस्त् एतादृशाकाङ्क्षायाः शब्दधीहेतुले
प्रकृते नदौकच्छान्वयबुद्धेरनुपपत्तेः तच तात्पर्यविरहात् । न चेयं
खण्डपत्ती न हेतुः किन्तु ज्ञातेति तात्पर्यांगे भ्रमात्मकतज्ज्ञा-
नाक्षदौकच्छान्वयधीरिति^(१) वाच्यं । अस्माः खण्डपत्तेहेतुल एव
‘अपि चेत्यादिदूषणसङ्केतेरिति दिक् । ‘प्रागभावाभावस्तेति^(२)
विमलं जलमित्यादौ नदौजान्वयबोधीत्तरं नदौकच्छान्वयबो-
धानुत्पत्तिस्थले तदुच्चारणजन्यनदौकच्छान्वयबुद्धिप्रागभावाभावस्ते-
त्यर्थः, ‘कारणान्नराभावेति शोऽनिष्टनदौकच्छान्वयबोधतात्पर्य-
ज्ञानात्मककारणान्नराभावव्याप्तयेत्यर्थः । मध्ये तात्पर्यभ्रमे जाते
नदौजस्तान्वयबोधानन्तरमपि नदौकच्छान्वयबोधस्य सर्वसम्भवतत्वा-
दिति भावः । ‘कार्यभाव इति नदौकच्छान्वयबोधाभाव इत्यर्थः^(३)
‘किमाकाङ्क्षयेति किं तदुच्चारणजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभावखण्ड-
पाया आकाङ्क्षायासादूयेण हेतुतयेत्यर्थः । प्रमाणान्नरास्ते प्रा-
चीनप्रवादान्वयानुपपत्तिमात्रस्य कारणत्वासाधकत्वादिति भावः^(४) ।

(१) नदौकच्छान्वयबोधः स्थादिति क० ।

(२) ननु नदौजस्तान्वयबुद्धुत्तरं नदौकच्छान्वयबोधापत्तिवारण्यायाकाङ्क्षाया-
हेतुलं वक्तव्यं तदेव न इत्याशयेनाह, ‘प्रागभावेत्यादि ।

(३) तथाच तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दधीप्रागभावविरहो न तदृशका-
र्यागुत्पादप्रयोजक इति न स्य कारणत्वमिति भावः ।

(४) कारणत्वासाधकत्वादित्यर्थ इति ख०, ग० ।

योग्यतासत्त्वे अपि न हेतु अयोग्ये अनासन्ने च तदु-
ज्ञारणजन्यसंसर्गज्ञानाभावेन तत्प्रागभावाभावात्^(१) ।
न चैवं बाधाभावस्थानुमित्यादावपि हेतुत्वं, प्रागभावा-

यथाश्रुतन्तु^(२) न सङ्कर्ष्णते उत्पन्नपुनरत्पादस्त्वले प्रागभावेतरसकर्म-
कारस्त्वेऽपि प्रागभावविरहेण व्यभिचारात्^(३) चन्यथा प्रागभावस्थ
हेतुत्वैव न सिद्धेदिति ध्वेयं । ननु नदीजसाम्ययोधतात्पर्यके अहो
विमर्शं ज्ञानमित्यादौ नदी-ज्ञानयोरन्वययोधानकारं नदी-कर्मा-
न्वययोधवारणाय नोक्ताकाङ्क्षाहेतुरपि तु घटः कर्मलमित्यादौ
घटवत् कर्मलमित्यादिभेदान्वययोधस्थ घटमानयेत्यादौ वक्तुः ग्राव्य-
योधद्वयेच्छा विनापि धारावाहिकशाव्यद्योधस्थ च वारणाय या
हेतुस्त्वैव कारणान्तराभावस्थ वक्तुमग्रक्षयत्वादतो दोषान्तरमाइ,
'एवस्त्रेति,^(४) 'न हेतु', सानामिति ग्रेषः, 'अयोग्ये अनासन्ने चेति
घटः कर्मलमित्यादाविवेति ग्रेषः, 'तत्प्रागभावाभावात्' तदुज्ञा-
रणजन्यसंसर्गविगमप्रागभावस्थैवाभावात्, ग्राव्ययोधाभावेषपत्तेरिति
ग्रेषः । ननु अनुमित्यादिस्त्वले ज्ञानवतो विग्रिष्टुद्दिश्यामान्यं
प्रत्येव तदभावनिस्थयाभावस्थ हेतुत्वकरणाङ्काव्ययोधेऽपि बाधा-

(१) तत्प्रागभावाभावसत्त्वादिति क० ।

(२) प्रागभावत्वेन प्रागभावकारणताखण्डनन्तिवर्यः ।

(३) ज्ञारणसत्त्वे कार्यानुत्पादादिवर्यः ।

(४) उक्ताकाङ्क्षाया हेतुत्वे चेत्यर्थः ।

भावेनैव कार्याभावात् प्रागभावस्य च कार्यमात्-

भावरूपयोग्यताया हेतुलभित्यत आह, ‘ज चैवभिति, ‘एव’ प्रागभावस्य प्रागभावत्-तत्तत्प्रागभावत्वातिरिक्तरूपेणापि हेतुले, ‘हेतुलभिति, सम्भवतीति ग्रेषः । ‘प्रागभावाभावेनैवेति तत्तत्परा-मर्गजन्यानुभितिप्रागभावाभावेनैवेत्यर्थः, ‘कार्याभावात्’ कार्याभावसम्भवात्, तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दमुद्दौ तदुच्चारणजन्यतादृश-शब्दधीप्रागभावस्य हेतुलवत्तत्परामर्गजन्यानुभितौ तत्तत्परा-मर्गजन्यानुभितिप्रागभावो हेतुरिति सुवचत्वात् । भवन्नते अनन्म-कार्य-कारणभावस्य दोषले उक्ताकाङ्क्षाया अपि शब्दधीहेतुलभित्वेनिरिति भावः । मतु उक्ताकाङ्क्षाया हेतुलेऽपि बाधाभावरूपयोग्यतायाः शब्दधीहेतुलमावश्यकं अन्यथा यत्र प्रथममयोग्यतानिश्चयात्मकवाक्यज्ञानं ततः तात्पर्यादिज्ञानात्मकपदार्थसूत्रितः त-तोऽयोग्यतानिश्चयनाशः ततोऽन्ययबोधस्तत्रायोग्यतानिश्चयनाशच्छेऽन्ययबोधापत्तेः तदुच्चारणचतुर्थच्छेऽपदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दधी-जन्मान्तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभावस्य सत्त्वात्, एवं पदजन्यपदा-र्थोपस्थितिरूपासन्निरपि हेतुरावश्यकी इतरथा तादृशासत्यव्यव-स्थितपूर्वात्पञ्चतात्पर्यादिविषयकोच्चारणव्यक्तित्वादृशासत्यव्यव-शब्दबोधापत्तेस्तत एव उच्चारणात् द्वतीयच्छेऽपदार्थबोधोत्पादेन तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभावस्य सत्त्वात्, एवमनुभित्यादावपि बाधाभावस्य हेतुलमावश्यकम् अन्यथा बाधाव्यवहितोन्नरोत्पञ्च-परामर्गादिव्यक्तितो द्वितीयच्छेऽनुभित्यापत्तेः बाधनाश्च तत एव

हेतुत्वात् । शब्दे नासाधारणं उत्तितोत्याप्याकाङ्क्षयो-

परामर्गदृष्टीयच्छेऽ^(१) अनुमित्युत्पत्तेस्तप्यराग्न्यानुभितिप्रागभाव-
सत्त्वादित्यव्यचेराह, ‘प्रागभावस्येति, तदुच्चारणजन्यग्राव्यधीप्रागभाव-
स्येत्यर्थः, प्रागभावलेनेति शेषः । यच्च तादात्यसम्बन्धेन कार्यं तच्च
प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभाव इति तादात्य-प्रतियोगित्वघटित-
सामानाधिकरणप्रत्यासत्त्वा प्रागभावलेन कार्यलेन कार्य-कारण-
भावादिति भावः । ‘शब्दे नासाधारणमिति आकाङ्क्षाया न शब्द-
जन्यज्ञाननिरूपितकारणतामात्रवत्त्वमित्यर्थः, प्रागभावव्यव्यपेणान्य-
चापि हेतुलादिति भावः । न चेष्टापत्तिः, आकाङ्क्षा ग्राव्य-
बुद्धावसाधारणकारणमिति सकलप्रामाणिकप्रवादविरोधापत्तेरिति
इदं । ननु ग्राव्यबुद्धिनिरूपितकारणतामात्रवत्त्वं न प्रामाणिक-
प्रवादार्थः किन्तु ग्राव्यबुद्धिमात्रनिरूपितकारणतावत्त्वं तच्च प्रागभा-
वलेनान्यच्च हेतुलेऽपि निरुक्तप्रागभावलेन कारणतामादाय सम्भव-
तौत्यत आह, ‘उत्तितेति सम्भवन्धिकपदनिरूपिताकाङ्क्षा उत्तिता-
काङ्क्षा, तादृशपदानिरूपिताकाङ्क्षा उत्याप्याकाङ्क्षा, ‘उत्कर्षिति
उत्तितोत्याप्यव्यवहारनियामकौ उत्कर्षपक्षौ न स्वातामित्यर्थः,
यथासङ्घेन बोध्य, ‘तदभावादिति उत्कर्षादैरसम्भवादित्यर्थः, उत्क-
र्षादैर्जातिलादिति भावः । इदमप्ययुक्तं सम्भवन्धिकपदार्थतात्पर्यक-
पदज्ञानघटितलाघटितलाभ्यामेवोत्तितोत्याप्यव्यवहारोपपत्तेरिति-
तोत्कर्षादिजातौ मानाभावादन्यथा सिद्धान्तसञ्चणेऽप्यगतेः ।

(१) तत्परामर्गात् द्वौयच्छण इति ग० ।

रुक्षर्षीपकर्षीं न स्यातां प्रागभावे तदभावात् ।

नथास्तु तदुच्चारणजन्यतादृग्गशाब्दधौप्रागभावस्थाकाङ्क्षाले घटः
कर्मलमित्यादौ घटवर्त्कर्मलमित्यादिभेदात्ययोधापत्तिर्दुर्वारा तदु-
च्चारणजन्यतादृग्गशाब्दधौप्रागभावस्थाप्रसिद्धा तदभावेन तच ता-
दृग्गशाब्दबुद्धिभावस्थ वकुमशक्तिलात् घटमानयेत्यादुच्चारणान्तरजन्य-
तादृग्गशाब्दधौप्रागभावस्थ च तत्रापि मत्तात्^(१) कार्यभावस्थ
कारणभावाधौपत्तात् । अथ घटवर्त्कर्मलमित्यादिभेदात्ययोधं
प्रति घटमित्याद्यानुपूर्वींविशेषस्थ हेतुलात् तदभावादेव तच तादृग-
शाब्दयोधाभावः । न चैवमानुपूर्वींविशेष एवाकाङ्क्षास्तु किं निरुक्त-
प्रागभावरूपाकाङ्क्षायास्तत्त्वेन हेतुतयेति वाच्यं । घटमानयेत्यादौ
विनापि वकुः शाब्दयोधदयेच्छामेनैवोच्चारणेन धारावादिक-
दिचादिशाब्दयोधवारणाय तेन रूपेण हेतुलाभ्युपगमादिति चेत्,
न, तदारणाय प्राथमिकशाब्दयोधव्यक्तिं प्रति तत्प्रागभावव्यक्तेस्तत्-
प्रागभावत्वेन हेतुलस्यैवोचितलात् तदुच्चारणजन्यशाब्दबुद्धिन्नरस्या-
प्रसिद्धतया प्राथमिकताङ्किप्रागभावाभावेनैव दितीयादिच्छेते तदु-
च्चारणजन्यतादृग्गशाब्दबुद्धिपत्तिवारणसम्भवात् एकेनैवोच्चारणेन शाब्द-
बुद्धिद्याजन्मात् कार्यं कारणभाववाङ्मत्त्वस्थ तुल्यलात् कारणता-
वच्छेदक-कार्यतावच्छेदकयोर्गैरवस्थ पुनरस्थापिकलात् । तादृग-
शाब्दबुद्धिसामान्यापादनस्थ तत्रापि दुर्वारं तदुच्चारणान्तरजन्यता-

(१) तथाच तादृग्गशाब्दधौप्रागभावाभावोऽपि तात्र कार्यभावप्रयोजक-
इति भावः ।

दृश्याव्दधीप्रागभावस्य सनेन विशेषसामयौविरहस्य वक्तुमग्रकल्पात्
तत्तदुच्चारणाभावेन विशेषसामयौविरहस्य ममापि सुवचलात् ।
अथ यच ग्रावद्दयेच्छावशात् एकोच्चारणादेव कर्मणे ग्रावद्वुद्धि-
दयं तच चतुर्थादिक्षणे तदुच्चारणजन्यतादृश्याव्दवुद्धिमरण्य वार-
ण्याय तदुच्चारणजन्यतादृश्याव्दवुद्धिप्रागभावस्य तदुच्चारणजन्यता-
दृश्याव्दधीहेतुलभावस्थकं । न च तचाणुत्पत्त्वक्षिदयप्रागभावयो-
विरहेषैव तदुच्चारणजन्यतादृश्याव्दवुद्धिसम्भवः^(१) तदुच्चारणजन्यता-
दृश्याव्दवुद्धिमरण्याप्रसिद्धलादिति वाच्यं । उत्पत्त्वक्षिदयप्रागभा-
वयोसात्तद्वक्षिलावच्छिक्षकारणतया^(२) तेन तस्मान्यथाप्रसिद्धसम्भवात्
तत्तद्वक्षिलावच्छिक्षविशेषकारणेन सामान्यकारणस्थान्यथाप्रसिद्धि-
करणे अन्यद्वयसामान्यं प्रति विलक्षणसंयोगादेवपि सामान्यकार-
णलविक्षोपापत्तिरिति चेत्, न, तावता तच तदुच्चारणजन्यतादृश्य-
ाव्दधीप्रागभावस्य इतुलप्रसिद्धावपि अन्यत्र तदुच्चारणजन्यतादृश्य-
ाव्दधीप्रागभावस्य तादूष्येण इतुले मानाभावात् । वस्तुतस्य तदपि
न तदुच्चारणभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तदुच्चारणजन्यतादृ-
श्याव्दधीप्रागभावविरहेण चतुर्थादिक्षणे तदुच्चारणजन्यतादृश्याव्द-
वुद्धेत्पत्त्वसम्भवेऽपि तादृश्याव्दधीसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात्, परन्तु
तादृश्याव्दधीसामान्ये तादृश्याव्दवुद्धिसामान्यं प्रतिबन्धकं तथाच
तत एव चतुर्थादिक्षणे तदुच्चारणजन्यतादृश्याव्दधीविरहः । न च

(१) तथाच तादृश्याव्दवुद्धिदयप्रागभावविरह एव तच कार्यानुत्पाद-
प्रयोजक इति भावः ।

(२) तत्तद्वक्षिलावच्छिक्षविशेषकारणतयेति ख० ।

तत्तद्विक्लिवावच्छिक्षोत्पत्तिभिकायासंभवकेरभावादेव उत्त-
स्खले चतुर्थादिष्टे सामान्यसामग्रीतसादृशग्राम्बद्युद्धापसंस्थायः
विशेषसामग्रीसहिताथा एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधार्यकलात्
इति वाच्यं । तत्तद्विक्लिवावच्छिक्षकारणमादायातिप्रवृत्तवारणे
वज्ञनरसामान्यकारणविशेषोपन्नेस्त्वैव दर्जितलात् तत्र तदुच्चारण-
जन्यतादृशग्राम्बधीप्रागभावस्य हेतुत्वाचिह्नेण । अथ तादृशग्राम्बद्युद्धो
तादृशग्राम्बनुद्धेः प्रतिबन्धकले खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं खण्डवाक्यार्थ-
घटितमहावाक्यार्थबोधो न स्थादिति वाच्यं । महावाक्यार्थबोधस्य
खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वकलानभ्युपागमात् अनभितान्यस्यैव यन्त्रकार-
सम्भवतलात् । अस्तु वा महावाक्यार्थबोधसामग्री उत्तेजिका एवं
क्रमिकग्राम्बबोधदयतात्पर्यग्नेऽप्युत्तेजकः तेज वक्तुः क्रमिकग्राम्ब-
बोधदयेच्छायां क्रमिकग्राम्बबोधदयं नानुपपत्तं । न चैव थत्र शुक्लो
घट इति वाक्यप्रयोगानन्तरं पदार्थोपस्थितिः शेतः कलश इति
वाक्योपस्थितिशेष्येकः कालः तत्त्वं शुक्लाभिष्ठो घट इति ग्राम्ब-
मुद्धिः ततः शेतः कलश इति वाक्यजन्यपुनःपदार्थोपस्थितिः तत्र
पुनः शुक्लाभिष्ठो घट इति ग्राम्बबोधो न स्थात् समानाकार-
ग्राम्बबोधस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं । तत्र प्राथमिकग्राम्ब-
बोधनाग्रे चतुर्थक्षण एव तादृशग्राम्बबोधान्तराभ्युपगमात् । अस्तु
वा तद्वाक्यजन्योपस्थितिव्यक्तीनां उत्तेजकलं एवं व्यष्टदुपस्थितिस्थले
समानाकारग्राम्बबोधस्मेऽप्यन्यव्यबोधसामग्रेवोन्तेजकलं बोधमिति
प्राङ्गरिति उच्चेपः ।

**शास्त्र शाय-तदितरात्मयप्रकारकजिज्ञासानुकूलप-
दार्थार्थोपस्थितिजनकत्वे सत्यजनिततात्पर्यविषयात्मय-**

शोन्दौयं सच्चमाह, ‘अथ शायेति, ‘शाय-तदितरयोः’
तत्पदार्थोपस्थाय-तत्पदार्थोपस्थायेतरयोः, घोड्यः संसर्गस्मयका-
रिका या जिज्ञासा तदरुकूलेत्यर्थः, तदुभयपदार्थयोः तस्मांसंसर्ग-
स्मयकारकेत्यादिकं तदुभयपदार्थयोसाम्बर्गणात्मयबोधे आकाङ्क्षा इति
पर्यवसितार्थः। शायेतरलभिवेशे ८^(१) प्रथोजनाभावात् गौक्षो घट-
इत्यादावभिन्नयोरप्याकाङ्क्षासत्त्वात् जिज्ञासानुकूलत्वं तत्प्रस्तुपयो-
ग्यतं तेनाजिज्ञासोरपि अत्ययबोधविक्षो न शात्^(२)। अथ सत्य-
ज्ञेन घटः कर्षभिन्नियादित्प्रस्तुपायोग्यनिराशः, राज-पुचयोरत्मय-
बोधमाचतात्पर्यकेऽयभिन्नादौ राज-पुचयोरत्मयबोधानन्तरं राज-
पुचययोरत्मयबोधवारप्राय विशेषदर्शं। न च तत्र तात्पर्यज्ञाना-
भावादेव न तदानीं राज-पुचययोरत्मयबोधः तात्पर्यभ्रमे जाते राज-
पुचययोरत्मयबोधानन्तरं राज-पुचययोरत्मयबोधः सर्वसिद्ध एवेति
वाच्यं। यन्वद्वैतात्पदमेव तदोषस्य वस्त्रमाणलात् राज-पुचयो-
रत्मयबोधमाचतात्पर्यके अयमेतीत्यादौ तात्पर्यभ्रमेण राज-पुचययो-
रत्मयबोधानन्तरं तात्पर्यप्रमथा राज-पुचययोरत्मयबोधसम्पादनाय
तात्पर्यविषयेतत्ययबोधविशेषणं। न चैवं खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं
खण्डवाक्यार्थघटितमहावाक्यार्थबोधो न शात् एवं राज-पुचय-

---

(१) तत्पदमन्यज्ञानविषय-तत्पदमन्यज्ञानविषयभिन्नत्वविशेषे चेत्पर्यः।

(२) अत्ययबोधो न विषय इति ५०, ८०।

बोधत्वभाकाङ्क्षा, घटमानयतीत्यच घटमित्युक्ते किमान्यति पश्यति वा, आनयतीत्युक्ते किं घटं अन्यदेति जिज्ञासा भवति । घटः कर्मत्वमानयनं हतिस्तिवचाम्

बोध-राज-पुरुषाच्यबोधोभयतात्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ तात्पर्यपह-
पौर्वापर्यक्षेण राज-पुच्योरन्ययबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्यथ-
बोधस्य न स्थादिति वाच्यं । तत्काल्पीन-सत्पुर्वीयत्वविग्रह-स्थान-
नितत्वाभाववत्तात्पर्यविषयाच्यबोधकल्पस्य विश्वदलेन विवक्षित-
त्वात् । न चैव तादृशाच्यबोधदयतात्पर्यके अयमेतीत्यादौ राज-
पुच्योरन्ययबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्ययबोधसमये राज-पुच्यो-
रपि पुनरन्ययबोधः स्थादिति वाच्यं । स्फुरवाक्यार्थबोधानन्तरं
स्फुरवाक्यार्थघटितमहावाक्यार्थबोधवद्विष्टलादिति भावः । घटमान-
यतीत्यच सत्यनन्दस्थस्यं प्रतिपादयति, ‘घटमानयतीति, ‘घटमि-
त्युक्त इति केवलं घटमित्युक्त इत्यर्थः, ‘किमानयतीति किमानयनं,
घटकर्मतानिष्ठपकं दर्शनं वेत्यर्थः, ‘आनयतीत्युक्ते’ केवलमानयती-
त्युक्ते इत्यर्थः, किं घटमिति ?किं घटनिष्ठकर्मलं आनयननिष्ठनि-
ष्ठपकताकमन्यनिष्ठकर्मलं आनयननिष्ठपकताकं वेत्यर्थः,(१) ‘जिज्ञासा-
भवति’ प्रश्नो भवति, अतो घटकर्मानयमयोनिष्ठपकतात्मकसम्बन्ध-
प्रकारकजिज्ञासास्फुरपयोग्यपदार्थोपस्थितिजनकलभिति शेषः(२) ।
जिज्ञासां विना प्रश्नासुपपत्त्या केवलं घटमित्यादिस्थले घटमित्या-

(१) किं घटनिष्ठकर्मतानयननिष्ठनिष्ठपकताकमन्यदेवर्थं इति ख० ।

(२) इत्यर्थं इति ख० ।

भेदेन नाम्ययोऽयोग्यत्वात्, घटस्थानयनमिति तु नाम्ययबोधः घट इतिपदात् सम्बन्धित्वेन घटस्थानुपस्थितेः । राज्ञ इति पुच्छेण अनिताम्ययबोधत्वात् न पुरुषमाकाङ्क्षतौति चेत, तर्हि नाम-विभक्ति-धात्वास्या-

कारकवाक्यस्य तादृशपदार्थोपस्थितिजनकत्वचिद्दिरिति भावः । न चेव घटः कर्मलवमानयमं छतिरित्यच घटपदस्य कर्मलेऽभेदसंसर्गेण घटाम्ययबोधे याकाङ्क्षलादभेदेन कर्त्तव्यं नाम्ययधीरित्यत आह, ‘घटरति, योग्यताम्यभेदे तु भवत्येवाम्ययबोध इति भावः । न तु न भवतु घट-कर्मलयोरभेदाम्ययबोधः आधेयतासम्बन्धेन कर्त्तव्यं न भवतीत्यत-आह, ‘घटस्थानयनमितीति, घटहृत्तिकर्मलवदानयनमेतादृश-इत्यर्थः, ‘तुरपर्यं, ‘सम्बन्धित्वेन’ आधेयत्वहृपसम्बन्धविशेषणेन, घटाधेयतालेन घटाधेयत्वानुपस्थितेरिति तु समुदितार्थः, तथाच आधेयत्वहृपसम्बन्धविशेषणेन घटाधुपस्थितिरेव घट-कर्मलयोराधेयत्वहृपसम्बन्धप्रकारकज्ञाशाजनिका घटपदे च तत्त्वनकलाभावेन तादृशाकाङ्क्षाविरक्षाच तादृशाम्ययबोध इति भावः । छक्षतोऽजनितेत्यादेव्याद्यत्तिं दर्शयति, ‘राज्ञ इतीति राज-पुच्छयोरम्ययबोध-माचतात्पर्यक्ते अयमेतीत्यादौ राज्ञ इति पदमित्यर्थः, ‘पुच्छेति, राज्ञ इति ग्रेषः, ‘न पुरुषमिति राज-पुच्छयोरम्ययबोधोन्नरं न राज-पुरुषयोरम्ययबोधं अनयतीत्यर्थः, तथाच तच राज-पुच्छयोरम्ययबोधोन्नरं राज-पुरुषयोरम्ययबोधोन्नरं राज-पुरुषयोरम्यय-

तार्थनां घट-कर्मत्वानयन-कृतीनां स्वरूपेणोपस्थि-
तिनाम्बियप्रकारकजिज्ञासानुकूलेति तच नाकाङ्क्षा^(१)
स्यात् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यच घटमानय-
तौत्यचेवाम्बियबोधः स्यात्, न हि तच पदार्थस्वरूपाणां

बोधे तात्पर्यभ्रमेऽपि राज-पुरुषयोरम्बियबोधो न स्यात् जनित-
तात्पर्यविषयाम्बियबोधकलादिति वाच्यं । तच जनिततात्पर्यविषया-
म्बियबोधकलेऽपि तात्पर्यभ्रमेष खजनितत्वाभाववत्तात्पर्यविषयाम्बिय-
बोधकलसापि भ्रमात् ग्राम्यबोधोदयात् स्वरूपसत्या आकाङ्क्षाया-
श्चहेतुलादिति भावः । ‘इति चेत् तर्हीति आधेयत्वादिसम्भविग्रे-
षणलेन घटाद्युपस्थितेरेव घट-कर्मत्वाद्योराधेयत्वादिसम्भवप्रकारक-
जिज्ञासाजनकले इत्यर्थः, ‘स्वरूपेणोपस्थितिः’ आधेयत्वादिसम्भवा-
विशेषणलेनोपस्थितिः, ‘अम्बियप्रकारकेति घट-कर्मत्वाद्योराधेयत्वा-
दिसम्भवप्रकारकेत्यर्थः, ‘तच’ घटमानयतौत्यच, ‘नाकाङ्क्षा स्वादिति
आधेयत्वादिसम्भवेन घट-कर्मत्वाद्योरम्बियबोधे आकाङ्क्षा च तिष्ठे-
दित्यर्थः, घटादिपदात् केवलघटादौनामेवोपस्थितेरिति भावः ।
‘घट इति, यदि स्वरूपेणोपस्थितेरेव तदशुकूला तदेत्यादिः । ननु
विशेषणघटाद्युपस्थितेरिते तादृशजिज्ञासाजनिका घटः कर्मत्वमान-
यनं कृतिरित्यच घटादिपदजन्मघटाद्युपस्थितिच च तथा विशेषणे-
त्यत आह, ‘न हीति, ‘तच’ घटमानयतौत्यच, ‘एतदैश्चष्टेनेति

(१) न तत्त्वाकाङ्क्षेति क०, ख० ।

एतदेशस्येनोपस्थितिः, चथाणा तु स्थवत् स्मरणे प्र-
थमं यतो राज्ञ इति पुरुषेण नाम्नेति किन्तु पुरुषेण तत-
एवाग्रेऽपि व्यर्थमजनितान्वयबोधत्वमिति ।

घटः कर्मलभित्यादिवाक्यस्थटादिपदम्बुद्धाण्डित्वैस्त्रयेन-
त्वर्यः; तथाच वैस्त्रयमेवाप्रसिद्धमिति भावः । ‘अजनितेत्यादे-
हक्षप्रयोजनं दूषयति, ‘चथाणाभिति राज-पुरुष-पुरुषाणाभित्यर्थः;
‘तु स्थवत्’ एकदा, ‘प्रथमं’ अजनितान्वयबोधदग्धाणा, ‘यतः’ ता-
त्पर्यधीविरहतः; ‘तत एव’ तात्पर्यधीविरहादेव, ‘अग्रेऽपि’ अग्नि-
तान्वयबोधदग्धाणाभिति, ‘पुरुषेणान्वेतीत्यत्यश्चते, ‘व्यर्थमिति जोक्ष-
प्रयोजनकभित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न चक्षन्वहते, घटमाणयेत्यादौ
धारावाहिकग्रास्त्रबोधवारणायाजनितान्वयबोधकस्त्रस्थावश्वकतया
वैयर्थ्यभावात् ।

केचित्पु व्यर्थमिति यथाश्रुतमेव याधु । न च घटमाणयेत्यादौ
धारावाहिकग्रास्त्रबुद्धेर्वारणाय तस्मावश्वकतया कुतो वैयर्थ्यमिति
वाच्य । अशुभितौ खस्माणाकारसिद्धेरिव ग्रास्त्रबोधेऽपि खस्मा-
णाकारग्रास्त्रबोधस्य प्रतिबन्धकतयैव धारावाहिकग्रास्त्रबोधाभाव-
सम्भवात् अन्यथा तदुपादानेऽपि तज्ज्ञानस्येव ग्रास्त्रधीहेतुतया
अविनाशदवस्थतज्ज्ञानमादाय धारावाहिकग्रास्त्रबोधस्यापत्तेऽन्वर्ग-
रसादित्यभिप्राय इत्याङ्गः ।

नव्यास्तु धारावाहिकप्रत्यक्षस्येव धारावाहिकग्रास्त्रस्याण्ड्युपग-

शब्दात्मतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्क्षावादः ।

.३०७

इति श्रीमद्गजेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दात्मतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्क्षावादपूर्वपक्षः ॥

मादैयर्थमित्यभिप्रायः, अतएव चिद्राजसालके अनितान्यथोधेऽति-
साप्तिवारणाय विशेषं कष्टतो ग्रन्थाता नोक्सिति प्राप्तः(५) ॥०॥

रति श्रीमथरामाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाकाङ्क्षावादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

---

(५) नोक्सिति भाव इति छः ।

अथ शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तः ।

उच्चते । अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षा यस्य येन
विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्यवसानं,

अथ शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तरहस्यम् ॥

टीकाकारोनं सच्चणमेव परिकृत्य चिद्राज्ञयति, ‘अभिधानेति,
अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या ग्रन्थोच्चारणमभिधत्ते तस्मापर्यवसानं
फलानुपादः, तथाच तदुच्चारणजन्यतादृग्ग्राम्भवुद्धौ तदुच्चारणजन्य-
तादृग्ग्राम्भधीप्रागभाव आकाङ्क्षेति फलितं, तच्च पूर्वोक्तरूपेण
दुष्टं । न चाभिधानपदं भावव्युत्पत्त्या ग्राम्भवोधपरं तस्मापर्यवसानं
अभावः तथाच तादृग्ग्राम्भवोधे तादृग्ग्राम्भवोधाभाव आकाङ्क्षेति
फलितार्थं इति वाच्यं । घटः कर्म्बलमित्यादावतिष्ठाप्तिरित्यतः
पारिभाविकमभिधानापर्यवसानपदार्थमात्र, ‘थस्येति, अत्यदनिष्ठय-
त्यदेन विनेत्यर्थः, ‘न स्वार्थान्वयानुभावकलमिति न तादृग्ग्राम्भवोध-
इत्यर्थः, ‘तच्च तदिति तत्पदस्य तत्पदवलमित्यर्थः, ‘अपर्यवसानं’
तादृग्ग्राम्भवोधे अभिधानापर्यवसानं, तथाच अत्यदनिष्ठयत्यद-
व्यतिरेकप्रयुक्तो यादृग्ग्राम्भवोधाभावस्तप्यदस्य तत्पदवलम्बं तादृग्ग्रा-
म्भवोधे अभिधानापर्यवसानं इति फलितार्थः । पदलम्बं ग्रन्थलं,

प्रयुक्तलम् कारणभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिसाचिकः स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, तत्प्रतियोगिजन्यप्रतियोगिकलं वा तत्प्रयुक्तलं, भवति
चायवहितपूर्ववर्त्तितास्तपदसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठसामु-
खारपदस्य अतिरेकप्रयुक्तो घटवत्कर्मलमिति भेदान्वयवुद्धभाव-
रति तादृशान्वयबोधे घटपदसामुखारपदवच्चमाकाङ्क्षा । एवं विगि-
गमनाविरहादव्यवहितोन्नरवर्त्तितास्तपदसमभिव्याहारसम्बन्धेनामुखार-
पदनिष्ठस्य घटपदस्य अतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्कर्मलमिति भेदा-
न्वयवुद्धभाव इत्यामुखारपदस्य घटपदवच्चमपि तादृशान्वयबोधे
आकाङ्क्षा, घटः कर्मलमित्यादौ अव्यवहितपूर्ववर्त्तितास्तपदसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मलपदवच्चमव्यवहितोन्नरवर्त्तितास्तप-
समभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मलपदस्य घटपदवच्चस्य न घटवत्कर्मल-
मिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा, अव्यवहितपूर्ववर्त्तितास्तपदसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मलपदस्यावहितोन्नरवर्त्तितास्तप-
समभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मलपदनिष्ठस्य घटपदवच्चस्य च अतिरेक-
थोर्धवत्कर्मलमिति भेदान्वयबोधाभावप्रयोजकलात् कारणाभा-
वस्यैव कार्याभावप्रयोजकलात्, अव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेव घट-
पदनिष्ठस्य कर्मलपदस्याव्यवहितोन्नरवर्त्तितासम्बन्धेन कर्मलपदनिष्ठस्य
घटपदवच्चस्य वा तादृशभेदान्वयवुद्धावेतुलात् । न च घटपदेऽनु-
स्खारपदवच्चसामुखारपदे घटपदवच्चस्य च घटवत्कर्मलमिति भेदा-
न्वयवुद्धावाकाङ्क्षास्ये जलं घटदत्यादावपि तादृशान्वयवुद्धापञ्चिः
अव्यवहितोन्नरवर्त्तितासम्बन्धेन घटपदेऽनुस्खारपदवच्चसाव्यवहित-
पूर्ववर्त्तितासम्बन्धेनामुखारपदे घटपदवच्चस्य च तच्च सत्त्वादिति

वाच्यं। यादृशसमभिव्याहारसमन्वेन यत्पदनिष्ठस्य यत्पदस्य अतिरेक-
प्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्धिभावसादृशसमभिव्याहारसमन्वेन तत्पदस्य
तत्पदवल्लं तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवचितलादित्यस्त्र अव्यव-
हितपूर्ववर्त्तितारूपसमभिव्याहारसमन्वेन घटपदे अनुखारपदवल्ल-
मव्यवहितोन्नरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसमन्वेनानुखारपदे घटपद-
वल्लमेव वा तादृशभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा । न च यादृशसमभि-
व्याहारसमन्वेन यत्पदनिष्ठस्य यत्पदस्य अन्यो यादृशान्वयबोध इति
भावगम्भेव साच्छणमस्तु लाघवादिति वाच्यं । न शान्वयबोधाभावा-
नास्य ज्ञानं कारणं येन गौरवं दूषणावहं स्थात्, अपि तु तज्जप-
स्मन्वेन तज्जपदस्य तज्जपदवल्लमेवाकाङ्क्षा, तज्ज्ञानमेव ग्राव्यधी-
हेतुसात्परिचायकसान्वयबोधाभावान्तं । न च तच्च गौरवं दोषमा-
वहति, परिचायकग्राव्याघव-गौरवयोरकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।
इदस्य ज्ञायमानग्राव्यकरणतामते, ग्राव्यज्ञानकरणतापचे तु यादृश-
समभिव्याहारसमन्वेन यत्पदविशेष्यक-यत्पदप्रकारकोपस्थितिव्यति-
रेकप्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्धिभाव इति पूर्वदस्त्रं विवचणीयं, उन्नरदस्त्रं
तुस्यमेवान्वयथा असम्भवापन्तेः, पदज्ञानस्यैव कारणतया घटवत्कर्म-
लमिति भेदान्वयबुद्धिभावादौ घटपदनिष्ठस्यानुखारपदादेव्यतिरे-
कस्याप्रयोजकलात् कारणभावस्यैव कार्यभावप्रयोजकलात् । न चैवं
घटः कर्मलमित्यादावव्यवहितपूर्ववर्त्तितासमन्वेन घटपदे कर्मल-
पदवल्लस्यान्वयवहितोन्नरवर्त्तितासमन्वेन कर्मलपदे घटपदवल्लस्य च
घटवत्कर्मलमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षालापन्तिः तादृशभेदा-
न्वयबुद्धिभावस्यान्वयवहितपूर्ववर्त्तितासमन्वेन घटपदविशेष्यक-कर्मल-

पदप्रकारकोपस्थितेः अव्यवहितोकरवर्त्तितासमन्वेन कर्मलपदविश्वे-
श्वक-घटपदप्रकारकोपस्थितेश्व व्यतिरेकेणापि प्रयुक्तलात् अव्यवहित-
पूर्ववर्त्तितासमन्वेनासुखारत्वरूपेण कर्मलपदप्रकारकघटपदविश्वेश्वक-
भ्रमस्थाव्यवहितोकरवर्त्तितासमन्वेनासुखारत्वरूपेण कर्मलपदविश्वे-
श्वक-घटपदप्रकारभ्रमस्थ च तादृगान्वयबोधजनकलादिति वाच्यं ।
यत्पुंसर्गक-यत्पदत्वधर्मितावच्छेदकक-यत्पदत्वविशेषणतावच्छेदकक-
निश्चयव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृगान्वयबुद्धभावस्थासमन्वेन तत्पदत्वविश्वे
तत्पदत्वविश्वेष्टवच्यं तादृगान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवचितलात् । न
च तथापि अव्यवहितपूर्ववर्त्तितासमन्वेन घटपदलावच्छिक्षणिष्ठ-
कर्मलपदलावच्छिक्षणवत्तादावतिव्याप्तिः घटः कर्मलं घटमिति समू-
हालमनस्थ घटवत् कर्मलमिति भेदान्वयबोधजनकतया घटपदत्व-
धर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्त्तितासंसर्गक-कर्मलपदत्ववच्छिक्षणप्र-
कारकनिश्चयादिव्यतिरेकेणापि प्रयुक्तलात् तादृगान्वयबुद्धभावस्थेति
वाच्यं । तथाविधनिश्चयत्वावच्छिक्षणव्यतिरेकप्रयुक्तलस्थ विवचितलात्
घटपदत्वधर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्त्तितासंसर्गककर्मलपदत्वविश्वे-
णतावच्छेदककनिश्चयत्वाद्यवच्छिक्षणभावप्रयुक्तस्थ न घटवत् कर्मलमिति
भेदान्वयबोधाभावः कारणतावच्छेदकावच्छिक्षणभावेनैव प्रयुक्तलात्
कार्याभावस्थ, तत्पतियोगिजन्यप्रतियोगिकलं तत्प्रयुक्तलमिति पञ्चे
जन्यत्वमेव तादृशं विवक्षणौयमिति न कश्चिद्दोषः । एवं यादृश-
ग्राव्याभावोऽपि यादृशग्राव्यत्वघटितधर्मावच्छिक्षणभावो विवचितस्थेन
तादृशस्मृहालमनेन घटाभिन्नं कर्मलं घटवृत्तिकर्मलमिति समू-
हालमनग्राव्यधौजननात्तादृशस्मृहालमनात्मकघटवृत्तिकर्मलमिति-

भेदान्वयबोधाभावस्थ घटपदत्व धर्मितावच्छेदककार्यवहितपूर्ववर्त्तिता-
संसर्गक-कर्मलपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिश्चयलावच्छिक्षाभावप्रयुक्त-
लेऽपि न छतिः कार्यतावच्छेदकावच्छिक्षाभावस्थैव कारणतावच्छेद-
कावच्छिक्षाभावप्रयुक्तलेन घटवृत्तिकर्मलमिति भेदान्वयबुद्धिलघटित-
धर्मावच्छिक्षाभावस्थ निरूपनिश्चयलावच्छिक्षाभावाप्रयुक्तलात् तादृ-
गभेदान्वयबुद्धिलघटितधर्मस्थ तत्कार्यतानवच्छेदकलादिति नाति-
आप्तिशङ्कापि, इत्यस्थ कर्मल-कर्द्मल-करणलादिविशेषकाधेयतासंस-
र्गक-घट-पटादिप्रकारकशास्त्रबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेन घट-
पटादिपदेत्तुक्षारारादिमत्तमव्यवहितोन्तरवर्त्तितासम्बन्धेनाशुक्षारादि-
पदे घटपदादिमत्तमस्थाकाङ्क्षा तेज घटं पटं घटेन पटेन इत्यादावेव
तादृशान्वयबोधो न तु घटः कर्मलं पटः कर्मलं घटः कर्द्मलं
पटः कर्द्मलं घटः करणलं पटः करणलभित्यादौ तथान्वय-
बोधः, एवं छति-व्यापाराश्रयलादिविशेषकात्कूलत्व-विषयिल-
निरूपितलादिसंसर्गकान्यन-गमन-दर्शनादिप्रकारकशास्त्रबोधं प्रति-
अव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेव आनन्द-गच्छ-पश्चपदादौ त्यादिपद-
वत्तमव्यवहितोन्तरवर्त्तितासम्बन्धेन त्यादिपदे आनन्द-गच्छ-पश्च-
पदादिमत्तमस्थाकाङ्क्षा तेजानयति गच्छति पश्चतीत्यादावेव तादृ-
शान्वयबोधो न तु आनन्दं छतिः गमनं व्यापारः दर्शनमाश्रयलं
इत्यादौ तथान्वयबोध इति निर्वूढं। न चैतेषां ज्ञानस्थ ऐतुले
मानाभावः कर्मलादिविशेषकाधेयतासंसर्गकघटादिप्रकारकशास्त्र-
बोधे विभक्तिजन्यकर्मलाशुपस्थितेर्हतुलाभ्युपगमादेव घटः कर्मल-
मित्यादौ तादृशान्वयबोधाभावसम्भवादेवं छत्यादिविशेषकात्कूल-

त्वादिसंसर्गकामयनादिप्रकारकशाब्दबोधे त्वादिप्रत्ययजन्यक्षत्याशुपस्थितेर्हेतुलाभ्युपगमेनैवानयनं हतिः गमनं आपार इत्यादौ तथान्ययबोधाभावसम्भवादिति वाच्यं । अम् घट घटाम् टा-घट घट-टा इत्यादौ घटोऽस्मि चैचेण पञ्चते घटोऽस्मि पठम्भानयेत्यादौ च तथान्ययबोधापन्नेः अमादिविभक्तिजन्यकर्मलाशुपस्थितिसत्त्वात्, एवं तिरानयनं आनयनं तिरित्यादौ आनयनमस्मि पञ्चति चेत्यादौ च तथान्ययबोधापन्नेश्च त्वादिप्रत्ययजन्यक्षत्याशुपस्थितिसत्त्वात् । न चैतादृशाकाङ्क्षानस्य हेतुले विपरीतव्युत्पन्नस्य चेचः कर्मनूलं घटः कर्मलभित्यादौ चैचनिष्ठकर्मनूलं घटवृत्तिं कर्मलभित्याश्वयबोधः कथं स्वादिति वाच्यं । विपरीतव्युत्पन्नस्य कर्मलादिपदेऽनुखारत्वादिभ्रमादेव तत्र तादृशशाब्दबोधोदयात् । च हि वस्तुगत्या घटपदादौ अनुखारादिमन्त्रस्य अनुखारादौ घटपदादिमन्त्रस्य वा ज्ञानमेव तादृशशाब्दबोधे हेतुः, अपि तु घटपदलादिभ्रमितावच्छेदककानुखारत्वादिविशेषतावच्छेदककं अनुखारपदलभ्रमितावच्छेदककं घटपदलादिविशेषतावच्छेदककं वा भ्रम-प्रमासाधारणं ज्ञानमेव तादृशशाब्दनुद्दौ हेतुः, अस्य पुंसः कर्मलपदादौ नानुखारत्वभ्रमः तस्य तु घट-कर्मलादिपदात् घट-कर्मलाशोहपस्थित्या मानसोऽन्ययबोधः शब्दप्रयोज्यत्वभिवन्धनस्य शाब्दत्वानुभवः । न चैव घटवृत्तिकर्मलभित्याश्वयबोधे घटमित्याशानुपूर्वीविशेष आकाङ्क्षा आनयनानुकूलत्वातिरित्याश्वयबोधे च आनयतौत्याशानुपूर्वीविशेष-आकाङ्क्षेति फलितं तथाच घटमानयतौत्यादौ धारावाहिकशाब्दबोधापत्तिः तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य स्वप्रयोज्यतत्पदार्थप-

स्थितिदारैव हेतुतया अन्यथबोधे जातेऽपि तादृशपदार्थापस्थितिदारा तत्पत्तादिति वाच्यं । अष्टति विषयान्तरसम्भारादौ धारावाहिकप्रत्यक्षवत् धारावाहिकशाब्दबोधोऽपीव्यत एव । अस्तु वा अतुमितौ समानाकारसिद्धिरिव शाब्दबोधेऽपि उक्तकलेण समानाकारशाब्दधीर्विरोधिनीति मणिक्षतो निगर्ब्धः ।

गतु तथापि कर्मताविशेषकाधेयतासंशर्गकघटप्रकारकान्यथबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेन घटपदेऽनुस्खारवत्पत्तानस्य अन्यवहितोन्तरवर्जितासम्बन्धेनात्तुखारे घटपदवत्ताज्ञानस्य चोभयोर्हेतुले परस्परं व्यभिचारः प्रत्येकज्ञानमाचादपि तादृशशाब्दबोधोदयात् दण्ड-चक्रवत्सुक्षयेन कारणतत्त्वासम्भवात् । किञ्च घटं घटौ घटान् कल्पसं कल्पसौ कल्पसान् कुम्भं कुम्भौ कुम्भानित्यादौ घटस्थानयनं कल्पस्थानयनं कुम्भस्थानयनमित्यादौ च तादृशान्यथबोधे व्यभिचारः । न च तत्र घटमित्यानुपूर्वीस्मरणादेव तादृशान्यथबोध इति वाच्यं । विलिङ्गमनाविरहात् घटादिपदे औकारादिमत्तं कल्पसादिपदेऽनुस्खारादिमत्तमेव वा तादृशान्यथबोधे आकाङ्क्षा घटमित्यच च तत्पत्तरणादेवान्यथबोध इत्यस्य सुवचत्वात् एवदृतिविशेषकानुकूलत्वादिसंशर्गकानयनप्रकारकशाब्दबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेनान्यपदे तिपदवत्पत्तानस्य अव्यवहितोन्तरवर्जितासम्बन्धेन तिपदे आनयपदवत्पत्तानस्य चोभयोर्हेतुले परस्परं व्यभिचारः, आनयति आनयतः आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्ति इत्यादावपि तादृशान्यथबोधात् व्यभिचारस्य । अथाव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेन घटोपस्थापकलामपदे कर्मलोपस्थापकविभक्तिमत्तस्य अव्यवहितो-

न्तरवर्त्तितासम्बन्धेन कर्मलोपस्थापकविभक्तौ घटोपस्थापकनामपद-
वस्त्रस्य च दयोराकाङ्क्षालं, इत्यच्च घटं घटौ घटान् कलासं कलासौ
कलासान् कुम्भं कुम्भौ कुम्भानित्यादौ घटस्थानयनभित्यादौ च न
कापि व्यभिचारः घटोपस्थापकनामपदलेन कर्मलोपस्थापकविभक्ति-
त्वेन च सर्वेषामनुगमात् । नापि यत्र घटमित्यादौ घटादिपदस्य
पटे सञ्चणया पटष्टज्जित कर्मलमिति बोधस्तचापि न व्यभिचारः ।
न च तथायुक्तयोर्दयोरेव परस्यरं व्यभिचार इति वाच्यं । विनि-
गमनाविरहेण उभयोर्जानसैव हेतुत्वसिद्धौ सर्वत्रोभयोर्जानादेव
तादृशग्राव्यधीर्न तु प्रत्येकमात्रज्ञानादित्यनायत्याभ्युपगमात्, एव-
सृतिविशेषकानुकूलादिसंसर्गकानयनादिप्रकारकशाव्यवोधेऽन्यवहि-
तपूर्ववर्त्तितासंसर्गेण आनयनोपस्थापकधातौ क्षत्युपस्थापकाख्यातव-
स्थस्य अन्यवहितोत्तरवर्त्तितासंसर्गेण हत्युपस्थापकाख्यातेते आनयनो-
पस्थापकधातुमत्त्वस्य च दयोराकाङ्क्षालं एवज्ञानयति आनयतः
आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्ति इत्यादौ न कापि व्यभि-
चारः आनयनोपस्थापकधातुलेन क्षत्युपस्थापकाख्यातत्वेन च सर्वेषां
मनुगमात्, नापि यत्र पचतोत्यादौ पचादिधातोरानयने सञ्चणया
आनयनानुकूला क्षतिरित्यन्यबोधस्तचापि व्यभिचारः । न चैवं
घटमित्यादवमादिविभक्तिविरहात् कथमन्यबोध इति वाच्यं ।
तत्रामुखारत्वादिता अमादिसृत्या अन्ययबोध इति सर्वसिद्धत्वात्
अन्यथा अनुखारादेः कर्मले शक्तिविरहात् ततः कर्मलादिशाव्य-
बोधानुपपत्तिः वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितेः शाव्यधीहेतुत्वादिति
चेत्, न, घटाम् घटश्च इत्यादावपि घटष्टज्जितकर्मवित्याद्यन्य-

वीधापन्तेः घटोपस्थापकनामपदे अम्-ग्रसादिविभक्तिमन्त्रस्य सत्त्वात्, नामल-विभक्तिलयोर्धातुलाख्यातत्त्वयोर्य सर्वसाधारणयोरत्तुगतयो-रभावात् ताइयेषानुगमासम्भवाच्च । अपिच घटाशुपस्थापकनामा-दिपदे कर्मलाशुपस्थापकविभक्तादिमन्त्रस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानं हेतुः तादृशनामल-विभक्तिलादिना वा घटपदलाभ्यदलादिना वा, नाशः प्रसेयत्वादिरूपेण ज्ञानादपि ग्राव्यज्ञानापन्तेः, न द्वितीयः घटमित्यादै घटादिपदस्य नामलादिकममादिपदस्य विभक्तिला-दिकमविदुषोऽपि ग्राव्यबोधोदयात्, नाशः अननुगमताद्वस्थात् इति अचाच्छः अव्यवहितपूर्ववर्त्तितासंसर्गक-घटपदलधर्मितावच्छेदक-कानुखारलादिविशेषतावच्छेदककनिष्ठयलेन कारणता तादृश-निष्ठयविशिष्टकर्मलविशेषताकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकग्राव्यबुद्धि-लेन कार्यता, एवमव्यवहितोन्नरवर्त्तितासंसर्गकानुखारलधर्मिताव-च्छेदकक-घटपदलविशेषतावच्छेदककनिष्ठयलेन कारणता तादृश-निष्ठयविशिष्टकर्मलविशेषकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकग्राव्यबुद्धिलेन कार्यता, वैशिष्ट्यस्य खाधिकरणावच्छेदेन खाधिवहितोन्नरचण-वर्त्तिलं, तत्त्वं संसर्गविधया प्रविष्टमिति तदनुगमो न दोषाय खरूपसम्बन्धस्यले समन्वाननुगमस्थादोषतायाः खीकृतत्वात् अन्यते-मलादिना यथाकथच्छिदत्तुगमसम्भवाच्च । एवं घटं घटौ घटान् कंससं कंसयौ कंससान् कुम्हं कुम्हौ कुम्हानित्यादै यददानुपूर्वीतः कर्मलविशेषकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकान्वयबोधोऽनुभवशिद्धः तत्त-दानुपूर्वीनिष्ठयविशिष्टत्वमेव खाधिकरणावच्छिक्षाव्यवहितोन्नर-वर्त्तितासम्बन्धेन कार्यतावच्छेदके प्रवेष्य तत्तदानुपूर्वीविशेष-

काङ्क्षानिश्चय-कर्मलविग्रेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकशब्दबोधयोः
कार्य-कारणभावः कर्त्तव्योऽपि प्रत्यानुपूर्वीष्टकपदथोर्विग्रेष्य-
विग्रेष्यभावभेदात् उक्तक्रमेण कार्य-कारणभावद्यभिति न परस्पर
व्यभिचारः, एवमेव कर्मल-करणत्वादिविग्रेष्यक-घटप्रकारकाच्यथ-
बोधेऽपि घटेन घटाभावं घटैः कल्पेन कल्पाभावां कल्पैरित्यादानु-
पूर्वीष्टविग्रेषात्मकाङ्क्षानिश्चयानां कर्मलादिविग्रेष्यक-पटादिप्रकार-
काच्यथबोधे च पठं पटौ पटान् वस्त्रं वस्त्रे वस्त्रानौत्यादानुपूर्वीष्ट-
विग्रेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चयानां कार्य-कारणभावः । न च तथापि
पदार्थोपस्थित्यादिना तत्तदानुपूर्वीष्टविग्रेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चयान्नाशे-
ऽपि शब्दबोधोद्याद्यभिचार इति वाच्यं । खप्रयोज्यतत्तपदार्थोप-
स्थितिसम्बन्धेनैव तस्य इतुतया तत्त्वाशेऽपि तेन सम्बन्धेन तस्मात् ।
एतेन तत्प्रमेयभित्यादौ तदादिपदेनापि घटादिनिष्ठकर्मलाद्युप-
स्थितिदारा कर्मलादिविग्रेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटादिप्रकारकाच्यथ-
बोधजग्नात् तत्र घटभित्यादानुपूर्वीष्टविग्रेषात्मकाकाङ्क्षानस्त्र
व्यभिचारः, एवं घटः प्रमेय इत्यादौ केवलघटादिपदेनापि घट-
निष्ठकर्मलादौ सच्चादिना कर्मलादिविग्रेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटा-
दिप्रकारकाच्यथवुद्दिग्ननात् तत्र घटभित्यादानुपूर्वीष्टविग्रेषात्म-
काकाङ्क्षानस्त्र इत्यपि निरस्त्रं । खाधिकरणावस्थित्यस्त्रावहितो
तोत्तरवर्त्तिसम्बन्धेन तत्तदानुपूर्वीष्टनिश्चयविशिष्टतादृशशब्दबोधं
प्रयेव तत्तदानुपूर्वीष्टनिश्चयानां इतुत्वात् तदादिपदेन्यतादृशशब्द-
मुद्देश्यानवालात् ।

(1) तत्तदानुपूर्वीत्यादिः कर्त्तव्योय इत्यन्तः पाठः ग० घ० पुस्तके नास्ति ।

क्रमित्^(१) कर्मलोहेश्चक-घटविधेयकशास्त्रवुद्दिलस्थ घटमि-
त्याशास्त्रपूर्वींविशेषात्मकाकाङ्क्षानिश्चयकार्यतावच्छेदकतथा तदादि-
पद्मनाभकर्मलविशेषक-घटप्रकारकशास्त्रवोधे न व्यभिचारः विशिष्टस्थ
पदार्थेन तादृशोहेश्च-विधेयभावापक्षाभावाभावात्^(२) घटमित्यादौ च
कर्मलवावच्छेदेन घटसंश्यविरोधिविषयिताव्याप्ततादृशविषयिताया-
भ्युभवविजेनाभ्युपेयलात् इत्याइ^(३) । तदस्तु । तथापि घटं घटौ
घटाग् कलासं कलासौ कलासान् इत्याशास्त्रपूर्वींविशेषाणां परस्पर-
भ्यभिचारवारशायोक्तकमस्यावस्थमतुसरणीयलात् ।

न चैवंस्तुपेण देतु-देतुमङ्गावे घटः कर्मलमित्यादावपि कर्मल-
विशेषकाधेयलसंर्गक-घटप्रकारकशास्त्रवोधापन्निः^(४) घटं कलासं
मित्याशास्त्रपूर्वींविशेषात्मकाङ्क्षानानां तादृशङ्गानाव्यवहितोन्तरव-
र्जितादृशशास्त्रवोधं प्रत्येव देतुल । दिति वाच्यं । घटं कलासमित्या-
शास्त्रपूर्वींविशेषज्ञानाव्यवहितोन्तरवर्ज्यतिरिक्ततादृशशास्त्रवोधस्याप-
विद्वापा तत्तदास्त्रपूर्वींविशेषज्ञानात्मकविशेषसामग्रीविरक्तादेव तच
तादृशशास्त्रवोधातुदयात् विशेषसामग्रीविहिताया एव सामान्यसा-
मग्राः फलोपधारकलात् । न च घटं कलासं इत्याशास्त्रपूर्वींज्ञाना-
श्चवहितोन्तरवर्ज्यतिरिक्ततादृशशास्त्रवोधः तत्पदादिवन्यतादृश-
शास्त्रठोभु एव प्रविद्वक्षस्यैव घटः कर्मलमित्यादौ उत्पन्निप्रसङ्गः

(१) केचित्तिति ख०, ग० ।

(२) एकपदोपस्थाप्यपदार्थानां उद्देश-विधेयभावासीकारादिति भावः ।

(३) इत्याऽरिति ख०, ग० ।

(४) योग्यलाङ्कानवलादेवेत्वादिः ।

नाम-विभक्ति-धात्वाल्यात्-क्रिया-कारकपदानां पर-

इति वाच्यं । तत्पदादिजन्यता दृश्याम्बद्धोधे स्वजन्यघटनिष्ठकर्मला-
धात्वकविशिष्टोपस्थितिदारा तत्पदादिज्ञानस्य इतुतथा तदभावा-
देव तस्यासम्भवात् । तादृशोपस्थितिदारा तत्पदादिज्ञानस्य कार्य-
तावच्छेदकस्य तत्पदादिज्ञानविशिष्टतादृश्याम्बद्धवुद्धिलं वैशिष्ट्यस्थ-
स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वजन्यघटनिष्ठकर्मलविषयकतानुपस्थित्यव-
हितोन्तरवर्त्तिं, इत्यस्य क्षत्यादिविशेष्यकानुकूलतादिसंसर्गकानयना-
दिप्रकारकग्राम्बद्धोधेऽपि अथवहितपूर्ववर्त्तितासंसर्गकानयनपदल-
धर्मितावच्छेदकक्तिपदलविशेषणतावच्छेदककनिश्चयत्वेन कारणता
तादृशनिश्चयविशिष्टक्षत्यादिविशेष्यकानुकूलतादिसंसर्गकानयना-
दिप्रकारकग्राम्बद्धवुद्धिलेन कार्यता, एवमव्यवहितोन्तरवर्त्तितासंसर्गक-
तिपदलधर्मितावच्छेदककानयपदलविशेषणतावच्छेदककनिश्चयत्वेन
कारणता तादृशनिश्चयविशिष्टक्षत्यादिविशेष्यकानुकूलतादिसंसर्गका-
नयना-दिप्रकारकग्राम्बद्धवुद्धिलेन कार्यता इत्यादिक्षेष आनयति
आनयतः आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्तीत्यादियथदानु-
पूर्वीतः ग्रन्था स्वच्छण्या वा क्षत्यादिविशेष्यकानुकूलतादिसंसर्ग-
कानयना-दिप्रकारकान्ययबोधोऽनुभवविद्धुः तत्तदानुपूर्वीनिश्चयत्वेव
कार्यतावच्छेदते प्रवेश प्रत्येकानुपूर्वीघटकपदयोर्विशेष-विशेषण-
भावभेदात् कार्य-कारणभावदयं बोधं, आनयनं स्ततिरित्यादौः
तु विशेषसामग्रीविरक्षादेव न तादृशग्राम्बद्धोदय इति समाप्तः ।
सन्देशु स्वच्छं सङ्गमयति, ‘नाम-विभक्तौति घटादिपदानुसारा-

स्यरं विना न परस्यरस्य स्वार्थान्वयातुभवजनकत्वं ।

दिपदेत्यर्थः, 'धात्वाख्यातेति आनयादिपद-त्यादिपदेत्यर्थः, 'क्रिया-कारकपदेति त्याद्यवहितपूर्ववर्त्तीनयादिपद-घटादिपदाद्यवहि-तोन्नरवर्त्ततुखारादिपदेत्यर्थः, 'परस्यरं विना परस्यरस्येति परस्य-रस्य परस्यरं विनेति योजना, अव्यवहितपूर्ववर्त्तिलादिसंशर्गेण परस्यरविशेषक-परस्यरप्रकारकोपस्थितिं विनेत्यर्थः, 'न खार्थान्व-यातुभवजनकलमिति न तादाक्यातिरिज्जसम्बन्धेन कर्त्तव्यादिविशेष-क-घटादिप्रकारक-क्षत्यादिविशेषकानयनादिप्रकारकानयनादि-विशेषक-घटकर्त्तव्यादिप्रकारकग्राह्यवोधेऽद्यवहितपूर्ववर्त्तिलादिप्रकार-कर्त्तव्यादिविशेषक-घटादिप्रकारकभेदान्वयवोधेऽद्यवहितोन्नरवर्त्तिलादिप्रकार-कभेदान्वयवोधेऽद्यवहितोन्नरवर्त्तिलादिप्रकार-कभेदान्वयवोधेऽद्यवहितोन्नरवर्त्ततुखारादिपदे त्यादिपदे आनया-दिपदवत्तं वा आकाङ्क्षा, क्षत्यादिविशेषकान-यनादिप्रकारकभेदान्वयवोधेऽद्यवहितपूर्ववर्त्तिलादिप्रकार-कभेदान्वयवोधेऽद्यवहितोन्नरवर्त्ततुखारादिपदे त्यादिपदे आनया-दिपदवत्तं वा आकाङ्क्षा, आनयनादिविशेषक-घटकर्त्तव्यादिप्रकार-कभेदान्वयवोधेऽद्यवहितोन्नरवर्त्ततुखारादिपदे त्यादि-पदाद्यवहितपूर्ववर्त्तीनयादिपदवत्तं त्याद्यवहितपूर्ववर्त्तीनयादि-पदे घटादिपदाद्यवहितोन्नरवर्त्ततुखारादिपदवत्तं वा आका-ङ्क्षेति ग्रेषः । यद्यपि आनयनादिविशेषक-घटकर्त्तव्यादिप्रकारकभे-दान्वयवोधेऽद्यवहितपूर्ववर्त्तिलादिप्रकारकभे-दान्वयवोधेऽद्यवहितोन्नरवर्त्ततुखारादिपदे त्याद्यवहितपूर्ववर्त्तीनयादिपदवत्तस्य अव्यवहि-

तोन्त्रवर्भिंतासमन्वेन त्याद्यवहितपूर्ववर्त्त्यनयादिपदे घटादि-
पदाद्यवहितोन्त्रवर्त्त्यनुखारादिमत्त्वस्य वा कथमाकाङ्क्षालं घटं पटं
कुचाक्षानयतीत्यादौ अवधानेऽपि आनयनादिविशेषक-घटकर्मला-
दिप्रकारकभेदान्यवोधात् । न त्याद्यवधानांशो न समन्वकोट्टौ
निवेशनीयः किन्तु पूर्ववर्त्तिलोन्त्रवर्त्तिलमात्रं समन्व इति वाच्यम् ।
एवमपि आनयति घटमित्यादौ अनुकमेऽपि तादृशभेदान्यवोधे^(१) पूर्वव-
र्त्तिलोन्त्रवर्त्तिलान्यतरसमन्वेनानुखाराद्यवहितपूर्ववर्त्तिघटादिपदे
त्याद्यवहितपूर्ववर्त्त्यनयादिपदवत्त्वस्य पूर्ववर्त्तिलोन्त्रवर्त्तिलान्यत-
रसमन्वेन त्याद्यवहितपूर्ववर्त्त्यनयादिपदेऽनुखाराद्यवहितपूर्व-
वर्त्तिघटादिपदवत्त्वस्य वा आकाङ्क्षालं, तेनानयति घटं घटमान-
यतीत्यादेहभयसैव सङ्कृणः, परन्तु अन्यतरत्वस्य समन्वतावच्छेदक-
लाभुपगमे^(२) कार्यकारणभावद्यन्यं, इतरथा तु कार्यकारणभाव-
चतुष्टयं, कारकपदेत्यस्य आनुखाराद्यवहितपूर्ववर्त्तिघटादिपदे-
त्यर्थः, घट-पटकुशान्वानयतीत्यादौ घटपदाद्यवहितोन्त्रवर्त्तिपटा-
दिपदाद्यवहितोन्त्रवर्त्तिकुशादिपदोन्त्ररत्वसमन्वेन त्याद्यनयादि-
पदे घटादिपदवत्त्वमेवाकाङ्क्षा इत्यादिक्रमेण बोध्यं^(३) इत्यभिप्रायः ।

ननु, नीक्षोघटसैचोधनं घटोरुपमित्यादौ संयोग-खलाधेय-
लादिसमन्वेन घट-धन-रूपादिविशेषकः नीक्ष-चैत्र-घटप्रकारकः

(१) आनयनादिविशेषक-घटकर्मलादिप्रकारकभेदान्यवोधे इत्यर्थः ।

(२) अन्यतरत्वेन सम्बन्धत्वाभ्युपगम इति क० ।

(३) वाच्यमिति ग० ।

कुतो न ग्राष्टवोधः, एवं चैचः पचते तष्ठुसं पचतीत्यादौ कर्त्तव्य-
कर्मलादिसम्बन्धेन पाकादिविशेषकः चैच-तष्ठुसादिप्रकारकः कुतो
न ग्राष्टवोधः, एवं पचति गच्छति चेत्यादौ उपरवर्त्तिलादि-
सम्बन्धेन गमनादिविशेषकः पाकादिप्रकारकः कुतो न ग्राष्टवोधः।
न च नामार्थयोर्नामार्थ-धातुर्थयोर्धातुर्थयोस्य भेदेन परस्परम-
च्यथवोधस्य^(४) अव्युत्पन्नात्मा तच तथा ग्राष्टवोध इति वाच्म्।
गिराकाङ्क्षलभमन्तरेणाव्युत्पत्तेर्निर्वकुमशक्त्यात् आकाङ्क्षायाच एता-
हृग्राष्टवुद्गावनिर्वचनात्। अथ तत्प्रमेयमित्यादावेव ताहृग्रा-
ष्टवोधः प्रसिद्धः तदादिपदेन ताहृशिग्रिष्टोपस्थितिदारा ताहृ-
ग्राष्टवोधजननात् तथाच ताहृग्राष्टवोधं प्रति खजन्ताहृग्रा-
षिग्रिष्टोपस्थितिसम्बन्धेन तदादिपदशानस्य इतुतथा तदभावादेव
गोक्षस्त्वेषु ताहृग्राष्टवोधः। न च तथापि संयोगादिसम्बन्धेन
घटायुहेश्वरो नीक्षादिविधेयकः कुतो न ग्राष्टवोधः ताहृग्रोहेश्व-
रिधेयभावापश्चान्तं प्रति तदादिपदशानस्य इतुतथा तदभावादेव
पदार्थं तु ताहृग्रविषयिताविरक्षादिति वाच्म्। अथ हि त-
संयुक्तादिघट-तदीयधन-तहृतिरूप-तत्कर्त्तव्यक-तत्कर्त्तव्यकपाकाशात्मक-
सम्बन्ध एव घटव्य-धनलादिरूपेण ग्रस्ता ज्ञात्यथा वा विष्णादिवि-
भात्मर्थी यथा नीक्षस्त्वर्ह चैचस्य वाटी पटस्य रूपलं तष्ठुसस्य
ज्ञातिः चैचस्यौदनं इत्यादौ तचैव ताहृग्रोहेश्व-विधेयभावापश्चा
ग्राष्टवुद्धिः प्रसिद्धा, सम्भदायमते तु नीक्षस्य घटः चैचस्य धनं
घटस्य रूपं तष्ठुसं पचति चैचेष पचते इत्यादावपि ताहृग्राष्ट-

(४) परस्परभेदान्वयवोधस्येति ख०, ग०, ।

व्युदिः प्रसिद्धा तत्त्वते च तच षष्ठ्याद्यर्थस्त्र संयोग-खलादेः संसर्ग-
तथा प्रकारतया च भासाभ्युपगमात्, एवस्त्र घटवृत्तिं कर्मलभित्या-
शब्दयोधे घटादिपदे दितौयादिविभक्तिमन्त्रादिकमिव नौसादि-
पदे षष्ठ्यादिविभक्तिमन्त्रमेव तादृशाश्वयबोधे आकाङ्क्षा, खप्रयोज्य-
वृत्तिज्ञानगन्यनौस-घटाशुभयोपस्थितिसम्बन्धेन च तत्त्विश्वयस्ता-
दृशाश्वयबोधे ऐतुलं तेज तादृशविभक्तिमन्त्रज्ञानेऽपि ततो नौस-
घटाशुभयोधः, सम्भायमते च पूर्ववर्त्ति-
लोक्तरवर्त्तिसान्वतरसमभिव्याहारसम्बन्धेन षष्ठ्याद्यनौसादिपदे
घटादिपदवन्मपि तादृशाश्वयबोधे आकाङ्क्षा, खप्रयोज्यवृत्तिज्ञान-
जन्यविग्रेश-विशेषणसंसर्गेऽपस्थितिसम्बन्धेन च तत्त्विश्वयस्त्र हेतुलं, तेज
नौसस्त्र घटः चैवस्त्र धनं इत्यादौ षष्ठ्यादिगा संयोग-खलादेह-प-
स्थितिदशायां समानकाङ्क्षीनत्वादिसम्बन्धेन नौस-चैत्रादेव्य-घट-धनादौ
नाश्वयः समानकाङ्क्षीनत्वादिसंसर्गस्त्र षष्ठ्याद्यशुभयापितत्वात्, इत्यस्त्र
यथा घटः कर्मलभित्यादौ घटमित्याद्याशुपूर्वींविशेषाकाङ्क्षानिश्वय-
रूपविशेषसामयीविरहाहटवृत्तिं कर्मलभित्याद्यश्वयबोधाभावस्त्रथा
नौसोघट इत्यादावपि तत्तदाशुपूर्वींविशेषात्मकाकाङ्क्षानिश्वयरूप-
विशेषसामयीविरहादेव नोहेश्च-विधेयभावापश्चतादृशाश्वयबोध इति
चेत्, तर्हि नौसो घटोऽसि नौसं घटमानयेत्यादौ तादाक्षयसम्बन्धेन
नौसादेव्य-घटादावश्वयो न शात्^(१) घटाशुहेश्चक-नौसादिविधेयक-
श्वयबोधे नौसादिपदे षष्ठ्यादिविभक्तिमन्त्रस्त्र खप्रयोज्यनौस-
घटाशुभयोपस्थितिसम्बन्धेन ऐतुतया तदभावात् प्रकृते घटादेन्न-

(१) घटादावश्वयः अथं श्वादिति ग० ।

परमते नौलोघटोऽस्ति नौलं घटमानयेत्यादौ नामा-
र्थानां कारकाखाच्च न परस्परमन्बयबोधः विशेषखा-

खादिपदोच्चरविभूत्तुपश्चापितत्वात् । सम्भायमते तु उक्तान्वतर-
सम्भवेन विश्वायजननौक्तादिपदे घटादिपदवस्थस्य स्वप्रयुक्तनौक्त-
घटतादाक्षयोपस्थितिसम्भवेनाख्याच्च तादाक्षयसंसर्गस्य नौक्तादिपदो-
च्चरविभूत्तुपश्चापितत्वात् इत्यत आह, ‘परमत इति, ‘नामार्थानां’
प्रथमाविभक्तिसमभिव्याहतगामार्थानां, यथा नौक्तोघटोऽस्तीत्यादौ,
‘कारकाच्चा’ कारकविभूत्तमनामार्थानां, यथा नौलं घटमानये-
त्यादौ, तस्माते कुनो माग्यवस्थादाह, ‘विशेषणाच्चितेति विशेषव-
वाचकनौक्तादिपदोच्चरप्रथमा-दितीयादिविभूत्तर्थस्य संख्याकर्णला-
देरित्यर्थः, ‘अनन्ययादिति प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनौक्तालालाच्चवस्थितेन
सममन्बयप्रसङ्गादित्यर्थः, सुवर्यसंख्याच्चाः स्वसमानपदोपान्तेरसम-
न्वेन स्वसमानपदोपान्तेरविशेषणं यज्ञदग्नवितत्वनियमेन प्रथमा-
र्थसंख्याच्चाः तादाक्षयसम्भवेन घटादिविशेषणतयाच्चितस्य नौक्तादे-
र्विशेषणतया अन्यथासम्भवात्, संख्या-कालायदिरिक्तविभूत्तर्थस्य
स्वेतरसम्भवेन स्वेतरविशेषणं यज्ञदग्नवितत्वनियमेन च द्वितीया-
र्थकर्णलादेस्तादाक्षयसम्भवेन घटादिविशेषणतयाच्चितस्य नौक्तादे-
र्विशेषणतया अन्यथासम्भवादिति भावः । सम्भायमते घटमान-
येत्यादौ कर्णलादेः संसर्गतया प्रकारतया च उभयथा भानाभुपग-
मात् यन्वद्धतापि ‘यदेत्यादिग्ना विभूत्तर्थस्य प्रकारतया संसर्गतया
उभयथा भानस्य वस्त्रमाणलात् स्वसमानपदोपान्तेरसम्भव-स्वेत-

म्बितविभक्त्यर्थानम्बयादिति न विशिष्टवैशिष्ठ्येनाम्बयः
किन्त्यार्थः समाजः। अस्माकन्तु नौल-घटयोरभेदानु-
भवबलादभेद एव संसर्गः विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थः।

रसमन्बयोर्मियमे प्रवेशः। नमु नौल-घटयोः परस्परमन्बये
कर्मलादौ नौलविशिष्टघटविशिष्टप्रत्ययः कथं स्यादित्यत आह,
'इतीति, 'न विशिष्टवैशिष्ठ्येनेति, अतएव एतमते विशिष्टवैशिष्ठ्ये-
माम्बय एव न इत्यर्थः, 'किन्त्यार्थः समाज इति किन्त्यर्थयोर्मौल-
कर्मलयोर्घट-कर्मलयोः समाजः एकस्यासेवानयनादिक्रियायाम्बय-
इत्यर्थः, अर्थयोरयं इत्यर्थं तद्वितप्रत्ययात्, एवम् नौलं घटमानये-
त्यादौ नौलकर्मक-घटकर्मकानयनागुरुलक्षणतिमानित्याकारकोऽम्ब-
यवोधः, नौलो घटोऽस्ति इत्यादौ च एकनौलोऽस्ति एकघटोऽस्ति
इत्यम्बयवोध इति भावः। तत् किमिहैव निर्भरो मादृशामित्यत-
आह, 'अस्माकम्बिति, 'अभेदानुभवस्तात्' अभेदसंसर्गकाम्बयवो-
धस्यानुभवसिद्धत्वात्, 'अभेद एव संसर्ग इति अभेदो नौल-घटयोः
संसर्गमर्यादया भासत एवेत्यर्थः, अभेदातिरिक्तमन्बनेन घटाद्युद्देश्यक-
नौलादिविधेयकग्रान्वद्वुद्दिं प्रत्येव तादृशामुपूर्वींविशेषात्मकाकाङ्क्षा-
निश्चयामां निरुक्तोपस्थितिसम्बन्धेन हेतुत्वात् अन्यथा नौलघट-
मानय नौलोत्पलमित्यादिसमासस्यसे नौलादेरम्बयवोधप्रसङ्ग-
दिति भावः। मन्वेवं प्रथमा-दितीयादिविभक्त्यर्थस्य संस्या-कर्म-
लादेः प्रलृत्यर्थतावच्छेदकनौललावच्छिन्नेन समम्बयवोधः कथं
स्यादित्यत आह, 'विशेषेणेति, 'साधुत्वार्थमिति सावधारणं अभेदा-

अवबोधे आकाङ्क्षासम्पर्थमेवेत्यर्थः, न तु तदर्थस्य नीत्यात्माद्यपि-
क्षेन सममन्ययबोधं इति भावः। अद्यपि विशेषणविभक्तेरभेदात्मय-
बोधे कथमाकाङ्क्षासम्पादकलं। न च नीलेन घटमानयेत्यादौ
अभेदात्मयबोधे आकाङ्क्षाभावाद्विशेष-विशेषवाचकपदयोः समान-
विभक्तिसमभित्यात्माभेदेनात्मयबोधे आकाङ्क्षालाज्ञस्य आकाङ्क्षा-
सम्पादकलमिति वाच्यम्। नीत्यघटः नीत्योत्पत्तमित्यादिसमा-
स्याले सुन्दरं दधि दधीदमित्यादावसमास्याले चाभेदात्मयबोधा-
त्तुपपत्तेः^(१)। न च तच कुप्तविभक्तिस्मरणादेवात्मयबोधं इति वाच्यम्।
तदस्मरणेऽपि अभेदात्मयबोधात् राजपुरुष इत्यादिष्ठीतत्पुरुषादौ
कुप्तविभक्तिस्मरणेनापि समानविभक्तिकलात्तुपपत्तेस्य तच बछाए
कुप्तलात् न तु प्रथमाद्याः, एवं नीत्योत्पत्तस्येत्यादिकर्त्त्वधारयादावपि
कुप्तविभक्तिस्मरणेन समानविभक्तिकलासम्भवः तच तच प्रथमाद्याएव
कुप्तलात् न तु बछाः। न च प्रथमादेकुप्तलेऽपि तत्स्मरणादेव
तत्त्वात्मयबोधं इति वाच्यम्। स्फुटतरात्मभवविरोधात्। अतएव
विद्विभक्तिराहित्यमभेदात्मयबोधे तत्त्वमित्यपि निरस्तः। विद्व-
विभक्तिराहित्यं हि विशेषणवाचकपदे विशेषवाचकपदोक्तरवि-
भक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं, विशेषवाचकपदे विशेषणवाचकपदो-
क्तरविभक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं वा, नादः सुन्दरं दधीत्यादाव-
प्रसिद्धेः प्रतियोगिकोटौ विभक्तप्रवेशे प्रसिद्धिसम्भवेऽपि तद्वाहि-
त्याभावात् स्तोकं पञ्चतीत्यादावभावाच। न दितीयः, दधीदं
नीत्योत्पत्तमित्यादौ अप्रसिद्धेः प्रतियोगिकोटौ विभक्तप्रवेशे प्र-

(१) अभेदात्मयबोधाभावापत्तेरिति ग०।

थदा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवस्तात् विशेष-

चिद्रिमभवेऽपि तद्वाहित्याभावात् स्तोकं पचतीत्यादावभावात् ।
अत एव विशेषणवाचकपदे विशेषवाचकपदोन्नरानुसन्धीयमानवि-
भक्तिभिस्तविभक्तिराहित्यं, विशेषवाचकपदे विशेषणवाचकपदोन्न-
रानुसन्धीयमानविभक्तिभिस्तविभक्तिराहित्यं वा तदित्यपि न, स्तोकं
पचतीत्यादावभावात् सुन्दरं दधि दधीदं नीलोत्पलमित्यादौ लुप्त-
विभक्तिमस्तरतोऽप्यभेदाच्यवोधाच्च, दितीये राजपुरुष इत्यादि-
ष्ठीतपुरुषादौ नीलोत्पलस्येत्यादिकर्मधारये च लुप्तविभक्तिस्तर-
स्तेनायनुपपत्तेष्टेति । तथापि यादृग्यादृग्विशेषण-विशेषवाचक-
नीलघटादिपदसमभिव्याहारात् नील-घटाद्योरभेदाच्यवोधोऽनु-
भवचिद्रुप्तादृग्य-तादृग्नील-घटादिपदसमभिव्याहार एव नील-घटा-
द्योरभेदाच्यवोधे आकाङ्क्षा, समभिव्याहारस्य कचिदव्यवहितपूर्वद-
र्जित्यं, कचिदव्यवहितान्नरवर्जित्यं, कचितपूर्ववर्जितस्तप्यदपूर्ववर्जि-
त्यादिकं, कचिदुप्तरवर्जितस्तप्यदोन्नरवर्जित्यादिकं इति करेण बोधं,
तस्मिन्द्युष्यस्य च खविशिष्टनीलघटाद्यभेदाच्यवबुद्धित्वावच्छिष्टं प्रति-
ैतुमिति न परस्परं अभिचारः, तादृग्यसमभिव्याहारमध्ये च
समानविभक्तिकयोः समभिव्याहारोऽपि प्रविष्ट इति विशेषणविभक्ति-
क्तेराकाङ्क्षाग्रस्यादकलं युक्तमिति थ्येयं ।

प्रकार्यवत्तावच्छेदकावच्छिक्षाप्तिलार्थबोधकले सम्भवति तत्प-
रित्यागस्तानौचित्यादाह, ‘यदेति, ‘अभेदानुभवस्तादिति, अभेदस्य
संसर्गतया प्रकारतया चोभयथानुभवखीकारात् इत्यर्थः, ‘विशेषण-

खान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वं अतो विशेषण-विशेष्यभा-
वानुभावकत्वं तत्पदयोः, न परस्परं विना । द्वार-
मित्यधाहारं विना प्रतियोग्यसाभात् न स्वार्थ-

न्तितेति, विशेष-विशेषणवाचकपदोन्नरप्रथमा-द्वितीयादेरित्यर्थः, ‘विशेषण-विशेष्यभावेति परस्परं विशेष-विशेषणभावेन खार्थताव-
च्छेदकावच्छज्ञानुभवजनकत्वमित्यर्थः, ‘तत्पदयोरित्यनन्नरं छेदः
विशेषणवाचकपद-तदुन्नरविभक्त्योरित्यर्थः, ‘न परस्परं विनेति
न खार्थतावच्छेदकावच्छज्ञयोः परस्परं विशेष-विशेषणभावं वि-
नानुभवजनकत्वमित्यर्थः, इत्यस्य नौज्जघट इत्यादावेकलवज्ञौस्त्रवान्
तादृश्नौसाभेदवांश्च(१) । एको घट इत्यन्वयबोध इति भावः ।
ननु इत्यादिविशेषकानुकूलालादिसंसर्गकानयनादिप्रकारकग्राव्य-
बोधं प्रत्यानयनादिपदे त्यादिपदवच्छैवाकाङ्क्षान्वे केवलं द्वार-
मित्युक्तावपि आनयनकृत्यादिरूपार्थाधाहारात् द्वारकर्त्तकानयना-
तुकूलालात्मान् इत्यन्वयबोधः कथं चाद्घटः कर्त्तव्यमित्यादाविव
यावद्विशेषणामयीविरहादित्यत आह, ‘द्वारमित्यतेति, ‘अधा-
हारं विनेति आनयतीत्यादिपदाधाहारं विना, ‘न खार्थति न
द्वारकर्त्तकानयनात्मालात्मान् इत्यन्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः, अच
हेतुमाह, ‘प्रतियोग्यसाभादिति, कारणीभूतान्वयप्रतियोग्युपस्थिते-
रभावादित्यर्थः, दृश्या पदञ्चपदार्थोपस्थितेः ग्राव्यबुद्धौ हेतुला-
दिति भावः । ननु खर्गकामो यजेतेत्यादौ खर्गकामस्य कार्योद्याग-

(१) एकलवज्ञौसाभेदवांश्चेति ख० ।

न्यानुभावकत्वं, विश्वजिता यजेतेत्यच ममेदं कार्यमिति प्रवर्त्तकतात्पर्यविषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा ।

यदा कर्तुरिवाधिकारिणोऽपि आक्षेपादेव साभ-

इति प्रतीतेः स्वर्गकामस्य यजेतेत्यादौ च तदप्रतीतेश्च विभुपस्थाप्यकार्यलेन सह स्वर्गकामात्म्ये स्वर्गकामादिपदे स्यादिपदवत्तमेव आकाङ्क्षा वाच्या तथाच विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकामरूपार्थाद्याहारात् कथं तादृशात्म्यबोधः आकाङ्क्षाविरहादित्यत आह, ‘विश्वजितेति, ‘ममेदमिति स्वर्गकामस्येदं कृतिसाधमित्याकारकमित्यर्थः, ‘प्रवर्त्तकेति, प्रवर्त्तकतात्पर्यविषयीभूतं ज्ञानमित्यर्थः, ‘नाधिकारिणं विनेति, प्रथमान्तस्वर्गकामपदाधाहारं विनेत्यर्थः, ‘तदाकाङ्क्षेति, तचाकाङ्क्षाज्ञानमित्यर्थः, अस्येवेति शेषः । ‘कर्तुरिवेति यत्र पचतीतिपदमात्रं प्रयुक्तं न तु चेच इत्यादि तत्र यथा पाक-कृत्योरन्वयबोधानन्तरमनुमानाचैत्रादिकर्वविश्वकामयबोधस्येत्यर्थः, ‘अधिकारिणोऽपि’ विश्वजितेत्यादौ स्वर्गकामस्यापि, ‘आक्षेपादेव’ अनुमानादेव, अनुमानं व्याप्तिज्ञानं, तेन ‘किञ्चानुमानिक इति यन्यस्य न पौमस्त्वं, ‘साभः’ विश्वर्थकार्यलेऽन्वयबोधः, ‘तदन्वयः’ विश्वर्थकार्यले तदन्वयः, ‘आनुमानिकः’ अनुमितिरूपः, यदा ‘साभः’ उपस्थितिः । ननु स्वर्गकामस्यानुमानत उपस्थितावपि कार्यलेन सह तदन्वयः गम्भप्रतिपाद्य एवेति स दोषस्तदवस्थ-

इति तदन्वयो न शब्दः किन्त्वानुभाविकः, गौण-
सांख्यिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापितस्याध्या-

इत्यत आह, ‘इति तदन्वय इति खर्गकामस्याचेपाण्डाभेदपि पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् तदन्वयः शब्द इत्यर्थः, तथाच तचा-
काङ्क्षाविरहेऽपि न चतिः इति भावः। ननु चक्रे तिक्षकं गङ्गार्थां
घोष इत्यादौ सप्तम्यार्थधेयत्वविशेषक-निरूपितलसंशर्गक-सुख-
तीरादिगौण-सांख्यिकार्थप्रकारकाम्ययवोधं प्रति चक्र-गङ्गादिपदे
सप्तम्यादिविभक्तिमन्त्रमाकाङ्क्षा तचोक्तसञ्ज्ञमस्यात् गौण-सांख्यिक-
पदविषयकज्ञानयोर्गौण-सांख्यिकपदोपस्थापितार्थविषयकशास्त्रात्
भवं प्रत्यजनकत्वेन सप्तम्यादिविभक्तिप्रकारक-चक्र-गङ्गादिपदविशे-
षकज्ञानाभावस्य तादृशाम्यवुद्धभावाप्रयोजकत्वात् कारणाभावस्यैव
कार्यभावप्रयोजकत्वादित्यत आह, ‘गौण-सांख्यिकयोरिति, गौण-
सांख्यिकपदज्ञानयोरित्यर्थः, साहृस्यात्मकशक्त्यस्मन्वो गौणी
ष्टुप्तिः तदितरस्मन्वो सच्चाणा, ‘अननुभावकत्वपक्षे’ अनुभावक-
त्वाभावपक्षेऽपि, ‘तदुपस्थापितस्य नानुभावकत्वं’ तदुपस्थापितस्यानु-
भवविषयत्वाभावः, तदुपस्थापितविषयकानुभवाभाव इति यावत्,
‘ततरपदं विनेति चक्र-गङ्गादिगौण-सांख्यिकपदविशेषक-सप्तम्या-
दिरूपेतरपदप्रकारकोपस्थितिरेकप्रयुक्त इत्यर्थः, गौण-सांख-
यिकयोरननुभावकत्वादिनापि सुख-तीरादिगौण-सांख्यिकार्थ-
प्रकारक-निरूपितलादिसंशर्गकाधेयत्वविशेषकशास्त्रानुभवं प्रति चक्र-
गङ्गादिपदे सप्तम्यादिविभक्तिमन्त्ररूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य इतुत्वा-

हृतस्येवेतरपदं विना^(१) नानुभावकत्वं । घटः कर्मत्वं

भ्युपगमात् चन्द्रनिष्ठलं गङ्गानिष्ठलं इत्यादौ तादृशान्वयबोधाभावात् । न चेवं गौण-साच्चणिकयोर्नानुभावकलभित्यस्य कोऽर्थं इति वाच्यं । ग्राव्यातुभवं प्रति पदज्ञानस्य कार्य्य-कारणभावो न तावद्भूतिसम्बन्धेन तप्रकारकपदज्ञानलेन तच्छास्त्रवुद्दिलेन, सुनेः ग्रन्ति-सच्चणान्यतरहृष्टपतथा तेन रूपेण हेतुले गौरवादपि तु सच्चणामपेक्ष्य शक्तेलंघुतथा ग्रन्तिसम्बन्धेन तदव्ययप्रतियोगिप्रकारकपदज्ञानलेन कारणता तच्छास्त्रवुद्दिलेन कार्य्यता गङ्गायां घोष इत्यादावपि ग्रन्तिसम्बन्धेन तौरात्म्यप्रतियोगिप्रकारकपदज्ञानमस्येव आधेयत्वस्य तौरात्म्यप्रतियोगितथा ग्रन्तिसम्बन्धेनाधेयत्वप्रकारक-सप्तमीविभक्तिज्ञानस्यैव तथात्वादतो गौणौ सच्चणाटत्तिर्णं पदज्ञाननिष्ठग्राव्यबोधकारंणतायाः सांसर्गिकविषयतासम्बन्धेनावच्छेदिके-त्येव तदर्थत्वात्, न तु गौण-साच्चणिकपदविषयकज्ञानस्य न तेनापि रूपेण ग्राव्यानुभवहेतुलमिति तदर्थः, तौरादिग्रन्तिमत्त्वेन भ्रमा-त्मक-गङ्गादिपदज्ञानस्य तेनापि हेतुलाभ्युपगमादिति भावः । अच^(१) समुचितं दृष्टान्तमाह, ‘अथाहतस्येवेति, ग्रन्तुपस्थापितस्य प्रवाहा-देरिवेत्यर्थः, यथा ग्रन्तुपस्थापितप्रवाहादिविषयकानुभवाभावो गङ्गादिपदविशेषकसप्तम्यादिरूपेतरपदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तस्यासच्चणोपस्थापिततौरादिविषयकानुभवाभावोऽपीत्यर्थः । ननु कर्म-

(१) तदुपस्थापितस्यार्थस्याधाहृतस्येवेतरपदं विनेति ख० । तदुपस्था-पितस्याधाहृतपदस्येवेतरपदं विनेति क० । (१) अत्रापीति ख० ।

ज्ञानयनं कृतिरित्यादौ अभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्य-
त्वात् तत्तत्पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तपदार्थस्वरूपशानन्व
पदान्तरं विनैव। घटमानयतीत्यचेव भ्रमेण तथा-
न्वयतात्पर्येऽपि क्रिया-कारकभावेन नान्वयः, नाम-

लादिविशेषकाधेयवादिभेदसंसर्गक-घटादिप्रकारकान्वयबुद्धिं प्रत्येव
घटमित्यादानुपूर्वींविशेषस्थाकाङ्क्षालात् घटः कर्मलमित्यादौ तादृ-
ग्ग्राव्यबुद्धिर्माऽस्तु अभेदसंसर्गेण स कुतो नान्वयबोध इत्यत आह,
'घटः कर्मलमिति, 'अवोग्यतात्' योग्यताज्ञानविरहात्, योग्यता-
भ्रमदग्गायान्तु भवत्येवेति भावः। ननु यदि तच न योग्यता तदा
तत्पदार्थोपस्थितिरेव कुत इत्यत आह, 'तत्तदिति, 'पदान्तरं
विनैवेति, का तु कथा योग्यताया इत्यर्थः^(१)। ननु आधेयवादि-
संसर्गक-कर्मलादिविशेषक-घटादिप्रकारकग्राव्यबोधे घटमित्यादा-
नुपूर्वींविशेषस्थैवाकाङ्क्षाले घटः कर्मलमित्यादावपि कदाचित्ता-
दृग्गान्वयबोधे तात्पर्यदग्गायां तादृग्गान्वयबोधो दृश्यते स कथं
स्थादित्यत आह, 'घटमिति, 'भ्रमेणेति अयथार्थेनेत्यर्थः, अभेदे-
ष्टतीया, तथाचायथार्थतथान्वयतात्पर्येऽपौत्यर्थः, तदाक्षात् तथा-
न्वयबोधानुत्पत्त्या तदिक्षाया अयथार्थलमिति भावः। 'क्रियेति
घटकर्मकान्वयनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधस्य कदापि नेत्यर्थः, अन-
हेतुमाह, 'नामेति, यत इत्यादिः, 'नान्वयबोधे' अभेदातिरिक्त-

(१) घटादिपदे अनुसारादिपदं विनैवेत्यर्थः, योग्यतायाः का कथा योग्य-
तायस्त्वे पदार्थोपस्थितिः सुतरां भविष्यतीति भावः।

विभक्ति-धात्वाख्यात-क्रिया-कारकपदानां अन्वयबोधे
तान्येव पदानि समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्त-
राणि । अग्निः करणत्वं ओदनः कर्मता पाकः हृतिः
इष्टसाधनता इत्यादिपदेभ्यः अग्निर्नीदनं पचेतेत्येव
अन्वयाबोधात्, अग्निकरणकौदनकर्मकपाकविषयक-
कृतिरिष्टसाधनं इति तु वाक्यं न पदं, अतएव द्वार-

समन्वेन खार्थान्वयबोधे, ‘तान्येव पदानि’ नामादिपदसमभिव्याहृत-
विभक्तादिरूपाण्येव पदानि, ‘समर्थानि’ खरूपयोग्यानि । नवच किं
प्रमाणं इत्यत आह, ‘अग्निरिति, ‘हृतिरिष्टसाधनतेति, हृतीष्ट-
साधनत्वं विधर्थः इत्येकदेशिभास्ताभिप्रायेणेदं । ननु नाम-विभक्ता-
धर्थानामभेदातिरिक्तसमन्वेनान्वयबोधे नामादिपदसमभिव्याहृत-
विभक्तादेरेव खरूपयोग्यलेऽग्निकरणकौदनकर्मकेत्यादावग्निनौदमं
पचेत्येवान्वयबोधः कथं खादित्यत आह, ‘अग्निकरणकेति, ‘इति
तु वाक्यमिति इति च वाक्यमित्यर्थः, ‘न पदं’ न ताङ्गार्थप्रत्या-
यक्तं, अग्निनौदमं पचेदित्यच हि अग्निर्निष्टतासमन्वेन विशेषणतया
द्वतीयार्थकरणलेऽन्वेति, करणत्वं निरूपकतासमन्वेन विशेषणतया
पाके, कार्यत्वस्थ(१) द्वतीयार्थले अग्निर्निरूपितत्वसमन्वेन विशेषणतया
द्वतीयार्थकार्यले,(२) तत्त्वात्रथतासमन्वेन विशेषणतया पाके, एवमोदनं
निष्टतासमन्वेन विशेषणतया द्वितीयार्थं कर्मले, कर्मलत्वं निरू-

(१) जन्यत्वस्तेति ख० ।

(२) द्वतीयार्थजन्यत्वं इति ख० ।

मित्यच पिधेहि पदाध्याहारः, क्रिया पदार्थस्यान्यत उप-
पकता समन्वेन विशेषणतया पाके, पाकस्य विषयिता समन्वेन विशे-
षणतया विश्वर्थक्तौ, तादृशपाकविषयकक्तौ च विधेरर्थाक्तरभि-
हुसाधनस्य माश्रयता समन्वेन विशेषणतया इत्येति, अग्निकरणस्यैत्यादौ
च अग्निपदस्याग्निनिष्ठे स्त्राचणा, करणपदस्य करणतानिष्ठपके स्त्राचणा,
तदेकदेशे करणतायाज्ञाग्निनिष्ठस्याभेदेनान्वयः, तादृशकरणता-
निष्ठपकस्य तु स्त्राचणतया पाकपदार्थस्य पाकनिष्ठपितस्यैकदेशे पाके-
इभेदेनान्वयः, एवमोदनपदं ओदननिष्ठपरं, कर्मपदं कर्मतानिष्ठपके
स्त्राचणिकं, तदेकदेशे कर्मतायाज्ञ ओदननिष्ठस्याभेदेनान्वयः, तादृ-
शकर्मतानिष्ठपकस्य स्त्राचणतया पाकपदार्थस्य पाकनिष्ठपितस्य एकदेशे
पाकेइभेदेनान्वयः, तादृशनिष्ठपितस्य^(१) तु स्त्राचणतया विषयपदार्थस्य
विषयिता श्रवस्यैकदेशे विषयिता यामभेदेनान्वयः, विषयिता श्रवस्य तु
ज्ञातावभेदेनान्वयः, इष्टपदस्य इष्टनिष्ठपितपरं तस्य च साधनपदार्थक-
देशे साधनतायामभेदेनान्वयः, साधनस्य ज्ञात्यादावभेदेनान्वयः, अभे-
दसमन्वेन एकदेशान्वयास्त्रहिष्णुतायाज्ञ विषयपदस्यैवाग्निनिष्ठकर-
णतानिष्ठपकौदननिष्ठकर्मतानिष्ठपकपाकविषयिणि स्त्राचणा, अन्यत्
सर्वं तात्पर्यगाहकं, तादृशविषयिणि ज्ञतेरभेदेनान्वयः, इष्टपदमपि
तात्पर्यगाहकं, साधनपदस्यैषसाधनपरं, तस्य च ज्ञातावभेदेनान्वयः
इति भावः। 'अतएवेति यतो नाम-धात्वाख्यातादिभिर्यादृशान्वय-
बोधो जन्यते तादृशान्वयबोधे तात्प्रव पदानि समर्थानि न तु
पदान्नराणीत्यर्थः, 'क्रिया पदार्थस्यैति धात्वर्थस्यापिधानस्यैत्यर्थः,

(१) पाकपदार्थस्य पाकनिष्ठपितस्यैति ख०।

स्थितौ अपि कारकानन्धयात् असामर्थ्यच्च स्वभावात् ।
अनासन्नमपि आसन्नतादशायां आसन्नत्वभ्रमेण वा
अन्धयबोधसमर्थमेव । वक्षिना सिद्धतौत्यच्च क्रि-
या-कारकपदयोरन्धयबोधे सामर्थ्येऽपि अयोग्यताज्ञानं

‘अन्धतः’ धार्तु विना, ‘कारकेति कर्मलान्धयासमवादित्यर्थः । ननु पदलाविग्रेषेऽपि किञ्चिदेव स्त्रूपयोग्यं किञ्चित्तेत्यच किं निया-
मकमित्यत आह, ‘असामर्थ्येति, स्त्रूपायोग्यत्वस्त्रूपयोग्यतावच्छेदक-
धर्मविरहात् । नन्देवमनासन्नस्यापि स्त्रूपायोग्यलादेव ग्राव्यबो-
धाजनकलोपपत्तेः किमासन्तेः पृथक्केतुलेनेत्यत आह, ‘अनासन्न-
मपौति व्यञ्जितोऽवरितमपौत्यर्थः, ‘आसन्नतादशायां’ अव्यवधाने-
नान्धयप्रतियोग्यपस्थितिदशायां, इदम्भान्धयप्रतियोग्यपस्थित्यव्यव-
धानस्य स्त्रूपसतोऽतुलपत्ते, तज्ज्ञानस्य ऐतुलपत्ते लाह, ‘आस-
न्नत्वभ्रमेण वेति, ‘अन्धयबोधसमर्थमेवेति अन्धयबोधोपधायकमेवे-
त्यर्थः, तथाच तस्य स्त्रूपायोग्यत्वे ततः कदापि फलोपधानं न
स्थादिति भावः । ननु नाम-विभक्ति-धालाख्यात-क्रिया-कारकप-
दार्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्धयबोधे नामादिसमभिव्याहृतविभ-
क्त्वादीनां स्त्रूपयोग्यत्वे वक्षिना सिद्धतौत्यच्च कुतो न तादृग्नान्ध-
यबोध इत्यत आह, ‘वक्षिनेति, ‘सामर्थ्येऽपि’ स्त्रूपयोग्यत्वेऽपि,
‘अयोग्यताज्ञानं’ अयोग्यतानिश्चयः, ‘अतएव’ अयोग्येऽपि स्त्रूपयो-
ग्यत्वसत्त्वादेव । ननु योग्यताभ्रमदशायां स्त्रूपयोग्यताभ्रमादेवान्धय-

प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याप्यग्रेमणिरिव । अतएव योग्यताभमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः । नहि स्वभावतोऽसमर्थ आरोपितसामर्थ्यं वा दृष्टिं पश्चति वेति, प्रकृते तु पदार्थस्वरूपप्रज्ञानं न त्वन्वय-भमेऽपि । पुरुषपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुच्छेण समं स्वार्थान्वयानुभावकत्वं दृति न तदाकाङ्क्षा ।

बोध इत्यत आह, ‘न हीति, ‘स्वभावतोऽसमर्थ’ वस्तुगत्या अज-नकं, ‘आरोपितसामर्थ्यं’ आरोपितजनकताकं । नतु घटः कर्षल-मित्यादेः स्वरूपयोग्यले तच ग्राह्यप्रमाणत्पादेऽपि क्वचिच्छास्त्रभमो जायत एव स कथं स्थादित्यत आह, ‘प्रकृते लिति, घटः कर्ष-लमित्यादावित्यर्थः । नन्देवमजनितान्वयबोधजनकत्वस्य आकाङ्क्षाल-विरक्षादयमेतीत्यादौ राज-पुरुषयोरन्वयबोधानन्नरं द्वितीयच्छेष्ये राज-पुरुषयोरन्वयबोधस्याजनितत्वादनुभितौ चिद्देविरिव समानाकारक-ग्राह्यबोधस्य प्रतिबन्धकताया अपि तच वक्तुमग्रक्षत्वादित्यत आह, ‘पुरुषपदं विनापीति पुरुषविशेष्यकराजप्रकारकान्वयवुद्घानन्नकत्वे-ऽपीत्यर्थः, ‘स्वार्थान्वयानुभावकलं’ अनितस्वार्थानुभावकत्वं, ‘न तंदा-काङ्क्षेति न तत्राकाङ्क्षेत्यर्थः, राज-पुरुषयोरन्वयबोधजनिकेति ग्रेषः । तत्पदजन्यग्राह्यबोधे तत्पदजन्यग्राह्यबोधसामान्यस्येव प्रतिबन्धक-भादिति भावः ।

यदा चयाणां स्मरणेऽजनितान्वयबोधदशायां पुरु-
षान्वये तात्पर्याभावात् नान्वयबोध इत्यग्रेऽपि तथा ।
न च पुचस्योत्त्विताकाङ्क्षात् तेनैवान्वयबोध इति
वाच्यं । तात्पर्यवशात् पुरुषेणैव^(१) प्रथममन्वयबोधात् ।
अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सति अजनिततात्पर्यविष-

क्षेवं राज-पुचयोरन्वयबोधोन्नरं तात्पर्यभ्रमेऽपि राज-पुरु-
षयोरन्वयबोधो न स्यात् प्रतिबन्धकसत्त्वादित्यरुचेराह, ‘यदेति;
‘चयाणां’ राज-पुच-पुरुषेतत् चयाणां, ‘अजनितेति पुचेण सम-
मजनितान्वयबोधदशायामित्यर्थः, ‘तात्पर्याभावात्’ तात्पर्यनिश्चया-
भावादेव, ‘अग्रेऽपि’ पुचेण सममन्वयबोधे जनितेऽपि, ‘तथा’ पुरु-
षान्वये तात्पर्यनिश्चयाभावादेव नान्वयबोधः, तात्पर्यनिश्चयसत्त्वे
भवत्येवेति भावः । ननु पुचेण सममजनितान्वयबोधदशायां प्रथमं
पुरुषेण सममन्वयधीर्न भवति किन्तु पुचेणैव तच पुचस्योत्त्विताका-
ङ्क्षात्मेव वीजं न तु तात्पर्यज्ञान-तद्विरहौ निवन्धने इत्याग्रह्णते,
‘न देति, ‘उत्त्विताकाङ्क्षात्’ समन्विकल्पात्, समन्विकल्प-
समन्धुपस्थितिनियतोपस्थितिकलं, भवति हि स्वजन्यपुंख्लादिरूपं
पुचलादिकं राजादिघटितमिति भावः^(२) । ‘तात्पर्यवशात्’ ता-
त्पर्यज्ञानवशात्, ‘पुरुषेणैवेति’ क्वचिदित्यादिः, क्वचित्तथैव पाठः;
तथाचोत्त्विताकाङ्क्षा व्यभिचारिणीति भावः । ‘अत एवेति चतु-
र्थनान्तर्षिः, अथमेतौत्यादौ राज-पुचयोरन्वयबोधानन्तरं राज-

(१) क्वचित् पुरुषेणैवेति क० ।

(२) राजादिघटितमित्यर्थः ।

यान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रहृति-प्रत्ययाभ्य-

पुरुषयोरन्वयबोधवारणायैवेत्यर्थः, अन्वयबोधसमर्थते सतीति तद्विशेषक-तत्प्रकारक-तत्संसर्गकान्वयवुद्दिजनकले सतीत्यर्थः, ‘आकाङ्क्षा’ तद्विशेषक-तत्प्रकारक-तत्संसर्गकान्वयबोधे आकाङ्क्षा, अच सत्यन्तेन घटः कर्म्मत्वमित्यादिनिरासः, अनकतावच्छेदकन्तु तत्तदात्मपूर्वीं विशेषविशिष्टत्वमेव, ‘अजनितेत्यादिना राजपुच्चान्वयवुद्दिमाचतात्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ राज-पुच्चयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधनिरासः, राजपुच्चान्वयबोधमाचतात्पर्यके अवस्तीत्यादौ तात्पर्यव्यवमेण राज-पुरुषयोरन्वयबोधे जातेऽपि राज-पुच्चयोरन्वयबोधे आकाङ्क्षासम्यादनाय तात्पर्यविषयेत्यन्वयबोधविशेषणं । न चैवमस्माद्वाज-पुच्चयोरन्वयवुद्धिः राज-पुरुषयोरन्वयवुद्धिः भवतीच्छयोच्चरितेऽयमेतीत्यादौ तात्पर्यग्रहपौर्वापर्यकमेण राज-पुच्चयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधेऽपि आकाङ्क्षा न खात्, एवं घटमानयेत्यादौ वक्तुः क्रमिकशास्त्रबोधद्वयेच्छायामपि शास्त्रबोधद्वये आकाङ्क्षा न खादिति वाच्यं । ‘अजनितेत्यादिना तत्कालीन-तत्पुरुषीय-खजनितापर्वाप्तयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयतावच्छेदकलस विवक्षितत्वात् तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वयोः खजनित-खविशेषणत्वात्कालीनत्वे पुरुषान्तरे वा तादृशशास्त्रबोधजननेऽपि न ज्ञतिः, तत्कालपदं फल्जीभूतशास्त्रबोधाच्छवद्वितपूर्वचणपरं । न चैव तादृशस्मूहालालनतात्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ राज-पुच्चयोरन्वयबोधोन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधसमये राज-पुच्चयोरपि पुनरन्वय-

बोधापत्तिरिति वाच्यं । खण्डवाक्यार्थबोधोन्नरं खण्डवाक्यार्थ-
घटितमहावाक्यार्थबोधवदिष्टलात्, तात्पर्यविषयत्वस्त्र वकु-तदितर-
साधारणप्रकृतपदजन्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वं तेन शुकादिवाक्याख्यले
भगवन्नात्पर्यामादायाकाङ्क्षासौख्यं । न चेवं राजपुत्रान्वयबुद्धि-
माचतात्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्नरमपि राज-
पुरुषयोरन्वयबोधे आकाङ्क्षापत्तिः भगवन्नात्पर्याम्य राज-पुरुषान्वय-
बोधेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं । तदाक्येन राज-पुरुषयोरन्वयबोधे-
धाजन्नन्नदायजन्यत्वप्रकारकभगवदिच्छाया राजपुरुषान्वयबोधे
विरहात् भगवदिच्छाया अयथार्थत्वाभावनियमात् । न च तेनैव
वाक्येन पुरुषान्नरस्य कालान्नरे तस्मैव वा पुरुषस्य राजपुरुषा-
न्वयबोधजन्नन्नात् तदाक्यजन्यत्वप्रकारकभगवदिच्छाया अपि राज-
पुरुषान्वयबोधे सम्भव इति वाच्यं । यच तस्मादेव वाक्यात् पुरुषा-
न्वय कालान्नरे तस्मैव वा पुरुषस्य राज-पुरुषयोरन्वयबोधस्तुच
राज-पुत्रयोरन्वयबोधेऽन्नरमपि राज-पुरुषान्वयबोधे आकाङ्क्षान-
मन्वयस्य इष्टलात्, राज-पुरुषयोरन्वयबोधाभावस्त्र सतोऽपि राज-
पुरुषान्वयबोधे भगवन्नात्पर्याम्य तदामौं ज्ञानाभावेन तात्पर्यघटि-
ताकाङ्क्षानविरहादथ वा तस्मादाक्यादिदानीमेतस्य पुरुषस्य
तदिगेव्यक-एतत्प्रकारकान्वयबुद्धिर्भवत्वित्याकारं तत्कालीनस्त-
तपुरुषीयत्वप्रकारकं तात्पर्यमन्त्र घटकमिति नोक्तदोषः । न च
तथापि यच वकुः राजपुत्रान्वयबुद्धिमात्रे तात्पर्यं ओतुरुदासीन-
पुरुषान्नरस्य वा, राजपुरुषान्वयबोधेऽपि तात्पर्यं तच राजपुत्रा-
न्वयबोधानन्नरमपि राजपुरुषान्वयबोधे आकाङ्क्षापत्तिरिति वाच्यं ।

**मन्यथबोधे जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत् क्रिया-कारक-
पदयोरजनितान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षा ।**

इष्टत्वात् तदानीं ओतुरुदाषीनपुरुषस्स वा राजपुरुषान्वये
तात्पर्यमादाय निरुक्ताकाङ्क्षानसन्चे ग्राब्दबोधस्याप्यभ्युपगमात् ।
वस्तुतस्तु वकृतात्पर्यमेवाच घटकं शुकादिवाक्यस्सले च तात्पर्य-
घटिताकाङ्क्षानभमाच्छाब्दबोधः विशेषदर्शिनान्तु ततः ग्राब्दबोधे
मानाभावात् अन्यथा तात्पर्यज्ञानसेव कुतः ग्राब्दधीष्ठेतुर्वकृतात्पर्य-
ज्ञानस्स ग्राब्दधीष्ठेतुले शुकादिवाक्यस्सले अभिचारात् वकृ-तदि-
तरसाधारणतात्पर्यज्ञानस्स इतुले च ओतुरुदाषीनपुरुषस्स वा
तात्पर्यज्ञानमादायातिप्रसङ्गात् । न चैवं घटः कर्मलभित्यादा-
वपि सत्यमन्तदशभमाद्बघटवृत्तिः कर्मलभित्याद्यन्ययबोधापत्तिरिति
वाच्यं । घटः कर्मलभित्याद्यानुपूर्वां घटवृत्तिकर्मलभित्याद्यन्ययदु-
द्धिजनकताङ्कानामात्मकविपरौत्पत्तिमतस्तोऽपि तादृशग्राब्दबो-
धस्येष्टत्वात् इति भावः । मनु घटमानयेत्यादिवाक्यं कदाचिद्घट-
वस्त्रर्थालभित्यवान्नरवाक्यार्थज्ञानं जनयित्वापि घटकर्मकानयनानु-
कूलज्ञातिमानित्यन्ययबोधं जनयति तत्केचिच्चुमते कथं स्थात् अज-
नितान्ययबोधकलहृपाकाङ्क्षाविरहादित्यत आह, ‘प्रकृतीति, ‘अन्यय-
बोधे’ अवान्नरवाक्यार्थबोधे, ‘वाक्यैकेति एकवाक्यतापञ्चवाक्यदय-
वदित्यर्थः, ‘क्रिया-कारकपदयोरिति ‘अन्ययबोध इत्यनेनान्ययः,
‘अजनितेति तात्पर्यविषयेति शेषः, स्वजनितापर्याप्तिघटकर्मकान-
यगात्पूरुषज्ञातिमानित्याकारकबोधलहृपयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयता-

मव्यास्तु^(१) पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितिः घटः

वच्छेदककल्पणाकाङ्क्षेवेत्यर्थः, अत्र केचिदित्यसरसोऽक्षयं, तद्वौजन्तु स्वजनितापर्याप्तयस्तिक्षिप्तात्पर्यविषयतावच्छेदकलांश्चान्मस्य ग्राब्दधीरेतुले मानाभावः राजपुचान्ययुद्धिमात्रतात्पर्यवेद्यमेतीत्यादौ राज-पुचयोरन्यथबोधामक्तरं राज-पुरुषयोरन्यथबोधाभावस्य तात्पर्यज्ञानाभावादेव सम्भवात् अन्यथा तदंश्चान्मस्य ऐतुलपचेऽपि राज-पुचान्ययुद्धुत्पत्तिसमये राजपुरुषान्ययबोधस्य दुर्बारलात् विनश्यदवस्थातदुश्चानमादाय राज-पुचयोरन्यथबोधामक्तरमपि राज-पुरुषयोरन्यथबोधस्य दुर्बारलात् । न च तदंश्चान्मस्यादेतुलेऽपि घटमानयेत्यादौ समानाकारधारावाहिक-शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । धारावाहिकप्रत्यक्षवद्वारारावाहिक-शाब्दबोधस्यापौष्टिकात् । अस्तु वा अनुमितौ समानाकारमिहेत्वं शाब्दबोधेऽपि क्रमिकशाब्दबोधद्येष्वाविरहिणिष्ठशाब्दधियोविरोधित्वं लाघवात् अन्यथा तदंश्चान्मस्य ऐतुलपचेऽपि विनश्यदवस्थतदंश्चानमादाय क्रमिकशाब्दबोधद्यस्य दुर्बारलात् । किञ्च जनितान्ययबोधकलज्ञानसचेऽपि स्रोकादौ पुनरतुसन्धानेनाभ्यास-कामशान्ययबोधर्गमात्तदनुसन्धानजन्यशाब्दबोधे तत्तदगुसन्धान-निष्ठाजनितान्ययबोधकलज्ञानं कारणं वाच्यं^(२) इति महद्गौरव-

(१) नवीनात्पत्तिः क० ।

(२) तत्तदगुसन्धानगिष्ठाजनितान्ययबोधकलज्ञानमेव कारणमिति क० ।

कर्मत्वं आनयनं कृतिरित्येवम्बिधपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्वा आसन्ति रन्वयबोधाङ्गमित्यासन्यभावादेव-म्बिधशब्दान्वयबोधः त्वयाप्येवम्बिधपदार्थोपस्थिते-

मित्यपि बोधं^(१)। ‘पदविशेषेति घटमानयेत्यादातुपूर्वींविशेषघट-कोभृततस्तद्घटपदान्यदादिजन्यघट-कर्मलाद्युपस्थितिरित्यर्थः। न च वस्त्रमनुगमवाङ्गस्यं कारणतावच्छेदकगौरवं पुनरधिकं साघवाद्-घटमानयेत्यादातुपूर्वींविशेषज्ञानस्यैव हेतुलौचित्यात्। न च तत्पद-जन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वस्यावश्यकलाद्वगौरवमिति वाच्यं। घटं कलशमित्यादिप्रत्येकातुपूर्वींघटकतत्त्वपदव्यक्तिभेदेन कार्य-कारणभाववाङ्गस्यं कारणतावच्छेदकगौरवज्ञापेक्ष्य घटादिशाव्दबोधमाचं प्रति वृत्त्या शब्दजन्यघटाद्युपस्थितिलेन कार्य-कारणभावैक्यकर्त्यनाया-एव सञ्चुलादित्यसरसादाह, ‘घटः कर्मत्वमित्यादि, ‘पदार्थोपस्थितिः’ घट-कर्मलाद्युपस्थितिः, इत्यस्य भेदकूटस्य कारणतावच्छेदत्वाद्घटं कलशमित्यादिसक्षातुपूर्वींसाधारण एक एव कार्य-कारणभाव-रूपति भावः। अच वृत्त्या शब्दजन्यलेन पदार्थोपस्थितिर्विशेषणीया तेन यथाकथस्थित्यदार्थोपस्थितिमादाय नातिप्रसङ्गः। अर्थात्याहारवादिनये तु यथाश्रुतमेव साधु। ‘अन्यथबोधाङ्गमिति कर्मलादिविशेषक-घटादिप्रकारकान्ययबोधाङ्गमित्यर्थः। न चैव द्वितीयापद-कर्मलपदोभयगोचरस्यमूलाखणेन यच कर्मलोपस्थितिस्त्राचाण्य-न्ययबोधो न स्थादिति वाच्यं। तादृशविभक्तिज्ञानाजन्या या कर्म-

(१) इत्यादि ध्येयमिति क०।

राकाङ्काहेतुत्वेनावश्यमभ्युपेयत्वात्, जनितान्वयज्ञो-
धात् नान्वयान्तरबोधः तात्पर्याभावादित्याकाङ्क्षायाः
कारणत्वमेव नास्ति, किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परि-
चायकत्वमाचमिति ।

तादिपदजन्योपस्थितिः तदन्योपस्थितिलेन हेतुलस्य विवचितत्वात्,
‘एवमिधशब्दादिति घटः कर्मलभित्यादिखस्त्रपायोग्यशब्दादित्यर्थः,
‘आकाङ्क्षाहेतुलेनेति आकाङ्क्षानिश्चयसहकारित्वेनेत्यर्थः, अन्यथा-
इट्टैतामादिपदशक्तिकस्य घटभित्यादिनिश्चयवतो घटः कर्मल-
भित्यादेर्घट-कर्मलाद्युपस्थितौ तथान्वयबोधस्य दुर्बारत्वापत्तेरिति
भावः । ‘जनितान्वयबोधादिति अयमेतीत्यादौ पुच्छेण जनितान्वय-
बोधाद्राजपदादित्यर्थः, ‘नान्वयान्तरबोध इति न पुरुषेणान्वयबोध-
इत्यर्थः, भवन्नात् एवेतिगेषः, ‘तात्पर्याभावादिति तात्पर्यंज्ञाना-
भावादित्यर्थः, एवं धारावाहिकसमानाकारशब्दबुद्धावपि भवदुक्तैव
गतिरिति भावः । ‘आकाङ्क्षायाः’ आकाङ्क्षाज्ञानस्य, ‘स्वजनकोप-
स्थितेः’ शब्दबोधजनकोपस्थितेः । अत्र ‘नव्या इत्यस्त्रसोऽन्नावनं,
तद्वौजन्तु भेदकूटानां विशेष-विशेषणभावे विनिगमकाभावात्
गुरुतरामन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गः, अन्यथा घटादिपदवदनुखार-
पदादिनिश्चयलरहितं अद्यत् तदन्यत्वेनैव साधवात् हेतुलौ-
चित्यात् वृत्त्या घट-कर्मलाद्युपस्थितेर्वापारत्वात् नातिप्रसङ्गशब्दा-
पीति दिक् ।

इति श्रीमद्भग्वेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
 शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तः ।
 समाप्तोऽयमाकाङ्क्षावादः ॥

इति श्रीमधुराणाथतर्कवाणीश्विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दाकाङ्क्षावादरहस्यम् ॥
 समाप्तमाकाङ्क्षावादरहस्यम् ॥

अथ योग्यतावादः ।

—••••—
ननु का योग्यता,(१) न तावत् सजातीयेऽन्यदर्शनं,

अथ योग्यतावादरहस्यं ।

आकाङ्क्षां मिछ्य योग्यता निरूपयितुं इच्छति, 'ननु केति,(२)
आकाङ्क्षादिकं बहुकारीति यत् पूर्वमुनां तचादिपदगाच्छा योग्यता
केत्यर्थः, अच ग्राद्वोधलच्छैककार्यात्मकूलत्वमेव बहुतिरिति
भावः । 'सजातीयेति, तत्सजातीये तत्सजातीयस्यान्यदर्शनं संसर्ग-
निश्चयसञ्च तच्छाद्वयद्वौ योग्यतेत्यर्थः, अस्मि च पदमा विश्वती-
त्यादौ प्रहृतसेकसजातीये पयोऽन्तरकरणकसेके प्रहृतपदःकरणकल-
सजातीयस्य पयोऽन्तरकरणकलस्य संसर्गनिश्चयः, वक्षिणा विश्वती-
त्यादौ तु सेकसजातीये कापि सेके वक्षिकरणकलसजातीयस्य
कस्यापि वक्षिकरणकलस्य संसर्गनिश्चयो नास्ति वाधितत्वात् । न
च तच तत्संसर्गनिश्चयसञ्च तच्छाद्वयोधे योग्यता इत्येव सम्यक् किं
सजातीयलपर्यन्तनिवेशनेति वाच्यं । गेहदृष्टिघटो नौस इत्यादौ
गेहदृष्टिघटयन्त्रौ तच्छीक्षण्यक्तेः ग्राद्वोधानुपपत्तेः ग्राद्वोधपूर्वं
तद्वटयन्त्रौ तच्छीक्षण्यक्तेः संसर्गनिश्चयाभावात्, सजातीयत्वोपादाने तु
तद्वटसजातीये व्याप्त्वारे तच्छीक्षण्यक्तिसजातीयस्य नौसव्याप्त्वान्तरस्य

(१) ननु केयं योग्यतेति ४० ।

(२) ननु केयमिति ५०, ४० ।

यथाकथचित् साजात्यस्याव्यावर्त्तकत्वात् । पदार्थता-

संसर्गनिश्चयो वर्त्तत एवेति न काण्डुपपत्तिरिति भावः । अत्र
येन केनापि धर्मेण साजात्यं विवक्षणैयं^(१) अन्यथितावच्छेदकधर्मेण
वा,^(२) आद्ये तन्निष्ठधर्मावच्छेदे तन्निष्ठधर्मावच्छेदस्य संसर्गनि-
श्चयस्तत्र तच्छास्त्रबोधे योग्यतेति फलितार्थः, द्वितीये अन्यथिता-
वच्छेदलं यादृशधर्मविशिष्टस्य तस्य फलौभूतशास्त्रबोधविषयलं
तादृशधर्मलं, तथा च तद्वर्त्तविशिष्टतदिशेषक-तद्वर्त्तविशिष्टतदि-
शेषणकशास्त्रबोधे तद्वर्त्तमूलपेण यत्र कुचचित् तद्वर्त्तमूलपेण यस्य
कथचित् संसर्गनिश्चयो योग्यतेति पर्यवसितार्थः । तत्र न प्रथम-
इत्याह, ‘थर्थेति, ‘अव्यावर्त्तकत्वादिति वज्ञिना सिद्धतीत्यादौ
सेको न वज्ञिकरणक इति वाधनिश्चयदशायां शास्त्रबुद्धेरव्या-
वर्त्तकत्वादित्यर्थः, तादृशवाधनिश्चयस्त्वेऽपि किया वज्ञिकरणिका
प्रमेयं वज्ञिकरणकं सेको द्रव्यकरणकः सेकः प्रमेयकरणकः
सेकः प्रमेयवान् इत्याकारकस्य सेकनिष्ठधर्मावच्छेदे वज्ञिकरणल-
निष्ठधर्मावच्छेदसंसर्गनिश्चयस्य सम्भवात् । न च तदानीं तादृश-
निश्चयसम्भवेऽपि वाधनिश्चयस्य प्रतिवन्धकत्वादेव नान्यथोध इति
वाच्यं । तथा सत्यावश्यकत्वात्तदभाव एव हेतुरस्तु किमेतस्या हेतु-

(१) विवक्षितमिति ख०, ग० ।

(२) अद्यजातस्य वाक्यार्थत्वात् पदार्थतावच्छेदकत्वाभावेन पदार्थताव-
च्छेदकधर्मेणेव्युपेक्षान्यथितावच्छेदकधर्मपर्यन्तानुधावनं ।

**वच्छेदकेन साजात्यस्याद्यजातः पथः पिवतौत्यादावभा-
वात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च । नापि समभिव्याहृत-**

त्वेनेति भावः^(१) । नान्य इत्याश, ‘पदार्थतावच्छेदकेनेति, अन्यथि-
तावच्छेदकधर्मरूपेण तत् सजातौयेऽन्यचितावच्छेदकधर्मरूपेण तत् स-
जातौयसंसर्गनिश्चयस्येत्यर्थः, ‘अभावादिति, तत्र ग्राव्यबोधात् पू-
र्वमद्यजातलरूपेण कायद्यजाते पथःपानकर्त्तव्यतरूपेण पथःपान-
कर्त्तव्यसंसर्गनिश्चयभावादिति भावः । ‘पदार्थतावच्छेदकेनेति यथा-
श्रुतम् न सङ्गच्छते पदार्थतावच्छेदकलस्य प्रहृतपदार्थतावच्छेदक-
लस्य च केवलान्ययितया तेन रूपेण साजात्यविवचणेऽपि वक्षिगा
सिद्धतीत्यादै क्रिया वक्षिकरणिका प्रमेयं वक्षिकरणकं सेको
द्रव्यकरणक इत्यादिनिश्चयमादाय सेकः सकरणक इत्यादिभि-
स्यमादाय चातिप्रसङ्गतादवस्थात् सन्दर्भविरोधापत्तेः अद्यजाते-
त्यादिप्रहृतदूषणासङ्गत्यापत्तेष्व प्रमेयत्व-मनुष्यत्वाद्यान्यनिष्ठस्य मि-
ष्टाप्रव्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेः^(२) पदार्थतावच्छेदकत्वात्^(३) तेन
रूपेणाद्यजातमजातौये पथःपानकर्त्तव्यसंसर्गनिश्चयस्य तत्रापि सत्त्वा-
दिति ध्येयं । दूषणामूरमाह, ‘वाक्यार्थस्येति, पथस्या सिद्धती-

(१) तथाच ग्राव्यबुद्धौ बाधबुद्धेर्न प्रतिबन्धकलं किन्तु तत् सत्त्वे बाधाभाव-
रूपयोग्यताविश्वास्त्र ग्राव्यबोध इति भावः ।

(२) प्रमेयत्व-मनुष्यत्वादेनिष्टाप्रव्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेष्वेति ख० ।
प्रमेयत्व-मनुष्यत्व-निष्टाप्रव्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादेस्ति ग० ।

(३) प्रमेयत्व-मनुष्यत्वाश्रयत्वादेः जगधातूरक्तप्रव्ययार्थतावच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

त्यादावपीत्यादिः, पथसा चिक्षतीत्यादावपि वाक्यार्थस्तु सेकला-
त्यवच्छिङ्गे पथःकरणकल्पाद्यवच्छिङ्गसंसर्गनिस्थयस्तापूर्वस्तात् सर्वत्र
ग्राव्यबोधात् पूर्वमभावाच्चेत्यर्थः, तथाच पथसा चिक्षतीत्यादावपि
यदा तादृशनिस्थयो नात्ति तदापि ग्राव्यबोधस्तात्तुभवयिद्वला-
द्विभिरार इति भावः। दूषणदद्यमिदं दर्शनपदस्तु निस्थयपरल-
मभिप्रेत्य, संश्य-निस्थयसाधारणज्ञानमात्रपरत्वे तु नैतद्वेषद्याव-
काशः, अद्यातेत्यादावयस्यात्तत्वावच्छिङ्गे पथःपाणकर्त्तव्यस्तु संश-
यात्मकसंसर्गज्ञानसम्भवात्, एवं पथसा चिक्षतीत्यादावपि सेकः
पथःकरणकल्पसंसर्गवानिति निस्थयविरहद्यायां सेकः पथःकरणक-
ल्पसंसर्गवान्न वेति संश्यात्मकसंसर्गज्ञानसम्भवात्। न च यदा
तादृशसंशयोऽपि नात्ति तदापि तादृशग्राव्यबोधाद्विभिरार इति
वाच्यं। तदानौं ग्राव्यबोधासिद्धेः, अन्यथा तद्वार्तावच्छिङ्गे तद्व-
र्तावच्छिङ्गवत्त्वरूपनिष्कृष्टयोग्यतापचेऽपि व्यभिचारस्तु दुर्बारत्वात्।
वस्तुतस्तु करकाभिप्रायप्रयुक्ते^(१) पथसा चिक्षतीत्यादौ सेको न
जात्वात्मयेतद्विकिकरणक इति सेके करकाकरणकल्पवाधनिस्थ-
द्यायामपि सेकलावच्छिङ्गे जात्वकरणकल्पप्रकारेण करकाकर-
णकल्पात्मयबोधापत्तिः, तादृशवाधनिस्थद्यायामपि सेकलरूपेण
सेके जात्वकरणकल्परूपेण जात्वकरणकल्पस्तु संसर्गनिस्थयाभावात्।
न चेष्टापत्तिः, साम्रादायिकैकादानौं तादृशग्राव्यबोधस्ताम्युपगमा-
दित्येव दूषणं, नव्यमते तु वस्त्रमाणनिष्कृष्टयोग्यतापेक्षया गौरव-
भेवाच दूषणमित्यवधेयं।

(१) जात्वरूपेण करकाबोधेच्छयोच्चित इत्यर्थः।

केचिन् अस्य योग्यताले वङ्गिमा सिद्धतीयादौ सेको न वङ्गिकरणक इति वाधनिश्चयदग्गार्थां सेकलावच्छिन्ने वङ्गिकरणकल्पव्याख्यातावच्छेदकावच्छिन्नसंसर्गज्ञानासम्भवात् सेकलावच्छिन्ने वङ्गिकरणकल्पव्याख्यपविश्टधर्मात्म्ययितावच्छेदकक्षाम्बद्धोधासम्भवेऽपि विशेषे विशेषणमिति न्यायेन सेको वङ्गिकरणक इति ग्राम्यबोधो दुर्बारः, तत्र वङ्गित्व-करणल्पनादेः प्रत्येकधर्मसैवात्म्ययितावच्छेदकतया यथोक्तवाधनिश्चयसत्त्वेऽपि सेकलावच्छिन्ने करणल्पव्याख्यस्य करणल्पतावच्छिन्ने वङ्गिलावच्छिन्नस्य च संसर्गनिश्चयसम्भवादित्याङ्गः । तदस्तु, अत्ययितावच्छेदकल्पपेण सञ्चारे न प्रवेशः परन्तु सेकलावच्छिन्ने करणल्पत्वपेण करणलं प्रकारः करणल्पतावच्छिन्ने वङ्गिलेन वङ्गिः प्रकारः इत्याकारकग्राम्यबुद्धिं प्रति सेकलावच्छिन्ने वङ्गिकरणकल्पव्याख्यपविश्टधर्मावच्छिन्नसंसर्गज्ञानं योग्यतेत्यादिकमेण सञ्चरणं विवक्षितं, अतो विशेषे विशेषणमिति न्यायेन विशिष्टसैव वैशिष्ट्यमिति न्यायेन च सेको वङ्गिकरणक इति ग्राम्यबोधस्य यथोक्तवाधनिश्चयसत्त्वेऽसम्भवात् उभयमाधारण-वङ्गिकरणकल्पतावच्छिन्नप्रकारताया एवोक्तकमेण सञ्चयतावच्छेदके प्रवेशात् । न चोभयमाधारणविशिष्टप्रकारतायां मानाभाव इति वाच्यं । तथा यति रक्षदण्डवान् पुरुष इत्यादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषो न रक्षदण्डवानित्यादिवाधबुद्धेः प्रतिवध्यप्रतिवध्यकभावदयापत्तेः वस्त्रमाणगिष्ठकृष्टयोग्यतापत्तेऽनुकदोषस्य दुर्बारत्वापत्तेश्चेति दिक् ।

‘समभिव्याहतेति प्रहतेत्यर्थः, तदौयतत्संसर्गव्याप्तिधर्मवत्तं तत्सं

पदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवस्तुं, वाक्यार्थस्यानुमेयत्वापन्नेः ।
न च वस्तुगत्या संसर्गव्याप्यो यो धर्मस्तद्वस्तुं तत्त्वं न
ग्रात्सुपयुज्यते इति नानुमेयः संसर्ग इति वाच्यम् ।
योग्यताभ्वमाच्छब्दभ्वमानुपपन्नेः । अतएवानन्वयनि-

सर्गेण तथोग्यतेति फलितार्थः, ‘वाक्यार्थेति एतसंश्यविरह-
स्क्षीयग्राब्दवेऽध्वमाच्छैव पूर्वमेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गस्यानुमाना-
पन्नेरित्यर्थः, एतसंश्यविरहस्यले यत्तद्वय ग्राब्दवेऽध्वस्तुत तचैव
ग्राब्दवेऽधात् पूर्वं एतज्जित्यस्य तथाभुपगमात् व्याप्यवक्तानिश्चय-
स्यस्तेनानुमितिसामग्रीस्त्वादिति भावः । ‘संसर्गव्याप्येति, तदीय-
तसंसर्गव्याप्येत्यर्थः, ‘तदन्नमिति, तसंसर्गेण तथोग्यतेति शेषः ।
‘योग्यताभ्वमादिति, इदम् ग्राब्दभ्वमानुपपन्नौ हेतुः^(१) वल्लिना
सिद्धतीत्यादौ यतो निरुक्तयोग्यताया भ्रमो न तु खरूपसती सा
आतः ग्राब्दभ्वमानुपपन्नेरित्यर्थः । न चेदं ग्राब्दप्रमाणां हेतुरिति
वाच्यं । वाधिनिश्चयदग्धार्थं ग्राब्दप्रमाणेः विगष्टचेचे विगष्टरूप-
वक्तादाक्षयप्रतिपादकसैचरत्यादिवाक्यजप्रमाणामव्याप्तेश्चेति भावः ।

^(१) (१) योग्यताभ्वमादित्यच एवम्यर्थः प्रयोग्यत्वं, अव्यवचास्य ग्राब्दभ्वमानु-
पपन्नौ तथाच योग्यताभ्वमप्रयुक्ता या ग्राब्दभ्वमानुपपन्निक्षत इत्यर्थः,
प्रयुक्तत्वं तदित्ययोग्यत्वाभावप्रयोग्यत्वं, भवति चायोग्यस्यासे निरुक्त-
योग्यतायाः खरूपसत्याः जारखत्वादिनक्षत भवते योग्यताविरहप्रय-
त्वाच ग्राब्दभ्वमाभावः, विज्ञानिमते तु तदभ्वमादेव ग्राब्दभ्वमः इति
भावः ।

अथविरह एव योग्यता स्वरूपसती हेतुः तच तद्भर्मा-

केचित्तु निरुक्तयोग्यताया भ्रमाद्यः ग्राव्यभ्रमः तद्गुपपत्ते-
रित्यर्थं इत्याङ्गः । तदसत्, निरुक्तयोग्यताभ्रमादित्यज हि इत्य-
मर्थं अन्यत्वमुक्तरत्वं वा, नाशः ग्राव्यभ्रमे निरुक्तयोग्यताभ्रम-
अन्यत्वस्यैवामिद्वेः योग्यताभ्रमजन्यत्वस्य प्रहतागुपयोगित्यहि तद-
भिधानस्य अर्थत्वापत्तेः । अत एव न दितीयोऽपि तदभिधानस्य
अर्थत्वादिति धेयं^(१) ।

‘अत एवेति वक्षिणा सिद्धतीत्यादौ ग्राव्यभ्रमागुपपत्तेरेव-
त्यर्थः, तच^(१) अन्ततो भगवत् एवानन्यथनिश्च यस्य सर्वदा सत्त्वा-
दिति भावः । इदमुपलब्धं पथसा सिद्धतीत्यादावेकस्य पुरुषस्या-
नन्यथभ्रमसत्ते पुरुषान्तरस्यापि ग्राव्यभ्रमानुत्पत्त्यापत्तेष्टेत्यपि
बोध्यं । ‘अमन्यथनिश्चयेति, तद्भर्माऽन्ययितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिक्ष-
तद्भर्मावच्छिक्षप्रतियोगिताकाभावप्रकारकनिश्चयसामान्यस्य विशे-

(१) तथाचायोग्यस्यैव एतन्मते योग्यताविरहादेव ग्राव्यागुपपत्तेरित्य-
स्यैव वक्तुमुचितत्वात् तत्स्यालोयशाव्युद्देर्योग्यताभ्रमस्य अन्यताया-
उत्तरवर्त्तितायाच्च प्रदर्शनानर्थक्यादिति भावः । वस्तुतस्य ग्राव्यभ्रमे
न जायत एव तत्त्वेत्याशङ्कामपनेतुं योग्यताभ्रमजन्यतया तस्य प्रसिद्धि-
दर्शितेत्येवाच्च धारणीं मन्त्राणं ।

(२) यत्र सेको न वक्षिकरणक इति निश्चयस्तत्र मात्रा वक्षिणा सिद्ध-
तीति ग्राव्यभ्रमः यत्र तु स नात्ति तचैव तावृत्यग्राव्यभ्रमस्य निष्परि-
पन्निकत्वेन क्व ग्राव्यभ्रमागुपपत्तिः अन्यथाभावनिर्गायाभावस्यैव योग्य-
तात्वस्य वक्षित्वादित्याशयेन यदुक्तं अनन्ययेत्वादि तदपि न, इतरोय-
तावृत्यनिर्गायस्य सर्वदैव सत्त्वादित्याह तत्त्वेत्यादित्या ।

भावनिष्ठये तत्पकारकशाब्दशानानुदयात् इति परास्तम्^(१) । नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गभाव-

व्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावः,^(२) तादृशग्निश्चयसामान्यस्य विशेषतावच्छेदकलाभावो वा तद्वर्णावच्छिक्षे तद्वर्णावच्छिक्षस्य घोग्यतेत्यर्थः, वक्षिला चिक्षतीत्यादौ सेकलेऽपि घटादिनिष्ठस्य वक्षिकरणत्वाभावप्रकारकनिष्ठयस्याभावसम्बन्धेन तद्वर्णावच्छिक्षप्रकारकारकशाब्दबोधः, तत्र विशेषणताविशेषसम्बन्धेन निरक्तोभाव इति बामानाधिकरणप्रत्यासन्ध्या खल्पस्ती ऐतुरित्यर्थः, खल्पस्तद्वेतुले व्यतिरेकशहसरं प्रमाणयति, ‘तचेति, तद्वर्णावच्छिक्षस्यत्यर्थः. ‘तद्वर्णाभावग्निश्चय इति खल्पस्य तद्वर्णावच्छिक्षज्ञाभावप्रकारकनिष्ठय इत्यर्थः, ‘तप्रकारकेति खल्पस्य तद्वर्णावच्छिक्षे तद्वर्णावच्छिक्षप्रकारकशाब्दयोधानुदयादित्यर्थः, ‘परास्तमिति । न च तद्वर्णावच्छिक्षे तद्वर्णावच्छिक्षज्ञाभावप्रकारकतपुरुषीयनिष्ठयसामान्याभावसद्वर्णावच्छिक्षे तत्पुरुषीयतद्वर्णावच्छिक्षप्रकारकान्यद्यबोधे घोग्यतेति विवक्षणीयं अतो नोक्तदोष इति वाच्यं । खीयानन्यनिष्ठयविरहदशाधामयोग्येऽतिथ्यात्यापन्तेः केवलान्ययिन्यव्याप्तापन्तर्म्बारत्वाचेति भावः। ‘समभिव्याहृतेति प्रकृतेत्यर्थः, तदीयतत्-

(१) इत्यपास्तमिति क०, ख० ।

(२) तद्वर्णावच्छिक्षे तावृशग्निश्चयस्य सत्त्व एव तद्वर्णेऽपि अवच्छेदकतासम्बन्धेन तग्निश्चयसम्बन्धादिति भावः ।

व्याप्तधर्मशून्यत्वम्, प्रमेयमभिधेयमित्यादौ संसर्गभावस्याप्रसिद्धा तदनिरूपणात् गेहनिष्ठघटाभावे प्र-

संसर्गभावव्याप्तधर्मशून्यत्वं तेजं संसर्गेण तद्योग्यतेति फलितार्थः । इदस्त ज्ञातमुपयुज्यते इति न शब्दभ्रमानुपपत्तिः शब्दभ्रमस्तुले वस्तुगत्यैतस्यासत्त्वेऽयेतद्विमादेव शब्दभ्रमोपपत्तेरिति भावः । ‘अप्रसिद्धेति, प्रमेयादितादात्मस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । ‘तदनिरूपणात्’ उक्तयोग्यताज्ञानामासभवात् । न चेकपदार्थान्वयित्वावच्छेदक-
संसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठलाभावव्याप्तधर्मशून्यत्वं चेति नोक्तदोषः^(१) इत्य-
हचेराह, ‘गेहनिष्ठेति गेहे घटाभावनिश्चय इत्यर्थः, ‘तन्निश्चयेऽपि’
उक्तयोग्यतानिश्चयेऽपि, ‘घटोऽस्तौति वाक्यात्’ गेहे घटोऽस्तौति
वाक्यात्, ‘अन्वयज्ञानानुदयादिति योजना, तथाचैतस्य योग्यताले
गेहे घटोऽस्तौत्यादौ वाधनिश्चयमत्तेऽपि एतन्निश्चयसत्त्वे शब्दबोधा-
पत्तिः । न च वाधनिश्चयस्य विशिष्टद्विमादे प्रतिबन्धकलात् तस्म-
त्वादेव न तदाचौ शब्दबोध इति वाच्यं । तर्हि आवश्यकलात्तद-
भाव एव हेतरम् किमेतज्ज्ञानस्य इतुलेन तदभावसत्त्वे एतज्-

(१) प्रमेयमभिधेयमित्यादौ न चेवं कोऽपि अभिधेयादिवक्तिवाभावो यः
प्रमेयतादात्मत्वं व्याप्तोति, व्याप्तोति च गग्नत्वं, तच्छून्यत्वन्तु वर्तत-
एव प्रमेयतादात्मस्य इति नोक्तदोष इत्यर्थः, जगद्वितीयात् प्रमेय-
तादात्मस्य गग्नादेत्यु अतयात्मादिति भावः । वक्षिणा सिद्धतोत्यादौ
लक्षणासत्त्वस्य वक्षिकरणत्वौथस्यरूपसम्बन्धस्य सेकगिष्ठलाभाव-
व्याप्त्यात् वक्षिकरणत्वौथस्यरूपसम्बन्धस्य सेकावृत्तिवादिति भावः ।

मिते घटोऽस्तीतिवाक्षात्तन्निश्चयेऽप्यग्न्यज्ञानानुदयात् ।
नापि बाधकप्रमाणाभावः, अन्यथ यद्बाधकं तद्भावस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् । नापि प्रकृतसंसर्गवाधकस्याभावः, प्रतियोगिसिद्धिसिद्धिव्याधातात् । न च

ज्ञानस्थ व्यतिरेके एतदभावज्ञाने वा ग्राव्यबोधाभावस्थ अनुभव-सिद्धिलाभावादिति भावः^(१) । ‘बाधकप्रमाणेति तत्र तत्संसर्गभावप्रमाणिश्चलाभावस्थाच तद्योग्यतेत्यर्थः, एतस्या ज्ञानं ग्राव्यधीहेतुरिति न ग्राव्यभ्रमानुपपत्तिः, बाधगिर्वयदग्नाथात् नैतत्त्वानसभव इति बाधगिर्वयदग्नाथां न ग्राव्यबोधातिप्रष्टङ्ग इत्यभिमानः । केवलान्वयिन्यप्रसिद्धितादवस्थस्थ स्वयमेव वस्त्र्यत-इति न सन्दर्भविरोधः विशेषाभावाभिप्राणेण दोषमात्र, ‘अन्यतेरिति, ‘अन्यथ यद्बाधकं’ अन्यनिष्ठं यदक्षिकरणलादिसंसर्गभावप्रमाणिश्चलं तद्भावस्थ उकादावपि सत्त्वादित्यर्थः, तथाचातिप्रष्टङ्ग-इति भावः । ‘नापि प्रकृतेति तत्त्विष्ठं यत्तत्संसर्गभावप्रमाणिश्चलं तस्य तचाभावस्थाच तद्योग्यतेत्यर्थः, एवत्र वक्षिना चिद्धतीत्यादौ उकादावसत्त्वाज्ञातिप्रष्टङ्ग इति भावः । ‘व्याधातादिति^(१) पर्याप-

(१) तथाच नान्यव्ययतिरेक इति भावः ।

(१) पर्यःकरणकात्मसंसर्गभावप्रकारकप्रमाणिश्चलं यदि च सेकादिनिष्ठं तदा न तदभावः, यदि च तत्र नास्त्र्येव तावृश्विशेष्यत्वं तदा सेकादिनिष्ठतावृश्विशेष्यत्वस्याजोकतया तदभावस्याप्यसिद्धिरतो व्याधातादित्यर्थः ।

प्रकृतसंसर्गे अन्यच सिद्धस्य बाधकप्रमाणस्याभावः,
प्रकृतसंसर्गस्य प्रथमप्रतीतेः अयोग्येऽपि तत्-स-

सिद्धतीत्यादौ योग्यवहारव्याघातादित्यर्थः । सामान्याभावस्तु^(१)
‘नापीतरेत्यादिना अये निराकार्य इति नासङ्गतिः । ‘प्रकृतसंसर्ग इति
तदीयप्रकृतसंसर्गेऽन्यच प्रसिद्धायासादृष्टिलाभावप्रमाणा अभाव-
स्य तशोग्यतेत्यर्थः, ‘प्रकृतसंसर्गस्येति, तदीयप्रकृतसंसर्गस्य तदीय-
प्रकृतसंसर्गत्वरूपेण ग्राव्यबोधात्मागप्रतीतेरित्यर्थः, तदीयप्रकृतसंसर्गत्वं
हि तन्निष्ठतदीयसंसर्गत्वं ग्राव्यबोधात्मात्पूर्वस्य एकपदार्थनिष्ठतया ना-
परपदार्थसंसर्गस्य ज्ञानमिति भावः । ननु प्रकृतत्वमन्ययितावच्छेद-
कल्पमतो नायं दोष इत्यत आह, ‘अयोग्येऽपीति अन्यनिष्ठतादृश-
प्रमाणकेरभावमादायायोग्येऽपि तत्सत्त्वाचेत्यर्थः, एतच्च विशेषाभा-
वाभिप्रायेण, सामान्याभावस्तु ‘अपि चेत्यादिना अये निराकरणीयः ।

(१) ननु प्रमाविशेष्यत्वोयविशेषाभावात्मकयोग्यताभिप्रायनिराकरणप्र-
स्तावे प्रस्तुतस्यापि सामान्याभावस्य निराकरणानभिधानं, अभिधा-
नस्य प्रकारान्तरभावनिराकरणस्य इत्यसङ्गतिरित्येव न यत्सत्त्वापि
वक्तव्यत्वादित्याह, ‘सामान्याभावस्यिति । न चास्य वक्तव्यत्वात् तचा-
भिधानमत्र तु न कुल इति वाच्यं । तच तदुक्तेः सन्दर्भविशेषाया-
तत्वात् खतन्त्वेच्छाधीगत्वाच । वक्तुतोऽन्त ताकृशविशेषत्वायाः सामा-
न्याभावो विवक्षयोरस्तचायोग्ये योग्ये च न कोऽपि दोषः कल्पमत्वा-
न्यायाभिधाय तच आवातदोषकर्त्तव्यसङ्गतिरिति चेत्, न, सामा-
न्याभावस्यापि निराकरणीयत्वादित्याह सामान्याभावस्यिति ।

खाच । तच वाधकमप्यस्तीति चेत्, तर्हि प्रकृतसंसर्ग-
वाधकस्याभावः तस्माप्रसिद्धम् । अतएव तच वाधक-
स्याप्यनिरूपणम् । नापीतरपदार्थसंसर्गभावप्रमा-

गद्धते, 'तचेति अयोग्य इत्यर्थः, 'वाधकमप्यस्तीति विज्ञिकरणला-
श्यन्वयितावच्छेदकसमन्वे सेकादिवृत्तिलाभावप्रमैवास्तीत्यर्थः, तथाच
तदीयाश्ययितावच्छेदकसमन्वे तदीयाश्ययितावच्छेदकसमन्वनिष्ठा-
यास्तद्वृत्तिलाभावप्रमाया अभावस्तच तथोग्यतेति भावः । भावार्थ-
मनूद्य दूषयति, 'तर्हि प्रकृतेति तदीयाश्ययितावच्छेदकसमन्वे त-
दीयाश्ययितावच्छेदकसमन्वनिष्ठायास्तद्वृत्तिलाभावप्रमाया अभाव-
इत्यर्थः, तच तथोग्यत्वमिति ग्रेषः । 'तस्म' तद्वृपं योग्यत्वस्त्र, 'अप्रसिद्धं'
योग्यस्त्वे प्रतियोग्यप्रसिद्धा अप्रसिद्धं । ननु पथसा सिद्धतीत्यादौ
पथःकरणकलसंसर्गं यदि पथःकरणलसंसर्गनिष्ठसेकद्वृत्तिलाभावप्रमा-
या अभावोप्रसिद्धस्तदा तादृशप्रमावत्ताज्ञानं कुतो न भवतीत्यत-
आह, 'अत एवेति अप्रसिद्धत्वादेवेत्यर्थः, 'तच' योग्यस्त्वे, 'वाधक-
स्याप्यनिरूपणमिति पथःकरणलाश्ययितावच्छेदकसमन्वे पथःकर-
णलाश्ययितावच्छेदकसमन्वनिष्ठसेकादिवृत्तिलाभावप्रमावस्याप्य-
ज्ञानमित्यर्थः, प्रथमे सामान्याभावमाशकृते,(१) 'नापीतरेति तच

(१) प्रथमे वाधकप्रमाणाभाव इति उक्तग्रन्थे तच तत्संसर्गभावप्रकार-
रक्षकप्रमाविशेषत्वाभावरूपोऽर्थः । तच सप्तम्यर्थे घटकत्वं सामान्या-
भावमित्यत्वान्वेति तथाच तादृशविशेषत्वाभावघटको योऽभावः स
सामान्यभाव एव विवक्षित इत्याशकृता ।

विषयत्वाभावोऽपरपदार्थे, केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः । ए-
तेन यच्चासम्बन्धग्राहकं प्रमाणं नास्ति तद्योग्यमिति
निरस्तम् । नापि बोधनीयसंसर्गभावप्रमाविरहः,
प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, बोधनीयसंसर्गस्य प्रागप्रतीतेः यो-
ग्यता च न स्वरूपसत्युपयुज्यते इत्युक्तम्, अयोग्ये तत्-

तदीयसंसर्गभावप्रमाविशेषत्वामान्याभावस्तु तथोग्यतेत्यर्थः, 'के-
वलान्वयिनीति, प्रप्रमेयादितादाक्षयसंसर्गस्य केवलान्वयित्वादिति
भावः । 'एतेन' केवलान्वयिन्यप्रसिद्धुलेन, 'असम्बन्धप्राह्वेति, यत्प
यदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धाभावप्रमाकरणं नास्तीत्यर्थः, 'तथोग्य-
मिति तच तथोग्यमित्यर्थः,(१) पूर्वच तत्त्वसंसर्गभावप्रमाविशेष-
त्वाभावः, अच च खजन्यतत्त्वसंसर्गभावप्रमाविशेषत्वसम्बन्धेन(२)
तत्करणाभाव इति भेदः । 'बोधनीयसंसर्गेति बोधनीयथोर्दयोर्यो-
ऽन्वयितावच्छेदकसम्बन्धसञ्जितदन्वयितावच्छेदकसम्बन्ध इति यावत्,
तदभावप्रमायास्ताभावस्तु तथोग्यतेत्यर्थः, 'प्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति
प्रमेयमभिधेयमित्यादौ केवलान्वयिनि प्रतियोग्यप्रसिद्धेरित्यर्थः,
प्रमेयगिराभिधयतादाक्षयसंसर्गस्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः । दूषण-
न्नरमाह, 'बोधनीयेति, बोधनीयैकपदार्थगिरितया बोधनीयापर-
पदार्थसंसर्गस्य ग्राव्यबोधात् प्रागप्रतीतेरित्यर्थः । नन्दिं अस्तप्रसती
हेतुरिति नायं दोष इत्यत आह, 'योग्यता चेति, उक्तयोग्यता

(१) तत्त्वयोग्यमित्यर्थं इति क०, ख० ।

(२) अच खपदं तावृश्चप्रमाकरणपरं ।

सत्त्वस्यानिरूपणाच । अपि च स्वैयवाधकप्रमाणि-

चेत्यर्थः, ‘इत्युक्तमिति इत्यच युक्तिः^(१) पूर्वमेवोक्तेत्यर्थः, तथा भूति वक्तिना सिद्धतीत्यादौ ग्राह्यभूमानुपपत्तिरिति भावः । दूषणान्नरमाद्, ‘अयोग्य इति, ‘तत्सत्त्वस्येति सेकादिनिष्ठस्य वक्तिकरणलादिसंसर्गस्याप्रसिद्धा सेकादौ सेकादिनिष्ठस्य वक्तिकरणलादिसंसर्गस्य याऽभावप्रमा तत्सत्त्वस्य ज्ञानासम्भवाचेत्यर्थः,^(२) तथाच तत्त्वायोग्यत्ववहारानुपपत्तिरिति भावः,^(३) । इदमुपत्त्वचां तत्त्विष्ठतत्संसर्गसाच तथोग्यतेत्यस्यैव सम्बन्धेन ग्रेषांश्चान्तिप्रयोजनकलाचेत्यपि बोध्ये^(४) । ननु तदौयाच्ययितावच्छेदकसम्बन्धे तद्वृत्तिलाभावप्रमाणामान्याभावसाच तद्व्ययबोधे योग्यतेति विवक्षणीयमनो विगेषाभावमादाय न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इत्यरुचेराद्, ‘अपि चेति, तादृशप्रमाणामान्याभावपदेन तत्त्वपुरुषीय-तादृश-

(१) वक्तिना सिद्धतीत्यादौ योग्यताभूमाच्छाव्यभूमानुपपत्तिरूपयुक्तिरित्यर्थः ।

(२) तत्त्वाच प्रतियोग्यप्रसिद्धा अभावाप्रसिद्धिच्छदप्रसिद्धा तत्त्वानस्याय-कोकलमिति भावः ।

(३) अवहर्त्यस्य तावृश्चप्रमाणायोग्यत्वस्य ज्ञानासम्भवादिति भावः ।

(४) न च योग्येऽपि शाव्यनोधात् पूर्वं योग्यत्ववहारानुपपत्तिरूपच दोष एव सेकादौ सेकादिनिष्ठपयःकरणकलादिसंसर्गभावप्रमाणाभाव-शावाभावात् अवहारौपयिकतावृश्चाभावरूपयोग्यत्वात्मकत्ववहर्त्य-तावच्छेदकशानस्य तत्पूर्वमपेक्षणीयत्वात् इति वाचं । शाव्यधीप्राक् तावृश्चत्ववहारस्य निष्ठुयोजनकतया तस्य शाव्यात् परत एव स्वीकारात् ।

रहस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् बाधकप्रमामाचविरहस्य यो-
ग्येऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् परप्रमाया अयोग्यत्वात् । न

प्रमात्वावच्छिक्षाभावो विवचितः तादृशप्रमात्वावच्छिक्षाभावो वा,
आद्ये तस्याच्यितावच्छेदकसम्बन्धे तज्जत्पुरुषौय-तद्वृत्तिलाभाव-
प्रमात्वावच्छिक्षाभावस्त्रं तज्जत्पुरुषौयतद्वृत्तिवोधे योग्यतेति ल-
क्षणं फलितं तज्जायोग्येऽतिथाप्तं वक्षिना सिद्धतौत्यादावपि यस्य
पुरुषस्य शास्त्रभ्रमः वक्षिकरणलादिसंसर्गं तत्पुरुषौयसेकादिवृत्ति-
लाभावप्रमासामान्याभावस्य सत्त्वादित्याह, ‘खीयेति यस्य पुरुष-
स्य’^(१) शास्त्रभ्रमसत्पुरुषौयसेकादिवृत्तिलाभावप्रमात्वावच्छिक्षाभा-
वस्येत्यर्थः, ‘अयोग्येऽपि’ वक्षिकरणलादिसंसर्गेऽपि । न च तज्जत्पुरु-
षौय-तद्वृत्तिवोधे योग्यतापि तज्जात्मौति वाच्यं । सकलपुरुष-सकल-
कालमाधारणायोग्यताया एव तज्जाभुपगमादिति भावः । द्वितीये
आह, ‘बाधकप्रमामाचेति तद्वृत्तिलाभावप्रमात्वावच्छिक्षाभावस्ये-
त्यर्थः, ‘ज्ञातुं’ प्रत्यक्षतो ज्ञातुं, ‘अयोग्यतादिति तादृशप्रमात्वावच्छि-
क्षाभावस्याययोग्यतादित्यर्थः, अयोग्यप्रतियोगिकलादिति भावः ।

(१) वक्षिना सिद्धतौत्यादौ यस्य वक्षिकरणत्वौयनिरूपकालसम्बन्धे कदापि
सेकादिवृत्तिलाभावप्रमामा न जाता तस्यैव तादृशप्रमाभावप्रमामादायाच
दोषः । अन्यथा यस्य वक्षिकरणकालसम्बन्धे कदाचित् सेकादिवृत्ति-
लाभावप्रमामा जायते कदाचित् तादृशस्यले शास्त्रभ्रमोऽपि जायते तस्य
तादृशसम्बन्धे तादृशप्रमासामान्याभावविरहात् तादृशस्यले दोषा-
भाव इति ध्येयम् ।

स्वरूपसम्बेदायं हेतुः, स्वीयवाधकप्रमाविरहदशायां
योग्यताभमेण शब्दभ्रमानुपपत्तेः, अन्यथप्रयोजक-
रूपवस्त्रेन वाधकप्रमामाचविरहोऽनुमेय इति चेत् । न ।
सेकानन्विततोये द्रवद्रव्यत्वे सत्यपि वाधकसम्बेन व्य-
भिचारात् उपजीव्यत्वेन तस्यैव योग्यतात्वापत्तेष्व ।
न चैवमेवेति वाच्यम् । आकाङ्क्षासत्यन्यप्रयोजक-

‘स्वीयवाधकप्रमेति वक्त्वाकरणकलादिसंबर्गं स्वीयसेकादिवृत्तिला-
भावप्रमाविरहदशायामित्यर्थः, ‘योग्यताभमेषेति उक्तयोग्यताभ्रम-
स्यैव सम्बेन्नेत्यर्थः, एवकारादसुषुप्तयोग्यताव्यवच्छेदः, ‘अन्यथप्रयो-
जतेति, अन्यथस्वरूपयोग्यतावच्छेदकधर्मवत्सम्बन्धेनेत्यर्थः, जस-
संबर्गः सेककरणलवृत्तिलाभावप्रमामामाचविरहवान् द्रवद्रव्यसम्बन्ध-
लादित्यतुमानप्रकार इति भावः । ‘सेकानन्वितेति, सेकाकरणी-
भूततोये इत्यर्थः,(१) ‘वाधकसम्बेन’ तस्मन्नेत्रे सेककरणलवृत्तिला-
भावप्रमासम्बेन, इदसुपराच्छां सेककरणीभूततोयसापि सेककरण-
लावृत्तिसम्बन्धे(२) अभिचारो वोधः । ‘उपजीव्यत्वेन’ भवदुक्तयो-
ग्यताङ्गानोपजीव्यत्वानविषयत्वेन, ‘तस्यैव’ अन्यथप्रयोजकरूपवस्त्रस्यैव ।

(१) सेककरणलावृत्तितोयसम्बन्ध इति यावत् । ‘द्रवद्रव्यत्वे’ द्रवद्रव्य-
सम्बन्धत्वे इत्यधिकः पाठः ग०पुस्तके वर्त्तते ।

(२) सेककरणीभूततोयस्य स्वीयरूपादिवृत्तिसमवायादौ सेककरणल-
वृत्तिलाभावप्रमासस्वादिति भावः ।

रूपवस्त्रे सत्यप्यनास्तवाक्ये^(१) बाधकप्रमायामन्यथाबोधात्, बाधकप्रमाविरह्ने हेतुरिति चेत्तर्षीवश्यकत्वात् सैव योग्यता ।

इति श्रीमद्भगवत्प्रश्नोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ ग्रन्थाल्यतुरीयखण्डे योग्यतावादपूर्वपक्षः ॥

‘अन्यथाप्रयोजकरूपवस्त्रेऽपि’ तज्ज्ञानस्त्रेऽपि, ‘अनास्तवाक्ये’ सूक्ष्मज्ञानभिप्रायप्रयुक्ते पद्यसा विद्वत्तौत्यादिवाक्ये, ‘बाधकप्रमायामिति खेको न जल्करणक इत्यनुभव इत्यर्थः, ‘बाधकप्रमाविरह इति बाधनिश्चयाभावोऽपि खरूपवस्त्रेतुरित्यर्थः, ‘सैव’ बाधनिश्चयश्चन्यतैव, ‘योग्यता’ ग्राह्यधीजनिका, अस्तिति ग्रेषः । किमेतज्ज्ञानस्त्रे हेतुवेनेति भावः । इदमापाततः तादृशप्रमात्मामान्यत्वचणप्रत्यासन्तिजन्यतदभावज्ञान-नदसंसर्गायहस्तहस्तेन तत्त्वविग्निष्टानुभवजन्यस्त्रिति-सहस्रतेन वा मनसैवोपमीतभानात्मकस्य तत्त्विश्चयस्य कर्तित संग्रहस्य च सम्भवात् आस्तवाक्यादिना अभिषारादेरयहस्तग्राहाणां अभिषारिणा लिङ्गेन च तज्ज्ञानस्य सम्भवाच । वस्तुतस्तु द्विभित्त्वाधिकस्य प्रवेशादस्त्वमाणपेच्छया गौरवमेवाच द्वूषणमवस्थेयमिति दिक् ।

इति श्रीमधुरामाच-नर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये ग्रन्थाल्यतुरीयखण्डरहस्ये योग्यतावादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

(१) अनास्तोऽहे वाच्च इति ३० ।

अथ योग्यतावादसिद्धान्तः ।

उच्चते बाधकप्रमाविरहो योग्यता, सा चेतर-
पदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्र-

अथ योग्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ।

ननु तद्वर्णावच्छिक्षेऽन्ययितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिक्षप्रतियोगि-
ताक-तद्वर्णावच्छिक्षाभावप्रमाविशेषलसामान्याभावो बाधकप्रमा-
विरहः स च प्रमेयं वाच्यमित्यादावप्रसिद्धः तादात्यसम्बन्धेन वा-
च्यलावच्छिक्षाभावाप्रसिद्धेः, एवं प्रमेयस्य घट इत्यादौ यत्र प्रमे-
यलादिक्षणामेदसम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थस्य च विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेन घटादावस्थयस्तत्र, यत्र वा स इत्यवानित्यादौ तदादिपदं
विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयलादिरूपेण प्रमेयघटादिपदं तत्र
चाव्यान्तिः विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयलाद्यभावाप्रसिद्धेः, एवं
भगवता ज्ञायते^(१) घट इत्यादावपौत्यत आह, ‘सा चेति बाधक-
प्रमाविरहरूपा योग्यता चेत्यर्थः, ‘इतरपदार्थेति, अत्र इतरलम-
परलम्बाविवचितं तद्बुद्धेऽपेतुलात् अयं घट इत्यादौ^(२) विशेषण-

(१) अत्र द्वितीयार्थः कर्त्तव्यं तत्त्वाधिक्षेपस्य भाक्तं, धात्वर्थो ज्ञानं, विषयत्व-
मात्त्वात्तर्थः, तदन्यस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटे, तथाच भगवदधेयज्ञान-
विषयतावान् घट इत्येव बोधस्तत्र स तु न सम्भवति तत्र स्वरूपसम्बन्धेन
तादृशविषयत्वाभावाप्रसिद्धा निरक्षयोग्यताविरहादिति भावः ।

(२) तत्र इदन्त्वावच्छिक्षस्यैव घटतया घटस्यैव इदन्त्वावच्छिक्षतया इत-
रलादेरप्रसिद्धिरिति भावः ।

माविशेष्यत्वाभावः । प्रमेयं वाच्यमित्यच्च प्रमेयनि-
विशेष्ययोरभेदस्थले योग्यलागुपपत्तेश्च । परन्तु तदीयाच्चयिताव-
च्छेदकसम्बन्धे तमिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्व-
सामान्याभावस्थाच्च तथोग्यतेत्येव विवक्षितं, वक्षिणा सिद्धतीत्यादौ
वक्षिणिष्ठकरणताया निरूपकलरूपाच्चयितावच्छेदकसम्बन्धे सेक-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यैव सत्त्वाज्ञाति-
व्याप्तिः । वक्षिणिष्ठकरणताया निरूपकलरूपसंसर्गेऽपि सेकनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वस्य घटादिनिष्ठस्याभावसत्त्वादत्ति-
व्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानं । न च श्रोतुर्यदा वक्षिणिष्ठ-
करणताया निरूपकलरूपसंसर्गे सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमा-
नास्ति तदाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । ख-परसाधारणप्रमामाच-
विशेष्यत्वाभावस्य प्रवेशादनादौ संसारे तदानीमप्यवश्यं कस्यचित्
पुरुषस्य तच तादृशप्रतियोगित्वप्रमामासत्त्वादन्ततो भगवत्प्रमामासत्त्वाच्च ।
पथसा सिद्धतीत्यादौ पथोनिष्ठकरणताया निरूपकलरूपाच्चयि-
तावच्छेदकसम्बन्धेऽपि सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वभ्रमविशेष्यत्व-
सत्त्वादस्मभववारणाय प्रमेति । न च सर्वदा तादृशभ्रमविरहाद्-
थदाकदाचित् तादृशज्ञानविशेष्यत्वाभावमादायैव तच लक्षणसङ्ग-
तिरिति वाच्यं । अनादौ संसारे सर्वदैवावश्यं कस्यचित् पथो-
निष्ठकरणतानिरूपकलत्व-प्रमेयत्वादिना येन केनापि रूपेण वा तच
तादृशप्रतियोगित्वभ्रमसत्त्वात्, प्रमात्वस्य भ्रमभिज्ञतं तेन पथोनिष्ठ-
करणतासंसर्गाकाशौ सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वावित्यांशिकस-
मूहाल्यत्वप्रमाविशेष्यत्वमादाय नाशभवः । न च तथापि पथोनि-

ष्टात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाणिशेषेष्टत्वं गोत्वे प्रसिद्धं

ष्टकरणतासंसर्गः सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाणि त्वादिप्रमाणिशेषेष्टत्वा असम्भव इति वाच्यं । तादृशप्रतियोगित्वप्रकारलावच्छिन्नाधारः प्रमाणिशेषेष्टत्वाद्या अभावस्य विविचितलात्, प्रकारलभ्यविशेषज्ञताविशेषसम्भवावच्छिद्धं याद्यां तेन एककाण्डीगलादिसम्भवेन तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमामादाय नासम्भवः । अर्थेवं विषयतात्ममपहाय विशेषतालेन कथमुपादानं । न च पथः करणतासंसर्गत्वलभटकत्वा पथः करणतासंसर्गेऽप्यसौत्यष्टमववारणाय^(१) तेन रूपेणोपादानमिति वाच्यं । तादृशप्रतियोगित्वप्रकारलावच्छिन्नविषयताविवच्छयैव तन्निराससम्भवादिति चेत्, न, विषयतात्मविशेषतात्मव्योः^(२) ममग्नरौरतया खाधव-गौरवाभावेनाग्नोकवग्निकान्वा-

(१) तावृशसंसर्गत्वेऽप्येतावृशसंसर्गस्यापि निपातात् तावृशसंसर्गत्वनिष्ठतावृशप्रतीतिविशेषेष्टत्वाद्यास्तावृशसंसर्गेऽप्यदेकलात्त्वविषयत्वमस्येवत्वर्थः ।

(२) विषयतायां तावृशप्रतियोगित्वप्रकारलावच्छिन्नत्वं तावृशप्रतियोगित्वान्तिरिक्तत्वत्वित्वं अन्यथा तावृशप्रकारलावस्य छान्नविषयत्वेन अन्वद्यन्तिज्ञानविषयकज्ञानोयविषयताया एव तावृशावच्छिन्नत्वसम्भवादसङ्गतेः इति न युक्तं तथा सति अन्तिरिक्तत्वप्रवेशे गौरवावप्रमापदवैयर्थ्यभावाच अमविषयतायाः पथः करणकलादिगिरुपकले सत्त्वेऽपि न तस्याः सेकादिष्टभावप्रतियोगित्वान्तिरिक्तत्वत्वमिति तामाहायासम्भवागवकाशात् किन्तु प्रतियोगित्वनिष्ठप्रकारताविश्पितत्वमिति ।

थात् प्रतियोगित्वाभ्युयितावच्छेदकसमन्वयतानियामकसमन्वय-
च्छिक्षलेन विशेषणीयं, तेन अधिकरणसमन्वयवच्छिक्ष-ताहृग्र-
प्रतियोगित्वमादाय नासम्भवः । न च ताहृग्रप्रतियोगित्वसा-
मान्याभाव एव सम्भव किं प्रमाविशेषत्वप्रवेशेनेति वाच्यं ।
अखण्डाभावतया वैयर्थ्यमावात् । ननु तच तच्छिष्टात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वसामान्याभावसच्च तद्योग्यतेत्येवाच्छु
किमन्वयितावच्छेदकसमन्वयस्य अनुयोगिकुञ्जनिर्वेपेण, प्रतियोगि-
त्वाभ्युयितावच्छेदकसमन्वयच्छिक्षलेन विशेषणीयं नातो अधिक-
रणसमन्वयवच्छिक्षाभावप्रतियोगित्वमादायासम्भवः तवापि समन्वय-
विशेषावच्छिक्षलप्रवेशस्यावश्यकत्वादिति चेत्, न, अथं घट इत्यादा-
वभेदाभ्युयोधस्यलेऽन्वयितावच्छेदकतादाव्यसमन्वयवच्छिक्षात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽव्याप्त्यापत्तेः । न चात्यन्ताभावलेन नोपादेयं
किम्बभावलेनेति नायं होष इति वाच्यं । तथापि पचति, घटो नास्ती-
त्यादाव्ययितावच्छेदकानुकूलत्व-प्रतियोगित्वादिवृत्त्यनियाभकसम-
न्वयवच्छिक्षप्रतियोगिताया अप्रसिद्धलेनाव्याप्त्यापत्तेः । अत्यन्ताभावच्छ-
प्रतियोगिव्यधिकरणलेन विशेषणीयः, अन्यथा नौस्तो घट इत्या-
दाव्याप्त्यापत्तेः तचाव्याप्त्यवृत्तिनो नौस्तरूपस्यैव नौस्तरूपविशिष्ट-
तादात्यलेनाभ्युयितावच्छेदकसमन्वयतात्^(१) तस्य च उत्पत्तिकालाव-

(१) सर्वं चैवाभ्युयितावच्छेदकसमन्वयीयसमन्वयानां समन्वयत्वं अभ्युयिताव-
च्छेदकसमन्वयविशिष्टतत्त्वसमन्वयलेन अन्यथा अयोग्यमाचेऽतिव्याप्तेः
सेकादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेषत्वाभावस्य वद्धिकरणकत्वीय-
निरूपकत्वरूपसमन्वयेऽसत्त्वेऽपि निरूपकत्वलेन निरूपकत्वे सत्त्वस्य नि-
ष्प्रव्यूहत्वात् सेके पथःकरणकत्वीयनिरूपकत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः ।

च्छेदेन रक्षादग्नायासु घटेऽत्यज्ञाभावसत्त्वात्, एवं काष्ठं पश्चती-
त्यादौ यत्र तिणोऽनुकूलस्यापारे वक्षौ सच्चणा संयोगेन च तदृश्यथः
कर्त्तरि काष्ठादौ तत्र संयोगस्यैवात्मयितावच्छेदकसम्बन्धतया तत्त्वे
च किञ्चिद्वच्छेदेन काष्ठादावत्यज्ञाभावादव्याप्त्यापन्तेः । एतेन
वैश्चिन्त्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मार्थप्रतियोगिलमादायापि नासम्भवः
तत्त्वे च प्रतियोगिव्यधिकरण्त्वाभावात् । न च तथापि यत्काम्ययिता-
वच्छेदकसम्बन्धो नाना तत्र चाक्षनौन्यायेनाभावमादायाव्याप्तिरिति
वाच्यं । तद्वक्त्रिनिरूपितात्मयितावच्छेदकसम्बन्धे तद्वक्त्रिनिष्ठात्यज्ञा-
भावप्रतियोगिलप्रमाविशेषत्वाभावसद्वक्त्रौ तद्वक्त्रेयोग्यतेति क्षमेण
इद्वक्त्रिहितया तत्तद्वक्त्रेरेव सच्चणघटकतया चाक्षनौन्यायेनाभाव-
मादायाव्याप्तिविरहात् अन्यथा पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थयोः
सम्बन्धतावच्छेदकरूपेण अत्ययितावच्छेदकसम्बन्धस्य च सच्चणघट-
कले नीक्षो घट इत्यादावव्याप्त्यापन्तेः नौक्षतादाव्यस्य रक्षघटादि-
निष्ठाभावप्रतियोगिलेन घटनिष्ठात्यज्ञाभावप्रतियोगिलप्रमाविशेष-
त्वाभावविरहात् । न चैवं यद्यद्वक्त्रिदयोः परस्परमन्यथासद्वक्त्रिक-
दयोरेव प्रातिख्लिकरूपेण परस्परयोग्यत्वानां हेतुरिति क्षमितं
तत्त्वे^(१) युगसहस्रेणायग्नक्षयमिति वाच्यं । योग्यतायाः संशयसाधारण-
ज्ञानस्यैव हेतुतया प्रातिख्लिकसकलाव्यक्तीनां परस्परयोग्यतानिश्चय-
विरहेऽपि चतिविरहात्^(२) । न च प्रातिख्लिकनिष्ठात्यक्तीनां
परस्परयोग्यतासंशयोऽपि सर्वत्र दुःसम्भव इति वाच्यं । यद्वक्त्रि-

(१) योग्यत्वज्ञानम् ।

(२) तत्र योग्यतासंशयादेव शास्त्रबोध इति भावः ।

दयोः परस्परं योग्यताज्ञानं तयोरेव परस्परमन्ययोऽस्तु यथो-
ऽस्तु संशयात्मकं निश्चयात्मकं वा न तज्ज्ञानं तयोः ग्राह्योध-
विषयत्वेऽपि मानाभाव इत्यभिप्रायात् । न चैव तत्त्वाक्षिलरूपेण-
योग्यताज्ञानस्य हेतुले सामान्यतः पदार्थतावच्छेदकरूपेणायोग्यता-
निश्चयेऽपि ग्राह्योधापन्निरिति वाच्यं । अत्ययितावच्छेदकाश्रयत्व-
विशिष्टतत्त्वाक्षिलरूपेण योग्यताज्ञानस्य हेतुलाभ्युपगमात् । न च
तथापि स ऋग्वानित्यादौ यच तदादिपदं समवायसमन्वेन रूप-
प्रकारेण रूपवद्यायुपरं तत्रापि योग्यतापन्निः वायौ रूपरूपि-
मिहपितत्वविशिष्टसमवायाभावसञ्चेपि तद्भावस्य समवायात्मकप्रति-
योगिसमानाधिकरण्तादिति वाच्यं । तत्त्वाक्षिलनिरूपितात्ययिताव-
च्छेदकसमन्वयपदेनात्ययितावच्छेदकसमन्व्यावच्छिक्षतत्त्वाक्षिलनिरूपितध-
र्म-धर्मिभावस्य विवक्षितत्वात्, धर्म-धर्मिभावस्य वृत्तिनियामकानि-
यामकसमन्वेन तत्त्वाचमाधारणः खरूपसमन्वयविशेषः, न साधा-
राधेयभावमात्रं, तेन दृश्यनियामकासुकूलतादिसमन्वयस्यलेऽपि नाप्र-
सिद्धिः । अतएव धर्म-धर्मिभावविषयकैकज्ञानलं विशिष्टज्ञानत्वमिति
मौमांसकाः । इत्यस्य प्रतियोगित्वप्रमेत्यच प्रतियोगित्वं विशेषण-
ताविशेषसमन्व्यावच्छिक्षलेनैव सर्वत्र विशेषणीयं । न च तथापि
स प्रसेय इत्यादौ यच तदादिपदं समवायसमन्वेन गुणाद्यन्यत्ववि-
शिष्टसत्त्वावद्युग्मण्परं तत्रापि योग्यतापन्निः विशिष्टसत्त्वाथाः सत्ता-
नतिरिक्ततया सत्त्वाक्षिलनिरूपितसमवायसमन्व्यावच्छिक्षधर्मिलस्य
गुणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविरहादिति वाच्यं । तच योग्यत्वस्येष्ट-
त्वात्, यदा तु विशिष्टनिरूपिताधारत्वसमन्वेन विशिष्टसत्त्ववद-

गुणपरं तदैवायोग्यलस्याभ्युपगमात् । वस्तुतस्तु दृष्ट्यनियामकसम्बन्धसाधारणभावप्रतियोगितावच्छेदकलात् तद्वाक्तौ तद्वाक्तिनिष्ठात्यज्ञाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रमाविशेष्यलाभावसद्वाक्तौ तद्वाक्तेर्याग्यतेत्येव सञ्चयार्थः । संसर्गपदम्भ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धवच्छिन्नलस्याभाव अन्यथा व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितामादायासभवापत्तेः, अत्यज्ञाभावलम्भ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धन्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावलं,(१) न तु सदातमसंसर्गभावलं, नातस्यादाव्यसंसर्गकान्ययज्ञोधस्येऽव्ययितावच्छेदकतादाव्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताप्रसिद्धा अव्याप्तिः, घटस्य ऋहमित्यादौ यज्ञ संयोगादिरेव षष्ठ्यर्थसाक्ष समवायेन ऋहेऽव्ययसाक्ष यज्ञ वा चैचोगच्छतीत्यादौ तिढोऽनुकूलस्यापारे संयोगादौ सञ्चया तस्य च समवायेन चैचेऽव्ययसाक्ष च संयोगादेत्यायृत्यन्तया ऋह-चैचादिनिष्ठाभावप्रतियोगितादव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणलमभावविशेषणं । स र्णग्रवानित्यादौ यज्ञ तदादिपदं समवायसम्बन्धेन रूपप्रकारेण रूपवद्वायुपरं तत्त्वापि वायौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपयत्त्वभावस्य समवायेन रूपात्मकप्रतियोगिव्यधिकरणतया नातिव्याप्तिरित्येव रमणीयं(२) । केवलान्वयिनि पूर्वाङ्का-

(१) तथाच प्रतियोग्यनव्यधिकरणतद्वाक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगिताप्रमाविशेष्यत्वाभावसद्वाक्तौ तद्वाक्तेर्याग्यतेति भावः ।

(२) तथाच रूपसमवायस्य समवायानतिरित्यतया पूर्वकस्येऽव्ययाप्तिरिति भावः ।

वाच्यत्वसंसर्गे तदभावः ।

मव्याप्तिसुद्धरति, ‘प्रमेयमिति, ‘प्रमेयनिष्टात्यन्ताभावेति प्रमेयता-
अत्यादिनिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणभावेत्यर्थः, ‘गोले’ गोलाधिक-
रणले, अन्यथा विशेषताविशेषसम्भावच्छिक्षाभावस्तैव सच्चणष्ठ-
टकतथा तदवच्छिक्षगोलाभावस्त्वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् गोले प्रसिद्धाभावात् विशेषताविशे-
षसम्बन्धेन गोलस्त्वा प्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्धेः । आथवच्छिक्षस्ते
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्तातुपादेयत्वमते वस्तुतस्तुकस्ये च यथाश्रुत-
मेव साधु । ‘वाच्यत्वसंसर्गे’ वाच्यत्वरूपतादाक्षयसंसर्गावच्छिक्षधर्ष-
धर्मिभावे,(१) वस्तुतस्तुकस्ये च ‘वाच्यत्वसंसर्गे’ वाच्यत्वसंस्कृष्टेऽप्यादौ ।

केचिन्तु तज्ज्ञकिलेनैव सच्चणष्ठटकलेऽपूर्वव्यक्तिविशेषसाभः ग्रन्थ-
बोधे कापि न स्थात् एवं स प्रमेय इत्यादौ यत्र तदादिपरं समवाय-
सम्बन्धेन गुणाद्यन्तविशिष्टसत्तालप्रकारेण तादृशसत्त्ववद्गुणपरं
तथायथोग्यत्वं सर्वसिद्धमतस्ताद्वर्षावच्छिक्षनिष्टप्रतित्वविशिष्टात्ययि-
तावच्छेदकसम्बन्धे तद्वर्षावच्छिक्षनिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकार-
कप्रमाविशेषताभावस्ताद्वर्षावच्छिक्षमेतद्वर्षावच्छिक्षसाम्ययोधे थो-
ग्यतेत्येवं सच्चणार्थः(२) । न चैवं ग्रिंश्या वृच्छः नौलोष्ठ इत्यादाव-

(१) धर्मितानिष्टप्रतिधर्मित्व इत्यर्थः ।

(२) तथाच विशिष्टसत्तानिष्टप्रतित्वविशिष्टसमवायाधिकरणता न गुणा-
दाविति भावः ।

व्याप्तिः गिंगपा-नीखादितादात्मस्य सृज्ज-घटलाभ्यवच्छिक्षनिष्ठात्य-
ज्ञाभावप्रतिथोगितादिति वाच्यं । तद्वर्षावच्छिक्षनिष्ठात्यज्ञाभाव-
पदेन तद्वर्षावच्छिक्षलब्यापकात्यज्ञाभावस्य विवचितलात् । न चैवं
प्रमेयं वाच्यमित्यच गोत्वे गोत्वाधिकरणते वा प्रसिद्धभिधानम-
सङ्गतं गोत्व-तदधिकरणतयोः प्रमेयलब्यापकात्यज्ञाभावप्रतिथोगित-
विरहादिति वाच्यं । विशेषणतः विशेषावच्छिक्षगोत्वाभावस्य केवला-
च्यित्वेन प्रमेयलब्यापकतया गोत्वे प्रसिद्धिसम्भवात् प्रमेयं वाच्य-
मित्यच विशेषणताविशेषसौव लक्षणघटकलात्^(१) । न च विशेषणता-
विशेषसम्बन्धावच्छिक्षगोत्वाभावो न प्रतिथोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतिथोगित्यधिकरण इति वाच्यं । व्याप्तवृत्तिस्थले तथातुपादेय-
लात् अव्याप्तवृत्तावव्याप्तिवारणाय व्याप्तवृत्तिस्थलैवाभावविशेषण-
लाच व्याप्तवृत्तिलं निरवच्छिक्षवृत्तिलं । न चैवं वैशिष्ट्य-व्यासच्य-
वृत्तिधर्मावच्छिक्षाभावमादायासम्भव इति वाच्यं । तद्वर्षावच्छि-
क्षनिष्ठपितलविशिष्टात्मयितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदके तद्वर्षाव-
च्छिक्षलब्यापकात्यज्ञाभावप्रतिथोगितावच्छेदकलप्रमाविशेषलाभाव-
स्य विवचितलात्^(२) । न चैवं वक्तिमा विश्वतीत्यादौ अतिप्रसङ्गः
वक्तिलावच्छिक्षाधेयत्वले करणलब्यापकात्यज्ञाभावप्रतिथोगिता-

(१) अन्वपितावच्छेदकसम्बन्धतानियामकसम्बन्धेनाभावस्य लक्षणे निवेशनो-
यतया वाच्यतादात्मस्य वाच्यत्वरूपतया तन्मियामकसम्बन्धोविशेषण-
ताविशेष एवेति भावः ।

(२) प्रमानिष्ठपितावच्छेदकलनिष्ठप्रकारता च पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिक्षा
याद्या अतः पुनर्नेत्र दोष इति भावः ।

वस्तुतस्तिवतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभाव-

वच्छेदकलाभावस्था एवं करणलतावच्छिक्षभिस्तपकलत्वे चेकलव्याप-
कात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकलाभावस्था च सत्तादिति वाच्यं ।
वक्षित्वावच्छिक्ष-करणलतावच्छिक्षयोः चेकलावच्छिक्ष-करणलताव-
च्छिक्षयोस्य प्रत्येकान्वये तत्त्वापि योग्यता अस्त्वेव वक्षिकरणलत्वस्तु-
पविशिष्टधर्मावच्छिक्ष-सेकलावच्छिक्षयोरन्वये परं योग्यता मासौ-
त्युपगमादिति न कोपि दोषः । एवमयिमस्तुत्त्वेणमपि बोधभि-
त्याङ्गः, तदस्तु, निष्ठपदस्य व्यापकत्वपरत्वे उद्ब्रह्मतापत्तेः करका-
भिप्रायप्रयुक्तपथसांस्कृतीत्यादावपि जलकरणलत्वस्तुपविशिष्टधर्मावच्छि-
क्षनिष्ठपितत्वविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्भवतावच्छेदके चेकलव्याप-
काभावप्रतियोगितावच्छेदकलाभावसत्त्वात्, न चेष्टपत्तिः, जलकर-
णलत्वस्तुपेण करकाकरणलबोधनेऽपि साम्रादायिकैस्तत्र योग्यतान-
भ्युपगमादिति दिक् ।

अत्र प्रमाविशेष्यत्वघटितत्वेन गौरवं तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्रेन
तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्रुपस्थितिदशायां दुर्ज्ञयत्वम् न हि सर्वच
ग्राव्यदबोधात् पूर्वं तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्रावच्छिक्षोपस्थितिनियम-
दृश्यतस्तुदंशपरित्यागेन लक्षणमाह, ‘वस्तुतस्तिवति, अचापीतरत्वम-
परत्वस्त्राविवच्छितं,(१) तथाच तत्त्वान्तीयान्वयितावच्छेदकसम्भवे तत्त-

(१) अयं घट इत्यादौ विशेषण-विशेष्ययोरभेदस्याते योग्यतानुपपत्तेरिति
दोषः ।

**प्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं योग्यता साधवात्
शक्यज्ञानत्वाच्च ।**

द्वाकौ वा तत्तद्वाक्षिणिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं तत्तद्वाकौ तत्तद्वाक्येर्योग्यतेत्यर्थः, पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थवोः प्रवेशे शिंशपा दृचः नीकोघट इत्यादावुक्तमेणाद्याप्तिरिति तत्तद्वाक्षिणिलेन प्रवेशः । अत्यन्ताभावत्वस्य व्याप्तवृत्त्यभावत्वं, पूर्वोक्ताद्याप्तवृत्तिस्थलेऽद्याप्तिवारणाय व्याप्तवृत्तीति, व्याप्तवृत्तिलं निरवच्छिष्टवृत्तिलं, वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मावच्छिन्यभावसापि व्याप्तवृत्तिलान्तप्रतियोगितामादायासम्भववारणायावच्छेदकातुस्तरणं । न च तथाप्यसम्भवः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यस्य व्याप्त्यवृत्तिधर्मस्य च सर्वत्र सत्त्वादिति वाच्यं । ‘इतरपदार्थसंयर्ग इत्यस्य तद्वाक्यौथलविशिष्टात्मयितावच्छेदकसम्भवतावच्छेदक इत्यर्थः, इतरपदार्थे इतरपदार्थतावच्छेदकाश्रये संसर्गायस्येति व्युत्पत्त्या पदार्थतावच्छेदकाश्रयनिष्ठतद्वाक्षिणिले इति वार्थः, ‘प्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वमित्यस्य च प्रतियोगितावच्छेदकस्य धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकलं तच्छून्यत्वमित्यर्थः, तथाच तत्तद्वाक्यौथलविशिष्टात्मयितावच्छेदकसम्भवतावच्छेदके तद्वाक्षिणिले वा तद्वाक्षिणिष्ठात्मयव्याप्तवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकलशून्यत्वं तद्वाकौ तद्वाक्येर्योग्यतेत्यस्य फसिततया वैशिष्ट्यादिरूपावच्छेदकमादायासम्भवविरहात् ग्रेषं दर्जितदिग्नावस्थेयं । ‘साधवादिति प्रमाविशेषत्वाप्रवेशेन साधवादित्यर्थः, ‘शक्यज्ञानत्वाचेत्यर्थः ।

अथ यथा: अथवितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वक्त्रौ तद्वक्त्रिमत्त्वमेव
तद्वक्त्रौ तद्वक्त्रिर्ग्रह्यताऽनिसाधावात्, घटत्वाश्रयेतद्वक्त्रिर्ग्रह्यत्वाश्रयै-
तद्वक्त्रिमत्तीत्यादिक्लेष च संशय-निश्चयसाधारणं तज्ज्ञानं हेतुः
तेन सामान्यतः पदार्थतावच्छेदकरूपेणायोग्यतानिश्चयेऽपि न ग्राह्य-
बोधः न वा ग्राह्यबोधात् पूर्वं सर्वं च तादृग्निश्चयविरहेऽपि कापि
चतिः । वस्तुतस्य अथवितावच्छेदकसंसर्गेण तद्वर्धावच्छिन्ने तद्व-
र्धावच्छिन्नवत्त्वमेव तद्वर्धावच्छिन्ने तद्वर्धावच्छिन्नात्मयबोधे योग्यतां
तेन प्रातिस्थिकरूपेण सर्वं च ग्राह्यबोधात् पूर्वं निष्ठिततस्याक्षिणु तस्य-
द्वक्त्रिमत्त्वयहाभावेऽपि न चतिः । न चैवं वृङ्गिना सिद्धतीत्यादा-
वतिप्रसङ्गः करणलत्वावच्छिन्ने वृङ्गिलत्वावच्छिन्नस्य सेकलावच्छिन्ने
करणलत्वावच्छिन्नस्य च सत्त्वादिति वाच्यं । वृङ्गिलत्वावच्छिन्न-करण-
लत्वावच्छिन्नयोः सेकलावच्छिन्न-करणलत्वावच्छिन्नयोस्य प्रत्येकात्मये
तत्त्वापि योग्यतास्येव वृङ्गिकरणलत्वावच्छिन्न-सेकलावच्छिन्नयोर्विं-
शिष्टात्मये परं योग्यता नास्ति सेकलावच्छिन्ने वृङ्गिकरणलत्वरूप-
विशिष्टधर्मावच्छिन्नवत्त्वविरहादित्यभ्युपगमात् । नन्देवं सेकोन वृङ्गि-
करणक इत्ययोग्यतानिश्चयदग्नार्था विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिन्यायेन
सेकलावच्छिन्ने वृङ्गिकरणलत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नसात्मयो मात्तु
तादृग्नात्मये सेकलावच्छिन्ने वृङ्गिकरणलत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्न-
वत्त्वस्य योग्यतात्पात् उक्तायोग्यतानिश्चयस्त्वे च तज्ज्ञानासम्भावात्,
विशेषे विशेषणमिति न्यायेन सेकोवृङ्गिकरणक इत्यात्मयस्य स्मात्
करणलत्वावच्छिन्ने वृङ्गिलत्वावच्छिन्नवत्त्वस्य सेकलावच्छिन्ने करणल-
त्वावच्छिन्नवत्त्वस्य च उक्तायोग्यतानिश्चयस्त्वेऽपि यहसम्भावादिति

न च नरश्चिरःशौचानुमानवाधात् तदशौचबोधक-
शब्दात्^(१) अन्याबोध इति वाच्यम् । उपजीव्यजाती-

चेत् । न । सेकलावच्छिमे करण्टलबूष्येण करण्टसं प्रकारः करण्ट-
लबूष्यावच्छिमे वङ्गिलबूष्येण वङ्गिः प्रकार इत्याकारकशास्त्रवृद्धिं
प्रत्येव सेकलावच्छिमे वङ्गिकरण्टलबूष्यपविश्छिष्टधर्षावच्छिमवृत्तस्य
थोग्यलालादिशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशेषे विशेषमिति
न्यायेन च उभयथैव ग्राम्यबोधस्य तादृशाथोग्यतानिष्ठवद्ग्राम्या-
मसम्भवात् उक्तमेणोभयसाधारणविश्छिष्टप्रकारताया एव तत्त्वां-
स्य कार्यतावच्छेदकलात् । न चैवं करकाभिप्राप्तप्रयुक्तपद्यवायिष्ठ-
तीत्यादावपि थोग्यलापन्तिः सेकलावच्छिमे पथःकरण्टकलबूष्य-
पविश्छिष्टधर्षावच्छिमवृत्तस्यादिति वाच्यं । तथापि सेकलावच्छिमे
अस्तलप्रकारेण करकाकरण्टबोधमे थोग्यलस्थेष्टत्वात् करकालबूष्येण
करकाकरण्टबोधने मुनरथोग्यलाभ्युपगमात् साम्रदायिकप्रवादस्य
च नियुक्तिकलेनाश्रद्धेयत्वादिति^(२) प्राञ्जः ।

‘न चेति नरश्चिरःकपासं शुचि ग्राम्यास्त्वात् ग्राम्यविद्यत्वुभि-
त्यात्मकवाधवृद्धिसत्त्वादित्यर्थः, ‘शशात्’ वेदात्, ‘अन्याबोधः’
अन्याबोधासम्भवः, प्रतिबन्धकसत्त्वेन उक्तथोग्यतास्त्रानाभावादिति
भावः । ‘उपजीव्येति भवदुक्तशौचानुमानस्य उपजीव्योथो दृष्टान्तः

(१) नरश्चिरशौचानुमानवाधित्वादशौचबोधकशब्दादिति ख० ।

(२) नियुक्तिकलेनाश्रद्धेयत्वादितीति ख०, ग० ।

यत्वेन शब्दस्य बलवस्त्रात् तेनैव तदनुमानवाधात् ।
नम्याकाङ्क्षासञ्जिमत्वेन शब्दस्य प्रमाणता न तु यो-
ग्यतापि तन्निवेशिनौ वाधाभावस्य प्रमामाच्छेतुत्वा-
दिति चेत् । न । वार्षे हि प्रमाणदोषोऽवश्यं वक्तव्यः,

गृह्णे शुचिताख्यप्रसाधनिश्चाथकोवेदस्य निश्चितप्रामाण्यकतया
तत्त्वात्मौयवेत्यर्थः, ‘शब्दस्य’ ग्राहौच्छब्दोधकवेदस्य, ‘बलवस्त्रात्’
निश्चितप्रामाण्यकतया, ‘तेनैव’ तदेदज्ञानेनैव, ‘तदनुमानवाधादिति
गौचागुमानस्याप्रामाण्यज्ञापनादित्यर्थः । न च वेदाच्छब्दबोधा-
नक्तरभेदवानुमानेऽप्रमालज्ञानं स एव च प्रथमं कुत इति वाच्यं ।
फलत्वसेन तदेदज्ञानस्यैव उद्बोधकविधया अप्रामाण्योपस्थापकव-
क्तस्यनात् तत्त्वन्याप्रामाण्योपस्थितिसहजतमनसेव विमापि शब्द-
बोधमप्रमालज्ञानसम्भवात् फलानुरोधितात् कक्षणाद्या इति
भावः । ‘आकाङ्क्षासञ्जिमत्वेन’ आकाङ्क्षासञ्जिमत्वसहकारेणैव,
‘प्रमाणता’ शब्दबोधजनकता, ‘योग्यतापि’ योग्यताधीरपि । न
च स्वतन्त्राच्य-च्यतिरेकानुविधानाद्योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति
वाच्यं । तस्यैवाचिह्नेरिति भावः । नम्येवं वक्तिना सिद्धतीत्यादौ
वाधनिश्चये सति कुतो गान्ध्यबोध इत्यत आइ, ‘वाधेति वाध-
वुद्धभावस्येत्यर्थः, ‘प्रमामाचेति विशिष्टबुद्धिमाचेत्यर्थः, तथाच मा-
मान्यसामग्र्यभावादेव न तदानीं शब्दबोध इति भावः । ‘वाधे
हीति वक्तिना सिद्धतीत्यादिषु वाधबुद्धावित्यर्थः, ‘प्रमाणेति
शब्दबुद्धिकारणीभूतज्ञानस्य प्रतिबन्धो भवतीत्यवश्ये वाच्यमित्यर्थः,

अन्यथा प्रमाणविषये वाधासभवात् यथातुमाने
वाधादुपाधिकस्थनदारा व्याप्तिविधातः, निरपाधौ
वाधानवकाशात् ।

‘अन्यथेति, ‘प्रमाणविषये’ वाधयुद्भावपि ग्राह्युद्भिकारणीभूतवा-
वज्ञानसत्त्वे, ‘वाधासभवादिति वाधयुद्देः ग्राह्युद्भिप्रतिबन्धकला-
सभवादित्यर्थः, कारणीभूतज्ञानं विषट्यत एव ज्ञानस्य परोचात्-
भवप्रतिबन्धकलादिति भावः । तच दृष्टान्तमात्, ‘थर्येति, ‘अतुमाने’
अतुभितिसत्त्वे, ‘वाधादिति वाधयुद्भा इत्यर्थः, ‘उपाधिकस्थनेति
उपधिज्ञानेत्यर्थः, ‘व्याप्तिविधातः’ अतुभितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धः, एतच्च यत्त वाधितसाधनवान् पञ्चक्षण बोध्यं, अन्यच तु
पञ्चधर्मताज्ञानप्रतिबन्धो बोध्यः । ननु वाधयुद्भौ कथसुपाधिज्ञान-
मित्यत आह, ‘निरपाधाविति पञ्चधर्महेतौ निरपाधौ सतीत्यर्थः,
‘वाधानवकाशात्’ वाधासत्त्वात्, तथाच व्याप्तेन व्यापकानुसारमिति
भावः । वाधोऽप्य साधवद्विज्ञपञ्चकलं तेज गन्धप्रागभावकाशा-
वच्छिको घटो गन्धवान् पृथिवीलादित्यादौ वाधिते उपाध्यसत्त्वेऽपि
त चतिरिति बोध्यं^(१) । इदमापाततः कारणीभूतज्ञानं विषट्यत-
एव ज्ञानस्य परोचातुभवप्रतिबन्धकलमिति व्याप्तेरप्रथोक्तकलात्
उपभितिसत्त्वे व्यभिचारात् वाधज्ञानस्य सादृश्यादिज्ञानप्रतिबन्ध-
कले मानाभावात् गन्धप्रागभावकाशावच्छिको घटो गन्धवान्

(१) इति भाव इति ग० ।

पृथिवीलादित्याद्यतुमितिप्रतिबन्धके गन्धप्रागभावकालविशेषक-
गन्धभावनिश्चये अभिचारात् । वस्तुतस्तु ग्राम्यधीसाधारणविशिष्ट-
बुद्धिसामान्यं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे सुखं चर्च-
रत्यादिमुख-चक्राद्यमेदान्वयबोधकरूपकादौ प्रहसनादौ च बाध-
निश्चयसन्तेऽपि असुभवसिद्धस्य ग्राम्यबोधस्यापक्षापापत्तिः कलहादौ
मिष्याभिग्रापवचनाच्छाम्यवोधात्मकसुपपत्तिस्य तत्र ग्राम्यबोधं विना
क्रोधाद्यसुपपत्तेः, अत एवोक्तं “अत्यन्नासत्यपि इर्यां ज्ञानं ग्रन्थः
करोति हि । बाधात्मु न प्रमा तत्र अतः प्रामाण्यनिश्चयः” ॥ इति
बाधितत्वेन निश्चतेऽप्यर्थं ग्रन्थो ज्ञानं अनयति किन्तु तदान्तो तत्त्वाने
प्रामाण्याभावज्ञानमात्रं जायते अतः प्रामाण्यनिश्चयो निष्कर्षप्र-
वृत्तिप्रयोजकः, अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तेरिति तदर्थात्, तथाच
ग्राम्यविशिष्टबुद्धिं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वक्तिना
सिद्धतीत्यादौ बाधनिश्चयसन्ते ग्राम्यबोधवारणाय योग्यताधीः ग्रा-
म्यधीरेतुरावश्यकौ । न च योग्यताज्ञानस्य ऐतुल एव बाधितार्थक-
रूपकादौ कर्तं ग्राम्यधीः बाधनिश्चयसन्ते तदूर्ध्वावच्छिष्ठे तद्व-
र्णावच्छिष्ठवस्त्ररूपयोग्यताज्ञानस्यैवासम्भवात् अन्यथा वक्तिना सिद्ध-
तीत्यादावपि बाधनिश्चयसन्ते ग्राम्यबोधस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यं ।
बाधनिश्चयसन्तेऽप्याहार्ययोग्यताज्ञानादेव तत्र ग्राम्यबोधसम्भवात्,
वक्तिना सिद्धतीत्यादावपि बाधनिश्चयसन्तेऽप्याहार्ययोग्यताज्ञानात्
कदाचित्^(१) ग्राम्यबोधस्येष्टलात् । न चैव ग्रन्थानो न पौत्र इत्यादिसाध-

(१) कस्यचिदिति क०

निस्यथसम्भेऽपि शङ्कुः पीत इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्यसेष उङ्कुः
पीत इति शब्दबोधप्रसङ्गः वाधनिस्यथविरहदग्नार्था शङ्कुः पीत-
इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्यमाच्छङ्कुः पीत इति शब्दबोधोदयात्
दोषविशेषजन्ययोग्यताज्ञानस्यापि ऐतुलेनाभ्युपेयत्वादिति वाच्यं ।
प्रायत्यप्रामाण्यनिश्चये इष्टलात् आहार्ययोग्यताज्ञानतुस्यत्वात् एव
थदैकेच्छियजन्यवाधनिस्यथसम्भेऽप्यन्येच्छियजन्ययोग्यताज्ञानमातुमानि-
कादिवाधनिश्चयसम्भेऽपि सौकिकप्रत्यज्ञात्मकयोग्यताज्ञानश्च तदा
तचापि शब्दबोधे इष्टापत्तिः आहार्ययोग्यताज्ञानतुस्यत्वात् अभा-
धितार्थकरूपकादौ शब्दबोध एवाहार्यात्मकोऽभ्युपेयतां तथाचा-
हार्यप्रत्यचेतरलवदाहार्यश्चादेतरलस्यापि वाधनिस्यथप्रतिबधताव-
च्छेदके प्रवेशदेव वाधितार्थकरूपकादौ वाधनिश्चयसम्भे शब्दबोधस्य
वक्षिणा विश्वतीत्यादौ वाधनिश्चयसम्भे शब्दबोधाभावस्य च सम्भवे-
ऽपि किं पृथग्ययोग्यताधीऐतुलेन, तवापि शब्देतरलस्य प्रतिबधता-
वच्छेदके प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । न च मम शब्देतरलं शब्दलाव-
स्यिन्नप्रतिथोगिताकोऽखण्डो भेदस्य चाहार्यश्चादेतरलं चाहार्य-
त्वस्यानुगतस्याभावात्तत्त्वाद्युद्धिभेदकूटरूपमतः प्रतिबधतावच्छे-
दकगौरवमिति वाच्यं । अतिरिक्तकार्य-कारणभावकरूपमामपेत्य
कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोः श्रीरगौरवस्य न्यायत्वात्
तत्त्वदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टयोग्यताज्ञानश्चैव शब्दधीऐतु-
तया तवापि कारणतावच्छेदकश्रीरगौरवस्यत्वाच्च कार्य-कारण-
भावान्तरकरूपम् पुनरधिकमिति चेत् । न । शब्दबोधस्याहा-
र्यत्वाभ्युपगमेऽप्यविद्वान्नात् प्रत्यचेतरज्ञानस्याहार्यत्वानभ्युपगमात् ।

किञ्चाहार्थग्राव्येतरलस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकप्रवेशे ग्राव्येच्छाविरह-
दग्धायां बाधनिस्यस्मे आहार्थग्राव्येतरग्राव्यानुतपादेऽयाहार्थ-
ग्राव्यबोधस्य कुतो नोत्याद इत्याहार्थग्राव्यबोधं प्रति तत्त्वाव्ये-
च्छानां विशेषतो हेतुलस्यावस्थकलात् एवं ग्राव्येच्छास्मे अनाहार्थ-
ग्राव्यबोधवारणाथ अनाहार्थग्राव्यबोधं प्रति तत्तदिच्छाभावाना-
मपि हेतुलस्यावस्थकलादग्नकार्यं-कारणभावकस्यनप्रसाङ्गाद्वेदकूट-
प्रवेशेन प्रतिबध्यतावच्छेदकगैरवाच तदपेक्षया पृथग्योग्यताज्ञान-
हेतुतैव सघीयस्त्री । अथ तवाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयोग्यताज्ञानं
ग्राव्यधीहेतुक्षत्र च सामानाधिकरणस्मेव वैशिष्टं अन्यथा विषयता-
सम्बन्धावच्छिन्नतत्पुरुषीयाप्रामाण्यज्ञानाभावानां विशेषताविशेष-
सम्बन्धेन योग्यताज्ञानविशेषणत्वे तत्तपुरुषीयलस्य कार्यता-कारण-
तावच्छेदके प्रवेशप्रसङ्गाङ्गैरवापत्तेः तथाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभा-
वानां सामानाधिकरणसम्बन्धेन परस्यरं विशेषण-विशेषभावे विनिग-
मनाभावाद्यगुरुतरधर्मावच्छिन्नज्ञानग्नकार्यं-कारणभावो द्विर्वारः अप्रा-
माण्यज्ञानाभावानां विशेषण-विशेषभावभेदेन विशिष्टवुद्धि-बाधनि-
स्ययोरनग्नप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावसानुमित्यादिस्त्रानुरोधेन इ-
योरेव तुस्यः । न च तचाहार्थग्राव्येतरलस्य तत्त्वाव्येच्छवुद्धिभेदकूट-
रूपस्य विशेषण-विशेषभावभेदेन प्रतिबध्यतावच्छेदकभेदाद्यगुरुतर-
धर्मावच्छिन्नज्ञानग्नप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावोऽधिकः, मम तु ग्राव्येत-
रलस्य चक्षण्डो भेद इति नामग्नप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभाव इति वाच्यं ।
मम परस्यरासंस्थानां तत्त्वाव्येच्छवुद्धिभेदकूटानां विशिष्टवुद्धिलस्य
चैकत्र दयमिति न्यायेन सासम्बद्धत्तिप्रतिबध्यतावच्छेदकताभ्युपग-

मादेकचान्यस्ताविशेषणतया विशेषण-विशेषभावे विनिगमकाभाव-
विरहात् परस्परं विशेषण-विशेषभावे सामानाधिकरणरूपवैशिष्ठ-
प्रवेशेन गौरवप्रसङ्गस्त्वेव विनिगमकलात् तत्र चाप्रामाण्यानाभाव-
विशिष्टयोग्यताज्ञानस्त्वे सामानाधिकरणरूपवैशिष्ठप्रवेशस्तावस्तक-
लात् विशेषण-विशेषभावे विनिगमकाभावात् । न च तत्त्वात्
ज्ञुद्धिभेदकूटानां विशेषताविशेषसमन्वेन विशिष्टवृद्धित्वस्य च
समवायसमन्वेन ज्ञाननिष्ठतया समन्वयभेदेन व्याप्त्यवृत्त्यवच्छेदकम-
स्त्वैकस्थास्थव इति वाच्यं । तत्त्वात्ज्ञुद्धिभेदशूटानां^(१) विशिष्ट-
वृद्धिसाधिकरणत्वस्य च विशेषताविशेषसमन्वेन व्याप्त्यवृत्त्यव-
च्छेदकलाभ्युपगमादिति चेत् । न । निषिताप्रामाण्यकादपि यो-
ग्यताज्ञानात्त्वात्ज्ञुद्धिभोधो जायत एव परन्तु तत्त्वात्ज्ञुद्धिभेदपि च-
प्रमाणिषयो जायत इत्यभ्युपगमात् चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ठ-
त्वस्य मम कारणतावच्छेदककोटावप्रवेशात् अन्यथा रूपकादिस्त्वे
चाहार्ययोग्यताज्ञानात्त्वात्ज्ञुद्धिभोधात्युपत्तेः चाहार्ययोग्यताज्ञाने वि-
शेषतोऽप्रमाण्यनिष्ठयस्तावस्थकलात्^(२) । किञ्च यदि निषिताप्रामा-
ण्यकयोग्यताज्ञानात्त्वात्ज्ञुद्धिभोधसादा तत्त्वप्रामाण्यज्ञानाभावकूट-
योग्यताज्ञानयोः इयोरेव स्त्रात्यव्येष दण्ड-चक्रवद्देतुता न तु पर-
स्परं विशेषण-विशेषभाव इति विशेषण-विशेषभावभेदाज्ञान-
कार्यकारणभावः । तत्र चाहार्यज्ञुद्धिभोधं प्रति तत्त्वात्ज्ञुद्धेच्छा-

(१) त्रावद्धिभेदकूटानामिति ग० ।

(२) विशेषदर्शनादप्रमाण्यनिष्ठयस्तावस्थकलादिति ग० ।

नामनन्तकार्यं कारणभावस्थावश्चक्षात् । न च तवाप्यमम्भयोग्यता-
ज्ञानयक्षिकल्पनमिति वाच्यं । तस्य फलमुखवात् पदार्थेष्वस्त्रिते-
स्थात्पर्यज्ञानस्य वा नियतयोग्यताविषयकत्वाभ्युपगमेनातिरिक्तकश्च-
नाभावाच । अथाहार्थं ग्राब्देतरत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके न प्रवेशनीयं
अपि तु तज्ज्ञाब्देच्छाविरहविशिष्टवाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं
वाच्यं तथाचाहार्थं ग्राब्दबोधं प्रति तज्ज्ञाब्देच्छानां अनाहार्थं-
ग्राब्दं प्रति तज्ज्ञाब्देच्छाभावानास्त्र न विशेषतो हेतुलमिति
मम नामनन्तकार्यं-कारणभावः । एवमाहार्थप्रत्यक्षेतरत्वमपि न
प्रतिबध्यतावच्छेदकं आहार्थप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञप्रत्यक्षेच्छानामनन्त-
कारणत्वकल्पनापत्तेरपि तु तज्ज्ञप्रत्यक्षेच्छाविरह उत्तेजक इति
चेत् । न । तथापि तज्ज्ञाब्देच्छाविरहाणां विशेषण-विशेषभाव-
भेदेनामन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावस्य दुर्वारत्वात् मम च केवलयो-
ग्यताज्ञानस्य दण्ड-चक्रन्यायेन तज्ज्ञप्रामाण्यज्ञानाभावकूटयोग्यता-
ज्ञानयोर्दयोर्वा हेतुलात् । किञ्च तज्ज्ञाब्देच्छाविरहाणां तज्ज-
न्तप्रत्यक्षेच्छाविरहाणास्त्र उत्तेजकत्वेऽनुभित्युपमिति-स्मृतिसाधारणो
नैकः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः तथा सति ग्राब्दबोधो जाय-
तामित्यादौच्छासत्त्वे बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षापत्तेः प्रत्यक्षं जायतामि-
तीच्छासत्त्वे बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि ग्राब्दबोधापत्तेश्च अपि तु प्रत्यक्ष-
ग्राब्देतरविशिष्टवुद्धित्वेन प्रतिबध्यता अग्नीताप्रामाण्यकवाधनिश्च-
यत्वेन प्रतिबन्धकता इत्येकः स्मृत्यनुभित्युपमितिसाधारणः प्रति-
बन्ध-प्रतिबन्धकभावः, प्रत्यक्षं प्रति तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबध्यता

तत्त्वमत्यजेच्छाविरहविशिष्टाग्रहीताप्रामाण्यकवाधनिस्थयलेन प्रतिबन्धकता एवं शाब्दबोधं प्रति तत्त्वाग्रहलेन तत्त्वाग्रहेच्छाविरहविशिष्टाग्रहीताप्रामाण्यकवाधनिस्थयलेन प्रतिबन्धकतेंति प्रत्यक्षमाचयाधारणः प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावः^(१)। तथाच शाब्दबोधं प्रति तत्त्वाग्रहेच्छाविरहविशिष्टाग्रहीताप्रामाण्यकवाधनिस्थयाभावलेन कारणलमपेत्य साधवाच्छद्वर्षावच्छेते तद्वर्षावच्छिक्षयत्वरूपयोग्यताज्ञानलेनैव हेतुतोचिता । न च तथापि निस्तिताप्रामाण्यकयोग्यताज्ञानलेनैव हेतुतया तदपेक्षया यथोक्तवाधनिस्थयाभावलेन चाहुच्चप्रामाण्यनिस्थयत्वस्य गुरुतरानेकपदार्थघटितलादिति वाच्यं । निस्तिताप्रामाण्यकादपि योग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधाभ्युपगमात् अनिस्तिताप्रामाण्यकत्वं न कारणतावच्छेदककोटौ प्रवेशनीयमित्युक्त्वात्, अनिस्तिताप्रामाण्यकत्वस्य तत्त्वाग्रहितावच्छिक्षप्रतियोगिताकतत्तदप्रामाण्यनिस्थयव्याप्तभावकूटविशिष्टत्वरूपलेनानिस्तिताप्रामाण्यकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशेऽप्यप्रामाण्यनिस्थयत्वस्याप्रवेशात् । न चैव तत्त्वाग्रहस्थभावकूटप्रवेशे गौरवमिति वाच्यं । तवापि तत्त्वाग्रहेच्छाव्याप्तभावकूटस्य प्रवेशात् अभावदयप्रवेशस्य निस्थयत्वप्रवेशस्य चाधिकत्वात् वाधनिस्थयविशेषणीभृतस्याग्रहीताप्रामाण्यकत्वस्य तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटरूपतया तेषां परस्यरं विशेषण-विशेषभावमेदेन तवानन्तरकार्य-कारणभावप्रसङ्गात् भम तु केवलयोग्यताज्ञानस्य हण्ड-चक्रन्यादेन तत्तदप्रामाण्यनिस्थयव्याप्तभावकूट-योग्यताज्ञानयो-

(१) प्रतिबन्धकतेति शाब्दबोधसाधारणो नैकः प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभाव-इति ख० ।

द्योर्वा इतुलेनानन्तकार्य-कारणभावविरहात् । न चैवमनुभित्यादावपि योग्यताज्ञानस्य इतुलापन्तिः प्रत्यक्ष-ग्राव्ये तरविशिष्टबुद्धिलावच्छिङ्गं प्रति बाधनिश्चयभावलेन कारणत्वमपेक्ष्य संशयनिश्चयसाधारणविशेषेविशेषणवत्तरूपयोग्यताज्ञानस्य इतुले खाधवात् बाधनिश्चयदग्धायां योग्यताज्ञानव्यतिरेकादेवानुभित्यादिश्वतिरेकसम्भवादिति वाच्च । योग्यताज्ञानं विनापि सूतेरनुभवसिद्धतथा सूतौ अभिचारात् पचे शास्त्रसन्देश-तन्त्रिश्चययोरसन्देशपि अनुभितेरिदत्त्वावच्छिङ्गे गवयपदवाच्यलादिसन्देश-निश्चययोरसन्देशपि उपभितेश्चानुभवसिद्धलाच्च । किञ्चैवमाहार्यसाध्यसन्देशात्मकाबाधनिश्चयसन्देशनुभित्यापन्तिः बाधनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यसन्देशात्मकपरामर्गादनुभित्यापन्तिश्चेति^(१) सिद्धान्तानुचायिनः ।

उच्चृद्धास्तु मुखं चन्द्रं इत्यादिवाधितार्थकरूपकादौ बाधनिश्चयदग्धायां मुखादौ चन्द्रादेनाभेदान्वयबोधः किन्तु चन्द्रादिपदस्य चन्द्रसहृष्टादौ लक्षणया तस्यैव मुखादावभेदान्वयः प्रहसनादौ कलहादिस्थलीयमिथ्याभिश्चापत्तनादौ च न ग्राव्यबोधोऽपि तु तज्जत्पदेभ्यसन्तत्पदार्थोपस्थितौ दोषजन्योमानसोविशिष्टसाक्षात्कारः तथाच ग्राव्यबुद्धिमाधारणविशिष्टबुद्धिमात्रं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिवन्धकत्वादेव वक्त्रिना यिज्ञतीत्यादौ बाधनिश्चयदग्धायां नान्वयबोधइति योग्यताज्ञानस्य ग्राव्यधीइतुले मानाभावः बाधनिश्चयप्रतिवन्धतावच्छेदकोटौ ग्राव्यान्वयं प्रवेष्य बाधनिश्चयस्त्वले ग्राव्यबोधवारणायातिरिक्तयोग्यताज्ञानकारणत्वकन्त्यनायाः प्रवासनाद्वौति न्यायेनानुचितलादित्याङ्गः ।

सेयं न स्वरूपसती प्रयोजिका शब्दाभासोच्चेद-

केचिन् सुखं चन्द्र इत्यादिवाधितार्थकरूपकादौ बाधनिश्चय-
दग्धायामपि सुखादौ चन्द्रादेरभेदान्वयबोधस्थाप्तुभवचिद्गुला-
च्छाब्दबोधे बाधनिश्चयोऽन् प्रतिबन्धक इति सत्यमेव परन्तु योग्य-
ताज्ञानमपि न इतुर्मानाभावात् । न चैव वक्षिना सिद्धतीत्यादा-
वपि बाधनिश्चयदग्धायां शब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । तदानीं
शब्दबोधोजायत एव किन्तु तस्मिन् शब्दबोधे उत्तरकालम-
प्रमालज्ञानमाचं जायत इत्यभ्युपगमात् त्यथाहार्थादियोग्यता-
ज्ञानसत्त्वे तदानीं तत्र शब्दबोधस्तेषुलात्, न हि बाधनिश्चयसत्त्वे
आहार्ययोग्यताज्ञानं विना न शब्दबोध इत्यतुभवोक्तोकानां
तथा सति अन्वय-व्यतिरेकवक्तादेव योग्यताज्ञानचेतुलसिद्धेः सम-
वादीजान्तरानुसरणप्रयासवैकल्यापत्तेः^(१) । न चैव मनुमित्यादा-
वपि बाधनिश्चयस्थापत्तिबन्धकलापत्तिः बाधनिश्चयदग्धायामप्यनु-
मित्यादिर्जायत एव किन्तु तस्मामनुमित्यादिव्यक्तावये अप्रमाल-
ज्ञानमाचं जायत इत्यस्य सुवचलादिति वाच्यं । “अत्यन्तासत्यपि
र्द्वारा इत्यादिना शब्दबोधस्थाप्तं एव तथानुभवस्य सकलप्राचीनै-
र्णिर्जीतलादिति प्राच्छरिति समाप्तः ।

शब्दते, ‘सेयमिति, ‘प्रयोजिकेति शब्दबुद्धिसामान्य इत्यादिः,
‘शब्दाभास इति वक्षिना सिद्धतीत्यादावतिस्फुटं स्वरूपयोग्यता-
यास्त्राचासन्नादिति भावः । ‘न भवति’ सर्वत्र शब्दबोधात् पूर्वे न

(१) बह्यन्तरानुसरणप्रयासवैकल्यापत्तिरिति ख० ।

(٤) **اللهم إله العزة لا إله إلا أنت رب العالمين** **أنت على كلّ شئٍ قويٌّ**

I. INTRODUCTION

۱۸ ‘بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ’

શાસ્ત્રજ્ઞાન

अथासत्तिवादः ।

आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः, सा

अथासत्तिवादरहस्यम् ।

एककार्यकारित्वसङ्गत्या योग्यतानिष्ठपणामन्तरं आसत्तिं निष्ठपयति, ‘आसत्तिस्येति अन्वयप्रतियोगिनोः पदार्थयोरव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः, खाव्यवहितलसम्बन्धेन तत्त्वपदार्थोपस्थितिमतौ तत्त्वपदार्थोपस्थितिसत्पदार्थं तत्पदार्थस्यासत्तिरिति तु फलितार्थः । न ऐवमासकानासक्षविभाग एव व्याहृतः समूहासम्बन्धपदार्थोपस्थितेरेव सर्वत्र शास्त्रबोधोपयोगितया गिरिर्भुजम-ग्रिमान् देवदत्तेनेत्यादावपि ग्राव्यानुभवाव्यवहितपूर्ववर्त्तिसमूहासम्बन्धपोपस्थितिमादायाव्यवधानेनोपस्थितिसत्त्वात् उपस्थितेरेकलेन व्यवधानासम्भवात्^(१) इति वाच्यं । भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वोन्तरचण्डाधारणस्याच प्रवेशात्, तत्र ख्यात्वाधिकरणभिन्नत्वे सति यः ख्यात्वाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणचण्डास्तदवक्षेदेन ख्य-

---

(१) तावत्पदजन्यसमूहासम्बन्धेनोपस्थितेर्व्यवधानाभावादिति मावः ।

समवायिदेशोत्पन्निकले सति स्वभिज्ञनं, इत्यस्य प्रथमं या प्रत्येक-
पदेभः प्रत्येकपदार्थानां क्रमिकसतिः चैवासन्निः, न तत्त्वय-
बोधाव्यवहितपूर्ववर्जितमूहाशम्बनहृपोपस्थितिः^(१) । अत एवासन्नि-
ज्ञानं हेतुः प्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितीनामाङ्गविनाशिनीनां
युगपच्छाम्बद्वोधपूर्वमसम्भवेन स्वरूपसद्वेतुलासम्भवात् । न चैव दण्डो
कुण्डली वासस्त्रौ देवदत्त इत्यादावेकविशेष्यक-नानाविशेषणका-
श्चयबोधस्त्वले आसन्नभावप्रसङ्गः तचैकविशेषणोपस्थितेर्विशेषणान्त-
रोपस्थित्या अवधानादिति वाच्यं । प्रकृतास्त्वयबोधानमुगुणो यः
स्वधंसाधिकरणचण्णस्त्रिन्नलस्य चाव्यवधानघटकीभूतसत्यन्तदक्षार्थ-
त्वात्, विशेषणान्तरोपस्थितिचण्णस्य न प्रकृतास्त्वयबुद्ध्यनुग्रहः, अननु-
ग्रणत्वस्य फलवस्त्रकल्प्यं, यादृशयादृशचण्णश्चवधानेऽपि अस्त्वयबोधो-
ऽनुभवसिद्धुसत्तत्चण्णभिज्ञणलस्यैवानमुग्रणत्वरूपत्वात् । अत एव
गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदार्थोपस्थितिचण्णो यत्र वैकपदोच्चार-
णानन्तरं चिरतरं विलम्बापरपदमुच्चरितं तत्र अवधायकक्षणोऽपि
चानमुग्रणः तचास्त्वयबोधानमुत्पन्नेरिति तदुभयत्र नासन्निः । न चैव
यत्र पदोपस्थितिर्व्यवधानेन पदार्थोपस्थितिश्चाव्यवधानेन तचाया-
भन्न्यापस्त्रिरिति वाच्यं । तत्पदोपस्थित्यव्यवहिततत्पदोपस्थितिज-
न्धायास्तपदार्थोपस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिः तत्पददय-
जन्ये तत्पदार्थयोरस्त्वयबोधे आसन्निरिति विवचणीयत्वात् । एवस्य
यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन पदार्थोपस्थितिश्च अवधानेन, यत्र
या पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन पदोपस्थितिश्च अवधानेन तत्रोभ-

(१) समूहाशम्बनोपस्थितेरेकतथा स्वभिज्ञात्वाभावादिति भावः ।

यत्तद्युपर्याप्तं नासन्ति:, किञ्चेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरप-
दोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरो-
पस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिश्चैवासन्ति:,
पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोक्तरच्छणसाधारणप्रकृतान्वयबोधाम-
सुगुणचण्डिटिं बोधं । न चासन्तिभ्रमाच्छाब्दबोध इति सर्वै-
र्गीयते स कुचेति वाच्यं । यत्र अवहितपदोपस्थितावव्यवहितलघौ-
र्यवहितायां पदार्थोपस्थितावव्यवहितलघौर्वा तचैव तत्सम्भवात् ।
अथेव आसन्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुले स्वरूपसत्याः पदजन्यपदा-
र्थोपस्थितेः पृथक्कारणले किञ्चानं । न च विशेषणज्ञानसाध्यं
विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानलेन तत्कारणमिति वाच्यं । आस-
न्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकलेन विशेषणज्ञानलादिति चेत्, न,
तद्विज्ञानेनापि शाब्दघौरिज्ञानात् तस्यापि पृथक्कहेतुलात् । न च
तद्विज्ञानेरेकस्यले आसन्तिविज्ञानादेव शाब्दबोधविज्ञान इति वाच्यं ।
न चासन्ति: स्वरूपसत्तौ हेतुः, किन्तु तज्ज्ञानसेव, तस्य तद्विज्ञानेरेकस्यले इपि सम्भवादिति निर्णयक्तः । तदस्त, एकस्यजुपस्थाय-
हाति-वर्त्तमानलयोरन्वयबोधस्यलेऽव्याप्तेः^(१) यत्र लिप्यादिना एकदैव
पदजातमनुभितं स्मृतं वा ततः समूहालम्बनं पदार्थवर्गस्थारणं जातं
तत्राव्याप्तेष्व तच प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् । न च तत्रापि
क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कर्त्तव्योयेति वाच्यं । अनुभवविरोधात्
प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तच शाब्दबोधस्यानुभविकलात् ।
किञ्च एतस्याः स्वरूपसद्वेतुलं स्वयमेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदा-

(१) भेदगर्भाच्यवधानविशिष्टपदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावादिति भावः ।

र्थेपस्थितेः ग्राव्यबोधात् पूर्वं चिरविमष्टलात् । जायेतज्जानं
कारणं मानाभावात् । न सुपस्थितिज्ञानविलम्बाव्याव्याव्योधविलम्ब-
आनुभविकः । न च दैवाददृष्टादिना पदार्थस्तौ पदजन्यत्वभ्रमेण
शाव्यबोधोदयात् तज्ज्ञानस्यांपि इतुलभिति वाच्यं । दृष्ट्या पद-
जन्यपदार्थेपस्थितेः स्वरूपसत्या इतुलात् तदभ्रमे शाव्यबोधाभावात्
अव्यवधानांश्वैयर्थ्याच्च । न चैतदभ्रमानन्तरं ग्राव्यामुभवदर्शनादेव
तज्ज्ञानं इतुरिति वाच्यं । न हि यत्सत्त्वे यदुत्पत्तिक्षेपदेव तत्का-
रणं, घटाव्यवहितपूर्ववर्जित्यावत्पदार्थानामेव घटइतुलापत्तेः । न
च पदजन्यपदार्थेपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संश्ये
व्यवहितत्व-व्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च ग्राव्यबोधानुत्पत्तेस्त्रिश्चयो
इतुः तयोः प्रतिष्ठन्त्वकलकस्यने गौरवादिति वाच्यं । तात्पर्या-
दिज्ञानसत्त्वे अव्यवहितपदजन्यत्वयेऽपि ग्राव्यधीर्दर्शनादनुत्पत्तेरेवा-
सिद्धेः । न चैवं अव्यवहितपदकदमात्मकस्तोकादौ योजनया कवि-
तायामेवाव्यवधो न लन्यथेत्यत्र किं वौजभिति वाच्यं ।
योजनायास्तात्पर्ययाहकलात्, अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्य-
यस्तस्य न योजनापेचा एतेन^(१) अन्यथप्रतियोगिपदं तदुपस्था-
पकपदपरं तथाच तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापक-
पदोपस्थितिस्ययोरापत्तिः, न तु पदार्थेपस्थितौनामव्यवधानमपे-
चितभिति केवाच्चिन्नतमपास्त्वं । वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयशङ्कानुत्तितेष्व

(१) अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थेपस्थितेरासत्तिविभया ग्राव्यबोधेऽहेतु-
त्वेनेत्वर्थं ।

समूहासम्बन्धपदोपस्थितिमादाच सर्वं चास्या:^(१) सत्त्वेनायज्ञानासम्ब-
विभागव्याघातापन्तेष्व । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणैयं, प्रागु-
क्तदोषानुष्टुतेः^(२) एतज्ज्ञानस्य उपरूपेण कारण्यले मानाभावाच ।

तत्त्वचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषज्ञे द्वतीया, अन्यथप्रतियोगि-
पदस्य अन्यथप्रतियोगिन उपस्थितिर्थसादिति शुत्पत्त्वा अन्यथप्रति-
योग्युपस्थापकशब्दपरं, तथाच तत्पदार्थाच्चिततत्पदार्थशास्त्रबुद्धौ
तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासन्तिः, न तु उपस्थितीनामव्यवधानं
विवक्षितं, मौनिष्ठोकादौ च सिद्धादिरूपदोषविशेषादव्यवधानभ-
भेणान्यथबोधः । न सेवं षष्ठोकादौ योजनयाप्यन्यथबोधो न चात्
वक्षा इत्यं अव्यवधानेनोच्चरितमिति विशेषदर्शनेन भ्रमासम्भवादिति
वाच्यं । योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तचान्यथबोधात् न तु
षष्ठोकादितः, अव्यवधानस्त्राननुगृणक्षणेन भेदाभेदसाधारणं स्व-
परसाधारणस्य निर्वाच्यं^(३) तेनैकलक्षणाद्युपस्थापितयोः क्षति-वर्त्तमान-
त्वाद्योरन्वयबोधेऽपि न काण्डनुपपत्तिरित्याङ्गः । तदप्यसत्, वक्ष-
माणान्योन्यान्यथगङ्गानुत्थितेः तात्पर्यादिज्ञानसन्त्वेव्यवधानज्ञानाभा-
वेऽपि शास्त्रबुद्धेरानुभविकलाच ।

(१) चासस्तः ।

(२) एकलक्षुपस्थाप्यज्ञाति-वर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधस्यते उच्चासेरित्यादिदोष-
सम्बादित्यर्थः ।

(३) शास्त्रबोधाननुगृणः स्वधंसाधिकरणान्यले सति स्वप्रागभावाधिकरण-
समयप्रागभावानधिकरणो यः द्वयस्त्रादवक्षेदेनोत्पत्तिकर्त्तं न तु भेद-
गर्भमिति ।

च सृतिर्नानुभवोऽतोनान्योन्याश्रयः । अथ नानावि-

न्यासु हृष्टा पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासन्तिः, इयम् स्वरूप-
सत्येव हेतुः । अतएव चित्तश्चां “आसन्तिसु यद्यपि स्वरूपसत्येव
प्रयोजिकेत्यादि प्राभाकरोपाण्यायेनोक्तं । न चेतसा अपि कारणते
मानाभाव इति वाच्यं । तथा सति आनयेतिवाक्यमाकर्णयतः
प्रत्यचेण घटं पश्यतो घटस्य ग्राह्यबोधापत्तेः घटमानयेति
वाक्यमाकर्णयतः कारणतथा घटपदादाकाशस्मारणवत् आकाशस्य
ग्राह्यबोधापत्तेश्च । मूलार्थसु ‘अव्यवधानेन’ वृत्तिसंसर्गकपदप्रकारक-
ज्ञानान्यवधानेन, तादृशपदप्रकारकज्ञानजन्मेति यावत्, ‘अन्यथ-
प्रतिष्ठोग्युपस्थितिः’ पदार्थोपस्थितिरिति । अतएव वस्तुति ‘अच
वदन्ति उक्तिविर्म यदजन्मैत्रान्ययवेष्टे हेतुरिति, अन्यथा तदनु-
त्तितेः । न चैवं गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितो गिरिर-
ग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्याद्यन्ययवेष्टापत्तिरिति जात्य-
र्थादियहस्ते इष्टापत्तेः कदाचित्तच तथान्ययवेष्टस्य सर्वेरेवेष्ट-
त्वात् । न चैवं कृचित् योजनायाः कथमपेचेति वाच्यं । तात्य-
र्थगच्छार्थं तदुपयोग इत्युक्तलादिति^(१) प्राङ्गः ।

न्यव्यवधानेनान्ययप्रतिष्ठोग्युपस्थितिरासन्तिरुक्ता एष ग्राह्य-
वुद्धिरूपैव, तथाच ग्राह्यवुद्धौ जातायां तज्ज्ञानं तज्ज्ञाने च
ग्राह्यवुद्धिः आसन्तिज्ञानस्य ग्राह्यबोडेतुलादित्यन्याश्रय इत्यत-
आह, ‘एष चेति, ‘नानुभवः’ न ग्राह्यानुभवः ।

(१) तदपेक्षेतोति ग० ।

शेषणक-कर्म-कर्तृ-करणाधिकरण-क्रियादिक्रमिक्षप-
दज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति
आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति
कथं तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वादि-

नव्यास्तु ननु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासन्तिरका सा च
ग्राव्यधीरेव तथाच तस्यामयामन्तिः कारणं सापि ग्राव्यबोधस्त्रैव
तस्यास्तु यदि अपरायन्तिः कारणमुच्यते तदा अनवस्था फल्मीभृता
चेत्तदान्योन्याश्रय इत्यत आह, ‘सा चेतौत्याङ्गः ।

प्रसङ्गात् अन्यबोधनिर्व्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटौ
प्रदर्शयितुमाश्रहते, ‘अथेति ।

नव्यास्तु वृत्त्या पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिसेदासन्तिस्तदा नाना-
विशेषणकस्यले^(१) कथमन्यबोधः पदार्थोपस्थितौनामेकदाभावादि-
त्याश्रहते, ‘अथेतौत्याङ्गः ।

‘मेलकं’ मिळनं । न च सकलपदगोचरैकस्मारणाभावेऽपि
प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थस्मारणाहितसंखारेभ्य एव सक-
लपदार्थगोचरमेकस्मारणं सम्भवति तथाच सकलपदगोचरैकस्मारण-
पर्यन्तानुधावनं विफलामिति वाच्यं । प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः
ग्राव्यबोधः। हेतुलात् पदज्ञानजन्यलोपपत्तये तथानुधावनात् । ‘विशे-
षणज्ञानसाध्यत्वादिति ‘विशेषणं’ पदार्थः, तदुपस्थितिसाध्यत्वादि-

---

(१) दण्डी कुखलो वाससो चैव इत्यादिस्यले ।

शिष्टज्ञानस्येति चेत्, श्रोतृप्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्का-
रमेलकादैकदैव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्प-
दार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः । न चान्यविषयक-

त्यर्थः, वृत्त्या पदधीजन्येत्यादिः, 'विशिष्टज्ञानस्य' शब्दानुभवस्य,
'सेज्जकात्' समूहात्, 'एकदैव तावत्पदस्मृतिरिति सकलपदगोच-
रस्मृतिरित्यर्थः । ननु श्रोत्रेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति
तथा हि घोत्पत्तिः, ततो दितीयचणे घलनिर्विकल्पकमकारोत्प-
त्तिस्य, अथ हतौयच्छेऽकार-तत्त्वनिर्विकल्पकं घलविशिष्टधीः टोत्प-
त्तिर्विकारनाशस्य, चतुर्थचणे अत्वविशिष्टधीः ट-टत्त्वनिर्विकल्पकम-
कारनाशस्यरमाकारोत्पत्तिस्य तदानीङ्ग घकारभानं न सम्भवति
प्रत्यक्षं प्रति विषयस्यापि हेतुलात्, ततः पञ्चमचणे टत्त्वविशिष्टज्ञा-
नमकार-तत्त्वनिर्विकल्पकं टकारनाशः तदानीं प्राथमिकाकारभानं
न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्यापि हेतुलात् । ततः षष्ठमचणे
अत्वविशिष्टवुद्धि-अकारनाशौ, तदानीं टकारभानं न सम्भवति
तदभावात् । तथाच कर्त्तव्यं वर्णसमूहात्मकपदगोचरश्रोत्रानुभवः । न
च पूर्वपूर्ववर्णापनयसहितान्यवर्णसंकरणात्पदगोचरश्रोत्रानुभवं इति
वाच्यं । वहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नि-
यमेन प्रत्येकवर्णसमूहसुख्यविशेष्यकपदप्रत्यक्षसौपनयमर्थादया श्राव-
ण्लासम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्वस्येव वर्णस्य सुख्यविशेष्यत्वात् ।
न च पूर्ववर्णाऽन्यवर्णे विशेषणतया तत्र भासत इति वाच्यं । पूर्व-
वर्णाऽन्यवर्णविशेषणतत्त्वनियामकस्य तत्सम्भवसाभावादिति । मैवं ।

संखारेण नान्यच स्मरणमिति वाच्यं । वाक्यार्था-
नुपपत्त्या फलवलेन संखाराणां परस्परसङ्कारेण

घादिष्मुद्रायमात्रं न घटादिपदं ट-घादेरपि घटपदत्वापत्तेः चपि
तु अव्यवहितोन्नरत्वसम्भेन पूर्वपूर्ववर्णवदुभारोन्नरवर्णं एव पदं
तत्र अवणाम् दुर्योगं पूर्वपूर्ववर्णं पन्थसङ्कारेणाव्यवहितोन्नरत्व-
सम्भेनोन्नरत्ववर्णं विशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णयहसम्भवात् ।

यत्तु घम्भानकास्त्रीनप्रागभावप्रतिथोगिटलं समानकास्त्रीनलव-
म्भेन घञ्चसवतटलं वा घटपदत्वमिति । तज्ज । घपद इत्यस्मापि
घटपदत्वापत्तेरित्यस्तं विलोरेण ।

‘अन्यविषयकसंखारेण’ अन्यमाचविषयकसंखारेण, ‘नान्यच
स्मरणं’ नान्यविषयकस्मरणं, तदविषयकसंखारो न तत्सारणजनक-
दृति यावत्, यथाश्रुतन्तु न सङ्कृक्ते घटत्वविषयकसंखारेण घट-
लान्यघटविषयकस्मरणजननात् दण्डी पुरुष इतिविशिष्टसंखारेण
तादृशविशिष्टस्मरणजननात् व्यभिचारापत्तेः^(१) घट-पटविषयक-
प्रत्येकसंखाराभ्याम् न घट-पटयोः समूहासम्बन्धपतावत्पदार्थस्मृतिः नाना-
पदार्थगोचरसमूहासम्बन्धसंखारस्यले तत्सम्भवेऽपि^(२) प्रत्येकपदार्थ-
माचविषयकनानासंखारस्यले तदसम्भवात् इति भावः । ‘फलवले-

• (१) तादृशसंखारस्य पुरुषान्यदृशविषयकत्वादिति भावः ।

(२) तन्माचविषयकसंखारेण्यैव तदन्यविषयकस्मृत्यजननात्यमूहासम्बन-
धसंखारात् समूहाजननस्यात्यत्तौ वाधकाभावादिति भावः ।

तचैकस्मरणकस्पनात् । प्रत्येकवर्णसंखाराणमिवा-

नेति सर्वच सकलपदार्थगोचरैकस्मरणस्त्वा फलस्य प्रमाणसिद्ध-
त्वेनेत्यर्थः, तदन्यथासुपपत्त्यैवेति ग्रेषः। क्वचिच्च ‘फलकस्पन इति
पाठः तत्र सर्वच सकलपदार्थगोचरैकस्मरणे प्रमाणसिद्धे इत्यर्थः,
‘संखाराणा’ प्रत्येकपदार्थमात्रगोचरसंखाराणाभपि, ‘तच्च’ सकल-
पदार्थेषु, ‘एकस्मरणकस्पनात्’ एकस्मरणमकताकस्पनात्, इदम्ब
परहृदयानुरञ्जनमात्रं। वस्तुतस्तु घट-पटेन्द्रियसञ्चिकषांभ्यां आर्थ-
समाजयस्त्वघट-पटसमूहालम्बनप्रत्यक्षवत् सर्वेषामेव संखाराणामेकदै-
वोद्धोधकलाभादार्थसमाजयस्ता एकदैव तावत्पदार्थस्तिरित्यचापि
न किमपि वाधकं। ‘प्रत्येकवर्णेति, ‘वर्णपदं पदपरं, ‘पदस्मरणे’
तावत्पदस्मरणे, यथाश्रुते प्रत्येकवर्णसंखारेभ्य आनुपूर्वीविशेषविग्रि-
ष्टात्मकस्य पदस्य स्मरणासुपपत्तेः। ननु घटपदस्मरणामन्तरं घट-
पदार्थम् पदयोः समूहालम्बनोपस्थितिस्ततः कर्मल-आनीपदयोः समू-
हालम्बनोपस्थितिस्ततोऽनुभवसामग्या बलवत्त्वाद्घट-कर्मलयोरन्यथ-
बोधः तत आनीपदोपस्थितिजन्यानयनोपस्थितिराख्यातोपस्थितिस्त
समूहालम्बनस्त्वा, ततोऽनुभवसामग्या बलवत्त्वाद्घटविग्रिष्टकर्मल-
स्त्वानयनेऽन्यथबोधः वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिमात्रस्य स्त्रायसुभ-
वसाधारणस्य शास्त्रधीः तु लेन घट-कर्मलयोः स्मरणस्य नाशेऽपि
शास्त्रबोधात्मकविनश्यदवस्थाद्यगोपस्थितिस्तत्वेमानयने तदन्यथबोधे
बाधकाभावात् तत आख्यातार्थक्षत्युपस्थितिस्ततो घटवत्कर्मलविग्रि-
ष्टानयनस्य हतावन्ययबोध इत्याद्याकारेण अवान्तरवाक्यार्थान्व-

मन्यगतिकतया पदस्थारणे । अथ “यद्यदाकाङ्गुतं
योग्यं सन्निधानं प्रपश्यते । तेन तोनाभ्यिः स्वार्थः
पदैरेवावगम्यते” । न चैव मन्ययान्तराभिधानं न स्यात्
विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्च । एवमपि प्रथम-
मन्यये हेत्वनुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामग्री-

यबोधपूर्वकमेव महावाक्यार्थान्वयबोधसम्भवात् किं पदपदार्थसमू-
हासम्भवस्थारणेनेत्याशङ्कते, ‘अथेति, स्वार्थाकाङ्गुतं स्वार्थयोग्यं यथात्
सन्निधानं प्रपश्यते स्वार्थापस्थित्यवधानेनोपस्थितिविषयो भवति.
तेन तेनैवाभ्यिः स्वार्थः, ‘पदैरेवाभिधीयते’ पदैः प्रथममनुभा-
यते,(५) अनन्तरं महावाक्यार्थबोध इत्यन्यः, तथाच किं पदपदा-
र्थयोः समूहासम्भवस्थारणेनेति भावः । ‘न चैवमिति, “एवं” घटा-
दिपदैर्नैकवारमवान्तरवाक्यार्थान्वयबुद्धिज्ञने, ‘अन्यास्तरेति पुन-
स्तस्मात्महावाक्यार्थान्वानं न स्वादित्यर्थः, ‘विरम्येति, ग्रन्थ-बुद्धि-
कर्त्त्वाणां(६) ‘विरम्य’ एकवारं फलं जनयित्वा, ‘व्यापाराभावात्’ पुनः
फलान्तरजनकलाभावादित्यर्थः, ग्रन्थस्य अनितान्वयबोधलेन निरा-
काङ्गुलादिति भावः । ‘एवमपौति अनन्यये अनान्तरवाक्यार्थ-
बोधानुत्पादे, न हि प्रयोजनवतिभिया शामयौ कार्ये नार्जय-
तीति भावः । ‘उत्तरस्य हीति, ‘उत्तरस्य’ महावाक्यार्थबोधस्य,

(५) ‘पदैरेवावगम्यते’ इत्यच ‘पदैरेवाभिधीयते’ इति रहस्यात्ममत पाठः ।

(६) ग्रन्थ-क्षाण-क्रियैतत्त्वयाण्मित्यर्थः ।

वैकल्यं न पूर्वस्येति चेत्, अस्तु तावदेवं तथापि चरमं
तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे उक्तैव गतिरनन्य-

‘इदं’ निराकाङ्क्षात्वरूपं, ‘न पूर्वस्थ’ नावान्तरवाक्यार्थबोधस्येत्यर्थः,
तथाच भवत्यातेऽपि सामग्रीसत्त्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्य दुर्बारतया
तात्पर्यविषयान्वयबोधस्थानमनाम निराकाङ्क्षात्वमित्यवश्चं खोकर-
णीयमिति भावः । ‘अस्तु तावदिति, कथिदिति शेषः । ‘एवमिति
विनापि समूहासामनस्मरणं खण्डवाक्यार्थबोधद्वारा महावाक्यार्थबोध-
इत्यर्थः, ‘चरममिति चरमोक्तं धार्तर्थमादाय कर्त्त-करणाधिकरणा-
दीनां पदार्थानामन्वयबोध इत्यर्थः, यत्र मिथो विशेषण-विशेष्यभा-
वानापस्थानां कर्त्त-करणाधिकरणादीनां चरमोपस्थितायामेकस्थानेव
क्रियायामेकत्र दयमिति न्यायेनान्वयबोधस्त्वत्त्वेति फलितार्थः, ‘उक्तैव
गतिरिति समूहासामनपदार्थस्मृतिरेव गतिरित्यर्थः, न हि तत्र
कर्त्तादीनां परस्परमवान्तरान्वयबोधः सम्भवति, परस्परमयोग्यता-
दिति भावः । यदा ‘चरमं’ खण्डवाक्यार्थबोधोक्तरकमिकचरमपदो-
पस्थिति-चरमपदार्थापस्थित्योरनन्तरं, ‘तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानु-
भवे’ महावाक्यार्थबोधे, यत्र घट-कर्त्तर्थयोरन्वयबोधानन्तरं नौ-
पदार्थस्त्वैवोपस्थितिर्गति तु तिपदोपस्थितिरहस्योधकविरहात्, ततो घट-
विशिष्टकर्मलस्य नौधालर्थजन्मयबोधः तदुभारमेव तिपदोपस्थितिः^(१)
ततः तिपदार्थापस्थितिः तदनन्तरं महावाक्यार्थबोधस्त्वत्त्वेति तु

(१) तिपदोपस्थितिरिति ख० ।

फक्षितार्थः, ‘उक्तैव गतिरिति, तच खण्डवाक्यार्थानुभवस्तु चरम-पदार्थोपस्थितिसमये नाशादिति भावः ।

प्राप्तस्तु ‘अस्तु तावदेवमिति भवतु शामयौवग्राम्यथम् खण्ड-वाक्यार्थबोधस्तथापौत्यर्थः, ‘चरमं तावत्पदार्थस्तितवाक्यार्थानुभव-इति महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः, ‘उक्तैव गतिरिति समूहाङ्गमनपद-पदार्थस्तिरेव गतिरित्यर्थः, पदजन्यपदार्थस्तुतेरेव ग्राव्यधीहेतु-तया खण्डवाक्यार्थानुभवस्तुपदार्थोपस्थितौ महावाक्यार्थबोधासम्भ-वात्, अतएव सर्वेच विशेषमिति न्यायेनैवान्वयबोधो न तु विशिष्टैश्चिक्षिविधया, पदजन्यविशेषतावच्छेदकप्रकारकविशे-षणस्तेरभावात्, अतएव च “दृढ़ा युवानः शिश्रवः कपोताः खण्डे यथामौ युगपत्पत्तन्ति । तथा हि सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्व-यिनो भवन्ति^(१)” इति प्राभाकरा वदन्ति । अथ पदार्थोपस्थिते-र्हत्या पदजन्यपदार्थस्तिलेन न कारणता किन्तु स्मृति-ग्राव्यानुभव-शाधारणपदज्ञानविशिष्टपदार्थोपस्थितिलेनैव, अस्य व्यापकधर्मलेऽपि निश्चिताव्यभिचारकत्वात् वैशिष्ट्यस्तु दृन्तिस्त्रवणसम्बन्धेन पदार्थप्र-कारकपदज्ञानौय-पदार्थस्तुति-ग्राव्यानुभववृत्तितत्त्वन्यतात्मकज्ञ-न्यताविशेषसम्बन्धेन तेन पदज्ञानजन्यानुमितिरूपपदार्थोपस्थितेः, समवायेन सम्बन्धितया घटादिपदजन्याकाशस्तुतेस्तु न ग्राव्यबोध-हेतुलं, तत्त्वन्यतानामननुगमेऽपि सम्बन्धविधयैव प्रवेशाददोषः ।

(१) दृढ़ा युवानः शिश्रवः कपोताः पतन्ति सर्वे युगपदयथा च ।

खण्डे तथामौ सहिताः पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्तीति ग० ।

इत्यस्य खण्डवाक्यार्थबोधात्मकपदार्थेष्यस्थितिस्तोऽपि महावाक्यार्थ-
बोधे बाधकाभावः, तस्या अपि तादृशजन्यतासम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्ट-
ष्टत्वादिति चेत्, न, ग्राव्यानुभवनिष्ठजन्यतायाः कारणतावच्छेदक-
घटकले गौरवात्, स्मृतिनिष्ठजन्यतामाचसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्ट-
पदार्थस्मृतिलेन तादृशजन्यतामाचसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्टपदार्थो-
पस्थितिलेन वा साधवाद्वेतत्वानिश्चिताच्यभिचारकरूपस्थागुरुताया-
मेव सन्दिग्धव्यभिचाररूपेण कारणत्वकरूपनाभावात् । वस्तुतस्य
पदज्ञानविशिष्टपदार्थस्मृतिलादिकमपि न प्रवेशते परन्तु विल-
क्षणतत्त्वदर्थविषयकलेनैव तत्त्वदर्थविषयकग्राव्यत्वावच्छिङ्गं प्रति हे-
तुता, वैसत्त्वस्य पदजन्यपदार्थस्मृतिनिष्ठग्राव्यत्वुद्दिष्टामान्यजनक-
तावच्छेदकतया पदजन्य-तत्त्वपदार्थस्मृतिनिष्ठ-तत्त्वपदार्थग्राव्य-
द्विजनकतावच्छेदकतया वा साधवात् यिद्धः स्मृतिलब्धायो जाति-
विशेषः । स्मृति-ग्राव्यानुभवसाधारणपदार्थोपस्थितिमाचस्य हेतुले
च न वैजात्येन हेतुलसम्भवः स्मृतिल-ग्राव्यत्वाभ्यां साक्षात्यापत्तेः ।
न च तवापि वैजात्येन हेतुले यत्र पदजन्यपदार्थस्मृतावुद्दोध-
काळात्मकग्राव्यकृष्णत्वपदार्थान्तरस्यापि भानं तत्र तत्पदार्थस्यापि
ग्राव्यबोधोपत्तिः जातेरांश्चिकत्वाभावादिति वाच्यं । ग्राव्यबोधोप-
धायकपदजन्यपदार्थस्मृतावुकृष्णत्वपदार्थान्तरभाने मानाभावादिति
प्राङ्गः । तदस्त्, अस्तु साधवात् सर्वत्र पदार्थस्मृतेरेव ग्राव्य-
धीहेतुलं तथापि विशेषे विशेषणमिति न्यायेनैव ग्राव्यबोधो
न तु विशिष्टवैशिष्ट्यविधयेत्युक्तमयुक्तमेव, यत्र हि खण्डवाक्यार्थ-
बोधोन्तरं ममूहास्तम्भनपदार्थस्मृतिः तत्रार्थसमाजयक्षस्य विशिष्ट-

गतिकत्वात् । अच वदन्ति, समिधिर्न पदजन्यैवान्वय-
बोधहेतुः द्वारमित्यादौ अथाहतेनापि पिधानादिना
अन्वयबोधदर्शनात् । न च पिधेहीति शब्द एवा-

वैशिष्ठविधया महावाक्यार्थग्राब्दबोधस्य दुर्बारलात् खण्डवाक्या-
र्थबोधात्मकस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिष्ठयस्य सन्नात् । न
हि सामान्यतो विशिष्टवैशिष्ठवुद्भित्वावच्छिङं प्रति विशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकनिष्ठयस्य हेतुतायामपि स्मृतिलं तत्त्वमिति हतं
विज्ञारेण । ‘अच वदन्तीति, प्राभाकरा इति ग्रेषः । ‘समिधिः’
पदार्थोपस्थितिः, तच्छाब्दवुद्भौ पदजन्यैव तदुपस्थितिर्न हेतुरिति
फलितार्थः, किन्तु तदुपस्थितिमाचं तदन्वयप्रतियोग्यपस्थापकयत्-
किञ्चित्पदज्ञानस्तेति भावः । अन्यथा^(१) पदमाचाम्बवणेऽप्युच्छृङ्खल-
पदार्थोपस्थितिमादायान्वयबोधापत्तेः, ‘अथाहतेनापीति पदज्ञानं
विना स्फृतेनापीत्यर्थः, ‘अन्वयबोधदर्शनादिति, तथाच किं बक्स-
पदगोचरस्थारणेनेति भावः । वस्तुतस्तु तथाच कथं^(२) वृच्या पद-
जन्यपदार्थोपस्थितिरासन्तिरिति भावः । अच ग्रन्थज्ञानजन्यघटो-
पस्थितिलं घटग्राब्दवुद्भिजनकतावच्छेदकस्य वेत्यादिविप्रतिपत्तिः ।
यदा घटमुख्यविशेषकग्राब्दबोधलं घटवृक्षतया ग्रन्थज्ञानजन्यल-

(१) ‘अन्यथा’ अन्वयप्रतियोग्यपस्थापकयत्किञ्चित्पदज्ञानपेच्छतदुपस्थि-
तिमाचस्य हेतुते इत्यर्थः ।

(२) तच व्यभिचारादित्यादिः ।

**धार्हियते, अनुपयोगात् । अर्थस्यैवान्वयप्रतियो-
गित्वेनोपयोगित्वात् आवश्यकत्वाच । अर्थापत्तेष्वप-
पादकविषयत्वात् । न च शब्दमाचमुपपादकं, अपि**

आथं न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः, तेन न्यायमयेनापि जातिविशेष-
स्यैव जनकतावच्छेदकतया पदज्ञानजन्यलादेवं नकंतावच्छेदकोटा-
वप्रवेशेऽपि न चतिः । अत्रापि विधिकोटिर्भौत्यायिकानां निषेध-
कोटिर्थाधारवादिनां प्राभाकरणां, न्यायमयेऽपि घटवृक्ष-
पदज्ञानं विनापि घटस्य संसर्गविधया भानादाधवारणाच विशेष-
तालेनोपादानं, घटनिष्ठवृक्षिज्ञानं विनापि इव्यपदादिना चतुष्प-
था घटप्रकारेण घटवतो बोधनानुखेति, यदि च इव्यलादिरूपेण
पटादौ शक्तिप्रदादेव साघवज्ञानसहकारेण इव्यादिपदाद्व्यलादि-
रूपेण घटादेवान्मध्युपगम्यते तदा तु साघवज्ञानाजन्यलेनापि
शास्त्रवोधो विशेष इति दिक् । ‘न सेति, तत्त्वेति शेषः, ‘अधा-
ह्रियते’ सर्वते, ‘अनुपयोगात्’ अप्रयोजनकत्वात्,(१) तथाच शब्द-
स्मृतौ मानाभाव इति भावः । ‘अन्वयप्रतियोगित्वेन’ अन्वयबोध-
विषयलेन, तदुपस्थितेरेवेति शेषः, अर्थोपस्थितिदारा तस्माणुप-
योगित्वमस्येवेत्यनुशयादाह,(२) ‘आवश्यकेति पिष्टेहिशब्दोपस्थितिं
कल्पयित्वापि पिधानरूपपदार्थोपस्थितिकल्पयनस्याकत्वाचेत्यर्थः । हेत्व-
नारभाव, ‘अर्थापत्तेरिति ‘अर्थापत्ते’ अनुपपत्तिकरणकार्थापत्तेः,
‘उपपादकविषयकत्वात्’ साचादुपपादकमाचविषयकत्वात्, तथाचाच्च

• (१) निष्प्रयोजनकत्वादिति ५०, ग० । (२) इत्वस्तरसादाहेति ग० ।

**तु तदर्थः, अवश्यकस्यार्थसाहस्र्येण दैववशसम्पन्न-
शब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः, अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्या-**

पुरुषस्य पिधानोपस्थापकपदोपस्थितिं विना दारभिति वाक्यान् पिधानशब्दबुद्धिरनुपपञ्चेत्यनुपपञ्चिकरणकार्थापञ्चैव पिधेश्चशब्दोपस्थितिः कल्पनौया, तत्र न सम्भवति अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमाचविषयकलनियमादिति भावः । इदमापाततः, एवं सति दिवाभोजिनो दैवदत्तस्य पौनलान्यथानुपपत्त्या राचिभोजिलमपि न सिद्धेत भोजनस्य साक्षात्पौनलानुपपादकलादिति ध्येयं । ‘शब्दमाचं’ पिधानोपस्थापकशब्दोपस्थितिः, ‘उपपादकं’ शाक्षादुपपादकं, ‘तदर्थः’ तदर्थोपस्थितिः । ननु यत्र दैववशेन शब्दस्मारणं तेन कार्यस्मृतिः; तत्र यदि पिधानशब्दबुद्धिलावच्छिङ्गं प्रति शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितिलेन कारणत्वं कृत्वं तदान्यतापि तदुपस्थापकशब्दोपस्थितिरवशं कल्पनौयेत्यत आह, ‘अवश्यकस्येति पिधानशब्दबुद्धिलावच्छिङ्गं प्रति कारणतावच्छेदकलेनावश्यं कल्पनौयेत्यर्थः’^(१) ‘अर्थसाहस्र्येण’ अर्थोपस्थितिलेन अन्यतासम्बन्धेन सहचरितलेनेत्यर्थः, ‘अन्यथासिद्धेरिति अन्यतासम्बन्धेनान्यथासिद्धनिरूपकलादित्यर्थः, तथाच तचापि शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितिलेन^(२) कारणत्वमिति भावः । ‘अन्यथेति अस्यान्यथासिद्धनिरूपकले इत्यर्थः, ‘पदबोधितस्यैवेति पदञ्चपिधानादुपस्थिति-

(१) शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितिलेन कारणतावच्छेदकलेनावश्यकल्पनौयेत्यर्थ इति ग ० ।

(२) शब्दज्ञानविशिष्टपदार्थोपस्थितिलेनेति ग ० ।

न्वयबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पनापत्तेः । स्वार्था-
न्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधक-

लेनैवान्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः, ‘नियमेति गुरुधर्मेण नियमग्रन्थे:
कारणतायाः कल्पनापत्तेरित्यर्थः, गुरुधर्मस्य कारणावच्छेदकल्पक-
ल्पनापत्तेरिति तु फलितार्थः ।

केचिन्तु ननु यत्र दैववग्रेन ग्रन्थार्थयोरुभयोरेवोपस्थितिसञ्च
यदि पिधानग्राम्भवद्विलावच्छिङ्गं प्रति पिधानोपस्थापकपदोपस्थितेः
कारणलं क्लृप्तं तदान्वचापि तदुपस्थापकग्रन्थोपस्थितिरवश्यं कल्प-
नीयेत्यत आह, ‘अवश्यकस्येति पिधानग्राम्भलावच्छिङ्गं प्रति हेतु-
लेनावश्यकस्येत्यर्थः, ‘अर्थः’ पिधानोपस्थितिः । तथाच तचापि
पिधानोपस्थापकपदोपस्थितेन कारणत्वमिति भावः । ‘अन्यथेत्यस्य
विवरणं ‘पदबोधितस्यैवेति, ‘अन्वयबोधकत्वं’ अन्वयबोधविषयत्वं,
‘रत्तीति इति खोकार इत्यर्थः, ‘नियमेति, ‘नियमः’ विशेषधर्मः,
पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वमिति यावत्, तेन ग्रन्थे कारणतायाः
कल्पनापत्तेरित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, गौरवादिति भाव इत्याङ्गः ।
तदसत्, ‘अवश्यकस्येत्यादैर्नन्वित्यादिना वक्ष्यमाणेन पौनरुपत्तेः ।
ग्रहणते, ‘स्वार्थति, ‘स्वार्थान्वयपरत्वात्’ ग्रन्थुपस्थापितार्थमाचान्वयबो-
धजनकत्वात्^(१) स्वानुपस्थापितार्थग्रन्थपदशानं विना स्वानुपस्थापि-
तार्थवक्ष्यमकलादिति यावत्, तच्छक्तपदशामस्य तच्छाम्भुद्वौ
हेतुलादिति भावः । ‘न पिधानेति पिधानग्रन्थपदशानं विना न

---

(१) शक्त्येपस्थापितमुख्यार्थमाचान्वयबोधजनकत्वादिति ख० ।

मिति तदन्यबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् ।
न । साक्षणायां व्यभिचारात् तवाप्याक्षिसेन कर्ता-
न्यबोधाच्च । अथ द्वारपदसहभावमाचं पिधेहिशब्द-
स्य कल्पते साधवात् । न च पिधानाभिधायकानेक-

पिधानान्यबोधकमित्यर्थः, ‘शब्दकल्पनं’ पिधेहिशब्दोपस्थितिक-
ल्पनं, ‘साक्षणायामिति साक्षणास्थले व्यभिचारादित्यर्थः, घोषादि-
पदस्य तौरंग्रन्तपदशानं विनापि तौरान्यबुद्धिजगत्तादिति भावः ।
ननु तदृक्तपदशानलेन हेतुलमतो न व्यभिचार(१) इत्यरुचेराह,
‘तवेति, ‘तव’ नैयायिकस्य मतेऽपि, पचतौत्युके ‘आचिन्तेन’ अनु-
मितेन, ‘कर्ता’ चैचादिना, अन्यबोधाचेत्यर्थः, इदच्च प्राचीननै-
यायिकमतानुसारेण नव्यमते तचापि प्रथमान्तर्चादिपदाधा-
हारादेवान्यबोधादिति बोध्यं । ‘द्वारपदसहभावमाचं’ द्वारपदो-
स्थितिसामानाधिकरणमाचं, ‘पिधेहिशब्दस्य’ पिधेहिशब्दोपस्थि-
तेः, द्वारपदोपस्थित्यधिकरणे पिधेहिशब्दोपस्थितिमाचं कल्पते न
तु उच्चूङ्गस्पिधानोपस्थितिरित्यर्थः, ‘साधवादिति, अर्थाधाहार-
पञ्चे यज्ञ पिधेहिशब्दमाचं प्रयुक्तं तचापि पिधेहिशब्दशानस्यैव
पिधानान्यबुद्धिजगत्तं कल्पनीयं द्वारमित्येतावकाचोक्तौ द्वारप-
दशानस्यैव तज्जनकत्वं कल्पनीयमिति कारणतादयकल्पनायां गौर-
वमित्यभिमानः । ननु पिधानोपस्थापकानेकशब्दो वर्तते विनिग-

(१) तथाच सानुपस्थापिततौरज्ञानग्राहादिपदशानं तचाक्षीति भावः ।

शब्दोपस्थितौ विनिगमकविरहः, संखारतारतम्यात्
पदविशेषस्मृतेरिति चेत् । न । आकाङ्क्षादिमतप्रति-
योग्यम्बितस्वार्थपरत्वस्य क्लृप्तत्वात् साधवेनार्थाहा-
रात् । न च श्रुतपदानि सञ्चप्रयोजनानीति कथम-

मनाविरहेण कस्तोपस्थितिर्भविष्यतीत्याशङ्क मिराचष्टे, ‘न चेत्या-
दिना, ‘संखारेति यद्विषयकसंखारस्तोदुद्दसन तस्यैव स्मृतेरि-
त्यर्थः, कचिदनेकस्मतावयवत्तेरित्यपि इष्टव्यं । तदिदं न क्लृप्तमि-
त्याह, ‘आकाङ्क्षादिमदिति आकाङ्क्षादिमतपिधानादिरूपप्रतियो-
ग्यम्बितेत्यर्थः, ‘आकाङ्क्षादिमदिति तु स्तरूपकथनं, ‘स्वार्थपरत्वस्य’
स्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य, ‘क्लृप्तत्वात्’ भवतापि दारमित्याहौ दार-
पदशानस्य दारकर्मकपिधानानुकूलत्वातिमानित्येतादृशान्वयबोधज-
नकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः^(१) ।

केचिच्चु दारमानयेत्यादौ पिधानसाज्जणिकस्त्वे पिधानान्वि-
तस्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य दारपदे क्लृप्तत्वादित्यर्थः, साज्जणिकपद-
स्वानमुभावकत्वादिति भाव इत्याङ्गः ।

‘साधवेनार्थाहारादिति साधवेनार्थाहारकस्त्रपनादित्यर्थः,
पिधेहिशब्दोपस्थितिं कस्त्रयित्वापि तदर्थोपस्थितिरवश्च कस्त्रगीये-
त्युभयकन्त्पनार्थां गौरवादिति भावः । न चेति, ‘सञ्चप्रयोजनानि’
अनित्यावृद्धबोधानीत्यर्थः, ‘अथाहते’ अर्थे, ‘तात्पर्य’ आकाङ्क्षा,

(१) इत्येतावृशान्वयबोधजनकत्वाङ्गीकारादिति भाव इति क०, ख० ।

अथाहृते तेषां तात्पर्यमिति वाचं । श्रुतार्थानुपपन्ना अथाहृते तात्पर्यात् । कथं तर्हीदनं पचतीत्यच समभिव्याहृतमाचान्वयः कलायादेरपि सृतत्वात् इति चेत् । न । तात्पर्यनियमादित्यवेहि यत्परः शब्दः स हि शब्दार्थः, अन्यथा तवापि हैव-वशसृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोधः^(१) स्यात् अयं हैवदत्त ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्याहाराभावेन कर्तुरनभिधानात् दृतौया स्यात् इति चेत् । न ।

जनितान्वयबोधलेन निराकाङ्क्षत्वात्, असम्भवे तु अनुपदे आकाङ्क्षादिविरचेऽपि न चतिः अथाहृतपदे एवाकाङ्क्षासन्नादिति भावः । ‘श्रुतार्थानुपपन्नेति तात्पर्यविवृत्यौभूतान्वयबोधानुपपत्तेत्यर्थः, ‘तात्पर्यात्’ आकाङ्क्षासन्नतः । ‘कथं तर्हीति असुकृष्टाचपदार्थेऽपस्थितिरपि इत्तुरित्यर्थः, ‘समभिव्याहृतेति उच्चृष्टाचक्षाथायु-पस्थितिरिद्गायामपि समभिव्याहृतमाचान्वय इत्यर्थः, ‘तात्पर्यनियमात्’ तात्पर्यज्ञानस्य नियामकत्वात्, ‘यत्परः’ अन्तात्पर्यक्तः, ‘शब्दार्थः’ शब्दञ्जन्यज्ञानविषयः, ‘अन्यथा’ तात्पर्यज्ञानस्यान्वयान्वयामक्त्वे, ‘तवापौति, ओदनं पचतीत्यचेति ज्ञेयः, ‘दैववशसन्वर्तेति दैववशसन्वर्तेत्यर्थः, कण्ठित् तचैव पाठः, ‘उपस्थापितेन’ कलायेन, ‘अनभिधानादिति आख्यातादिना अबोधनादित्यर्थः, ‘दृतौयेति,

(१) दैववशसन्वर्तकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोध इति ५० ।

अथाहतपचतिपदेनापि कर्तुरनभिधानात्, कर्तु-
संख्याभिहितेति चेत् । न । देवदत्तस्य पाक इत्यचापि
तृतीयापन्नः, तात्पर्यतस्तत्र अवस्थेति चेत्, तुल्यं । ननु

ज्ञानाताभ्यामनभिहिते^(१) कर्तरि द्वतीयाभिधानादिति भावः ।

‘अथाहितेति आस्यातस्य ज्ञानावेव ग्रन्थेरिति भावः । ‘कर्तुसञ्ज्ञेति,
तथाशानभिहिते कर्तरीत्यधिकारसञ्चय ज्ञानाताभ्यां कर्तु-
तद्वत्सञ्ज्ञान्यतरानभिधाने कर्तरि द्वतीयेति मिष्टुष्टोऽर्थं इति भावः ।
अन्यतरलेनोपादानादेव देवदत्तः पाचक इत्यादौ वुण्प्रत्ययादिति
कर्तुगतसञ्ज्ञाभिधानेऽपि न द्वतीया कर्तुरेवाभिधानादिति ध्येयं^(२) ।
‘देवदत्तस्थेति, अत्र घजा कर्तुसञ्ज्ञतसञ्ज्ञायास्यानभिधानादिति
भावः । ननु अग्नभिहिताधिकारीयद्वतीयाविधायिका स्वतिरेतद-
तिरिक्षणपरा घजादिङ्गो षष्ठ्यासूतीयापवादकत्वात् । न च
तथापि देवदत्तस्य पाक इत्यर्थं बोधनीये यच देवदत्तस्थेतिमात्र-
मुच्चरितं तच द्वतीयापवादकहृषीगभावादास्यात-कङ्गां कर्तु-तद्वत-
सञ्ज्ञानभिधानाच द्वतीयापन्निरिति वाच्यं । तथापि घजनपाका-
दिपदस्य वक्तुरभिप्रायविषयतया तदतिरिक्षणस्यैव द्वतीयावि-
धायकसञ्चयिष्यत्वादित्यत आह, ‘तात्पर्यत इति द्वतीयाविधायक-
सञ्चतात्पर्यत इत्यर्थः, ‘तुञ्चभिति देवदत्तस्य पाक इत्यादितिरि-

(१) ज्ञानातायन्त्रतमेनानभिहित इति क० ।

(२) इति भाव इति क० ।

द्वारं पिधेहीत्यादौ पिधानशब्दानुभवे पिधानोपस्थापकपदत्वेन जनकत्वमिति चेत् । न । अन्यथप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन जनकत्वात् न तु तदुपस्थापकयावत् पदत्वेन गौरवात् । एवं पिधानान्यथबोधेऽपि ।

कस्त्वे यच्च कर्तृ-तद्वत्सङ्घान्यतराभिधायकक्षादाख्यातान्तक्रियापदं वक्तुरभिप्रेतं तच न छत्रीया यच्च तु न तदभिधायकक्षादाख्यातान्तक्रियापदं वक्तुरभिप्रेतं तच छत्रोयेति वैयाकरणस्तेषात्पर्यादेव देवदत्त श्रोदनमित्यादौ न छत्रीया तच पचतिपदस्य वक्तुरभिप्रेतलांत् । न चैव अस्त्राध्याहारः सिद्धेत एवेति वाच्यं । पदस्य वक्तुरभिप्रेतलेऽपि श्रोदन तदनधाहारादिति भावः । ‘अन्यथप्रतियोगीति पिधानान्यथप्रतियोगीत्यर्थः, तटस्थगङ्गां निराकरोति, ‘न लिति, ‘तदुपस्थापकेति पिधानान्यथप्रतियोग्युपस्थापकेत्यर्थः, ‘गौरवादित्युपस्थापणं, यावत्यदस्य कुचायसम्भवात्प्रत्येत्यपि इष्टव्यं । ‘एवं’ तादृगपदं, पिधानान्यथप्रतियोग्युपस्थापकपदमिति यावत्, ‘पिधानान्यथबोधेऽपीति अथाहतपिधानान्यथबोधस्यलेऽपीत्यर्थः, तत्त्वापि पिधानान्यथप्रतियोग्युपस्थापकपदस्य द्वारमित्यसैव सत्त्वादिति भावः । न तु साधवात् तदुपस्थापकपदलेन तस्काष्ठबुद्धिलेन हेतु-हेतुमङ्गावो न तु तदन्यथप्रतियोग्युपस्थापकपदलेन गौरवादित्यत आह, ‘अन्येति तदन्यथबोधं प्रति तदुपस्थापकपदलेनैव कारणले इत्यर्थः, ‘गौणेति गौण-साच्चिकास्यले अन्यथबोधाभावापन्तेरित्यर्थः, ‘तयोः’ गौण-साच्चिकपदयोः, ‘अनगुभावकलात्’ पदार्थानुपस्थापकलात्,

**अन्यथा गौण-साक्षणिकयोरन्ययबोधो न स्यात् तयो-
रननुभावकत्वादिति ॥**

प्रवाहादिरूपशक्योपस्थितिरेव साक्षणारिका न तु साक्षणिकपदो-
पस्थितिरिति प्राचीनविद्वान्तादिति भावः । तद्यमर्थाहार-
पूर्वपञ्चनिष्ठार्थः, तच्छास्त्रबुद्धौ पदजन्मैव तदुपस्थितिर्हेतुरिति न
नियमः तच्छास्त्रबुद्धौ पदज्ञानविशिष्टतदुपस्थितिलेन विजातीय-
तद्विषयकलेन वा इतुलकस्यनामपेच्छा साधेन तदुपस्थितिलेन
इतुलौचित्यात् पदज्ञानविशिष्टस्याप्वेशादतिरिक्तजातिकस्यनाविर-
हाच दारभित्यादौ अध्याइतेनापि पिधानादिना अन्ययबोधदर्श-
नेन तथा कार्य्य-कारणभावे अभिचाराच्च । न च तच्चापि पिधेश्चि-
श्च एवाध्याद्वियत इति वाच्यं । गौरवान्मानाभावाच्च । न च
पिधानशास्त्रबुद्धिं प्रति शक्ति-साक्षणान्यतरसम्बन्धेन^(१) पिधान-
प्रकारकृत्ततावच्छेदकधर्मावस्थिशश्चविशेष्यकज्ञानलेन इतुतया
पिधेश्चिश्चस्त्रतिरावश्यकीति वाच्यं । तादूशकार्य्य-कारणभावे मा-
नाभावात् । न चैवमोदनं पचतौत्युके कारणतया स्मारितस्य आ-
काशस्य प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्य कलायादेशान्ययबोधापन्तिरिति
वाच्यं । सति तात्पर्यये इष्टापन्तेः, अन्यथा तवापि ओदनं पचतौ-
त्युक दैववशस्तकलायपदोपस्थितेन कलायेनान्ययबोधस्य दुर्बार-
त्वादिति दिक् ।

(१) दत्तिकक्षणसम्बन्धेनेति ख०, ग० ।

इति श्रीमद्भगवेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणी
शब्दाख्यतुरीयखण्डे आसन्तिवादपूर्वपक्षः ॥०॥

इति श्रीमंथुराजाथ-तर्कवाणीश्विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
आसन्तिवादपूर्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

अथासत्तिवादसिद्धान्तः ।

उच्यते, क्रियापदोपस्थापिता क्रिया, कारकपदोप-
स्थापितञ्च कारकं परस्परमाकाङ्क्षति न तूपस्थिति-
माचं अन्यथा दारं कर्मता पिधेहि, दारं पिधानं
हतिरित्यचापि क्रिया-कर्माध्याहार इवान्वयबोधप्रसङ्गः

अथासत्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘क्रियापदेति धातुपदेत्यर्थः, ‘क्रिया’ पिधानादि, ‘कारकपदेति
आमादिपदेत्यर्थः, ‘कारकं’ कर्मलादि, ‘आकाङ्क्षतीति परस्परं ग्रा-
व्येच्छाविषयो भवतीत्यर्थः, ‘अन्यथेति यथाकथच्छिदुपस्थितक्रियादि-
मांषस्यैव परस्परं ग्राव्येच्छाविषयत्वे इत्यर्थः, ‘क्रिया-कर्माध्याहार-
इतेति क्रिया-कर्मालक्ष्यपार्थाध्याहार इत्यर्थः,(१) इदस्य पदमां-
रितपदार्थजिज्ञासा आकाङ्क्षेत्याचार्यमतेन, नव्यनये तु कर्मला-
दिविशेषकाधेयतासंसर्गकदारप्रकारकशास्त्रबोधे दारमित्यानुपूर्वी-
विशेषस्य हतिविशेषकानुकूलसंसर्गकपिधानप्रकारकशास्त्रबोधे च
पिधेहीत्यानुपूर्वीविशेषस्य आकाङ्क्षालमावश्यकम्, अन्यथा दारं
कर्मलं पिधेहि दारं पिधानं हतिरित्यचापि तादृशान्वयबोधापत्ते-

(१) क्रिया-कर्मालक्ष्यपार्थाध्याहार इत्यर्थ इति ख० ।

क्रियायाः कर्मणश्चोपस्थितेस्तुत्यत्वात् । एवंविधपदो-
पस्थापिते परस्परमाकाङ्क्षा नास्तीति चेत्, तर्हाका-
ङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापितत्वं तन्म न तृपस्थितिमाचं,
अर्थविशेषेऽसाधुत्वान्नाम्बयबोध इति चेत्, न, पिधे-
हीति पदं विना दारभित्यस्याप्यसाधुत्वात् तदर्थ-
योगे साधुत्वस्य तुत्यत्वात् साधुत्वज्ञानस्याम्बयबोधे-

रिति केवलं पिधेहीत्युक्तौ दारभित्यस्य केवलं दारभित्युक्तौ पि-
धेहिपदसाधाहारं आवश्यक इति धेयं । 'एवंविधेति दारं कर्म-
तेत्यादिपदेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षा' ग्राह्यबोधेच्छा, 'आकाङ्क्षायाः' परस्परं
ग्राह्यबोधेच्छायां । ननु दारं कर्मलभित्यादौ भेदाम्बयबोधे असाधु-
त्वज्ञानमेवं प्रतिवन्धकभित्याग्रह्णते, 'अर्थविशेषे असाधुत्वादिति दारं
कर्मलभित्यादौ भेदाम्बयबोधे असाधुत्वादित्यर्थः, तचासाधुत्वस्य तद-
जगकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतत्वं, 'असाधुत्वादिति क्रिया-कर्मभावेना-
म्बयबुद्ध्यजगकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतत्वादित्यर्थः । ननु साधुत्वस्य^(१)
फलोभित्यतया यत्ताम्बयबोधो न दृश्यते तच्चेवासाधुत्वं कल्पयते, न हि
दारभित्यच पिधेहिपदं विना नाम्बयबोध इत्युभयसिद्धमित्यरुचे-
रात्^(२) 'साधुत्वज्ञानस्येति गिरुकासाधुत्वाभावज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच
जगकीयत्वं ज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिवन्धकतया नासाधुत्व-

(१) असाधुत्वस्येति ग० ।

(२) इत्युभयसिद्धमित्यरुचेति ग० ।

प्रयोजकत्वाच्च गौरवादपञ्चशादप्यन्वयबोधाच्च । न
चाचासंसर्गाग्रहः, वाधकाभावात् । तस्मात् क्रिया-

ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति भावः^(१) । गौरवेणान्यथाचिद्दिशुक्ता अभिन्नारमण्टाह, ‘अपभंगादपौति साधुलेनाज्ञायमानादपौत्यर्थः, ‘अच’ अपभंगस्त्वाले, ‘वाधकाभावादिति संसर्गयहे वाधकाभावादित्यर्थः, साधुत्वज्ञानस्य^(२) हेतुलाचिद्वेरिति भावः । ननु इतरं कर्मालं पिधेहि इतरं पिधानं कृतिरित्यादावेकदेशनिराकाङ्क्षास्त्वाले क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधे इष्टापत्तिः सत्येकदेशसाकाङ्क्षास्त्वे अन्वयप्रतिपोग्यन्तरस्य यथाकथचिदुपस्थितेरेव शाब्दधौहेतुलाभ्युपगमेन प्रत्यचानुमानादिना तदुपस्थितिविज्ञिराकाङ्क्षापदजन्योपस्थितेरपि शाब्दबोधे वाधकाभावात् । न चानुभवविरोध इति वाच्यं । तथा चति पदजन्यपदार्थोपस्थितिं विना नान्वयबोध इत्यनुभवादेव शब्दाधारचिद्द्वा विवादपर्याप्तिः । न चैवं कृत्यादिविशेषकपिधानादिप्रकारकान्वयबोधे पिधेहीत्याद्यानुपूर्वीविशेषात्मकाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुलमुपेयते न वा, आद्ये अर्थाधारारस्त्वाले एकदेशनिराकाङ्क्षास्त्वाले च अभिचारः, अन्ये इतरं कर्मालं पिधानं कृतिरित्यादिशर्वनिराकाङ्क्षास्त्वालेऽपि इतरकर्मकपिधानागुकूलकृतिमानि-

(१) तथाच शाब्दबोधे असाधुत्वज्ञानं न साक्षात् प्रतिबन्धकं अपि तु जगकौभूतज्ञानविषट्कतयेति भावः ।

(२) तत्र अभिचारादित्यादिः ।

प्रदस्य कारकपदेन कारकपदस्य क्रियापदेन सह-
व्ययबोधकत्वं न त्वेकं विनाइपरस्य । अपि च स-

त्वाच्यथबोधापन्नः अर्थोपस्थितेसुचालादिति वाच्यं । तत्त्वदा-
मुपूर्वीविशेषात्मकाकाङ्क्षानिष्ठयस्य साम्यवहितोत्तरवर्त्ति-तादृश-
तादृशाच्यथमुद्दिं प्रत्येव ऐतुतथा अभिचाराभावात् अर्थाचाचारा-
दिष्टस्त्रीचाच्यथबोधस्य तद्वयवहितोत्तरवर्त्तिलाभावात्^(१) । न चैव
सर्वगिराकाङ्क्षस्येऽपि अर्थाचाचारादिष्टस्यवत् दारकर्मकपिधाना-
स्युचालानिमानित्यच्यथबोधापन्निर्दुर्बारेवेति वाच्यं । दारकर्मकपिधा-
नानुकूलाङ्कालानिमानित्यच्यथबोधो हि दिविधः, दारमित्याचामुपूर्वी-
निष्ठयाच्यवहितोत्तरवर्त्तिदारप्रकारक-कर्मलविशेषकाच्यथबोधाभाग-
यः पिधेहीत्याचामुपूर्वीनिष्ठयाच्यवहितोत्तरवर्त्ति-पिधानप्रकारक-
क्तिविशेषकाच्यथबोधत्वाच्यथस्य तदतिरिक्तसाक्षीकः । तथाच अन्य-
तरविशेषामयीविरहादेव सर्वगिराकाङ्क्षस्ये न तादृशाच्यथबोधः ।
एतेज^(२) अथाकथस्थित्यदार्थोपस्थितिमाच्यस्य ऐतुत्वे प्रतिषोग्युपस्था-
पकपदमाचामयेऽपि अस्तिस्थिर्णज्ञानदग्धादां उच्चुक्षमपदार्थोप-
स्थितिमाचाच्काच्चबोधप्रसङ्गः तथाच भृत्यताविशेषः । न च तद-
च्यथप्रतिषोग्युपस्थापकपदत्वेन ऐतुतथा न तचाच्यथबोध इति वाच्यं ।
साक्षात्परम्परासाधारणस्य तदच्यथप्रतिषोगित्वानुगतानिप्रसङ्गस्य

(१) तदच्यथवहितोत्तरवर्त्तिलादिति ख०, ग० ।

(२) उत्तरविशेषामयीसहकारविवक्ष्यवेनेत्वर्थः ।

कर्मक्रियापद्योगं विना द्वितीयानुपपत्तिः, न हि क्रियापदार्थयोगे द्वितीया, घट आनेयम् कृतिरित्यचापि द्वितीयापत्तेः, तथाच पुष्टेभ्य इत्यन्ते स्पृहयति-

दुर्बैषतात् तदृभ्यपदद्वान्तवापेष्यथा गुरुत्वासेव्यपि निश्चां । तथापि विग्रेषधामयीविरहादेव ग्राह्यवौधाभावोपपत्तेरित्यस्तरधारा, 'अपि चेति ।

केचिन् न तु पदस्तारितपदार्थविज्ञाया नाकाङ्क्षा अजिज्ञासोरपि ग्राह्यवौधात्, नाथासुपूर्वोविग्रेषः तस्याननुगततया भानम-कार्य-कारणभावापत्तेः, किन्तु घटः कर्त्तव्यमित्यादिपदविग्रेषान्वपदार्थोपस्थितिरेवाकाङ्क्षा या चार्याभावारस्त्वेऽप्यस्मि नास्ति च एव्यनिराकाङ्क्षस्त्वेऽलए एकदेशनिराकाङ्क्षस्त्वेऽलए चेति न तथान्वय-बोधः किं पदार्थाहारेषेव्यरुचेराह, 'अपि चेतोत्याङ्गः । तदस्तु, भैदभूटानां^(१) विग्रेषण-विग्रेषभावे विनिगमनाविरहेणाननकार्य-कारणभावापत्तेः अन्वयप्रतियौग्युपस्थापकपदभावाश्रवणेऽपि पदो-र्थोपस्थितिमात्राङ्काङ्क्षवौधस्त्वं दुर्बारत्वाच तदन्वयप्रतियौग्युपस्थापकपदस्त्वेऽलए इत्युत्तम्य उक्तक्षेण वक्तुभग्नक्षत्रादिति ष्ठेयम् । 'सक-र्मक्रियापद्योगं विगेति सकर्मक्रियापदैकवाक्यतांभिप्रार्थविषयत्वं विगेत्यर्थः, 'द्वितीयानुपपत्तिरिति द्वितीयाद्याः साधुत्वांनुपपत्तिरित्यर्थः,^(२) पाणिनि-चान्द्राद्यतुग्रासमकर्दभिस्थैव निर्णीतवांदि-

(१) पदविग्रेषवाजन्येत्यत्रान्तर्गतमेद्कूटानामित्यर्थः ।

(२) एकवाक्यत्वं सकर्मक्रियापदसङ्कारेण सार्थवोधकर्त्त्वं ।

पदाध्याहारं विना चतुर्थनुपपत्तिः । यदि स्पृहयति-
पदार्थयोगे चतुर्थौ तदा पुष्टमिच्छतीत्यथापि स्यात्
स्पृहयतीच्छतिपदयोरेकार्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थं
द्वारं पुष्टेभ्य इत्यच पिषेहि-स्पृहयतिपदाध्याहारो-
ऽनुमन्यते न त्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वयप्रतियोगिविज्ञा-
नादेवोपपत्तेरिति चेत्, तर्हि क्रियापदयोगं विना न
कारकविभक्तिः, कारकपदयोगं विना न तदन्वययोग्यं
क्रियापदमिति केवलकारकपदे क्रियापदाध्याहारः,
केवलक्रियायाच्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमाव-
श्यक इति तजन्योपस्थितिरन्वयबोधौपरिकी तस्मात्

ति^(१) भावः । साधुलच्च धर्मविशेषजनकत्वं चधर्माजनकत्वं वा,
‘क्रियापदार्थयोग इति वस्तुगत्या सकर्मकक्रियापदस्त्र थोर्थस्त्रद-
न्वितस्त्रार्थबोधकत्वाभिप्रायविषयत्वं एवेत्यर्थः, ‘द्वितीयेति, साध्वीति
शेषः, ‘द्वितीयापत्तेः’ द्वितीयाद्याः साधुलापत्तेः, ‘चतुर्थनुपपत्तिरिति
कर्मलपरचतुर्थाः साधुलात्तुपपत्तिरित्यर्थः, ‘चतुर्थौ’ कर्मलपरचतुर्थौ,
साध्वीति शेषः । ‘साधुलार्थमिति द्वितीयादेः साधुलार्थमित्यर्थः, न
कारकविभक्तिरिति साध्वीति शेषः, ‘तत्त्वन्योपस्थितिरिति द्वार-

(१) सकर्मकक्रियापदस्त्रहकारेणैव सार्थबोधकपदाद्वद्वितीयाया उक्त-
त्वादित्यर्थः ।

क्रिया-कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रिया-कारकयोः प-
रस्यरमन्यय इति शब्दाध्याहार एव । कर्चाक्षेपे तु
वस्थ्यामः ॥

मित्यादावधाहारस्त्वलेऽपि पदज्ञानजन्यपदार्थेष्यस्तिरन्यथयोधौ-
पयिकीर्त्यर्थः, तथाच नोक्तव्यभिचार इति भावः । ‘तस्मादिति
व्यभिचाराभावेनेति ग्रेषः । नन्देवं पचतीत्यादौ कर्चाचेपस्थले अनु-
मितेन चैचादिना कथमन्यययोधः तव नये पदज्ञन्यपदार्थेष्यस्ति-
तेरेव ग्राब्दयोधाङ्गलादित्यत आह, ‘कर्चाचेप इति, तत्त्वापि
प्रथमान्तर्चैचादिपदाध्याहारादेवान्यथयोधः न त्वनुमितचैचादिना,
कर्चुराचेपलभ्यत्वप्रवादस्थाप्ययमेवार्थः,(१) न त्वनुमानसभ्यत्वमिति
भावः । इदमापाततः गेह इत्यादिपदं विनापि यत्र घटोऽस्त्री-
त्यायभिहितं तच गेह इत्यादिपदं विनापि साधुतया पदाध्याहा-
राभावेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् सकर्मकक्रियादियोगस्य दिती-
यादैः साधुतानियामकलेऽभिप्रायशून्यमूर्खाध्यापकाद्युक्तविष्णुपूजये-
दित्यादिविधिवाक्यस्थाप्यसाधुत्वापत्तेः अभिप्रायघटितस्य सकर्मक-
क्रियायोगस्य तत्त्वाप्यभावात्(२) । किञ्च साधुतार्थं वकुरेकवाक्य-
ताभिप्रायविषयत्वरूपस्य सकर्मकक्रियापदादियोगस्यावश्यकलेऽपि
ओतुस्तादृशपदाध्याहारस्य कथमावश्यकत्वं । न च हेतुविधया

---

(१) अध्याहतप्रथमान्तपदोपस्थाप्ययमेवार्थ इति ग० ।

(२) अभिप्रायघटितक्रियापदयोगस्याभावादिति ख० ।

इति श्रीमद्भगवेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणी
शब्दाख्यतुरीयखण्डे आसन्निवादः ॥०॥

सकर्मकक्षिण्यापदादियौगसं साधुलज्जापकतया साधुलज्जानार्थं तज्-
ज्ञानमावश्यकं तदेवं पदाध्याहारं इति वाच्यं । साधुलज्जानस्य
शब्दवौधारेतुतया तदज्ञानेऽपि चतिविरहात्, अस्तु वा ग्रन्था-
थाहारं आवश्यकस्यापि तत्त्वान्यपदार्थोपस्थितिवेन कुतो हेतुलं
सांघर्षात् पदार्थोपस्थितिलेनैव हेतुलज्जोचित्तान्यथाच ओदनं
परतोत्याहौ चति तात्पर्यप्रक्षेपे यथाकथमिदुपस्थिताकाश-कक्षाया-
देरप्रत्यन्वयवौध एवेत्यथाहारपच एव सम्बन्धित्वधेयं^(१) ।

इति श्रीमद्युराजाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये आसन्निवादरहस्यम् ॥

---

(१) सम्बन्धित्वधेयमिति ग० ।

अथ तात्पर्यवादः ।

तात्पर्याधीनं शब्दप्रामाण्यं तच तत्परत्वं च
तत्साधकत्वं पदार्थ-तत्संसर्गयोः शब्दासाध्यत्वात् । अथ

अथ तात्पर्यवादरहस्यम् ।

आषत्ति निरुप्य तात्पर्यं निरुपयितुमात्र, ‘तात्पर्याधीनमिति
तात्पर्याधीनं तात्पर्यं ज्ञानस्थायधीनं, ‘शब्दप्रामाण्यं’ शब्दस्थानभवत्त-
नकर्त्त, तात्पर्यस्थ ज्ञानमपि शब्दस्थ सइकारौति प्रसिद्धार्थः । एते-
जास्या यह शब्दोधस्थायैककार्यात्मकूलत्वं सङ्केतिरिति सूचितं,
यद्यपीतरस्थेतरपदेत्यादिना तात्पर्यं प्रागेव निरुपितं, तथापि
परमतनिराकरणाय पुगरयमारम्भ इति आर्तव्यं । तत् परं दद्य
स तत्परस्थ भावस्थात्पर्यं, परशब्दस्थ कार्यवाची, तथाच तत्का-
र्यकलमेव तात्पर्यं, भवति च घटादिपदं घटादिप्रतीतिकार्यकम्
अतो घटादिप्रतीतिपरमिति दधात्रुतशब्दार्थमाशब्द निराकरो-
ति, ‘तचेति, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयस्थास्य ‘तत्परत्वमित्यनेन,
तथाच तद्विषयीभूतं तत्परत्वमित्यर्थः, ‘तत्साधकत्वं’ तत्कार्यकत्वं ।
यदा ‘तच’ तात्पर्यं, निष्ठत्वं सप्तम्यर्थः, ‘तत्परत्वमिति भावप्रधानो
निर्देशः, एवं ‘तत्साधकत्वमित्यपि, तथाच तस्मिं तत्परत्वत्वं च
तत्साधकत्वमित्यर्थः, ‘शब्दासाध्यत्वादिति शब्दाजन्मवादित्यर्थः,

तङ्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं, तत्त्व भाव्यार्थस्य साक्षात् भूतार्थस्य तु प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य प्रशस्तनिन्दितार्थप्रतिपादनदारा साक्षणिकस्य साक्षणीयविषयप्रवृत्ति-निवृत्तिजनकत्वं तत्परत्वमिति चेत्, न, तत्परत्वे तज्ज्ञानं जनयित्वा तत्त्व प्रवर्त्तकत्वं तत्प्रवर्त्तक-

---

तथाच घटादिपदं घट-तत्प्रशंसागदिपरमिति अवहारो न स्वादिति भावः । ‘तङ्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्तीति तङ्गोचरप्रयत्नेत्वर्थः, यथाश्रुते एकस्य वाक्यस्योभयासाध्यकलादसम्भवापन्तेः प्रत्येकसाध्यकलस्य वैकृत्प्रकल्पस्याले तु परस्यराव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयं । ‘तत्त्व’ प्रयत्नकार्यकलस्य, ‘भाव्यार्थस्य’ विधिवाक्यस्य, ‘साक्षात्’ इष्टसाधनलादिज्ञानदारा, ‘भूतार्थस्य तिति प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य विशेषं, विधिभिन्नस्य प्रशंसा-निन्दावाक्यस्येत्वर्थः; तत्त्व परिणतिसुरसं आसप्रसं परिणतिविरसं पनष्पत्समित्यादिवाक्यमिति भावः । ‘प्रशस्तनिन्दितेति उत्तमष्टलापक्षष्टलेत्वर्थः; सुग्रन्ध-विग्रन्धयोरुत्तमष्टवाचिलादिति भावः । नवेवं साक्षणिकस्य साक्षणीयगोचरप्रयत्नाजनकलासाक्षणीयार्थपरत्वं न स्वादित्यत आह, ‘साक्षणिकस्येति, साक्षणीयानुभवदारेति ग्रेषः, ‘तत्परत्वं’ साक्षणीयपरत्वं, अत इत्यादिः, ‘तत्परत्वे’ तत्परत्वाने, ‘तज्ज्ञानं’ तच्छास्त्रवोधं, ‘तत्त्व प्रवर्त्तकसं’ तङ्गोचरप्रयत्नफलसोपधायकत्वं, स्फूर्तपयोग्यतायाः पूर्वमपि सत्त्वेन ग्राह्यवोधानपेचितलाद्यथाश्रुतासङ्गतेः, ‘तत्प्रवर्त्तकत्वस्य’ तङ्गोचरप्र-

त्वच्च तत्परत्वमिति परस्पराश्रयात् । साक्षणिकस्यान्-
नुभावकत्वेऽपि सक्षणीयपरत्वात् काव्यादेः खरूपा-

यक्षोपधायकलस्य, ‘इति परस्पराश्रयादिति तद्गोचरप्रयत्नफलोपधाने
सति तदुपधायकलज्ञानात्स्वाम्भवोधकास्त्राव्योधे जात एव त-
द्गोचरप्रयत्नोपधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः । न च तद्गोचर-
प्रयत्नस्वरूपयोग्यतावच्छेदकपरत्वं तत्परत्वमिति वाच्यं । तद्वच्छेद-
करूपापरिचयादिति भावः । ननु तद्गोचरप्रयत्नोपधायकलस्य
सौकिकप्रत्यक्षं न हेतुर्वेन तदुपधानं विना तदुपधायकलस्यापि
यथाकथस्त्रिदुपनयादिवशाज्ज्ञानं भविष्यतीत्यरुचेराह, ‘साक्षणिक-
स्यति, ‘अनुभावकलेऽपीति, अनुभवजनकत्वं विना(१) प्रयत्नाजनक-
त्वादिति(२) भावः । शक्ति-सक्षणान्यतरसम्बन्धेन तद्वत्(३)पदज्ञान-
स्यप्रेक्ष्य साधवाच्छक्तिसम्बन्धेन तदन्यप्रतियोगिमत् पदज्ञानलेनैव
हेतुता शक्तिमप्रेक्ष्य सक्षणायाः शक्तिसम्बन्धात्मकलेन गुरुत्वात्,
गङ्गार्थां श्रोष इत्यादौ च घोषादिपदमेव तौराश्चनुभावकां न तु
गङ्गादिपदं तस्य तौराश्चन्यप्रतियोगिशक्तिभावात्, अन्यप्रति-
योगिलक्ष्य सक्षणात् परम्परया अन्यनिरूपकलं, तत्त्वाभेदेऽपि, तेज
घटादिपदस्य न घटाश्चनुभावकलानुपपत्तिः सर्वसाक्षणिकस्यले च

(१) अनुभावकत्वं विनेति ख० ।

(२) प्रयत्नाजनकत्वासम्भवादितीति ख० ।

(३) अन्यप्रतियोगिमदिव्यर्थः ।

ख्यानमाचपरत्वेनापि पर्यवसानाच्च । ननु तद्बुद्धिज्ञन-
कत्वं तत् परत्वं प्रशंसा-निन्दावाक्षमपि प्रशस्त-निन्द-
तस्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परमेव, तस्य ज्ञानं प्रशस्ते सर्वः
प्रवर्तते निन्दिताच्च निवर्तते इति ख्याये प्रवृत्ति-

ग्राव्येभ एव नोत्पद्यते किन्तु पदार्थापस्थितिमाचमिति खाच-
णिकसागरुभावकलवादिनां प्राचां निगर्वाः^(१) । ननु गङ्गादिसाच-
णिकपदस्यापि तौराशुभवजनकपदार्थापस्थितिदारा तद्वोचरप्रथल-
जनकलमस्येव, पदार्थापस्थितिर्गङ्गादिपदादेव, ग्राव्यागुभवजनकलं
मुगर्न तस्य किन्तु तस्यमभिव्याहतग्रन्थपदस्येवे प्राचीनसिद्धान्ता-
दित्यस्वरसादाह, ‘काण्डादेरिति, ‘खरूपाख्यानमाचपरत्वेनापौति’^(२)
तद्वोचरग्रानमाचजनकलेनापौत्यर्थः, माचपदात् प्रयत्नव्यवच्छेदः,
‘पर्यवसानाच्च’ तत्परत्वाच्चेत्यर्थः, इदमुपस्थितं विधादेरपि इष्टसा-
धनल्लादिपरत्वं न स्थात् तद्वोचरप्रथलाजनकलादित्यपि इष्टव्यं ।
नम्येवं परिणतिसुरसमाचरफलमित्यादि प्रशंसा-निन्दावाक्षं प्रवृत्ति-
निवृत्तिपरमिति व्यवहारो न स्थात् तस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिगोचर-
ज्ञानाजनकलादित्यत आह, ‘तच्चेति, ‘ज्ञानं’ प्रशस्त-निन्दितस्वार्थ-
ज्ञानं, ‘प्रशस्ते’ प्रशस्तालेन ज्ञाते, ‘निन्दितात्’ निन्दितत्वेन ज्ञातात्,
‘तत्परसुच्यत इति प्रशंसा-निन्दावाक्षं प्रवृत्तिनिवृत्तिपरसुच्यत-

• (१) निगर्वाद्य इति ख० । निगर्वाद्य इति ख० ।

(२) खरूपाख्यानमाचेतोति ख० ।

निष्ठती जनयतीति तत्परमुच्चत इति चेत् । न ।
 गौण-साक्षणिकयोरननुभावकल्पात् तद्बुद्धिजनने त-
 त्परत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । तज्जननमयोग्यत्वमिति चेत्,
 तर्हेकचोक्त्वारणे नानार्थे नानार्थपरत्वं साक्षणायाच्च
 मुख्यार्थपरत्वं स्थात् योग्यतायाः सम्भात् । नापि तत्-
 प्रतिपाद्यकल्पं, तात्पर्यं विना न तथेत्यन्योन्याश्रयात् ।

इत्यर्थः, तथाच तत्परत्ववहारोभास्त इति भावः । ‘गौण-साक्ष-
 णिकयोरिति गौण-तदितरसाक्षणिकयोरित्यर्थः, गो-वृषावानभे-
 त्यादाविव सादृशसमन्वेन साक्षणा गौणीदृष्टिः यथा चक्रपदस्स
 मुखे, ‘अननुभावकलादिति । यद्यपि तस्माननुभावकलेऽपि पदा-
 र्थापस्थितिमादाय साक्षणासाम्यं, तथापि साक्षणे बुद्धिपदमनुभव-
 परमित्यभिप्रायात्^(१) । यदा ‘अननुभावकलात्’ संसर्गज्ञानाज्ञनक-
 लात्, तथाच तयोः संसर्गपरत्वं न स्थादिति भावः । एवमयेऽपि,
 ‘तद्बुद्धिजनने’ तदनुभवोपधाने, ‘तत्परत्वं’ तत्परत्वज्ञानं, साक्षणे
 बुद्धिलेन प्रवेशे अन्योन्याश्रयोऽपि संसर्गमादाय बोध्यः अन्यथा पदा-
 र्थापस्थितिं प्रति तात्पर्यज्ञानस्थाहेतुतथा तामादायैवान्योन्याश्रय-
 परीहारादित्यवधेयं, एवमयेऽपि सर्वत्र बोध्यं । ‘एकचोक्त्वारण इति
 एकमात्रप्रतीतीच्छयोक्त्वारण इत्यर्थः, ‘साक्षणायास्तेति वकुर्लक्षणीय-
 मात्रप्रतीतीच्छायास्तेत्यर्थः, ‘तत्प्रतिपाद्यकलमिति स्वजन्यप्रतिपत्ति-

(१) इति भाव इति ख० ।

प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य^(१) प्रवृत्त्यादप्रतिपादकत्वात् खा-
क्षणिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च । अथ गङ्गापदं स्वार्था-
विनाभावि तौरं प्रतिपादयत्तत्परमिति चेत् । न ।

विषयताकलभित्यर्थः, विशेषण-विशेषभावभेदाच्च पूर्वतो भेदः अन्यत्
सर्वे पूर्ववत् । ‘प्रवृत्त्यादीति, तथाच तत्परत्ववहारो न खा-
दिति भावः । ‘अप्रतिपादकत्वात्’ अमनुभावकलात्, ‘खार्थावि-
नाभावीति खार्थाविनाभावसम्बन्धेन तौरं प्रतिपादयदित्यर्थः, इदच्च
तादात्यसम्बन्धावच्छब्दस्वार्थाविनाभावरूपश्चक्षस्मन्य एव खचणा
ग तु सम्बन्धसामान्यमिति प्राचीनमतानुसारेण, तथाच तत्प्रति-
पत्त्यनुकूलसम्बन्धवच्चं तत्परत्वं, सम्बन्धः शक्तिर्जन्मचणा च, पद-पदार्थ-
सम्बन्धश्च एव पदार्थस्तिदारा संसर्गप्रतिपत्त्यनुकूल इति संसर्ग-
मादायापि नाव्याप्तिरिति भावः । ‘तेन विनेति खार्थाविनाभावेन
विनेत्यर्थः । ननु मञ्चसम्बन्धी पुरुषस्तादात्येन मञ्चव्याप्त एव एवं
पुरुषान्तरमपि तादात्येन थेन केनचित् सम्बन्धेन मञ्चव्याप्तमेव
खार्थाविनाभावस्य खचणाले आप्यदिग्भि तादात्यसम्बन्धगियमेऽपि
आपकदिग्भि सम्बन्धानियमादित्यस्त्वराह, ‘गङ्गादिपदमिति गङ्गा-
दिपदं मत्स्यादिपरं तौरपरस्तु सुखे खादिति योजना, ‘सुखे’
मुख्यमाचाभिप्राप्ये सुखार्थप्रतीतीच्छयोक्त्वारप्ये इति आवत्, ‘मत्स्या-
दीत्यादिना तौरेतरपरिप्रहः, तौरस्य पृथगुपादानात्, ‘अविना-
भावस्य’ खार्थाविनाभावस्य, इदमुपस्त्वणं सर्वस्त्रैव सर्वदा सर्वपरत्वं

(१) प्रशंसादिवाक्यस्येति ख० ।

मन्त्राः क्रोशन्तीत्यच तेन विनापि पुरुषे तात्पर्यात्
गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं मुखे तौरपरच्च स्यात्
अविनाभावस्य तादवस्थ्यात् । मुखे बाधके सतीति
चेत्, तर्हि मुख्यार्थपरतैव न स्यात् न स्यात् गच्छ
गच्छसौत्यच गमनाभावपरत्वं । उच्चते । तत्प्रयोजन-
कत्वं तत्परत्वं तदर्थश्च प्रतीतिः प्रवृत्ति-निष्टीत्यच,

स्यास्त्रचण्णाया अत्यावर्त्तकत्वादित्यपि बोधं । प्रकृतातिव्याप्तिवारक-
विशेषणमांशद्वते, ‘मुखे बाधके सतीति मुख्याभिप्राये बाधके सती-
त्यर्थः, मुख्यार्थप्रतीतीच्छानुच्छ्रितले सतीति यावत्, ‘तर्हि ति,
इदमुपस्थितं तौरप्रतीतीच्छयोच्चारणे मत्स्य-गच्छादिपरं स्यात् येन
केनचित् सम्बन्धेनाविनाभावस्य तचापि सम्भवादित्यपि बोधं ।
‘गच्छ गच्छसौत्यचेति । गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थामः सन्तु ते
शिवाः । ममापि जन्म तचैव भूयादृथच गतो भवान् ॥ इति:
चिदेश्वरगमनोद्यतं भर्त्तारं प्रति उत्कण्ठिताचाः प्रियाचाचाक्ष-
रदर्थः, ‘गमनाभावपरलभितिं व्यञ्जनया गमनाभावपरलभित्यर्थः,
मुख्यार्थाभिप्रायाभाववच्चविरहादिति भावः । श्लोकार्थस्तु चे कान्तः
त्वं गच्छसि चेत् गच्छ ते तव पन्थामः शिवाः कल्याणस्त्रियाः सन्तु
किन्तु ममापि जन्म तचैव भूयादृथच भवान् गत इति गमिष्य-
तीत्यर्थं अत्यन्तमुस्कण्ठितलात् करणापाटवेन तथाभिधानं तस्मा-
द्वावदेशान्तरगमनानन्तरमेव मम मरणं भविष्यतीति लया न
गमनव्यभिति व्यञ्जार्थः । ‘तदर्थस्तेति ‘तत्प्रयोजनकत्वभित्यच तच्छ-

प्रयोजनत्वच न साधत्वं अन्योन्याश्रयात् । नापि
प्रतिपाद्यच्छाविषयत्वं, यस्य यदिच्छाविषयः तं प्रति
तत्परत्वापन्तेः । तदर्थसाधत्वेन इच्छानियम इति चेत् ।
न । इह धूम इत्यच जन्य-ज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य वह-

व्यार्थसेत्यर्थः, ‘साधत्वं’ उपधायकलं, ‘अन्योन्याश्रयात्’ उक्तान्योन्या-
श्रयतादवस्थात्, ‘प्रतिपाद्येति तद्वोचरप्रतिपाद्येच्छाविषयत्वं तत्पर-
त्वमित्यर्थः, ‘प्रतिपाद्यः’ ओता, भवति ए अस्माच्छ्वादेतप्रतीति-
भवतितिप्रतीतिगोचरेच्छायाः ग्रन्थोऽपि विषय इति भावः । ‘यस्मेति,
ओतुः पुरुषस्येति ग्रेषः, ‘यदिच्छाविषयः’ यद्यदसुग्रन्थगोचरसमू-
ख्यात्मनेच्छाविषयः, ‘तं प्रति’ तत्पुरुषं प्रति, ‘तत्परत्वापन्तेरिति
तत्तदसुप्रत्वापन्तेरित्यर्थः । ‘तदर्थसाधत्वेनेति तत्त्वद्वार्थविशेषक-
साधत्वलप्रकारकलेत्यर्थः, खण्डं ग्रन्थपरं, तथाच खसाधत्वप्रकारक-
तद्वोचरेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, तत्त्वद्वार्थः ‘प्रतीतिः प्रवृत्ति-गिट्ठनी
सेत्युक्तमेव, भवति चास्माच्छ्वादसुकगोचरप्रतीतिर्भवतु असुकगोचर-
प्रवृत्त्यादिर्वा भवतितीच्छा प्रतीति-प्रवृत्त्यादौ ग्रन्थसाधत्वप्रकारिका
साधत्वलक्ष्य पञ्चम्यर्थत्वादिति भावः । ‘इह धूम इतीति इह धूम-
ग्रन्थो धूम-तत्प्रवृत्तिपर इतिवाक्यसैकदेशोत्कीर्तनं, तथाच इह
धूमग्रन्थो धूम-तत्प्रवृत्तिपर इत्यसेत्यर्थः, ‘साधत्वं’ साधपदार्थस्य,
‘वाक्यभेदेति एकसैव परग्रन्थस्य विभिन्नप्रकारकलान्तरकलाप्रसङ्गा-
दित्यर्थः, धूमपर इत्यनुरोधात् ज्ञाप्यत्वप्रकारकेच्छाया अभिधेयतात्

विधतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् पुमिच्छाया नियन्तुमश-
क्यत्वात्, किन्तु प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, यः
शब्दः वच्छा यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः, सा चेच्छा

धूमस्थ धूमपदजन्यलाभावेन स्वजन्यत्प्रकारकेच्छायास्तत्र वाधितत्वात्
धूमप्रवृत्तिपर इत्यनुरोधाच्च स्वजन्यत्प्रकारकेच्छाया अभिधेयत्वात्
धूमगोचरप्रवृत्तेर्धूमपदज्ञाप्यलाभावेन ज्ञाप्यलघटितस्य तत्र वाधित-
त्वादिति भावः। यदा ‘वाक्यभेदप्रसङ्गात्’ परशब्दज्ञानभेदप्रसङ्गात्,
परशब्दसामृतज्ञिप्रसङ्गादिति थावत्, सहदुच्चरितेत्यादिष्टुपत्तेरिति
भावः। यच्चित्यं वाक्यभेदे इष्टापत्तिरेव अन्यथा यिद्वान्तेष्यगति-
रित्यरुचेदीषान्तरमाह, ‘पुमिच्छाया रति श्रोतुरिच्छाया इत्यर्थः,
तथाच यच वक्तुरेकगोचरप्रतीताविच्छा ओतुश्च तदिहद्वप्रतीतौ तत्र
विहद्वप्रतीतिपरत्वप्रसङ्ग इति भावः। ‘प्रतिपादकेति, ‘प्रतिपादकः’
वक्ता, ‘इच्छाविषयत्वं’ जनकतासम्बन्धेन तत्प्रकारकेच्छाविशेषत्वं जन्य-
तासम्बन्धेन तद्विशेषकेच्छाप्रकारत्वं वा, एतदेव विष्णोति, ‘यः शब्द-
इति, ‘यदिच्छया’ जनकतासम्बन्धेन यत्प्रकारकेच्छया जन्यतासम्बन्धेन
यद्विशेषकेच्छया वा, ‘प्रयुक्तः’ अनुसंहितः, तथाच जनकतासम्बन्धेन
तत्प्रकारकविच्छाविशेषत्वं जन्यतासम्बन्धेन तद्विशेषकविच्छाप्रका-
रत्वं वा तत्परत्वं विनिगमकाभावात्, भवति चायं शब्दोऽसुकप्रती-
तिमान् भवतितीच्छाया जनकतासम्बन्धेन प्रतीतिप्रकारिकायाः^(१)

(१) अयं शब्दः असुकप्रतीतिमान् भवतिति जनकतासम्बन्धेन प्रतीति-
प्रकारकेच्छाया इति ख०।

प्रतिपाद्यधौ-प्रवृत्ति-निष्टुतिविषयेति तत्परत्वं । नानार्थात् स्थिष्टादनेकपदार्थान्वितैकक्रियापदात् मुख्यसाक्षण्यिकपराच्चावृत्त्या क्रमेणानेकपदार्थज्ञानं न त्वे-

विशेषः ग्रन्थः असुकगोचरप्रतीतिरेतच्छब्दाङ्गवत्तिनौच्छाया अन्यतासम्बन्धेन प्रतीतिविशेषिकायास्थ प्रकारः ग्रन्थ इति प्रतीतिपरत्वं ग्रन्थस्य, एतेन प्रवृत्त्यादिपरत्वमपि व्याख्यातं, किन्तु प्रतीतिपरत्वमेव च ग्रन्थबोधोपयोगि न तु प्रवृत्त्यादिपरत्वं अर्थपरत्वव्यवहारस्तु तद्वचरप्रवृत्तिपरत्वनिबन्धनोभास्तु इति भावः । अथेवं वक्तुवाक्यस्य श्रोतुः ग्रन्थबोधप्रवृत्त्यादिपरत्वं न द्यात् वक्तुरिच्छायाः श्रोतुः ग्रन्थबोधाद्यविषयकलादित्यत आह, ‘सा चेति वक्तुनिष्ठा चेत्यर्थः, ‘प्रतिपाद्यः’ श्रोता, ‘विषया’ विषयापि । अथेवं नानार्थादौ एकदा वक्तुरनेकप्रतीतीच्छाया अनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत आह, ‘नानार्थादिति, ‘नानार्थात्’ हर्यादिपदात्, ‘स्थिष्टात्’ शेतो धावतीत्यादौ शेतादिपदात्, ‘अनेकेति घटं पटस्थानयेत्यादिवाक्यादित्यर्थः, ‘मुख्येति मुख्य-साक्षण्यिकबोधकाङ्गार्थां घोष-मत्स्यै स्तु इत्यादौ गङ्गादिपदादित्यर्थः, ‘आवृत्त्येति तत्-स्थानस्थितस्य पदस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः, नेदौयःस्थान्नरस्थितस्य पदस्य पुनरनुसन्धानमनुषङ्गः, द्वौयःस्थान्नरस्थितस्य पुनरनुसन्धानमनुष्टिः, सा च सिंहगृहावस्थोक्तम-मण्डूकमुति-गङ्गाश्रोतोवदिति चिधा, अश्रुतग्रन्थानुसन्धानमध्याहार इति बोधं^(१) । ‘सक्षादुच्चरित-

(१) इति ध्येयमिति क० ।

कैव, सङ्कटुचरितस्य सङ्कदर्थपरत्वनियमेनैकचोचा-
रणे अनेकार्थपरत्वाभावादिति सकलतान्त्रिकैकवा-
क्यतया^(१) वदन्ति ।

वयन्तु ब्रूमः^(२) । अनेकपदार्थप्रतीतीच्छया एक-
मुच्चारण^(३) भवत्येव पुमिच्छायानियन्तुमशक्यत्वात् ।

स्मेति एकपदविषयकैकज्ञानस्येत्यर्थः, ‘सङ्कदर्थपरत्वनियमेनः सङ्कदर्थमा-
चानुभवजगकलनियमनिष्टयेन, अनेकार्थाननुभावकलनियमनिष्टये-
नेति यावत्, “सङ्कटुचरितः शब्दः सङ्कदर्थं गमयतीति चिद्ग्रामादिति
भावः । ‘एकचोचारणे’ एकचिन् वाक्ये, ‘अनेकार्थपरत्वाभावादिति
एकदा अनेकार्थप्रतीतिपरत्वाभावादित्यर्थः, उक्तनियमनिष्टयस्य-
विशेषदर्थनेन वक्तुरेकदा अनेकार्थप्रतीतीच्छानुपत्तरेति भावः । न
चैकदा सूर्य-चक्रोभयादिप्रतिपादकपुष्ट्यवज्ञादिपदज्ञाने कृति-वर्ण-
माग्नैकलादिप्रतिपादके चक्रादिपदज्ञाने कृतिशास्त्रेषु साधनलादि-
प्रतिपादके विद्यादिपदज्ञाने चायं नियमोद्यमिचारीति वाच्यं । यद्य-
त्पदे एकैकपदमाचविषयकज्ञानस्यापि नानार्थविषयकानुभवजगकल-
मनुभवसिद्धं तदतिरिक्तपदस्तस एव एतनियमाभ्युपगमात्, तत्त्व-
घटपद-पटपदादिकमेव^(४) । न च तथापि घटौ घटा इत्यादौ एक-

(१) सकलतान्त्रिकाणामेकवाक्यतयेति क० ।

(२) अच ब्रूम इति ख० ।

(३) अनेकार्थप्रतीतीच्छया एकोचारणमिति क० ।

(४) घटपद-पटपदाक्षपदादिकमेवेति क० ।

यदि च तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदाहृत्तिरपि न स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमाद्यत्तिकल्पनात् । अन्यथैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्य उभय-

---

घटपदमाचविषयकज्ञानेनैव नानाघटप्रत्यायमाद्यमिशार इति वाच्यं । अतएव तच सहपैकग्रेषाभ्युपगमात् तथाच सुप्तघटपदप्रतिबन्धानादेव घटान्नरबोधः सहपैकग्रेवं विना घटादिपदादृद्विवचनादितो नानाघटविषयकवोधस्तप्रविष्टु एवेति प्राचीनमतनिग्रह्यः ।

‘निर्बन्धु’ विशेषदर्शनेन निर्वर्तयितुं तस्मेच्छाप्रतिबन्धकले माजाभावादिति भावः । इदसुपत्तस्य विशेषदर्शनसाधार्वचिकलाच्यत्यपि वोध्यं । ‘तदाहृत्तिरपि न आदिति तदाहृत्तिकल्पनापि न आहृत्यर्थः, ‘तात्पर्यंति, ‘तात्पर्यनिर्वाहार्थं’ तात्पर्यविषयान्वयवोधग्रन्थाचार्थं, ‘आहृत्तिकल्पनादिति लक्षा आहृत्तिकल्पनादित्यर्थः, ‘अन्यथा’ तात्पर्यविषयान्वयातुपपन्नि विनायादृत्तिकल्पने, ‘एकपरेऽपि’ घटोऽस्तीत्यादावपि, ‘तदापत्तेः’ तदाहृत्तिकल्पनापत्तेः,(१) इदसुपत्तस्य अनेकार्थं तात्पर्यावाने आहृत्येवाये कथमन्वयवोधः आहृत्या वोधनौये अर्थं वकुस्तात्पर्याभावात्, किञ्च वकुस्ताद्युग्माभिप्राप्याभावेऽपि यत्त विशेषादर्शनात् ओतुरभयपरलभमस्य युगपदुभयातुभवो दुर्बार इत्यपि इष्ट्यं । ननु अनेकार्थतात्पर्यस्त्वेऽपि न युगपदनेकार्थातुभवः एकैकमाचविषयकग्राह्यवृद्धिलक्ष्यशब्दजन्यतावस्त्रेदकलादित्यत आह, ‘अतएवेति यत-

---

(१) तवादृत्तिकल्पनापत्तेरिति ख० ।

परतायां नाष्टिकल्पणं तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थितौ तात्पर्यादिज्ञाने युगपदनेकास्थयबोधो भवति सामग्र्यात्तुल्यत्वात् प्रथममेकस्यास्थयबोधो न तदन्यस्येति^(१) नियन्तुमशक्यत्वाच्च । अथ विवादाध्यासितमक्षपदोचारणं एकपदैकशक्तिविषयमेवानु-

एव न तादृशकार्य-कारणभावोऽत एवेत्यर्थः, ‘तदुचारणस्येति एवैकस्यैव जडादिपद-पुष्पवन्नादिपदस्येत्यर्थः, ‘उभयपरतायामिति हति-वर्जनमागम-सूर्य-चक्रोभयादिपरतापदे इत्यर्थः, ‘तुञ्जवदिति युगपदित्यर्थः, ‘सामग्र्यात्तुञ्जलादिति एकदा सर्ववासेवातुभावक-सामग्रौसत्त्वादित्यर्थः । नगु जडादिपद-पुष्पवन्नादिपदातिरिक्षस्ये नाष्टिकार्य-कारणभाव इत्यत आह, ‘प्रथममिति । ‘अथेति एकमाचानुभवजनकतयोभयवादिसिद्धे अचपदोचारणेऽग्रतः शिदृशाधनवारणाय ‘विवादाध्यासितमिति विवादाध्यासितलज्ञानेकार्थतात्पर्य-काङ्क्षादिज्ञानसमवहितत्वं,^(२) पदज्ञानस्यैवातुभावकतया वाधवारणात् ‘उचारणमिति, ‘उचारणं’ ज्ञानं, पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकरणेन साध्यविद्वेष्यवाचाचेणाचं पञ्चतीत्यादौ समूहालम्बनाचपदद्यानुसन्धाने नांगतो वाधः, ‘एकपदेति, सर्वस्यैव पदज्ञानस्यास्थयप्रतियोगिपदार्थान्तरविषयकातुभवजनकत्वादप्रसिद्धिवारणाय, ‘एकशक्तिविषयमिति । यद्यपेकशक्तिविषयत्वस्य नेवसामग्रितया तद्दोष-

(१) प्रथममेकस्यास्थयबोधोऽनन्तरं तदन्यस्येतीति क० ।

(२) विवादपदमिति विवादपदत्वस्यानेकार्थतात्पर्यकाङ्क्षादिज्ञानसमवहितत्वमिति ख०, ग० ।

तादवस्थं, तथायेकशक्तिविषयलं स्खविषयाच्चपदग्निशक्तिविषयलं, स्खपदं, पचोभूतज्ञानपरं, विषयतत्त्वं विशेष्यत्वं, अन्वया जाति-तत्-संबर्गयोरप्यतुभवज्ञनादप्रसिद्धापत्तेः, सिद्धाधनवारणाय 'एकमेवेत्यवधारणं, अन्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरं जात्यादिकस्थादायाप्रसिद्धितादवस्थात् 'एकमिति, जानार्थविषयकस्मितज्ञननाद्वापाधः स्थादित्यतोऽनुभवत्वेनोपादानं जनकतत्त्वं फलोपधार्थकलं, स्खपदोग्यत्वे साधे बाधापत्तेः, तेन स्खविषयाच्चपदग्निरूपितशक्तिविशेष्येकमाणागुभवोपधार्थकलं साधं पर्यवसितं । यद्यपि तादृग्रेकमाणागुभवोपधार्थकलं न तादृग्रेकमिज्ञानतुभावकले सति तादृग्रेकागुभावकलं, अन्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरं जात्यादिकस्थादायाप्रसिद्धितादवस्थात्, तथापि तादृशशक्तिविशेष्यतत्त्वान्तुभावकले सति तादृशशक्तिविशेष्यागुभावकलं बोधं, तत्र स्खविषयाच्चपदग्निशक्तिविशेष्यं यत्क्षजन्यशास्त्रवोधविषयस्त्रिहान्योन्याभावाप्रतियोगिस्खञ्च-न्यशास्त्रवोधविषयस्खविषयाच्चपदग्निशक्तिविशेष्यकलं, न तु तादृशशक्तिविशेष्यद्विषयकागुभवज्ञनकले सति तादृशशक्तिविशेष्यानुभवज्ञनकलं, क्रमिकनानाविषयकागुभवज्ञनकलमादायार्थान्तरापत्तेः, अन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यहृत्तिर्बीष्मः, तेनोभयान्योन्याभावादिकमादाय न दोषः^(१) । यदि ज्ञाकाशादिपदात्माअथल-स्थानयत्वादिना जानाशक्तिपदानन्तरं नैकदोभयप्रकारेणान्वयवोधसदा विशेषपदस्थाने प्रकारपदं गिरेण्यापि साधान्तरं बोधं, अचेत चत्यन्त-

(१) साधाप्रसिद्धिरूपो दोषः ।

भावयति एकपदोच्चारणत्वात् घटपदोच्चारणवत् ।

पदे वा^(१) तस्यापि निवेशः कार्यं इति । ‘एकपदोच्चारणत्वादिति एकाच्चपदविषयकज्ञानत्वादित्यर्थः, अन्यथा साधे विशिष्याच्चपदोपादानाद्भुमिचारापत्तेः, साधे हेतौ चाच्चपदस्त्वे यत्पत्यदं निवेश सामान्यतोष्याप्तिरवसेया, तेज घटपदोच्चारणस्य न दृष्टान्तत्वविरोधः।’ अचेषाचं पश्चतीत्यादौ समूहाक्षमनाच्चपदद्यानुसम्बन्धे अभिचारवारणाय एकेत्यच्चपदविशेषं, पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकरणेन साधयिष्ठेदैश्चलाक्ष भागाच्छिद्धिर्न दोषाय । यद्यपेकाच्चपदविषयकलं नाच्चपदद्याविषयकले सत्यच्चपदविषयकलं,^(२) अचेष विभौतकं पश्चेत्यादौ विभौतकपदाच्चपदगोचरसमूहाक्षमने अभिचारात्, नायच्चपदसमानग्रन्थतावच्छेदककपदद्याविषयकले सत्यच्चपदविषयकलं,^(३) एव क्रमिकाच्चपद-विभौतकपदज्ञानाभ्यां क्रमिकविभिकाच्चपदज्ञानाभ्यां वा समूहाक्षमनानार्थविषयकग्रन्थबोधसाच्चाच्चपदज्ञाने अभिचारापत्तेः । तथापि स्वविषयाच्चपदनिष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगियद्यच्चपदसमानग्रन्थतावच्छेदककं पदं तद्विषयकज्ञानाविशिष्टत्वे सत्यच्चपदशक्तिविशेष्यनिष्ठसमभिव्याहृतपदान्तरसच्चणाज्ञानाविशिष्टज्ञानत्वं विवितं, चरमविशिष्टाक्षोपादानादचेष घटं पश्चेत्यादौ घटपदस्त्वे स्वचणादग्रायां घटपदाच्चपदगोचरसमूहाक्षमने

(१) अचैव वा सत्यन्तपदेनेति क० ।

(२) अच्चपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

(३) अच्चपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

न व्यभिचारः, अन्योन्याभावसु प्रतियोग्यवृत्तिर्वेष्यः^(१) वैशिष्ट्यस्तु
खात्वहितकासावच्छेदेनैकात्मवृत्तिलं, खात्वहितलस्य स्वच्छपूर्वी-
स्तरव्याप्तिसाधारणं^(२) तेज यचात्मुभवसामय्यादिप्रतिबन्धकवर्गेन
विनाशदवस्थाव्यपदसारणादिभौतिकादिपदस्त्वात्मिकाव्यपदान्तर-
स्त्रात्यातिका वा अन्वपदार्थस्त्रतिस्तोविभौतिकादिपदार्थस्त्रतिस्तो
मिक्षिला ग्राह्यवोधोपधानं तथाव्यपदज्ञाने न व्यभिचारः, खभि-
काव्यपदज्ञानाविशिष्टत्वेनापि विशेषणीयं, तेनैकस्त्रैवाव्यपदस्य क्रमे-
वाद्यस्था यत्र नामार्थविषयकः ग्राह्यवोधस्त्र न व्यभिचारः। न च
तथापि अच्छे असाधीत्यादौ व्यभिचारस्त्र एवेनैवाव्यपदज्ञानेन
नामाव्यवोधादिति वाच्यं। तथ स्वरूपैकग्रेषाभ्युपगमेन सुप्ताव्यपद-
सारणादेव नामाव्यवोधात् स्वरूपैकग्रेष विना नामाव्यवोधस्त्रविद्धुः।
न च घटपदोचारणस्य दृष्टस्तत्त्वानुरोधेन यत्तद्वाँ सामान्यतोव्या-
प्तिरेवादरणीया तथाच चक्र-सूर्याद्युभयोपस्थापकपुष्पवन्तादिपद-
ज्ञाने करण्यैकलादिवोधकवृत्तीयादिविभक्तिज्ञाने च व्यभिचार-
दृतिं वाच्यं। तत्त्वदाविषयकले सतीत्यनेनापि ज्ञानविशेषणात्।
यदि च घटपदोचारणं व्यतिरेकेण दृष्टान्तः अन्यदृष्टान्तस्य एक-
माव्यवोधकतयोभयवादिभिद्वमव्यपदज्ञानं तदा तदिशेषानुपादा-
नेऽपि न चतिः। न च तथापि कारणान्तरविकल्पेन यत्र फलविश-

(१) अन्यथा हेतुप्रसिद्धिरिति भावः।

(२) तथाव्याच अव्यवहितलं स्वच्छाव्याचंसाविकरणसमयाचंसानधिकर-
णत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणत्वं।

यदा एकचोचारणे नानाशक्तया नानार्थाननुभावकं

म्बस्त्र व्यभिचार इति वाच्यं । अचपदवाच्यनिष्ठतात्पर्याकाङ्क्षादि-
ज्ञानसमवहितलेनापि विशेषणादिति भावः । ‘घटपदोचारणवदिति
एकपरघटपदज्ञानवदित्यर्थः, नानापरघटपदज्ञानस्य पञ्चसम्बात्,
‘थदेति, अचाचपदमेव पञ्चः, साध्ये च ‘नानार्थंति स्मृपकथम्, नाना-
शक्तयाननुभावकलमात्रं विवक्षितं, तत्त्वाननुभावकलमात्रस्य साध्यले
अनुभावकेऽग्नितोषाध्य-व्यभिचारावतः ‘नानाग्रस्तेति स्मौयनानाग्रस्ते-
त्यर्थः, अन्यथा सर्वस्यैव पदस्याच्यप्रतियोगिपदार्थान्तरविषयकालु-
भवजनकलेन तद्वेषतादवस्थ्यात्, ग्रन्थिपदं ग्रन्थतावच्छेदकपरं,
तेनेश्वरेच्छारूपायाः ग्रन्थेकलेऽपि न चतिः, प्रकारलं द्वतीयार्थः,
तथाच स्मौयनानाग्रस्तावच्छेदकप्रकारकालुभवजनकलाभावः साध्यः,
तथाच यावन्नि अचपदग्रन्थतावच्छेदकानि प्रातिस्थिकरूपेणोपादाय
प्रत्येकं स्मृग्रन्थतावच्छेदकीभृततत्प्रकारकालुभवजनकले सति तदित-
रस्मृग्रन्थतावच्छेदकप्रकारकालुभवजनकलाभावकूटः साध्यः समूहाल-
म्बनरूपेवानुभितिः, तादृशविशिष्टाभावकूटलमेव वा साध्यतावच्छेद-
कमिति तु निष्कर्षः । तादृशानुभवजनकलालक्ष्माचेणाचं पश्येत्यादौ
अचपददयविषयकसमूहालम्बने प्रसिद्धं, एकस्यैवाच्छपदस्यावृत्यादि-
कमेणानेकार्थबोधकलात् ज्ञानकारणतावादिनये पदस्याननुभावक-
लात् वाध्य-व्यभिचार-सिद्धसाधनापत्तिरित्यत उक्तं ‘एकचोचारण-
इति स्माच्चविषयकज्ञानसामान्ये इत्यर्थः,(१) तादृशविशिष्टाभाव-

(१) स्माच्चविषयकज्ञानमादयेत्यर्थ इति ख०, ग० ।

नानार्थत्वात् एकपरनानार्थपदवदिति चेत् । न ।
अनेकार्थानुभवसामग्रीसम्बेन वाधितत्वात् सामग्री-
विरहस्योपाधित्वाच्च । अतएवाक्षमानयेत्युक्ते भिन्न-

वत्स्खमाचविषयकज्ञानसामान्यकमिति तु फलितार्थः, सामान्यपदो-
पादानां तादृश्यत्किञ्चिदेकज्ञानमादाय नांग्रन्तः यिद्धुषाधनमर्या-
ज्जरं वा, अचेणाचं पश्चतीत्यादौ समूहाक्षमनात्मकपदद्यात्सम्भा-
नमादाय अभिचारवारणाय खमाचविषयकेति, खमाचविषयकलन्तु
खग्निगिरेष्वे खनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिपदद्यज्ञिज्ञानाविग्रहित्वं,
तेनाचेण विभीतकं पश्चेत्यादौ विभीतकपदाच्चपदगोचरसमूहाच-
म्भगमादाय न अभिचारः न वा अचेण घटं पश्चेत्यादौ घटपदस्याचे
सञ्चणादग्राह्यां घटपदाच्चपदगोचरसमूहाक्षमनमादाय अभिचारः,
अन्यतर्वर्णं पूर्ववत् । ‘नानार्थत्वादिति यावन्ति अस्यपदशक्तिवावच्छेद-
काणि प्रातिज्ञिकरूपेणोपादाय प्रत्येकं तदवच्छिङ्गक्रिकले चति
तदितरधर्मावच्छिङ्गक्रिकलं चेतुः, समूहाक्षमनः परामर्शः, यत्तदभ्यां
सामान्यतोव्याप्तिः, पुष्ट्यवन्नादिपदान्यलेन विग्रेषणाच्च तत्र अभिचारः,
एवं यस्य पदस्य विवचितं ज्ञानमप्रियद्वं तदन्यलेनापि विग्रेषणी-
यमिति भावः । ‘सामग्रीविरहस्य’ नानार्थानुभवसामग्र्यसमवहित-
त्वस्य(१) । ‘अतएवेति एकदा एकसात्पदादनेकार्थबोधसामग्रीसम्बा-

(१) सामग्रीविरहस्येत्वादिः समवहितत्वस्येत्वन्तः पाठः ५०, ग० मुख्यक-
दये शास्त्रे ।

प्रकरणादिना भिन्ने तात्पर्यप्रमाणां भ्रमे वा प्रति-
पाद्ययोरेकदैवावृत्तिं विनानेकार्थप्रतीतिर्न तु तच्चैको
विलम्बते, एवं घटं पठं वा आनयेत्यचानयनस्योभय-
परत्वे एकदैवान्वयबोधो न त्वावृत्तिः वाक्यमेदस्त्वर्थ-
भेदात् न ज्ञानमेदात् । गङ्गायां जलं घोषश्च प्रति-
वसतीत्यच^(१) गङ्गापदस्य युगपत्रवाइ-तौरयोस्तात्पर्य-
ग्रहे तयोर्द्दयोरप्येकदोपस्थितौ जल-घोषयोरेकदैवा-
न्वयबोधः । न च युगपदृष्टिदयापत्तिः, इष्टत्वात्,

देवेत्यर्थः, ‘प्रतिपादयोः’ श्रेष्ठोः, तथाच यथा नानापुरुषस्य एकदा
नामार्थानुभवस्था एकस्थापि अन्यथा साधवात् एकदा नामार्थान-
नुभावकल्प्यत्यस्या नानापुरुषस्थापि स न स्थादिति भावः । ‘आन-
यनस्य’ आनयमप्रतिपादकपदस्य,^(२) ‘उभयपरत्वे’ उभयव्यक्तिपरल-
यहे । अत्रेवं भिन्नवाक्यताव्यवहारो न स्थादित्यत आह, ‘वाक्येति
वाक्यमेदव्यवहारस्त्वर्थः, ‘अर्थभेदादिति, न तु ज्ञानमेदादिति
भावः । ‘दृष्टिदयापत्तिः’ दृष्टिदयज्ञानस्य ग्राह्यबोधज्ञानकल्पापत्तिः,
‘इष्टत्वादिति मुख्यार्थानुभवसामयौ-लक्ष्यार्थानुभवसामय्योः .सत्त-
तिपञ्चवत् परस्परविरोधिने मानाभावादिति भावः । अत्रेवं यष्टौः
प्रवेष्येत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिविरहस्याले लक्ष्यार्थग्राह्यमुद्दि-

(१) तिष्ठतीत्यचेति ख० ।

(२) आनयमस्येत्यच आनयगपदस्येति पाठः अस्माक्षम्बूलपुस्तकचये वर्तते ।

**तात्पर्याङ्गि वृत्तिः, न तु वृच्छनुरोधात् तात्पर्यं, गौण-
साक्षणिकयोरुच्छेदापत्तेः तात्पर्यनिर्वाहार्थं वृत्तित्वेन**

दग्धायां नियमतोमुख्यार्थग्राब्दबोधापत्तिः स्त्राचणायाः ग्राब्दसम्बन्धा-
त्मकत्वेन स्त्राचणा-स्त्राच्छार्थयोरुपस्थितिकाले ग्रन्थि-ग्राच्छार्थयोरवश्य-
मुपस्थितेरित्यत आह, ‘तात्पर्याङ्गीति तात्पर्यज्ञानस्त्राचाराङ्गी-
त्यर्थः, ‘वृत्तिरिति, ग्राब्दबोधोपधायिकेति ग्रेषः, तथाच मुख्यार्थं
तात्पर्यज्ञानाभावदग्धायामेव स्त्राच्छार्थमात्रग्राब्दबोध इति भावः।
ननु वृत्तिज्ञानार्थमेव तत्पर्यज्ञानस्त्रापेच्छित्वादन्यतः चिद्दे वृत्ति-
ज्ञाने तात्पर्यज्ञानस्त्रमकिञ्चित्करभित्यत आह, ‘न लिति,
‘वृच्छनुरोधात्’ वृत्तिज्ञानानुरोधात्, ‘तात्पर्यं’ तात्पर्यज्ञानं, अपे-
च्छितमिति ग्रेषः किन्तु ग्राब्दबोधाङ्गेतुतयेति भावः। ग्राब्दबोध-
अेतुत्वे युक्तिमाह, ‘गौण-साक्षणिकयोरिति चक्रं पश्य अष्टौः प्रवे-
शयेत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिविरुद्धत्वे गौण-साक्षणिकार्थ-
ग्राब्दबोधयोरित्यर्थः, मुख्यार्थानुभवसामयौ-स्त्राच्छार्थानुभवसामय्योः
सत्प्रतिपञ्चवत् परस्यारविरोधित्वादिनस्यावेति ग्रेषः, ‘उच्छेदापत्ते-
रिति तात्पर्यज्ञानस्य ग्राब्दबोधाङ्गेतुतया मुख्यार्थं तात्पर्यसत्त्वे-
अप्युभयानुभवसामयौसत्त्वादिति भावः। ननु न भवत्येव तच साक्षणि-
कार्थग्राब्दबोधः किन्तु गङ्गायां घोषइत्यादौ एव मुख्यार्थान्वया-
नुपपत्तिज्ञानं तत्रैव साक्षणिकार्थबोधइत्यत आह, ‘तात्पर्यनिर्वाह-
ार्थमिति मुख्यार्थान्वयस्त्वे तात्पर्यविषयस्त्राच्छार्थान्वयबोधार्थमि-
त्यर्थः, ‘वृत्तित्वेन’ ग्राब्दबोधकारणीभृतज्ञानविषयसम्बन्धत्वेन, ‘तयोः,

तयोः कस्यनात् । मुख्य-साक्षणिकयोरेकैकमाचपरत्वे
तु युगपदृत्तिदयविरोधः । अनेकान्वयबोधपरत्वे दृत्ति-
दयविरोधस्य दोषत्वे परिभाषापत्तेः, यच मुख्यार्थं शीघ्र-
त्वेन प्रथममन्वयबोधः अनन्तरं साक्षणिकान्वयबोधः
तचादृत्तिरेव तस्मात् युगपत्तात्पर्यग्रहे सति नादृत्तिः
किन्त्वनेकार्थपरत्वे सत्येव यच तात्पर्यग्रहकमादन्वय-
बोधक्रमः तचादृत्तिः प्रथमोच्चारणस्य पर्यवसितत्वादिति ।
एवच लोके ज्ञूपत्त्वात् वेदेऽपौदं तात्पर्यमिति
तस्य पौरुषेयत्वं ।

गौणो-तदितरस्तचणयोः । ‘एकैकमाचपरत्वे तु’ एकैकमाचपरत्वे
तु, ‘दृत्तिदयविरोधः’ दृत्तिदयज्ञानस्य ग्राह्यबोधजनकत्वाभावः,
‘परत्वे’ परत्वपत्ते, ‘दृत्तिदयविरोधस्य’ विरोधिदृत्तिदयज्ञानस्य,
‘दोषत्वे’ परत्वरप्तस्यप्रतिबन्धकत्वाभिधाने, ‘परिभाषापत्तेरिति तद-
भिधानस्य स्वग्राह्यस्तमाचपरिभाषापत्तेरित्यर्थः, ‘शीघ्रत्वेन’ प्रथमोपस्थि-
तत्वेन, ‘तचादृत्तिरेवेति, प्राथमिकपदज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः ।
‘तात्पर्यग्रहकमादिति ग्राह्यसामर्थ्यन्तरस्याप्युपस्थितं, ‘प्रथमोच्चार-
णस्य’ प्राथमिकपदज्ञानस्य, ‘पर्यवसितत्वादिति नष्टत्वादित्यर्थः, ‘रुदं
तात्पर्यमिति वकुरिच्छागर्भतात्पर्यमित्यर्थः, ग्राह्यप्रयोजकमिति
शेषः, ‘तस्य’ वेदस्य, ‘पौरुषेयत्वमिति पुरुषप्रणीतत्वमित्यर्थः, तस्य
पुरुषकण्ठादिजन्यत्वं पुरुषप्रयत्नजन्यत्वं वेति भावः ।

नन्दनु तात्पर्यानुरोधादवेदस्य पुरुषप्रणीतत्वमित्यर्थः ।

अच मौमांसकाः यथोऽशारणपूर्वकत्वात् उश्शारणं
वेदे परतन्त्रं तथा तात्पर्यमपि तात्पर्यपूर्वकमेवेति

‘मादिमप्रणीतलन्तु’^(१) कुतः पूर्वपूर्वाधापकपरम्पराप्रणीतलेनैव तदु-
पपञ्चेरित्यभिप्रायेण शङ्कते, ‘अचेति, ‘मौमांसकाः’ ईश्वरस्य वेदकर्त्त्वां-
गम्भुपगन्तुमौमांसकाः, ‘उश्शारणपूर्वकलादिति सजातीयोऽशारणसा-
पेचलादित्यर्थः, सजात्यच्च समानातुपूर्वीकलं, उश्शारणं ज्ञानं, तस्या-
पेचलस्य तत्त्वन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षात्परम्परया वा प्रथोऽन्यतं, ‘उश्शा-
रणं वेद इति करणापाटवाऽशुजन्तं वेदस्योऽशारणमाचमित्यर्थः, उश्शा-
रणस्य तदत्तूकूलकप्णाद्यभिघातः तदत्तूकूलप्रथमो वा, ‘परतन्त्रमिति
सजातीयोऽशारणानगेच यन्तदन्यमित्यर्थः, अन्यथा साधाविशेषापञ्चः,
अयस्य मौमांसकस्य खमते दृष्टान्तः, नैयायिकमते ईश्वरीय-
वेदोऽशारणस्यैव सजातीयोऽशारणसापेचलाभावादाक्यार्थज्ञानं ततो-
वाक्यार्थप्रतीतीच्छा ततोवाक्यार्थप्रतीतिस्त्रिपेष्टसाधनताज्ञानाङ्गाक्षे-
च्छा ततो वाक्यरूपेष्टसाधनताज्ञानात् कण्ठाद्यभिघातात्तदौ प्रथ-
क्षस्तः कण्ठाद्यभिघात इति क्लेषेश्वरीयकण्ठाद्यभिघातादेः तत्प-
रायत्वा वा तत्त्वन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यताभावात् । न च परनयेऽपि
वाक्यार्थस्मरणाधीनवेदोऽशारणस्य शुक्रीयवेदोऽशारणस्य च न यथो-
क्षकमेण सजातीयोऽशारणजन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वमिति वाच्यं ।
स्मरतिस्त्रिपेष्टस्यैवावश्यं साक्षात्परम्परया सजातीयोऽशारण-

(१) ईश्वरप्रणीततत्त्वमिति ख० ।

परतन्त्रं न तु कस्यापि प्रथमं तात्पर्यं अनादित्वात्
पूर्वपूर्ववाक्यार्थज्ञानेच्छ्योच्चारणमुपजीव्याग्रिमाग्रिमस्य
तदिच्छ्योच्चारणात् तदिच्छ्या तदुच्चारणमेव हि तत्-
परत्वं लोक-वेदसाधारणं, सा चेच्छा स्वतन्त्रा परतन्त्रा

अन्यवाक्यार्थानुभवाधीनलेन परम्परया प्रथोच्चलसम्भवात् शुक्ला-
प्यानुपूर्वीज्ञानानुपूर्वीगोचरेच्छादिकमेण वेदोच्चारणं आनुपूर्वीज्ञान-
वत् गिच्छकस्यानुपूर्वीप्रथोगाधीनं, तस्यानुपूर्वीप्रथोगस्यावश्यं साज्ञात्प-
रम्परया सजातीयोच्चारणजन्यवाक्यार्थज्ञानाधीन इति तत्रापि
परम्परया प्रथोच्चलसम्भवादिति भावः । ‘तात्पर्यमपैति वेदगोचर-
तात्पर्यमपैत्यर्थः, ‘तात्पर्यपूर्वकमिति सजातीयगोचरवकृतात्पर्य-
ज्ञानसापेचमित्यर्थः, सापेचलम्ब पूर्ववत्तज्ञन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साज्ञा-
त्परम्परया प्रथाज्यत्वं, ‘परतन्त्रमिति सजातीयगोचरवकृतात्पर्य-
ज्ञानानपेच अत्तदन्यदित्यर्थः, ‘कस्यापि’ वेदवक्तुः, ‘प्रथममिति
सजातीयगोचरवकृतात्पर्यज्ञाननिरपेचमित्यर्थः, । ननु सर्गविकासी-
नवेदवकृतात्पर्यस्य सजातीयगोचरवकृतात्पर्यज्ञानसापेचलमनुपपञ्च-
मित्यत आह, ‘अनादिलादिति सर्गविच्छेदरहितलादित्यर्थः,(१)
‘पूर्वपूर्वति पूर्वपूर्वाधापकस्येत्यर्थः, ‘उपजीव्येति वाक्यार्थज्ञानद्वारा
उपजीव्येत्यर्थः । ननु स्वतन्त्रतदिच्छ्योच्चारणमेव तत्परत्वं कथम-
धापकतात्पर्यणं निर्वाच्यमित्यत आह, ‘तदिच्छ्येति, ‘लोक-वेद-

(१) सर्गविच्छेदविरहादिति ष० ।

वेति न कश्चिद्ग्रेषः, तद्वधारणज्ञानादिमीमांसा-
परिशोधितन्यायादेद इत्युभयवादिसिद्धं, अतस्तात्य-
र्थानुरोधेन वेदस्य न पौरुषेयत्वं । नन्वर्थज्ञानं विनो-
द्धरितवेदात् कथमर्थधौः वाक्यार्थज्ञानं विना तदिच्छ-
योज्ञारणाभावात्, प्रतिपुरुषमुच्चारणभेदादिति चेत्,
तर्हि पद्यमानभारतादपि तथाभूतादर्थधीर्ण स्यात्
व्यासेन यत्प्रतीतीच्छया उच्चारणं कृतं तज्जातीयत्वात्
अर्थज्ञानं विनापि पद्यमानभारतादर्थधीरिति चेत्,
तर्हि वेदेऽपि तुल्यं, तस्मात्यर्थकज्जातीयत्वस्य निया-

साधारणमिति, ग्राह्यप्रमाप्रयोजकमिति ग्रेषः, साधवादिति भावः ।
‘स्मृतमेति सज्जातीयगोचरवक्तुतात्पर्यज्ञानमिरपेचेत्यर्थः, ‘परतम्बेति
तस्मापेचेत्यर्थः, ‘अनादिमीमांसा’ साधवादिज्ञानात्मकतर्कः, ‘परि-
शोधितेति सहजतेत्यर्थः, ‘न्यायः’ अनुमानं, ‘पौरुषेयत्वमिति नित्य-
ज्ञानादिमत्प्रणीतत्वमित्यर्थः । यद्यपि तस्मातेऽप्रसिद्धिस्तथापि वेद-
वक्तुतात्पर्यस्य न नित्यत्वमित्यर्थः । ‘अर्थज्ञानं विनेति एकाद्युच्चरि-
तादित्यर्थः, ‘अर्थधीरिति विशेषदर्शिनोऽर्थधीरित्यर्थः, ‘तदिच्छया’
वाक्यार्थज्ञानेच्छया । ननु पुरुषान्तरस्य तद्वाक्यार्थप्रतीतीच्छा वर्तत-
एव तदिच्छयैवोच्चरितोऽयं वेद इत्यत आह; ‘प्रतिपुरुषमिति,
‘उच्चारणभेदात्’ वाक्यभेदात्, ‘तथाभूतात्’ अर्थज्ञानं विनोच्चरि-
तात्, ‘तज्जातीयत्वादिति, सामात्यमानुपूर्वा विवक्षितं, ‘वेदे’ तथा-

मक्त्वात् अन्यथा पद्मानबेदात्तवार्थोर्धीर्ण स्यात्
ईश्वराप्रणीतत्वात् । अथ वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्
भारतादिवत् इति चेत्, को वेदः, अनुगतधर्माभावेन
तस्य शाखासु नानार्थत्वात्, तथाहि न मुखवेदपद-
प्रयोगविषयोवेदः सुखार्थाकथनात् । नापि शाखा-
समुदायः, तस्य वेदनिरूप्यत्वात् समुदायस्याप्रति-
पादकत्वेन वाक्यत्वासिङ्गेश्च । नापि स्वर्गकामादिवाक्यं,

भूतवेदे, ‘पद्मानबेदादिति शुक्रमूर्खादिपद्मानबेदादित्यर्थः, ‘तव’
नैयायिकस्य । ननु मम ईश्वरीयवाक्यार्थप्रतीतीच्छामादाय तत्रोप-
पत्तिरित्यत आह, ‘ईश्वरेति, प्रतिपुरुषं वाक्यभेदादिति भावः ।
उच्चारणस्य खातग्न्ये सिद्धे अर्थसिद्धमेव तात्पर्यसापि खातग्न्यं
खतन्त्रोच्चारणव्यक्तिमूलभूतवाक्यार्थप्रतीतीच्छाव्यक्तेरेव खतन्त्रलादि-
त्यभिप्रेत्योच्चारणस्य खातग्न्यमेव साधयितुं शङ्कते, ‘अथेति,
‘कोवेदः’ किं वेदत्वं, ‘मुख्येति, ‘प्रयोगः’ वृत्तिः, तथाच मुख्या या
वेदपदशृज्जिज्ञादाश्रय इत्यर्थः, वेदपदशक्त्यमिति तु फलितार्थः;
शक्यतावच्छेदकज्ञानं विना शक्यशक्तिज्ञानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह,
‘मुख्यार्थेति अनुगतशक्यतावच्छेदकज्ञानाभावादित्यर्थः, । ‘नापीति,
सर्वत्र ‘वेद इत्यनुषष्ठते, ‘तस्येति, वेदैकदेशस्य शाखात्वादिति भावः ।
अन्यथानुभवोपधायकत्वं वाक्यलमित्यभिप्रायेणाह, ‘समुदायस्येति,
‘अप्रतिपादकत्वेण’ अन्यथानुभवानुपधायकत्वेन, ‘असिद्धेश्चेति अनुप-
धायकत्वकौ भागासिद्धेश्चेत्यर्थः, यदा व्यासञ्चवृत्त्यधिकरणताकाभाव-

स्मृति-भारतादेरपि तथात्वात् । नापि सन्दिग्धकर्त्तव्य-
वाक्यं, वादिनोर्निश्चयात् । वाच्यनुमानयोस्तुत्यत्वेन मध्य-
स्थस्य संशय इति चेत्, तर्ह्यनुमानाभ्यां तस्य संशयो-
मध्यस्थसंशयप्रश्नानन्तरस्वानुमानमित्यन्योन्याश्रयः ।
नापि विवादाध्यासितं वाक्यं, अनुगतधर्मं विना वि-
वादस्याप्यभावात् भारतादावपि तत्सम्भवात् । नापि

मध्युपेत्येदं, तथाच खण्डपादिष्ठेष्येवार्थः । ‘खण्डकामादीति ग्रन्थ-
तदुपजीवप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकवाक्यमित्यर्थः ।
‘सन्दिग्धेति सन्दिग्धपौरुषेयत्वकेत्यर्थः,’ ‘निश्चयात्’ अन्यतरकोटि-
निश्चयात्, ‘वाच्यनुमानयोरिति पौरुषेयत्वपौरुषेयत्वसाधकवाच्यनु-
मानयोरित्यर्थः,’ ‘तुत्यलेनेति, अप्रामाण्यसंशयादिति शेषः,’ ‘मध्यस्थ
संशय इति तच्चन्यकोटिद्यस्त्वा मध्यस्थस्य मानसः संशय इत्यर्थः,
‘अनुमानाभ्यामिति, कोटिद्यस्थःयेति शेषः,’ ‘संशयप्रश्नानन्तरमिति
प्रश्नोच्चेयसंशयानन्तरमित्यर्थः,’ पञ्चतावच्छेदकज्ञानं विना अनुमाना-
सम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणं भारतादावपि^(१) कदाचित्
तादृशसंशयसम्भवेनांश्चतः यिष्ठसाधनापत्तिरित्यपि बोध्यं । ‘विवा-
देति भौमांसकानामपौरुषेयत्वप्रतिपत्तिविश्वलमित्यर्थः,’ ‘अनुगत-
धर्मं विनेति अनुगतधर्मं विश्वेषतावच्छेदकं विनेत्यर्थः,’ ‘विवादेति
अपौरुषेयत्वप्रतिपत्तिविश्वलस्थापौत्यर्थः,’ ‘अभावात्’ अनुगतत्वा-

(१) तावतापौति ग० ।

महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहारात् वेदत्वं जातिः,
देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकशब्दवृत्तिजातिभिः सद्ग्रन्थस-
ग्रात् । किञ्च पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्मत्वं तदुच्चारण-
धीप्रभवत्वं वा, अध्यापक-तदुभयधीजन्मत्वेन सिद्ध-
साधनात् । नाष्टुच्चारणस्य सादित्वं, प्रत्युच्चारणस्य
सादित्वात् । नापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं, पद्यभानवेद-

भावात्, तत्त्वज्ञिलक्ष विशेषतावच्छेदकलेऽपि विशेषतावच्छेदक-
धर्मभेदेन विशेषताभेदादिति भावः । ननु तादृशप्रतिपन्निविशेष-
तावेनानुगम इत्यत आह, ‘भारतेति, ‘देवदत्तीयत्वाद्येति, इदमा-
पाततः तादृशजातीनां कार्यतावच्छेदकतथा ननालेऽपि चतिविर-
हात् । वमुतस्तु वेदत्वं जातिः प्रत्येकवर्णपरिसमाप्ता, व्यासव्यवृत्ति-
र्वा, आद्ये प्रत्येकवर्णयहेऽपि तप्तव्यवापन्नेः । न च पूर्वपूर्ववर्णानु-
भवजसंख्यारबहुतेन्द्रियवेद्या चरमवर्णवृत्तिरिति वाच्यं । चरमवर्ण-
तिरिक्षकस्वर्णयहेऽपि तदप्यहात्कलादिना साहस्र्यस्य दुर्बारत्वाच् ।
न च कल-खलादिव्यायं नानेति वाच्यं । अनुगतत्वानुपपन्नेः । न
दितीयः, जातेरतथालादित्येव तत्वं । साध्यं विकल्पयति, ‘किञ्चेति,
‘तदर्थेति वेदार्थेत्यर्थः, ‘तदुच्चारणेति वेदानुपूर्वीविशेषेत्यर्थः,
‘सादित्वमिति तथाच साच्चुच्चारणजन्मत्वं साध्यमित्यर्थः, ‘सादित्वं
प्रागभावप्रतियोगित्वं, उच्चारणं कण्ठाद्यभिघातः, ‘प्रत्युच्चारणस्येति
उच्चारणमाच्छैवेत्यर्थः, तथाच सिद्धुसाधनमिति भावः । ‘स्वतन्त्रेति
सजातीयोच्चारणानपेचवक्तुप्रयत्नजन्मत्वमित्यर्थः, अतः ‘नापीत्यादिना

भारतयोस्तदभावात् । तज्जातीयः स्वतन्त्रपुरुषप्रणीते-
इति चेत्, तर्हि पश्यमानभारतं व्यासस्य न ममेति
कथं स्यात्, स्वातन्त्र्यच्च यद्युच्चारणव्यक्तौ तदा ममा-
प्युच्चारणसामान्ये न व्यासस्यापि । किञ्च स्वतन्त्रपु-

अगेतनेन न पौनहस्तं, ‘पश्यमानेति, तथाचांश्चतोवाध-व्यभिचारा-
विति भावः । ‘तज्जातीय इति, तथाच स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतज्जातीयलं
साध्यमिति भावः । ‘तर्हि पश्यमानभारतस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीत-
ज्जातीयलं वदता तत् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतं न भवतीत्युक्तं भवति,
तथाच पश्यमानभारतं व्यासस्येति व्यवहारो न स्यात् तदीयलव्यव-
हारं प्रति सज्जातीयोच्चारणानपेच्चतदीयप्रयत्नजन्यलस्य नियामकलात्
ऋथ^(१) साक्षात्परम्परया तदीयप्रयत्नप्रयोज्यलमेव तदीयलव्यवहार-
नियामकं तदा न ममेति व्यवहारः कथं सादित्यर्थः । साजात्य
तत्त्वाक्षिलेन विवक्षितं ग्रन्थेन वेति विकल्प दूषणामूरमाह,
‘स्वातन्त्र्यस्मेति स्वातन्त्र्यघटकसाजात्यनिरूपकलस्मेत्यर्थः, ‘उच्चारण-
व्यक्ताविति तत्त्वाक्षिले इत्यर्थः, ‘ममापीति ममापि वेदानुकूलस्यद्वा-
सज्जातीयोच्चारणानपेच्च इत्यर्थः, तथाचासदादिप्रयत्नमादाय चिद्वा-
साधनमिति भावः । ‘उच्चारणसामान्य इति ग्रन्थे इत्यर्थः, ‘न
व्यासस्यापीति न व्यासस्यापि भारतानुकूलस्यप्रयत्नः सज्जातीयोच्चारणा-
नपेच्च वेदोच्चारणसापेच्चलादित्यर्थः, तथाच व्यभिचार इति भावः ।
नतु साजात्यमानुपूर्व्या विवक्षितमित्यर्थेराह, ‘किञ्चेति, ‘स्वतौ

(१) अशेषवस्य यदीत्यर्थः ।

रुपग्रणीतज्ञातीयत्वं यदि साधते तदाद्यभारते सूतौ
च वाक्यत्वमनैकान्तिकं, न हि तज्ञातीयं स्वतन्त्रपुरुष-
प्रखोत्तमस्ति । अथ स्वतन्त्रहतसज्ञातीयं स्वतन्त्रपुरुष-
प्रखोत्तमिति साध्यमनिर्धारितविशेषं^(१) जीवौ क्वचि-
दस्तीति वदिति चेत् । न । पश्यमानभारते व्यभि-
चारात् । अथार्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसन्धीय-
मानपदत्वं पौरुषेयत्वं तस्य प्रश्नममावश्यकत्वात्, अत-

चेति आद्यसूतौचेत्यर्थः, ‘न हि तज्ञातीयमिति, तत्पर्वमिति ग्रेषः; तथाच तज्ञातीयतत्त्वं भेदघटितलात् क्षप्रत्ययस्य चातीतार्थकलांद्वा-
भिचार इति भावः । ननु वेदज्ञातीयं पञ्चः खतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं
साध्यं पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकरणेन च साध्यसिद्धिरुद्देशा अतः
पश्यमानवेदे नांश्टोवाध इत्याशङ्कते, ‘अथेति, ‘खतन्त्रहतसज्ञाती-
यमिति वेदसज्ञातीयमित्यर्थः, ‘इति साध्यमिति इति पञ्चताव-
च्छेदकसामानाधिकरणेनानुमेयमित्यर्थः । ननु सर्वाद्यकालीमोवेदः
पञ्च इदानीन्ततमोवा, आद्ये आश्रयासिद्धिः चरमे वाध इत्यत-
उकं ‘अनिर्द्वारितविशेषमिति अविषयीकृतपञ्चनिष्ठविशेषमित्यर्थः;
वेदत्वैव पञ्चलादिति भावः । अत्र च साधनक्रियाविशेषणलात्
द्वितीया, ‘पश्यमानेति, अंश्टोवाधाभावेऽपि व्यभिचार इति भावः ।
‘अथेति, ‘अर्थं प्रतीत्येति खरूपकथनं, ‘तदर्थपरतयेति खार्थप्रती-
तीच्छेत्यर्थः, ‘तस्येति खार्थप्रतीतीच्छारूपस्य तत्परत्वयेत्यर्थः;

(१) इत्यनिर्द्वारितविशेषं साध्यमिति क०, ख०, ग० ।

एवानुशारितोऽपि मौनिस्खोकः पौरुषेय इति चेत् ।
 न । अर्थज्ञानवताध्यापकेन सिद्धसाधनात्, अन्यथा
 पद्यमानवेद-भारताभ्यां व्यभिचारात् । अतएव
 वेदत्वं स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतदृष्टिं वाक्यहृत्तिधर्मत्वात्
 भारतत्ववदिति निरस्तं । स्वतन्त्रप्रणीतत्वं हि वा-
 क्षार्थगोचरयथार्थज्ञानचिल्लापयिषयोचारणं तथाच
 तथाविधाध्यापकेन सिद्धसाधनं । एतेन वक्तृत्वानुवक्तृ-

‘अतएति उच्चरितत्वसुपेक्ष्य प्रतिसन्धीयमानलोपादनादैवेत्यर्थः ।
 न तु सज्जातीयोचारणानपेक्षत्वसुपेक्ष खातव्येष प्रतीतीक्षा विशेष-
 णीयेत्यत आह, ‘अन्यथेति खातव्यविशेषणप्रत्येषे इत्यर्थः, ‘पद्य-
 मानवेदेति, इदस्य पद्यसमेऽपि व्यभिचारस्य सन्दिग्धानैकान्तिकतया
 दोषबन्धये, ‘अतएव’ चिद्रूपाधन-व्यभिचाराभ्यासेत, ‘वाक्येति
 योग्यताविशिष्टवाक्येत्यर्थः^(१), तेन साधस्य यथार्थत्वविट्ठित्वेऽप्ययोग्य-
 वाक्यहृत्तिधर्मे न व्यभिचारः । ‘चिल्लापयिषया’ जगन्नेच्छया,^(२)
 ‘तथाविधेति अर्थज्ञानवतेत्यर्थः, उक्तसुपेक्ष खातव्येषेच्छाविशेषे तु
 पद्यमानवेदादिवृष्टितदेव्यक्तिलादौ व्यभिचार इति भावः । ‘एते-
 नेति पद्यमानवेद-भारतयोर्ब्यभिचारेर्षेत्यर्थः, ‘वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोरिति,
 सज्जातीयधंसाव्यायोचारणकर्द्वलं वक्तृलं, तद्वायोचारणकर्द्वलमगु-

(१) योग्यतादिविट्ठितवाक्येत्यर्थ इति ख० ।

(२) वाक्यार्थज्ञानननेच्छयेति क० ।

त्वयोर्भेदस्य सोकसिद्धत्वात् सवकृकत्वं साधमिति
निरस्तं । नापि सजातीयोचारणानपेक्षोचारणं पौर-
षेयत्वं पद्यमानवेदे वाधात् भारते व्यभिचारात् ।
उच्यते, शब्द-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्य-

वकृतमिति भावः । ‘भेदस्य सोकसिद्धत्वादिति, तथाच नाधापा-
केन सिद्धसाधगं तस्य वकृताभावादिति भावः । ‘सजातीयेति सजा-
तीयस्य यदुचारणं ज्ञानं तदनपेक्षं तदप्रयोज्यं यदुचारणं कण्ठाद्य-
भिघातसञ्चान्यत्वमित्यर्थः, पूर्वं ताहृश्चप्रयत्नजन्यत्वं साधमिति च
ताहृश्चकण्ठाद्यभिघातजन्यत्वमिति भेदात् पौरस्त्वं, साजात्यमानुपूर्वां
विवचितं, प्रयोज्यत्वम् खजन्यवाक्यार्थज्ञान-तदिच्छादिद्वारा पूर्वीकृ-
क्रमेण वोधं, ‘पद्यमानवेद इति, पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकरणे
साधसिद्धेत्वैश्वले च यचासदादीनां वेदसमानानुपूर्वैकं वाक्यं
करणपाटवादिना दैववशसन्यज्ञं तचांश्चतः सिद्धसाधनमिति भावः ।
किं वेदस्यमिति पञ्चतावच्छेदकप्रभे समाधस्ते, ‘शब्देति ग्रन्थातिरिक्तं
ग्रन्थोपजीविप्रमाणातिरिक्तस्य यत्प्रमाणं तञ्चन्यप्रमितिविषयार्थको-
थसादन्यत्वे सति ग्रन्थन्यवाक्यार्थज्ञानेनाजन्योदः प्रमाणग्रन्थसञ्च-
मित्यर्थः, तथाचेदमेव पञ्चतावच्छेदकमिति भावः । अत्र व्यासादि-
चाचुषादिप्रत्यक्षजन्ये दृष्टार्थकभारतादौ दृष्टार्थकायुर्वदादौ चाति-
व्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, इत्यस्य तदुभयातिरिक्तं प्रमाणं चचुरादिरेव
तञ्चन्यप्रमितिविषयार्थकतया तथोर्मातिव्याप्तिः । न च दृष्टार्थक-

वेदस्य सत्यतया कर्त्त तचातिव्याप्तिरिति वाचं । परैस्यस्य वेदत्वा-
नभुपगमेन तस्यास्त्वादन्यथा तत्र सत्यन्तप्रतीकाभावेनाच्याप्ततः
तस्य वेदत्वाभावेऽपि पुराण-वेदव्याख्यानादेरिवाध्यथननिषेधोवाच-
निकः शुद्धादीनां ।

यत्तु गेहे घटोऽस्त्रीत्यादिप्रत्यक्षजन्ये गेहे घटोऽस्त्रीत्यादिस्तौकिक-
वाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तमिति, तत्र, वद्यमण्युक्त्वा अदृष्ट-
जनकाध्ययनविषयले सतौत्यनेनापि विशेषणीयतया तचातिव्याप्ति-
विरहात् ।

प्रमित्यविषयार्थकलमाचोक्तावसम्भव इति जन्यान्तं प्रमितिविशे-
षणं, शब्दोपजीव्यतिरिक्तलमाचस्य प्रमाणविशेषणलेप्यसम्भवः शब्दो-
पजीव्यतिरिक्तेन प्रमाणेन वेदाशात्मकशब्देन वेदार्थस्य प्रमाणादतः
शब्दातिरिक्तलमपि प्रमाणविशेषणं, शब्दपदस्य शब्दज्ञानपरं, अन्यथा
शब्द-तदुपजीव्यतिरिक्तप्रमाणेन वेदाशात्मकशब्दज्ञानेन वेदार्थस्य
प्रमाणादसम्भवतादवस्थात् शब्दस्य चाप्रमाणतात्र तमादाया-
सम्भवः, शब्दज्ञानातिरिक्तलमाचोक्तावस्थसम्भवः शब्दज्ञानातिरिक्त-
प्रमाणेनानुमानेन वेदार्थस्य प्रमाणादतस्तदुभयातिरिक्तलमुपास्तं,
इत्यस्तानुमानेन साध्यादिप्रसिद्ध्यर्थं वेदस्यापेचणाक्षासम्भवः । नन्यत्र
शब्दोपजीविलं न शब्दज्ञ्यलं व्याप्तिज्ञानादेरप्यतथालेनासम्भवापत्तेः ।
नापि तन्मूलकलं, तथापि चकुरादैर्दीपदानादिप्रदत्त्यादिमूलका-
दृष्टदारा विधिवाक्यमूलकतया तत्त्वयोपजीतभानमादायासम्भवाभा-
वेऽपि अवणेन्द्रियज्ञ्योपनीतभानविषयार्थकलादव्याप्तापत्तेः अवणस्य
गित्यतया अदृष्टदारापि शब्दामूलकत्वात् आत्म-मनःप्रस्तुतिमित्य-

प्रमाणजन्यानुभित्यादिविषयार्थकतया असम्भवापन्नेष्व । अथ द्वितीय-
प्रमाणपदमसाधारणप्रामाणपरं तेनात्म-मगःप्रभृतिप्रमाणमादाय ना-
सम्भवः, प्रभित्यविषयार्थकेत्यच्च प्रभितिष्ठ उभयवादिसिद्धलेन स्वज-
न्यज्ञानसामानाकारलेन च विशेषणीया, स्वपदमन्यत्प्रतियोगि-
वाक्षपरं तेन अवणजन्योपमीतभासमादाय भाष्याप्निः, न वा आत्मा
इच्छावानात्मलादित्याद्यनुभितिविषयथत्किञ्चिदर्थके स्वर्गकामोय-
जेतेत्यादिवेदेऽव्याप्निः, न वा अभिधेयं प्रमेयवत् अभिधेयलादि-
त्यादिसामान्यप्रत्यासन्तिज्ञानमूलकानुभितिविषयार्थकत्वात्^(१) अस-
म्भवः । न च तथासत्यदृष्ट्य जन्यमाचहेतुतया चक्षुरादेर्जन्यप्रमाण-
माचस्यैवादृष्टिरारा विधिवाक्यमूलकलेन अवणस्यैव शब्दमूलक-
प्रमाणातिरिक्तासाधारणप्रमाणत्वात् अवणायोग्यार्थकदृष्टार्थकभार-
तादावतिव्याप्तापन्निरिति वाच्यं । अदृष्टादारकशब्दमूलकत्वस्य
विवक्षितलेन चक्षुरादेरपि तादृशप्रमाणातिरिक्तासाधारणप्रमाणतया
तत्त्वान्यप्रभितिविषयार्थकत्वेन तत्त्वातिव्याप्निविरहात्, अदृष्टादारक-
शब्दमूलकप्रमाणस्त्र विशेषणज्ञानादिविधया शब्दजन्यपदार्थोपस्थिति-
वाक्यार्थसुभवप्रयोज्यानुमानन्यक्रियेव प्रसिद्धा । न चैव भेर्यादिकं
शब्दजन्यकभित्यादिदृष्टार्थके भारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्निः
शब्दज्ञानातिरिक्तादृशशब्दमूलकप्रमाणातिरिक्तासाधारणप्रमाण-

(१) सामान्यलक्षणाजन्यानुमानजन्यानुभितिविषयार्थकत्वादित्यर्थः, शब्द-
मूलकत्वव्यावर्तनाय सामान्यलक्षणाजन्येति अभिधेयत्प्रमेयत्वादि-
सामान्यलक्षणाजन्येत्यर्थः ।

न्यस्तजन्यज्ञानममानाकारतदर्थविषयकोभववादिसिद्धप्रमितेरप्रयिद्देः
ग्रन्थस्त च चक्रुराश्योग्यलाद्भेद्यादेश अवणायोग्यतात् मनःप्रस्तु-
तेश साधारणतात् अनुमानादेविशेषवज्ञानविधया ग्रन्थज्ञानजन्य-
त्वेनादृष्टादारकग्रन्थमूलकत्वादिति वाच्यं । ग्रन्थमूलकत्वपदेन ग्रन्थ-
दृत्तिज्ञानप्रयोज्यताविशेषस्त विवक्षिततात् तथाचातुरुमानजन्यप्रमि-
तिविषयार्थकत्वादेव न तथातिथ्यात्तिरिति चेत् । न । तादृशप्रमा-
णातिरिक्तासाधारणप्रमाणेन वेदनिष्ठाकाङ्क्षादिज्ञानेन वेदार्थस्त
ग्रन्थबोधजननादसभवापन्ते:, आकाङ्क्षादिज्ञानसाकाङ्क्षादिसिद्ध-
कालुमितिकरणलेन विनश्यदवस्थतथा धारावाहिकदितीयग्रन्थ-
बोधकारणलेन साधारणप्रमाणतात्, ग्रन्थबोधान्वत्वेन प्रमिति-
विशेषे ग्रन्थज्ञानातिरिक्तेत्यस्त वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ यज्ञन्यस्त-
जन्यज्ञानममानाकारज्ञानसामान्यं साचात्परम्परथातिपरम्परथा अदृ-
ष्टादारकग्रन्थजन्यज्ञानप्रयोज्यं तत्त्वं ग्रन्थोपजीविप्रमाणत्वं, स्त्रप-
दमन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, स्त्रजन्यज्ञानममानाकारत्वस्त्र स्त्रजन्यज्ञानं
यत्र यत्र थेन थेन रूपेष यद्यथदृविषयौकरोति तत्र तत्र तेन तेन
रूपेष तत्तदवगाहिलं, इत्यस्त मनसोऽपि न वेदस्त्वे तदतिरिक्त-
प्रमाणत्वं मनसा वेदार्थगोचरात्तुभवजननेऽवश्यं साचात्परम्परथा
अतिपरम्परथा वा वेदज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानापेक्षणात्, एवं वेदनिष्ठा-
काङ्क्षादिज्ञानमपि न तदतिरिक्तप्रमाणं तेनापि वेदार्थगोचरग्रन्थ-
बोधजननेऽवश्यं ग्रन्थज्ञानजन्यपदार्थीपस्तितेरपेक्षणात् एवं क्लेणात्म-
मनोयोगश्चरौरादेशपि न वेदस्त्वे तदतिरिक्तप्रमाणत्वं, स्त्रौकिक-
वाक्य-दृष्टार्थकभारतादिस्त्वे स्त्रौकिकवाक्य-भारतादिज्ञानं तत्त्वन्य-

पदार्थोपस्थितिवाक्यार्थानुभवमूलकानुमानवक्तिस्य तादृग्रं प्रमाणं^(१) प्रसिद्धं, चकुरादिना कदाचित् इष्टार्थकभारतादिजन्यज्ञानसमाना-कारज्ञानजनने विशेषणज्ञानविधया ज्ञानसच्चप्रत्यासन्तिविधया वा तादृग्रभारतादिज्ञानज्ञानापेक्षणात् तादृग्रभारतादावतिथात्ति-रतः सामान्यपदोपादानं^(२) चकुरादिजन्यज्ञानसामान्यस्य शब्दज्ञान-प्रयोग्यत्वाभावात् चकुरादेरपि तदतिरिक्तप्रमाणतंया चकुरादि-जन्योपगीतभानसामान्यप्रत्यासन्तिज्ञानविषयत्वस्य आत्म-मनः-ग्री-रादेरपि तथात्मे तत्त्वान्यानुभित्यादिविषयत्वस्य च वेदार्थं सत्त्वाद-सम्भव इति स्वजन्यज्ञानसमानाकारत्वं ज्ञानविशेषणं, इत्यस्तु चकु-रादिना आत्मादिना वा वेदसमानाकारज्ञानजननेऽवश्चं साचात्प-रम्परया वेदज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानापेक्षणादेदखले तेषामपि तद-तिरिक्तत्वाभावाज्ञानसम्भवः । न च तथापि सावैज्ञान्यथानुपपत्त्या घोगजधर्मस्थापि निर्विकर्षकज्ञकतया घोगजधर्मज्ञवेदार्थं गोचर-ज्ञानात्मकोपनयसहकारेण चकुरादिजन्यवेदज्ञानसमानाकारज्ञानस्य सामान्यान्तर्गतस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानोपयोगित्वाभावेन^(३) वेदखलेऽपि

(१) शब्द-तदुपजीवप्रमाणस्मित्यर्थः ।

(२) चकुरादिजन्यकादाचित्कज्ञानस्य विशेषणविधया शब्दज्ञानजन्यज्ञान-प्रयोग्यत्वेऽपि विशेषणज्ञानस्य शब्दश्वतिज्ञानजन्यज्ञानत्वेन प्रयोगक-त्वविश्वात् ज्ञानसद्गत्यप्रत्यासन्तिविधया शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोग्य-त्वेऽपि उभयवाद्यसिद्धज्ञानाप्रयोग्यत्वविश्वात् शब्दज्ञानजन्यवाक्या-र्थानुभवरूपज्ञानसद्गत्यप्रयोग्यत्वेऽपि ज्ञानसद्गत्यप्रत्यासन्तिज्ञाना-लौकिकसम्बन्धस्य परैरनभ्युपगमात् सामान्यपरं वर्थमिति ध्येयं ।

(३) शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोग्यत्वाभावेनेति ख०, ग० ।

चकुरादेवं निरुपशब्दोपजीविप्रमाणलभिति वाच्यं । उभयवाद्यसिद्ध-
ज्ञानाप्रयोग्यलेन तादृशज्ञानसामान्यस्य विशेषणीयत्वात् । शब्दा-
तुभवजनितस्मृतिपरम्पराधीनातुभितिविषयतया वेदार्थसाम्भव-
इत्यतः परम्परातिपरम्परया वेति, अदृष्टस्य कार्यमात्रेतुलेम
चकुरादिना गेहे घटोक्तीत्यादौ ज्ञौकिकवाक्यार्थविषयकज्ञानजनने-
इपि नियमतोऽदृष्टज्ञारा विधिजन्यज्ञानापेक्षणात् तादृशप्रमाणाति-
रिक्तप्रमाणजन्यप्रभितिविषयार्थकस्याप्रसिद्धा असम्बव इत्यतोऽदृष्टा-
दारेति, शब्दज्ञानप्रयोग्यत्वमात्रोक्तौ भेर्यादिकं शब्दजनकमित्या-
दिशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तिः प्रमाणमा-
त्रेणैव तदर्थगोचरज्ञानजननेऽवश्यं शब्दज्ञानापेक्षणादतः शब्दज्ञान-
जन्यज्ञानेति । न चैवमपि तदतिव्याप्तिसादवस्था प्रमाणमात्रेणैव
तदर्थगोचरज्ञानजनने शब्दज्ञानजन्यस्य शब्द-शब्दलविशिष्टज्ञानस्य
नियमतोऽपेक्षणादिति वाच्यं । वृत्त्या शब्दज्ञानजन्यज्ञानस्य विव-
चितत्वात् । न चैवं शब्दातिरिक्तविशेषणलवैयर्थ्यं वेदाशात्मकशब्देन
वेदार्थगोचरज्ञानजनने^(१) अवश्यं शब्दज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरपेक्ष-
णात् शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तलविशेषणैव तस्यापि वारणात्
शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थानुभवप्रयोग्यमित्युक्तौ च वेदगतपदजन्यपदार्थ-
स्मृतिजन्यानुमानेन वेदार्थस्य प्रमाणादसम्भवापत्तेरिति वाच्यं ।
अच्यन्यपदेन शब्दज्ञानाजन्यज्ञानदारा यच्यन्यत्वस्य विवचितत्वात्
वेदार्थगोचरशब्दबोधस्य शब्दज्ञानाजन्यज्ञानदारा न वेदाशात्मक-

(१) वेदार्थगोचरानुभवजनन इति ख० ।

शब्दजन्य इति तदस्तिर्भावः । अखण्डभेदप्रतिथोगिषटकतया
जन्यत्वविशेषस्य संसर्गलपरिचायकतया वा अतिथाष्टायाचारकलेऽपि
न शब्दज्ञानाजन्यज्ञानदारेत्यस्य वैयर्थ्यं, नोपादेयमेव वा शब्दाति-
रिक्तत्वं विशेषणं, भूले च शब्द-शब्दोपजीवीत्यच द्वितीयशब्द-
पदस्य ज्ञानपरतया शब्दज्ञानोपजीवीति समुदायार्थः । ए चात्मा
शब्दजन्यज्ञानवानित्यादिशब्दे शब्दबोधघटितदृष्टार्थकभारतादौ
तादृशवेदे चातिथास्त्रिः प्रमाणमाचेषैव तदर्थगोचरज्ञाननेऽवस्थं
शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा अपेक्षणात्
ज्ञानज्ञाने^(१) साक्षात् परम्परया वा विषयतया ज्ञानस्य प्रयोजक-
त्वादिति वाच्यं । यतः प्रमाणान्तरजन्यज्ञाने शब्दजन्यत्वभमात्तथैव
सामान्यसञ्चणप्रत्यासन्त्या शब्दजन्यज्ञानस्य ज्ञानं तत्सञ्ज्ञानसह-
कारेषैवानुमानादात्मनिष्ठशब्दजन्यज्ञानवस्थयहस्तत्रैव तदनुमान-
जन्यतदर्थविषयकज्ञानस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यताभावात्तत्त्व-
प्रमितिविषयार्थकलेनातिथास्त्रिविरहात् । द्वितीयप्रमाणपदस्य स्त-
रूपकथनं, प्रमितिविषयार्थकेत्यच प्रमितिपदं स्तजन्यज्ञानसमा-
माकारानुभवमाच्चपरं तादृशज्ञानमाच्चपरं वा, प्रमाणपर्यन्तप्रवेशे
प्रयोजनविरहात्, स्तजन्यज्ञानसमानाकारेतिविशेषणात् प्रमेयत्वा-
भिधेयतादिसामान्यसञ्चणप्रत्यासन्त्तिज्ञानाधीनेन प्रमेयमभिधेयव-
दित्यनुमित्यात्मकज्ञानेन सर्वस्यैव वेदार्थस्य विषयोकरणेऽपि ना-
मम्भव इति । नैवं । आत्मा शब्दवानित्यादिशब्दत्वविशिष्टघटित-

(१) ज्ञानज्ञन इति ख० ।

दृष्टार्थकभारतादौ ताहृश्वेदे चातिश्यास्तेः प्रमाणमाचेष्व तदर्थ-
विषयकज्ञानज्ञनेऽवश्यं ग्राव्यत्वज्ञातेज्ञानमपेक्ष्यते उक्तज्ञाने च^(१)
साच्चात् परम्परथा वा ग्राव्यबोधस्य ज्ञानं प्रयोजकं चातिश्यहस्य
व्यक्तिप्रयोज्यत्वनियमात्, ग्राव्यबोधविषयकज्ञाने च साच्चात्-
परम्परथा वा विषयविधया ग्राव्यज्ञानं प्रयोजकमिति तस्मापि
ग्राव्यज्ञानप्रयोज्यौ विप्रमाणातिरिक्तप्रमाणन्यप्रमितिविषयार्थकान्य-
त्वादिति । उच्यते । ग्राव्यज्ञानं परम्परथा अतिपरम्परथा वा
ग्राव्यज्ञानप्रयोज्यस्य अज्ञानं तदतिरिक्तज्ञानविषयार्थकान्यले
सतीति सत्यम्भार्तः, प्रमाण-तत्त्वान्यत्वादिप्रवेशे प्रयोजनविरहात्,
परम्परथा अतिपरम्परथा वा ग्राव्यज्ञानप्रयोज्यातिरिक्ते वेदात्मक-
ग्राव्यज्ञानं ग्राव्यबोधेन वेदार्थस्य विषयौ करणादसम्भववारणाय ग्राव्य-
ज्ञानातिरिक्ते ज्ञानविशेषणं, ग्राव्यज्ञानातिरिक्तज्ञानेनालुमि-
त्यादिग्ना वेदार्थस्य विषयौ करणादसम्भव इति परम्परथा अति-
परम्परथा वा ग्राव्यज्ञानप्रयोज्यातिरिक्ते ज्ञानविशेषणं, इत्यस्तानु-
भित्यादेः साधप्रसिद्धादिद्वारा परम्परथा वेदज्ञानप्रयोज्यत्वात्मा-
सम्भवः । ग्राव्यज्ञानप्रयोज्येत्यच खण्डन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानज्ञन-
कलेन ग्राव्योविशेषणौ यः खण्डमन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, तेना-
दृष्ट्या कार्यमाचे हेतुतया ज्ञानमाचस्यैवादृष्टिरारा परम्परथा
गङ्गाज्ञानादिबोधकविधिवाक्यज्ञानप्रयोज्यलेऽपि न ताहृश्वज्ञानान्य-
ज्ञानाप्रसिद्धिः, गङ्गाज्ञानादिबोधकविधिवाक्यस्य गेहे घटोऽस्तीति

(१) तत्त्वज्ञाने चेति ख० ।

सौकिकवाक्यसमानार्थकलाभावात्, न वा आत्मा ग्रन्थवानित्यादावतिष्ठान्निः आत्मा ग्रन्थवानित्यादिमानसौकिकप्रत्यज्ञानुभित्यादेरपि स्वसमानार्थकग्रन्थज्ञानप्रयोज्यातिरिक्ततया ग्रन्थज्ञानातिरिक्ततया च तद्विषयार्थकस्तात् आत्मा ग्रन्थवादित्यादिमानसप्रत्यज्ञादेः स्वविषयग्रन्थबोधजगकीभूतग्रन्थज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि तस्य ग्रन्थस्तात्मा ग्रन्थवानिति वाक्यासमानार्थकस्तात् । नापि वेदगतप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितिप्रयोज्यानुभितिविषयार्थकतया असम्भवः प्रत्येकपदस्यापि वेदजन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानजगतया पदार्थोपस्थितिमूलकानुभितेरपि तादृशदृष्टार्थकवेदे च नातिष्ठान्निः तदर्थविषयकज्ञानमाचस्य ग्रन्थज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि^(१) स्वजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानजगतग्रन्थज्ञानाप्रयोज्यत्वात् । न च तथापि आत्मा ग्रन्थप्रत्यज्ञसमवायीत्यादिरूपग्रन्थटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृशदृष्टार्थकवेदे चातिष्ठान्निः आत्मा ग्रन्थप्रत्यज्ञसमवायीतिग्रन्थस्यापि तदर्थन्तर्गतत्वेभूमि^(२) तदर्थविषयकज्ञानमाचस्यैव स्वजन्यज्ञानसमानाका-

(१) मेर्यादिकं ग्रन्थजगतभित्यादिवृष्टार्थकभारतादाविवर्यः ।

(२) विशेषज्ञानादिविधया साक्षात् कारणोभूतग्रन्थज्ञानप्रयोज्यत्वस्य तत्र स्वीकारे व्यापारद्वारा कारणोभूतग्रन्थज्ञानप्रयोज्यत्वस्य निखिलवेदार्थविषयकज्ञानबोधे न्यायत्वात् चरमव्याख्याने ग्रन्थातिरिक्तपदं अर्थमेवेति धेयं यदि तत्र न स्वीकृत्यते तदा अन्नापि अस्तीकारादत-एवेत्यादिकमसङ्कृतभित्यपि धेयं ।

(३) आत्मेत्यादिवाक्यार्थान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः ।

रज्ञानजनकग्रन्थज्ञानप्रयोज्यत्वादिति वाच्यं । ग्रन्थज्ञानप्रयोज्यपदेन
ग्रन्थवृत्तिज्ञानप्रयोज्यताविशेषस्य विवक्षितत्वात् । न च तथाप्यात्मा
ग्राब्द्वानित्यादावतिव्याप्तिस्तद्वस्त्रा आत्मा ग्राब्द्वानितिवाक्य-
जन्यग्राब्द्वोधस्य आत्मा ग्राब्द्वानितिवाक्यार्थतया तदर्थविषयक-
ज्ञानमात्रस्यैव ग्राब्द्वोधधारा^(१) आत्मा ग्राब्द्वानितिवाक्यवृत्ति-
ज्ञानप्रयोज्यत्वादिति वाच्यं । यत्तद्युष्ट इत्यादित्यलिङ्गिष्ठिच्छाव्दे
ग्राब्द्वलं गृहीत्वा तयेव सामान्यसञ्चणप्रत्यासन्त्या निखिलग्राब्द्वोधस्य
ज्ञानं तत्सेनैव ज्ञानेनात्मा ग्राब्द्वानिति निखिलग्राब्द्वोधप्रकार-
रिकातुभितिसञ्चैव तदतुभितिव्यक्तेऽकादर्थविषयिकाया आत्मा
ग्राब्द्वानितिवाक्यवृत्तिज्ञानाप्रयोज्यत्वात् सामान्यसञ्चणाजन्यज्ञाने
विषयस्याहेतुलात् सामान्यसञ्चणाजन्यज्ञानस्योभयवादिसिद्धलाभावे-
इपि तदतुभितिव्यक्तेऽभयवादिसिद्धलात् परनये ग्राब्द्वलप्रकारक-
थलिङ्गिष्ठिच्छाब्दज्ञानादेव निखिलग्राब्द्वोधप्रकारकतदतुभितिव्यक्ते-
हत्यन्ते । न च तथापि ग्रन्थवृत्तिज्ञानाप्रयोज्यया सुखलं दुःख-
सम्भिज्ञवृत्ति सुखमात्रवृत्तिधर्ष्यत्वादित्यनुभित्या विषयीकृतार्थक-
वेदेऽव्याप्तिः किं बङ्गना प्रसेचत्वाभिधेयत्वादिसामान्यसञ्चणप्रत्या-
सन्तिज्ञानाधीनेन प्रसेचमभिधेयवदित्यनुभित्यात्मकज्ञानेन सर्व-
स्यैव वेदार्थस्य विषयीकरणादसम्भव एवेति वाच्यं । तदन्यज्ञानस्य^(२)
स्वजन्यज्ञानसमानाकारत्वेन विशेषणीयत्वात्, स्वजन्यज्ञानसमानाका-

(१) विषयविधया ग्राब्द्वोधस्यारेवर्थः ।

(२) ग्रन्थवृत्तिज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तज्ञानस्येति ख० ।

रत्नम् खजन्यज्ञानविषयिताविश्वचणविषयिताशून्यतं, खजन्यज्ञानं
यत्र यत्र येन येन रूपेण यद्यद्विषयीकरोति तत्र तत्र तेन तेन
रूपेण तत्तदवगाहितं वा, खपदमन्यत्प्रतियोगिवाक्यपरं, अतएव
वेदस्यापि यत्किञ्चिदर्थस्य यागदेरिक्षानुभित्यादिविषयलेऽपि
नाव्यास्तिः, अतएव च वेदेकदेशो न वेदः यद्विग्निष्टभागस्य तादृश-
ज्ञानाविषयार्थकत्वं तस्मैव तत्त्वात् । न च तथापि मार्बद्यान्यथा-
तुपपत्त्या योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकतया योगजधर्मजन्य-
खजन्यज्ञानसमानाकारप्रत्यक्षविषयार्थकत्वाद्वेदस्याभ्यवः मोक्षेतु-
अवणाप्रयोज्यत्वेन तदन्यज्ञानस्य विशेषणेऽपि सुखलसामान्यस्तचण-
प्रत्यागत्तिजखर्गीयसुखज्ञानजन्येन सुखं दुःखाभ्यन्धं सुखत्वादि-
त्यादिकूटसिद्धानुमानेन “यत्र दुःखेनेत्यादिवेदार्थस्य विषयी-
करणादव्यास्तिः तादृशेश्वरज्ञानविषयार्थकत्वाद्वभवस्तेति वाच्यं ।
उभयवादिसिद्धत्वेनापि तदन्यज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् योगजधर्म-
प्रत्यक्ष-कूटसिद्धानुमित्योर्भगवज्ञानस्य च प्राभाकरासिद्धत्वात् ।
न च तथापि वेदार्थस्य योगजधर्ममूलकानुमानविषयत्वादस्यभव-
द्यति वाच्यं । कारणवाधेन तद्भुमित्यक्तेः प्राभाकरासिद्धत्वात्,
मोक्षेतुअवणाप्रयोज्यत्वेन वा तदन्यज्ञानं विशेषणीयं । अथ तथापि
प्रमेयत्वादिसामान्यस्तचणप्रत्यासत्त्वा वेदगतपदार्थ-वेदगतपदार्थता-
वच्छेदकानां ज्ञानं ततः प्रमेयत्वादिरूपेण वेदगतपदार्थेषु प्रमेय-
त्वादिरूपेण वेदगतपदार्थतावच्छेदकानां प्रमेयत्वादित्येतुगा अनु-
मितिस्ततः प्रमेयत्वादिमोषेण केवलपदार्थतावच्छेदकप्रकारेण केवल-
पदार्थानां स्मरणं ततस्तत्प्रणसहकारेणानुमानादेवजन्यज्ञानसमा-

नाकारज्ञानमिति कर्मण वेदार्थस्य तादृगज्ञानविषयलादसम्भवः ।
 न च तादृगानुमानञ्चयवेदजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानं कारणवाधेन
 न प्राभाकरसिद्धं तेन सामान्यस्तत्त्वानभुपगमादिति वाच्यं । तेन
 सामान्यस्तत्त्वानभुपगमेऽपि पञ्चतावच्छेदक-साधतावच्छेदकादिप्र-
 कारेण यत्किञ्चिद्विक्षिज्ञानादेव पञ्चतावच्छेदकाश्रये यावति साध-
 तावच्छेदकाश्रयाणां यावतामनुमित्यभुपगमात् कारणवाधाभावा-
 दिति चेत्, न, मोषस्य बङ्गधा निवारितलात् प्राचामसम्भवत्साक्षः ।
 न च तथापि सुखलादिसामान्यस्तत्त्वान्या खण्डग्रः सुखादेवपक्षित्या
 सुखं दुःखापक्षित्यमित्यादिप्रत्यक्ष-तमूलकात्मित्यादिसम्भवेन तदि-
 ष्ठार्थकलादसम्भव इति वाच्यं । तज्ज्ञानातिरिक्तलेनापि ज्ञानस्य
 विशेषणीयतादिति सत्यमादसम्भविक्षर्षः ।

वक्षिना चिक्षतौत्याद्ययोग्यवाक्यजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानस्य
 भ्रमलनियमेन उभयवाद्यसिद्धूतया तत्त्वातिव्याप्तिः, एवं हङ्गसिद्धि-
 त्यादिस्तोचेऽप्यतिव्याप्तिः तस्य निर्दर्शकलेन सत्यमादसम्भवस्य तत्त्वापि
 सत्यात् मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदलमित्यभियुक्तस्य स्मरणात्तस्तत्त्वाद्यलादतः
 प्रमाणशब्दलमिति, लोचस्य च निर्दर्शकतया न प्रमाणशब्दलं तस्य
 वेदत्वाभावेऽप्यथयननिषेधो वाचनिक एव शूद्रादौनामिति भावः ।
 प्रमाणशब्दलस्य प्रमितिजनकतया नैयायिकसिद्धूग्राम्बद्धलं तेन परनये
 चित्तेः सकर्द्वकलयोधकवेदे^(१)तत्त्वातिव्याप्तिः । न चैव तत्त्वयेऽप्रमाणीभूत-
 चित्तिःसकर्द्वकेतिवादिवाक्येऽतिव्याप्तिः^(२) तस्य ग्रन्थाप्रयोग्यचित्तिः-

(१) यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्याद्याकारवेदे इत्यर्थः ।

(२) मारतादिवाक्येऽतिव्याप्तिरिति ख० ।

सकर्वकेत्याद्यनुभितिविषयार्थकलेऽपि तादृशानुभितेरौश्रविदेषि-
प्राभाकरासिद्धत्वात् तेनासत्यातेरनङ्गोकारादिति^(१) वाच्यं । खज-
न्यान्नदलेनैव^(२) तस्य निरसनीयत्वात् तत्त्वानुपदमेव खुटीभवि-
ष्टति । खर्गसाधनत्वाद्यमापकाश्चमेधादौ आत्म-मनःप्रभृतिनिष्ठ-
प्रमाणवर्गेषु अतिव्याप्तिवारणाय ग्रन्थत्वोपादानं, मन्यादिस्ति-
भारतादावतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्नं, तस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञान-
जन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्य स्तुत्यादिप्रणयनात्, ग्रन्थपदं वाक्यार्थ-
पदस्त्राच खरूपकथनं, जन्यज्ञानाजन्येत्येव विवक्षितं तथोर्मिवेशे
प्रथोजनविरहात्, न्यायमये वेदस्यापीश्वरीयज्ञानजन्यत्वादसम्भववार-
णाय जन्यपदं, जन्यज्ञानजन्यता च फलोपधानरूपा याद्या तेन
वेदज्ञानं प्रत्यपि जन्यज्ञानस्य खरूपयोग्यत्वेऽपि नासम्भवः ।

यत्तु ग्रन्थजन्यवाक्यार्थज्ञानेत्यस्य ग्राव्यज्ञानेत्यर्थः, इति तंच,
भारतार्थस्तरणजन्यभारतेऽतिव्याप्तेः तस्य स्तरणजन्यत्वेन ग्राव्यज्ञाना-
जन्यत्वात्, ग्राव्यज्ञानाजन्यत्वपदेन ग्राव्यज्ञानाप्रथोज्यत्वविवक्षणेऽपि
भारतगतप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थस्तिव्यक्तिरैण मनसा अनुमा-
नादिना वा विशिष्टभारतार्थं प्रतीत्य प्रयुक्ते भारतेऽतिव्याप्तेः । न
च जन्यज्ञानाजन्येत्युक्तौ स्त्यन्तविशेषणं प्रमाणग्रन्थमित्यच प्रमाण-
विशेषणस्य अर्थभिति वाच्यं । दृष्टार्थकवेदे अतिव्याप्तिवारणाय
स्त्यन्तस्य छंफडित्यादिस्तोत्रे अतिव्याप्तिवारणाय प्रमाणत्वविशेष-
णस्तोपादानात् ।

(१) अन्यथाख्यातेरनङ्गोकारादितौति ख० ।

(२) ग्रन्थजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यदलेनेत्यर्थः ।

अथ परमये ईश्वरानभ्युपगमात् जन्मज्ञानाजन्मलं न कापि वेद-
स्त्वयसम्भवः । न च तस्मते वेदस्स नित्यस्तात् नासम्भव इति वाच्यं ।
तथा सति वर्णानां नित्यलं विना तद् घटितवेदानुपूर्वा नित्यस्ता-
सम्भवेन ग्रन्थमाचक्षेव नित्यतया भारतादेरपि नित्यस्ताद्भारतादा-
वतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेत्, न, जन्मज्ञानाजन्मलपदेन जन्म-
ज्ञानजन्मलेन अन्वेष्यायिकसिद्धं तदन्यस्तस्स विवितस्तात् । अतएव
तस्मतेऽपि जन्मपदानुपादानेऽपम्भव इति जन्मपदं सार्थकं, अस्तु चा-
भावघटकलाल्ल न स्वस्मते नैयाकिकसिद्धेत्यस्स वैथर्यं, स्वस्मतमाच-
साधारणस्त्रियपञ्चे तु तस्म देयमेव, एकाद्युक्तवेदस्यमानार्थकस्त्रियादे-
रपि तावत्पदविषयकजन्मज्ञानजन्मलाज्ञातिव्याप्तिः, एवं यस्मादि-
स्त्रिये वर्णोत्पत्तिस्त्रीकर्त्तव्ये अन्तोत्पत्तिस्त्रियादावपि नातिव्याप्तिः
तस्यापि वादकजन्मज्ञानजन्मलात्, वाव्याधभिघातकस्त्रियादौ
मानाभावः वाव्याधभिघातस्स वर्णोत्पादकले मानाभावात्, तत्-
पूर्वमवश्यं कस्यचित् जन्मज्ञानसम्बेन तस्यैव फलोपधानात्मकजन्म-
तायास्त्रिय सत्त्वाच्च ज्ञानलेन वर्णलेन कार्यलेन च कार्य-कारण-
भावात् । न च तथापि भगवदुच्चरितमत्स्त्रियादावतिव्याप्तिरिति
वाच्यं । तस्य भगवदुच्चरितले मानाभावात्, भगवद्गौता च वेद-
एव तचैव “भगवद्गौतास्त्रियपनिषत् त्रिप्तिं अवण्डादिति न तथाति-
व्याप्तिः, अस्तु वा तदन्यस्तमपि विशेषणं वेदातिरित्ते ग्रन्थोपज्ञीवि-
प्रमाणमाचगम्यार्थके भगवदुक्तवाच्यान्तरे मानाभावात् ।

अथ मास्तुतिव्याप्तिस्त्रियाधूनिकोक्तवेदे स्त्रिय-भारतादेरर्थं
प्रतीत्य प्रयुक्ते दैववशस्यज्ञे वेदे चाव्याप्तिः तस्य न्यायलये जन्म-

**प्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थशानाजन्य-
प्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम्, ईश्वरौयप्रमायाः^(१) अजन्यत्वात्,**

शानजन्यत्वादिति चेत्, न, प्रमाणशब्दत्वपदेन एतादृशप्रमाणशब्द-
जातीयत्वस्य विवक्षितलात् साजात्यशानुपूर्णा तेन नातिप्रसङ्गः, तथा
साजात्यशाभावैव च शब्दत्वपदं इत्यस्मादिवेदमादावैव सर्वच्च
स्वच्छणसङ्कृतिः नित्यानुमेयवेदस्मोभयवाद्यसिद्धतया न स्वद्यः तेन
तचानुपूर्णीविरहेणोक्तजातीयत्वाभावेऽपि न ज्ञतिः । न च भगव-
दुक्तवेदव्याख्याने वेदैकदेशे चातिव्याप्तिरिति वाच्च । अदृष्टजन-
काध्ययनविषयतावच्छेदकावच्छिक्ष्मत्वे जनीयत्वेनापि विशेषणीयत्वात्
वेदव्याख्यादेरध्यनं हि नादृष्टजनकमिति ।

उत्तमास्तु वेदलमस्तुपोपाधिः तत्त्वं यावद्वर्णयत्वे वेदव्यवहारः
प्रमाणसिद्धस्तावत्सु आवश्यकत्वं तेन प्रत्येकवर्णयत्वे न तत्प्रत्यक्षं,
यदा शक्तिविशेषसमन्वेन पदवत्तं तत्त्वं^(२) यथा धातुलास्त्रात्मादि,
विशेषपदोपादानाम् वेदसंज्ञकश्चरौरादावतिव्याप्तिः समन्वयान्तु-
गमस्यादोषतया शक्यतावच्छेदकमेदेन शक्तिरूपस्य समन्वयस्य नामा-
त्वेऽपि न ज्ञतिः । यन्वस्तु प्रकृतौपयिकपञ्चतावच्छेदकमात्रनिर्वचन-
पर रति प्राञ्जरिति संक्षेपः ।

नभिदं कुतो वेदत्वं वेदानामौश्वरौयवाक्यार्थशानजन्यत्वेनाज-
न्यान्मदस्याचम्भवितलादित्यत आह, ‘ईश्वरौयप्रमाया इति ईश-

(१) ईश्वरप्रमाया इति क०, ख० ।

(२) वेदपदवत्तमेव वेदत्वमिति ख० ।

वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेऽपि अनुमानादेवेदोप-
जीवकत्वात् । स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेद-
समानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधौजन्यत्वात् वेदार्थं प्रतीत्य-
तत्प्रणयनात् । सजातीयोऽप्यारणानपेक्षोऽप्यरितजाती-

रीयवाक्यार्थज्ञानखेत्यर्थः, तथाच शब्दजन्यत्वविशेषणेतैव तदारण-
मिति भावः । शब्दोपजीवतिरित्यलदस्य व्याघ्रत्वं छस्तो दर्ज-
यति, ‘वेदार्थखेति, ‘अनुमानादौति अनुमित्यादौत्यर्थः, आदि-
पदादुपमितिपरियहः “यज्ञ दुःखेत्यादिखर्गपदादिशक्तियाहक-
वेदार्थस्योपमितिविषयत्वादिति भावः । ‘अनुमानादेः’ अनुमि-
त्यादेः । अजन्यान्तदस्य व्याघ्रत्वं छस्तो दर्जयति, ‘स्मृतीनामिति,
‘भारतादिभागस्य’ भारतादेर्भागविशेषस्य दृष्टार्थकेतरभारताद्येक-
देशखेति यावत्, ‘वेदसमानार्थकत्वेऽपि’ तादृशप्रमित्यविषयार्थक-
त्वेऽपि । किञ्च पौरुषेयलमिति साध्यप्रश्ने समाधने, ‘सजातीयेति
खस्यमानजातीयवाक्यस्य यदञ्चारणं ज्ञानं तदनपेचं तदप्रयोग्य-
ददुञ्चारणं कण्ठाद्यभिघातः प्रयत्नो वा तज्जन्यजातीयलमित्यर्थः,
खस्यमानजातीयलं तज्जन्यजातीयलस्तानुपूर्वा विवक्षितं, इत्यस्ता-
धायपकोऽप्यारणमादाय न सिद्धसाधनं, पूर्वाध्यायपकोऽप्यरितवेदज्ञाना-
देवार्थज्ञानं ततो वेदार्थप्रतीतिरूपेष्टसाधनताज्ञानादेदै इच्छा ततो
वेदरूपेष्टसाधनताज्ञानात् तत्तदनुकूलकण्ठाद्यभिघातादौ प्रयत्नस्तः
कण्ठाद्यभिघात इति कर्मणाध्यायपकोऽप्यारणस्य पूर्वाध्यायपकोऽप्यस्त-
मानात् पूर्वीकवाक्यज्ञानप्रयोग्यलनियमादिति भावः । वेदाङ्गारतार्थं

यत्वं पौरुषेयत्वं, आद्यभारतेऽपि तज्जातीयत्वान्न
व्यभिचारः । अथवा वेदत्वं सज्जातीयोच्चारणानपेक्षो-

प्रतीत्यैवाद्यभारतप्रणयनाद्भारते व्यभिचारवारणाय खसमानजातीयेति, एवच्च तस्य विजातीयवेदज्ञानप्रयोज्यलेऽपि खसमानजातीयभारतज्ञानप्रयोज्यत्वान्न व्यभिचारः, पश्यमानवेद-भारतयोर्बाध-व्यभिचारवारणाय सज्जातीयत्वमिति अतएव वेदसमानानुपूर्वीकभारत-सूत्याद्योरपि न व्यभिचारः, तत्त्वाद्यवेदमादाय तज्जातीयत्वमत्त्वात् प्रयोज्यत्वपदेन खजन्यवाक्यार्थज्ञानद्वारा प्रयोज्यलमेव विवक्षितं अन्यथा भारते व्यभिचारापत्तेः आद्यभारतोच्चारणस्यापि भारतनिष्ठभारतार्थग्रतीतिरूपेष्टमाधनताज्ञानात्मकस्य भारतज्ञानस्य प्रयोज्यत्वात् । न चास्मदादौर्नां वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यं करणपाटवादिना दैववशसम्पन्नं तत्र तदेववाक्ये तादृशतदाक्योच्चारणजन्यत्वमत्त्वेन तदाक्यमादायांश्चतः सिद्धसाधनं एवं चुमाच्चरन्यायेनोच्चरितसूत्यादितोवाक्यार्थं प्रतीत्य दैववशाद्यत्वं वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यमुच्चरितं तत्र तादृशोच्चारणजन्यत्वमत्त्वेन तदाक्यमादायांश्चतः सिद्धसाधनं इति वाच्यं । पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्, अतएव निखिलवेदानामेकंधर्षावच्छेदेन पञ्चते यन्वक्तो निगर्व इति^(१) दिक् । ‘तज्जातीयत्वादिति, तज्जातीयत्वस्य भेदाघटितत्वात् निष्ठाप्रत्ययार्थातीतत्वस्य चाविवक्षितत्वादिति भावः । ‘सज्जातीयोच्चारणेति सज्जातीयोच्चारणामपे-

(१) निर्मर इतीति ख० ।

शरितहति प्रमाणतावच्छेदकवाक्यवृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत् । यदा वेदाः शब्दाजन्यवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्याः प्रमाणशब्दत्वात् भारतवत् । न च पद्माने वेदे बाधः भारते मन्वादिसूतौ च व्यभिचारः तेषां द्विकर्तुकत्वात्, ताहुशज्ञानजन्यजातीयत्वं वा साध्यं, तवाप्येतद्भावादेव वेदैऽपौरुषेयत्वव्यवहारः ।

चोच्चरितजातीयमाच्छृङ्खलिं, तेन दैववग्गम्यच्छेदमादाय न यिद्युशाधनं, द्वितीयसुचारणं वा पूर्ववत् अर्थज्ञानविशिष्टलेन विशेषज्ञीयं, ‘प्रमाणतेति, अचेदानीन्मवेदादिमाच्छृङ्खलिलेदानीन्मवेदवादिधर्मं अभिचारवारणाय ‘प्रमाणतावच्छेदकलं, प्रमाणतावच्छेदकलं अध्ययनानुष्ठानान्यतरविधिविषयतावच्छेदकलं, भवति च “स्माधायोऽधेतव्यः” “स्मृतिरधातव्येतादिविधिविषयतावच्छेदकं वेदत्व-स्मृतिलादि, उच्चरितलक्ष्मण्डधर्मलादश्मेधलादौ अभिचारवारणाय^(१) ‘वाक्यवृत्तीति, अश्मेधलादेरपि “अश्मेधेन थेतेत्याद्यनुष्ठानविधिविषयतावच्छेदकलात् । वस्तुतस्तु प्रमाणतावच्छेदकलमध्ययनविधिविषयतावच्छेदकलं, ‘वाक्यवृत्तीति च स्मृतप्रकल्पनमिति ष्ठेयम् । ‘शब्दाजन्येति शब्दज्ञानाप्रयोग्येत्यर्थः, तेन न तादृशस्मृत्यादिजन्यतमादायांश्चतः सिद्धाधनमर्थान्तरं वा, आनुपूर्वैष्ठार्थज्ञानजन्यतयांश्चतः सिद्धाधनस्थार्थान्तरस्य वार-

(१) शब्दधर्मलादश्मेधलादवर्धवृत्तिधर्मे अभिचारवारणायेति ग० ।

नन्यप्रयोजकमिदं वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानपूर्वकत्व-
मेव शब्दप्रामाण्ये तन्तं न तु ताहशज्ञानस्य शब्दा-
जन्यत्वमपि गौरवात्, अन्यथा वेदेऽपि तव द्विकर्तुक-
त्वेन प्रामाण्यं स्यात् खोके तथा दर्शनात्, एवच
अनादिमीमांसासिङ्गन्यायेनावगततात्पर्यात् वेदादर्थं
प्रतीत्यं पूर्वपूर्वाध्यापकेन उच्चरितादेहादुत्तरोत्तर-
स्याप्यध्ययनतदर्थप्रतीतिरित्यनादितीवातः किं खत-
न्तपुरुषेण तत्प्रयोजनस्य परतन्त्रादेव सिद्धेः । किञ्च

एत्य 'वाक्यार्थेति खलवाक्यार्थेत्यर्थं इति इत्येवं । 'ताहृग्रेति, अच खलज्ञातीयेति शब्दविशेषणं देवं तेन स्ततौ भारते च न व्यभिचारताहवस्थ्यं, 'एतदभावादिति खलमानज्ञातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितज्ञातीयत्व-शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानज्ञज्ञातीयत्वयोरभावादित्यर्थः, 'अन्ययेति प्रत्यचादिग्ना गृहीतार्थकस्त्रौकिकवाक्ये तथा दर्शनेन तत्कल्पने इत्यर्थः, 'खोके' खौकिकवाक्ये । 'मीमांसासिद्धेति खाघवादिज्ञानस्यप्रतीत्यर्थः, 'न्यायः' अनुमानं, 'अध्ययनतदर्थप्रतीतिरिति अध्ययने सति तदर्थप्रतीतिरित्यर्थः, ततो वेदप्रयोग इति ग्रेषः । 'खलन्तपुरुषेणेति सज्ञातीयोच्चारणानपेक्षवेदोच्चारयित्वपुरुषेणेत्यर्थः, 'परतन्त्रादेवेति ताहृग्रोच्चारणानपेक्षवेदोच्चारयित्वपुरुषादेवेत्यर्थः । नसु खर्गाद्यकालीनवेदप्रयोगस्त्र वेदजन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोजनं न सम्भवति प्रख्ये वेदोच्चेदादतो भगवत्यिद्विरित्यत-आद, 'किञ्चेति, 'पूर्वकाल इति इतनावच्चेदकावच्छमभिज्ञैव

पूर्वकालो न वेदशून्यः कालत्वात् वर्तमानकालवत् ।
 न चांशे बाधः अंशे आश्रयासिद्धिः, अंशत्वेनानुपादा-
 नात्, पूर्वकालो न वेदशून्य इत्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेः
 नांशतः सिद्धसाधनं, तथा पूर्वकालौनं वेदाध्ययनं
 गुर्वाध्ययनपूर्वकं अध्ययनत्वात् इदानीन्तनाध्ययन-
 वत् । न च लिप्यनुमितवेदाध्ययनेन व्यभिचारः, लि-
 पेराध्ययनपूर्वकत्वात् । न चैवं भारताध्ययनमपि तथा
 स्यात्, तस्य भारतादावेष व्यासादिकर्त्तव्येन कथना-
 दिति । उच्यते । वेदप्रामाण्याधीनं तत्प्रामाण्यमित्या-

पञ्चतावच्छेदकत्वात् पूर्वेति एतत्पूर्वकात् इत्यर्थः, ‘न वेदशून्य इति,
 यद्यपि वेदवानित्येव वकुमुचितं तथापि पराभिमतवेदशून्यत्वाभा-
 वलप्रकारक्षिद्धिर्भित्त्वमभिधानं, ‘अंशे’ प्रस्तयह्ये, ‘अंशे चेति
 संगकाले चेत्यर्थः, ‘आश्रयासिद्धिः’ सिद्धसाधनात् पञ्चतावच्छेदका-
 वच्छेदेन प्रतीतेरित्यर्थः, ‘गुर्वाध्ययनेति, ‘पूर्वकत्वं’ प्रथोच्यत्वं, अन्यथा
 पूर्वसर्गीयाध्ययनपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनात्, ‘शुर्विति खरूपकथमभिति
 मन्त्रव्यं, ‘अध्ययनत्वात्’ वेदाध्ययनत्वात्, अतो न व्यभिचारः ।
 ‘लिपेरपौति, शाङ्कात्परम्परासाधारणप्रयोग्यत्वमात्रस्य प्रवेशादिति
 भावः । ‘न चेवमिति, भारताध्ययनं भारताध्ययनपूर्वकं भारता-
 ध्ययनत्वादित्यतुमानसभवादिति भावः । ‘तस्मेति, तथाच वाधाम्

त्माश्रयः । न च पूर्ववेदप्रामाण्याधीनभूतवेदप्रा-
माण्यमिति अक्षिभेदमादाय नात्माश्रय इति धार्यं ।
एवं तत्पूर्वस्यापि तत्पूर्वप्रामाण्यात् प्रामाण्यमित्यन-
वस्थानात् । अनादित्वाद्यमदोष इति चेत् । न । भूल-
भूतप्रमाणान्तराभावात् अन्धपरम्परापातात् । स्वतः
प्रमाणं वेद एव सर्वच वेदे भूलमिति चेत् । न । सर्वेषा-
मेष परवेदपेक्षत्वेऽस्तः प्रमाणत्वाभावात् । अत-
एव आचारात् स्मृतिः स्मृतेराधार इत्यथ विश्वासवीक-
परानपेक्षमूलभूतप्रमाणाभावादन्धपरम्पराभयेन तत्

विद्विरिति भावः । ‘आत्माश्रय इति वाक्यार्थयथार्थज्ञानपूर्वकलेन
वेदप्रामाण्यं तज्ज्ञानप्रामाण्यस्त्र प्रमाणीभूतवेदज्ञत्वाधीनमिति पर-
म्परया वेदज्ञप्रामाण्याधीनं वेदप्रामाण्यमित्यात्माश्रय इत्यर्थः,
‘भूलभूतेति, वेदज्ञप्रमाणाभित्यादौ पूरणीय, ‘प्रमाणान्तराभावा-
दिति स्वतः प्रमाणाभावादित्यर्थः, ‘अन्धपरम्परेति प्रमाणाभावन्यस्त्र
स्वतः प्रमाणमूलकत्वात्प्रज्ञप्रसङ्गादित्यर्थः, स्वतस्यस्त्र स्वेतरप्रा-
माण्याधीनप्रामाण्यकेतरलमित्यर्थः, ‘वेदे’ वेदज्ञज्ञाने, ‘परवेदा-
पेक्षलेनेति परवेदप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकलेनेत्यर्थः, ‘विश्वासवीकेति
प्रमाणाभावन्यस्यापकेत्यर्थः, ‘परानपेक्षेति स्वेतरप्रामाण्याधीनप्रामा-
ण्यकेतरेत्यर्थः, ‘अन्धपरम्परेति स्मृतिज्ञन्यज्ञानस्याप्रमाणप्रसङ्गभयेन-
त्यर्थः । गनु वेदप्रामाण्यमप्यपरवेदप्रामाण्याधीनं महाजनपरिपश्चादेव

वेदमूलकत्वकरूपना । अनादिमहाजनपरिग्रहादनादि-
वेदप्रवाहप्रामाण्यावधारणेऽपि तत्त्विर्वाहकेतरानपेक्ष-
मूलभूतप्रमाणाभावेनानाश्वास एव अन्यथा सृत्याचा-
रयोरप्येवं प्रामाण्यावधारणे प्रमाणमूलकत्वकरूपना^(१)
न स्यात् । तस्मादाश्वासवौजपरानपेक्षेश्वरप्रत्यक्षमूल-
कत्वादेव वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहादवधा-
र्यते । एतेनानुमानमपि निरस्तं । मूलभूतप्रत्यक्षं
विना वेदप्रामाण्यानुपपत्त्या साध्याभावसिद्धौ बाधात् ।

तप्रामाण्यावधारणादित्यत आह, ‘अनादीति, ‘परिग्रहादिति
महाजनपरिग्रहादित्यर्थः, ‘परिग्रहः’ अध्यनाध्यापन-तदर्थात्तुष्ठा-
नादि, ‘तत्त्विर्वाहकेति महाजनपरिग्रहनिर्वाहकं यत्त्वाश्वासानां
श्वागणनकं प्रमाणं तद्भूपेतरप्रामाण्याधीनप्रामाण्येतरमूलभूतप्रमा-
णकल्पाभावेनेत्यर्थः, ‘अनाश्वास एवेति वेदजन्यप्रमाणा अप्रमाण-
प्रसङ्ग एवेत्यर्थः, ‘एवमिति महाजनपरिग्रहेणेत्यर्थः, ‘प्रमाणमूलक-
त्वेति वेदमूलकत्वेत्यर्थः, ‘आश्वासवौचेति प्रामाण्यवौचेत्यर्थः, ‘परान-
पत्तेति चित्येत्यर्थः, ‘ईश्वरप्रत्यक्षेति ईश्वरीयोपादानप्रत्यक्षेत्यर्थः,
‘अतुमानमपौति अध्यनपत्तकात्तुमानमपौत्यर्थः, ‘प्रत्यक्षं विना’
नित्यप्रत्यक्षमूलकत्वं विना, ‘प्रामाण्यानुपपत्त्या’ खातः प्रामाण्यानुप-

---

(१) प्रमाणान्तरमूलकत्वनेति ख०, ग० ।

ननु वेदो न पौरुषेयः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति
वाधकमस्त्विति चेत् । न । कपिल-कणाद-गौतमैस्त-
च्छ्रिष्टैश्चाद्यपर्यन्तं वेदे सकर्तृकत्वस्मरणस्य प्रतीयमान-
त्वात् । न च मूलभूतानुभवाभावात् स्मरणानुपपत्तिः,
पौरुषेयत्वानुमानादेवानुभवात् । अस्मरणमेव तच
वाधकमिति चेत् । न । एवं सत्यस्मरणाननुभवयोर-

पत्त्या । सत्प्रतिपद्माश्रहते, ‘नम्निति, वेदत्वं न पौरुषेयदृष्टिं
अध्ययनविधिविषयतावच्छेदकले सति स्मर्यमाणकर्तृकादृत्तिलात्
व्यतिरेकेण भारतत्वं दृष्टान्तं इत्यत्र तात्पर्यं, यथात्रुते “सा ते
भवतित्यादौ अभिवारादिति मन्त्रव्यं, स्मर्यमाणकर्तृकत्वं स्मृति-
बोधितपौरुषेयत्वकत्वं, तादृगस्मृतेरप्रचरद्रूपत्वेऽपि कपिलादीना
दर्शनकर्तृणां तादृगस्मृतिज्ञानसत्त्वाद्देतुः स्वरूपासिद्धं इति समा-
धने, ‘कपिलेति, ‘सकर्तृकत्वस्मरणस्येति पौरुषेयत्वबोधकस्मृतेरि-
त्यर्थः । ‘मूलभूतेति स्मृतिकर्तृवर्वदे पौरुषेयत्वानुभवाभावादित्यर्थः,
तद्बोधकमूलभूतश्रुतिविरहादिति भावः । ‘अस्माकुपपत्तिः’ स्मृति-
प्रणयनानुपपत्तिः, ‘अनुभवादिति स्मृतिकर्तृवर्वदे पौरुषेयत्वानुभवा-
दित्यर्थः, तथाचानुमानाद्वेदे पौरुषेयत्वमवधार्य स्मृतिप्रणयनमिति
भावः । ‘अस्मारणमेवेति अच स्मरणपदं स्मरणार्थकज्ञानपरं, स्मृति-
कर्तृवर्वदे पौरुषेयत्वविषयकस्मरणाभाव एवेत्यर्थः, ‘तच वाधकमिति
वेदगोचरपौरुषेयत्वानुभवादिवाधकमित्यर्थः, स्मृतिकर्तृस्तद्गोचर-
स्मरणाभावेन तद्गोचरानुभवाभावः साधनीयदृति भावः । ‘अस्मा-

त्वोन्याश्रयात् । अये तदर्थमरणाभावेऽपि प्रमाणस्या-
नुभावकत्वात् । न हि भाविस्मरणमपेक्ष्य प्रमाणमनु-
भावकं । “तस्मात्पस्तेपानाचत्वारो वेदा अजायन्त
क्षमः सामानि जग्निरे” इति कर्तृश्रवणात् “प्रति-
अन्यन्तरच्छैषा श्रुतिरन्या विधीयते” इत्यादिकर्तृ-
स्मरणाच्च । पौरुषेयत्वे वाधकं विना अर्थवादमात्रत्वस्य
वहुमशक्त्यात् । “स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीत-

त्वाण्तुभवयोरिति आस्मरणान्तुभवयिद्वारित्यर्थः । आस्मरणाभवेना-
न्तुभवाभावसाम्बन्धे विभिन्नारप्याद, ‘त्वये इति, उपेषात्मकज्ञानस्यात्मे
इति श्रेष्ठः, अप्रयोगकलमन्याद, ‘त् इति, भगवतो वेदकर्त्तव्ये वेदस्य
पौरुषेयत्वात्मानं प्रमाणमुक्ता श्रुतिं स्मृतिमपि^(१) प्रमाणयति,
‘तस्मादिति, ‘तप्तेषानात्’ परमेश्वरात्, ‘क्षक्’ वेदभागविशेषः,
सामाप्ति तथा, ‘कर्तृश्रवणात्’ भगवतो वेदकर्त्तव्योधकत्वमुत्ते:,
‘अन्येति विभिन्नात्मपूर्वोक्त्यर्थः, इति सम्भदायः, विभिन्नव्यक्तिकेति
तु प्रमाणर्थः, आत्मपूर्वोभेदकस्यात्मां गौरवात्, ‘कर्तृस्मरणादिति
भगवतो वेदकर्त्तव्योधकस्यतेरित्यर्थः । ‘अर्थवादमात्रत्वस्य’ श्रुति-
मात्रत्वस्य । ततु वेदस्य नित्यत्वोधकभारताशेव वेदस्य पौरुषेयत्वे
वाधकमिति तटस्थाश्रस्तानामात्र, ‘स्वयम्भूरिति गित्य इत्यर्थः, ‘एष-

(१) श्रुति-स्मृती लाप्तीति ३० ।

रुद्धया पुरा । शिवाच्चा कृषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न
कारकाः” इति महाभागवतपुराणीयवाक्यस्य श्रुति-
विरोधेनान्यथा तात्पर्यात् । न च कार्यपरमेव प्रमाणं,
कर्तृस्मरणस्य सर्वचाविधिर्थत्वात् सकर्तृकलार्थवादस्य
स्वर्ग-नरकार्थवादस्येव “ईश्वरसुपासौत्” इति विधि-
शेषत्वाच्च । साधयिष्यते च सिद्धार्थस्य प्रामाण्यं । न
चैवमानन्दोऽपीश्वरे स्यादिति वाच्च । तथा मानान्तर-
विरोधात् । पुरुषस्य भ्रम-प्रमादादिभूयिष्टत्वेन वेदे

भगवानित्यपि वेदस्य विशेषणं । ‘कार्यपरमेवेति विधिसमभिद्या-
इतमेवेत्यर्थः, ‘तस्मादित्यादिविधिसमभिद्याइतत्वात् न प्रमाण-
भिति भावः । ‘कर्द्मस्मरणस्येति कर्द्मलबोधकस्मतेरित्यर्थः, ‘अविधि-
र्थत्वादिति विधिसमभिद्याइतत्वादित्यर्थः, तथाच भारतादेरपि
थासादिकर्द्मकता न स्यादिति भावः । ‘सकर्द्मकलार्थवादस्येति
“तस्मादित्यादिविधिसमभिद्याइतवाक्यसेत्यर्थः, ‘स्खर्गेति “यज्ञ
दुःखेनेत्यार्थवादस्येत्यर्थः, ‘विधिशेषत्वाच्चेति, अर्थवादस्याप्रामाण्य-
वादिनापि विधिशेषौभूतार्थवादस्य प्रामाण्याभ्युपगमादिति भावः ।
‘सिद्धार्थस्येति विधिसमभिद्याइतवाक्यसेत्यर्थः । ‘न चैवभिति, “नित्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मोत्यार्थवादस्त्वादिति भावः । ‘तच्चेति, सुख-
त्वावच्छेदेन पुण्यजन्यत्वकस्यनात् तत्त्वानन्दपदेन दुःखाभावाभिधा-
नादिति भावः । ‘भूयिष्टत्वेनेति बङ्गतरदोषाश्रयत्वेनेत्यर्थः, ‘वेदे’

नाश्वास इति चेत् । न । धर्मिग्राहकमानेन नित्य-
सर्वज्ञत्वेन सिद्धे तथ दोषाभावादिति ।

इति श्रीमद्भगवेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणी
शब्दाल्घातुरीयखण्डे तात्पर्यवादः ॥

कचिदेदे, ‘अनाश्वासः’ अपामाण्डप्रसङ्गः, कर्तुर्भूमादिदोषजन्म-
सभावादिति भावः ।

इति श्रीमधुरानाथं तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाल्घातुरीयखण्डरहस्ये तात्पर्यवादरहस्यम् ॥

अथ शब्दानित्यतावादः ।

ननु तथाप्यप्रयोजकं पौरुषेयत्वानुमानं नित्य-

अथ शब्दानित्यतावादरहस्यम् ।

‘मिथ्येति नित्यलेन अचिर्दीषत्वं तेनैव प्रामाण्योपपत्तेरित्यर्थः ।
न च मिर्दीषत्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं तेषां वर्णमात्रस्यैव नित्यतथा
विसम्बादिवाक्यमाचेऽपि तस्यादिति वाच्यं । मिर्दीषत्वपदेन दोषा-
जन्यागुपूर्वीकल्पस्य विवचितलात्, आगुपूर्वीं च तस्मते शब्दसंभवेत-
पदार्थान्तरं सा च वेदे नित्या अन्यत्र त्वनित्या, अन्यथा वर्णानां
सर्वत्र नित्यलेन नित्यानित्यविभागो न स्थान् । न चैवं नित्यत्वं
न मिर्दीषत्वप्रयोजकं उदोषवाक्येऽपि तस्यादिति वाच्यं । नित्यत्व-
पदेनापि नित्यागुपूर्वीकल्पस्य विवचितलादिति ।

तेचिन्तु नित्यलेन मिर्दीषत्वेन चेति प्रयोजकदृशपरतथा^(१)
आचर्षुः^(२) । तदस्यत् । नित्यत्वं यदि अथाश्रुतं तदा विसम्बादिवाक्य-
माचेऽतिथास्ते आगुपूर्वीविशिष्टानां वर्णानां सर्वत्र नित्यलात्,
यदि च नित्यागुपूर्वीविशिष्टत्वं तदा सौक्रिकवाक्यमात्रं एवा-

(१) प्रयोजकत्वपरतयेति ख० ।

(२) आचक्षुरिति ख० ।

निर्दीषत्वेनैव तत् प्रामाण्योपपत्तेरिति चेत् । न । वर्णानां
चनित्यत्वेन तत् समूहस्य सुतरामनित्यत्वात् । न च
तदसिद्धं, तथाहि वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः समवेतत्वे
सत्यत्पत्तिमन्वात् घटवत् । न च हेत्वसिद्धिः, उत्पन्नो

व्याप्तेः । एतेन नित्यत्वविशिष्टनिर्दीषतयेति विशिष्टप्रयोजकपरतया
व्याख्यानमपि परास्तं । नित्यत्व-निर्दीषते अदि अथाश्रुते तदा
विषमादिवाक्यमाच एवातिथाप्तिः, नित्यत्वं अदि नित्यानुपूर्वी-
कलं तदा छौकिकवाक्यमाच एवाव्याप्तिः निर्दीषवांशवैवर्ण्यपत्तिः ।
अदि च नित्यत्वं अथाश्रुतं निर्दीषतं दोषाजन्वानुपूर्वीकलं तदा
नित्यत्वांशवैवर्ण्यादिति दिक् ।

अस्येवमपि निर्दीषतं न प्रामाण्यप्रयोजकं विषमादिशुकादि-
वाक्येऽनिव्याप्तेः प्रतीतार्थविपरीतप्रत्याथनेच्छाया दोषत्वमने^(१) भा-
ग्नप्रतारकवाक्यव्याप्तेश्च, तथापि प्रवक्त्रादर्णागामनित्यत्वं व्यवस्थाप-
यितुं तदोषसुपेक्ष्य वर्णानामनित्यते तदव्याप्तानुपूर्वा चनित्यत्वं
साधयति, ‘वर्णानामिति, ‘तत्समूहस्य’ वर्णव्याप्तानुपूर्वोविशेषस्य,
‘सुतरामिति, अन्वया अनेकसमवेतनित्यस्य आतिलनियमेनानुर्णा-
जातिलापत्तेरिति तदर्णागामनित्यत्वं । ‘तथा चौति पञ्चतावच्छेदक-
सामानाधिकरणेन साध्यसिद्धेऽस्मलेनांशतः सिद्धसाधनवारणाय
‘वर्णात्मक इति वर्णशब्दवाच इत्यर्थः, तेन रूपादावर्णानारवारणाय
‘शब्द इति, ध्वंसे अभिवारवारणाय ‘समवेतत्वे सतीति, ‘व्यञ्जतेति

(१) प्रतीतार्थव्यादिः मत इत्यन्तः पाठः खण्डके नाम्नि ।

गकारः हट्टायामुत्पद्मानोऽस्ति कोलाहल इति प्रत्ययात् । न च व्यञ्जकाभावात् प्राग्नुपलब्धस्योपलक्ष्यभिमाचं तस्य, उत्पन्नो गकार इति प्रत्ययात् । न चायमौपाधिकः, अन्योत्पत्तावग्रह्यमाणायामपि तदनुभवात् । न च सर्वमाणारीपः, बाधकाभावात् । अन्यथा घटोत्पत्तिरपि न सिद्धेत् ।

यनु श्रोचानुविधानात् पदं शृणोमौत्यबाधितानुवसायात् श्रोचादन्येन ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च श्रोच-
ग्राह्यैवानुपूर्वीं सा च घसमानकालौनप्रागभावप्रतियोगित्वं टस्येति प्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिमत्त्वं

कष्ठ-तात्त्वाद्यभिवातादेरभावादित्यर्थः, अथस्य प्राग्नुपलक्ष्ये हेतुः,
'तस्य' उक्तप्रत्ययस्य, द्विषय इति ग्रेषः । 'उत्पन्न इति उत्पत्त्यवगाहितमनुभवसिद्धुमित्यर्थः, 'श्रोपाधिकः' भ्रमरूपः, 'अग्रह्यमाणार्थः'
अग्ननुभूयमानार्थां, अयमुत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्यचाद्वर्णनामुत्पत्तिमत्त्वं साधितं ।

अन्ये तु आनुपूर्वींप्रत्यचादेव वर्णनामुत्पत्तिमत्त्वं सिद्धतौ-
त्याङ्गः, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'धन्त्विति, 'पदमिति आनुपूर्वीं-
विशिष्टवर्णमित्यर्थः, तस्येव पदत्वात्, 'यमानकालौनेति, तद-
ध्याधिकरणज्ञनामुत्पत्तिकले सतौति विशेषणीयं, तेज विल-

वर्णस्य प्रत्यक्षमिति, तत्र, घडानानन्तरज्ञानविषयत्वं
टस्यानन्तर्यां तथेरानुपूर्वीं सा च मनसैव यज्ञाते घट-
पटज्ञानयोरिव । तदुपनीता च श्रोतविषयः । ननु
स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबाधितमिदमित्येकैका-
एव गकारादिव्यत्वयः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वं
न विषयस्तथापि नाशकत्वाभिमतशब्दान्तरादौनां

मितोच्चरिते नातिप्रसङ्गः, ‘प्रत्यचमिति आनुपूर्वीप्रत्यज्ञादेव चि-
द्धुमित्यर्थः(१), ‘घडानेति, अन्यथा मौनिषोकाच्चाप्नेत्रिति भावः ।
न चेष्टरोक्तस्यसे ज्ञानानन्तर्यांषम्भवादव्याप्तिरिति वाच्यं । घडा-
नानन्तरमव्यवधानेन टज्ञानं भवलित्यभिप्रायविषयते तात्पर्यात्,
यत्र च शुकादिवाक्ये न तथाभिप्रायसम्भवक्षचापौश्रमादायैव
तत्सम्भवः । नन्येवं सा श्रोत्यगाढा न स्थादित्यत आह, ‘सा चेति,
‘घट-पटज्ञानयोरिवेति घट-पटज्ञानयोरानन्तर्यामिवेत्यर्थः, ‘तदुप-
नीता’ मानसोपनीता,(२) पदं इष्टणोमीत्यनुवाच्यवसाये खौकिक-
विषयतानुभवो विशेषमात्र एवेति इदं । ‘इदमिति अनित्य-
सामुमानमित्यर्थः, ‘एकैकाएवेति एकैका नित्या एवेत्यर्थः, ‘शब्दा-
न्तरादौनामिति, ‘आदिना तदुपरोत्पन्नपदार्थान्तरपरियहः,

(१) इतेन टस्योत्पत्तिमत्वं सिद्धं एवं वर्णनं रस्सापौत्रर्थः ।

(२) तथाच मानसोपनीतेनैव आवज्ञे तद्वानमिति भावः ।

अन्तरासम्बवेऽपि तावत्कालौनतां गकारस्य यद्धा-
तौति “तावत्कालं स्थिरञ्जैनं कः पश्चाद्वाशयिष्य-
तौति पराभिमताशुविनाशित्वव्यतिरेकान्नित्यताया-
मेव पर्यवस्थति । न च धर्मिणो गकारस्य भेदेऽपि
एकजातीयत्वेन प्रत्यभिज्ञा, तथा सति तज्जातीयोप-
मितिः स्यान् तु स श्वायमिति । अथ तारत्व-मन्दत्व-
विहृष्टधर्माध्यस्तविषयत्वेन सा न प्रमाणं । न च
तारत्वादौनां स्वाभाविकत्वं विहृष्टत्वच्चासिद्धं, मन्द-
स्तारो गकारस्तारामन्दोऽन्य इत्यनन्यथासिद्धप्रत्यक्षात्
तत्सिद्धेः । न च्छपां शैत्य-द्रवत्वे स्वाभाविके इत्यच
प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणं । तत् किं यो यद्गतत्वेन भासते

‘तावत्कालौनतां’ चिरकालौनगकाराभिकृतां, ‘आशुविनाशित्व-
व्यतिरेकादिति, विक्षमविनाशित्वाधसहकृतादिति गेषः, विक्षम-
विनाशित्वाभावस्थोभयसक्षतलादिति भावः । ‘पर्यवस्थतौति वर्णः
पर्यवस्थतौत्यर्थः, तथाच वर्णो नित्यः विक्षमविनाशित्वाभावे सत्या-
शुविनाशित्वाभावादित्यनुमेयमिति भावः । ‘सा’ अभेदप्रत्यभिज्ञा,
‘स्वाभाविकत्वं’ वैर्णदृत्तित्वं, स्वाभाविकत्वे हेतुमाह, ‘मन्द इति
मन्दो गकारस्तारो गकारइत्यर्थः, विहृष्टत्वे हेतुमाह, ‘तारादिति,
मन्दलावच्छेदेन तारभेदप्रशादिति भावः । ‘तत्सिद्धेरिति तथोः
शुद्धदृत्तित्व-विहृष्टत्वयोः सिद्धेरित्यर्थः । आश्रहते, ‘तत् किमिति,

स तद्धर्म एव तथा सति रक्तः पटः खोहितः स्फटिक-
इत्यादावपि तथा स्यादविशेषात्, न, रक्तत्वादीना-
मन्यधर्मत्वस्थितौ स्फटिकादीनाच्च तद्विरुद्धधर्मत्वे
स्थिते जवाकुसुमादेरन्वय-व्यतिरेकानुविधानाद्वाधेन
तत्र भान्तत्वात् । न चेह तारत्वादेरन्यधर्मत्वेनोप-
स्थितिः । नापि गकारादीनां तद्विरुद्धधर्मवस्त्वं, नाप्य-
न्यस्य तारत्वादिधर्मिणोऽनुविधानं । न चावश्यं
स्वीकृतवायारेव धर्माङ्गतारत्वाद्योगकारादिगतत्वेन
भासन्ते इति वा च । स्यर्गाग्रहे त्वचो व्यापाराभावेन
त्वचा तदग्रहात् । न च अवसा तद्व्रह्मः, अवायवीय-
त्वेन वायुमात्रधर्माग्राहकत्वाच्चक्षुर्वत । तारत्वाद्यो

‘तथा स्मात्’ रक्तलादेः स्फटिकादिधर्मलं स्मात्, ‘अन्यधर्मलेति
स्फटिकादीतरधर्मत्ववस्थितावित्यर्थः, प्रमाणान्तरमाह, ‘स्फटि-
केति, हेत्वलारमाह, ‘जवेति, ‘अन्वयेति, स्फटिकादौ रक्तलप्रत्यये
इत्यादिः, ‘बाधेन’ रक्तलाभावस्थ प्रमाणसिद्धुत्वेन, ‘अनुविधानमिति,
तारत्वादिप्रत्यय इति शेषः । ‘न चावश्यमिति भवतामपि तार-
मन्दग्रन्थोत्पत्तौ विजातौ यवायुसंयोगस्य नियामकत्वादिति भावः ।
‘स्यर्गाग्रहे’ स्यर्गाविषयकसाचात्कारे, ‘व्यापाराभावेन’ अन्यत्वाभावेन,
‘त्वचायवीयत्वेन’ अवायवीयविशिष्टिरिच्छियत्वेन, तेन मनसि न अभि-

या न वायुधर्माः आवणत्वात् कादिवत्, वायुर्वा न
श्रवणमाणग्राह्यधर्मो मूर्त्त्वात् पटवत्, अतएव न
तारत्वादयो वायुधर्मेभ्वनिधर्माः वायुधर्मस्य धनेर-
ग्रहात् । न च धनिरूपः शब्दो नभोद्वत्तिरेव तथा
सति तज्जर्मतारत्वादिग्रहः अवसेति वाच्यं । तारोऽयं
गकार इत्यच धनीनामस्फुरणात् तत्कारणाभावाच ।
न च व्यक्त्वा विना जातिस्फुरणं, तस्या व्यक्तिसमा-
नसंवित्संवेचत्वात् । न च समर्थमाणतारत्वाद्यारोपः,

चारः,(१) माचपदं सच्चा-इत्यत्वारणाच, एवमुक्तरच सर्वत्र यथा-
योग्यं माचपदमधाहार्ये । ‘अतएवेति, वच्छ्यमाणधनेरग्रहादिति-
दोषादेवेत्यर्थः, ‘अग्रहादिति अवणमाचग्रहासम्बवादित्यर्थः, तथाच
व्यक्तिग्रहं विना कथं जातिग्रह इति भावः । ननु तारत्वादिनैव
धनेः स्फुरणमध्युपगम्यतामत आह, ‘तत्कारणेति गकराणुत्पत्तिः-
समये धनिकारणीभूतस्य शङ्खादेरभावादित्यर्थः । ननु तारत्वा-
दिकं जातिविशेषस्तस्य शब्दवृत्तिलेऽपि तत्त्वियामकतया वायुनिः-
वैजात्यमावश्यकं तथाच साधवात् तदेवास्तु किं शब्दवैजात्याभ्यरे-

(१) न चायहकलं लौकिकप्रवच्चाजगकलमेव तच मनसो व्याहतमिति
व्यर्थं विशेषणमिति वाच्यं । ज्ञानमात्रस्यैव मनोजन्यत्वात्, अच च
लौकिकविषयित्वावच्छिद्वजगकलाप्रवेशे अभिचारानवकाशादिशेषव्य-
वैयर्थं बोध्यं ।

बाधकाभावात् प्रथमतस्तारत्वाद्यग्रहप्रसङ्गाचेति । मैर्वं ।
 तारत्वादयो न गकारादिजातयः गत्वादिना सङ्कर-
 प्रसङ्गात् । न च नानैव तारत्वं, ताराकारानुगत-
 प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न च सजातीयसांक्षात्कारप्रति-
 बन्धकतावच्छेदशब्दद्वित्तिजातित्वेन नानातारत्वेष्वनु-

षेति गौरवसेव बाधकमित्यस्तरसादाह, ‘प्रथमत इति यादृश-
 विशिष्टगकारादिबुद्धिं विनेत्यर्थः, यादृशविशिष्टधर्मिङ्गामस्य स्मर्य-
 माणारोपे हेतुलादिति भावः । ‘सजातीयेति खात्रयसजातीये-
 त्यर्थः, ‘प्रतिबन्धकतावच्छेदकेति ज्ञानविषयतया प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकेत्यर्थः, मन्दबुभुत्याविरहविशिष्टतारसौकिकसांक्षात्कारत्वेन
 सौकिकविषयितया तारशब्दस्वन्नेनैव वा कार्यसहवर्त्तितया प्रति-
 बन्धकताविदिति भावः । तारशब्दस्तु खरूपतो न प्रतिबन्धकः^(१)
 देशान्तरे तारशब्दस्वन्नेऽपि मन्दशब्दसाधापत्तेः यादृशतारत्वा-
 अथयस्ते यादृशमन्दत्वात्रययस्ते न जायते तादृशमन्दत्वात्रयसाचात-
 कारं प्रति तादृशतारत्वात्रयसाचात्कारत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तेन
 सर्वेषामेव शब्दानां किञ्चिदपेच्य तारत्व-मन्दत्वेऽपि च न चतिः,
 प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुः तेनैकविधमन्दत्वात्रययस्ते नानाविधता-
 त्वात्रययस्त्वा प्रतिबन्धकत्वेऽपि न चतिः । अत खावच्छिकाभाव-
 साचात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदके गत्वादौ मधुरतरशब्देनोत्कट-

(१) खरूपसम्ब्र प्रतिबन्धक इति ख० ।

विषयरूपतया सर्वादिप्रतिवन्धाच्छब्दवृत्तिमधुरतरले शाति-
आप्निवारणाय स्वाश्रयसजातीयेति, साजात्यस्तु गुणत्वाण्यजात्या
तेन सर्वादिर्गुणत्वादिना मधुरतरग्रन्थसजातीयलेऽपि न चतिः ।
न चैव मधुरतरग्रन्थस्य स्वसमानजातीयकटुग्रन्थयहं प्रत्यपि प्रति-
वन्धकतया सजातीयसाक्षात्कारप्रतिवन्धकतावच्छेदकं मधुरतर-
ग्रन्थलं एवं गत्वावच्छिक्षाभावसाक्षात्कारस्यापि गकारविषयक-
तया गत्वादिकमपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिवन्धकतावच्छेदक-
मिति वाच्यं । गुणत्वाण्यजात्या स्वाश्रयसजातीयसाक्षात्कारमाच-
वृत्तिधर्मावच्छिक्षप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकताया विवचितवात्
मधुरतरग्रन्थस्य च स्वाविषयकसाक्षात्कारलावच्छेदेनैव^(१) प्रतिव-
न्धकत्वात् उत्कटमधुररसस्यापि रसान्तरसाक्षात्कारप्रतिवन्धक-
तया तत्त्वातावतिप्रभङ्गावरणाय ग्रन्थवृत्तिपदं, समवायेन ग्रन्थवृ-
त्तितासाभाय जातिपदं, तेन मधुररसनिष्ठोत्कर्षस्यापि कालिक-
तया ग्रन्थवृत्तिलेऽपि न तद्वेषतादवस्थ्यं । न चाच प्रतिवन्धकताव-
च्छेदकलं यदि तत्पर्याप्यधिकरण्यलं तदा तारलेऽसश्वः मन्दबुभुत्ता-
विरहसहकृततारत्वस्यैव तत्पर्याप्यधिकरण्यात्, अथ^(२) तत्कोटि-
प्रविष्टलं तदा मन्दबुभुत्ताविरहांश्च मन्दलस्यापि प्रवेश्यान्दले-
उपतिप्रभङ्ग इति वाच्यं । प्रतिवन्धकतावच्छेदकलपदेन ज्ञानविषय-
तया प्रतिवन्धकतावच्छेदकसमवेततया तत्कोटिप्रविष्टवस्य विव-

(१) एवं गत्वावच्छिक्षसाक्षात्कारप्रतिवध्यतावच्छेदककोटौ सूत्वादि-
साधारण्याय साक्षात्कारत्वाप्रवेश्याच गोक्करोष इति बोध्यं ।

(२) अथेत्यस्य यदीत्यर्थः ।

हितलात् । ननु तथापि तारबुभुत्साविरहविश्विष्टमन्दशुभुत्सामह-
क्षतमन्दश्वसाच्चात् कारलेन तारश्वदयहं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्
मन्दलेऽतिप्रसङ्गः । न च मन्दश्वदग्नां जायतां मन्दश्वदातुभवो
जायतामित्यादिभेदेन तच्छ्वसाच्चात् कारो जायतां तत्पुरुषोऽ-
श्वसाच्चात् कारो जायतामित्यादिभेदेन च मन्दबुभुत्साया अगत-
गमात् कथमेकरूपेण हेतुलं^(१) मन्दश्वसाच्चात् कारेच्छालेनातुगमे
प्रमेयं जायतामित्यादेरपि उङ्गापत्तेरिति वाच्यं । तत्तदिच्छा-
व्यमन्दश्वसाच्चात् कारेच्छालेनातुगमादिति चेत्, न, तत्तदिच्छान्व-
मन्दबुभुत्सावैशिष्ठानवच्छिक्षालेन प्रतिबन्धकताथा विग्रेषणीयत्वात् ।

साम्राद्याधिकास्तु तारबुभुत्साविरहविश्विष्टमन्दबुभुत्सालेन मन्द-
बुभुत्सैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासन्ध्या तारश्वदयप्रतिबन्धिका न
तु मन्दश्वसाच्चात् कारलसापि तच प्रवेश इत्याङ्गः । तदस्त् । मन्द-
श्वदश्वत्तेऽपि तादृशेच्छायां तारश्वदायहप्रसङ्गादिष्टापत्तौ चातु-
भवविरोधात् ।

प्राच्छद्युष्ट प्रतिबन्धकतावच्छेदकलं प्रतिबन्धकतावच्छेकत्वपर्याप्त्य-
धिकरण्खाश्रयसाच्चात् कारलकलं, मन्दश्वसाच्चात् कारलस्य न तथा
बुभुत्साविरहवैशिष्ठादेरपि तच प्रवेशात् । न चैव तारलेऽप्यसम्भवः
तथापि बुभुत्साविरहवैशिष्ठस्य प्रवेशादिति वाच्यं । मन्दबुभुत्सा-
विरहविश्विष्टतारश्वसाच्चात् कारलेन हि न प्रतिबन्धकलं किन्तु
तारश्वदयकास्त्रोनमन्दश्वदयहे मन्दबुभुत्सा हेतुः, कार्यतावच्छ-

(१) कथमनेन रूपेण हेतुव्यमिति ख० ।

**गमः, तदप्रतिसन्धानेऽपि तारत्वानुगतप्रत्ययात् । ता-
रत्व-मन्दत्वे च न शब्दवृत्तिजाती सप्रतियोगिकत्वात् ।**

दक्ष न तारशब्दप्रकाशीनमन्दशब्दसाक्षात् कारत्वं तथा उति
तारशब्दसन्धेऽपि मन्दयुभुत्साहने तारशब्दप्रकाशीनमन्दशब्द-
साक्षात् कारारपत्तेः किञ्च मन्दयुभुत्सोन्नरमन्दशब्दसाक्षात् कारत्वं, (५)
इत्यच तारशब्दप्रकाशे सामान्यसामग्रीमर्यादथा मन्दसाक्षात्-
कारवारणाय तदकाशीनमन्दसाक्षात् कारे केवलं तारशब्दसाक्षात्-
कारत्वेनैव प्रतिबन्धकलमिति तारशब्दसाक्षात् कारत्वस्य तत्पर्या-
धिकरणत्वादित्याङ्गः । तदस्त् । कार्य-कारणभावद्यक्ष्यने
गौरवात् माणाभावाच्च । न च तथापि विशेष-विशेषभावेन
विनिगमनाविरहात् कार्य-कारणभावद्यमिति (६) वाच्यं । तथापि
तवापि कार्य-कारणभावचतुष्टयात् (७) तत्तदिष्ठान्यमन्दयुभुत्सोन्नर-
त्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतथा कार्यतावच्छेदकगौरवं पुनरधिक-
मिति दिक् ।

‘तदप्रतिसन्धानेऽपि’ तादृशावच्छेदकत्वाप्रतिसन्धानेऽपि, तादृश-
प्रत्ययस्य कदाचिदपलापसम्भवादाह, ‘तारत्व-मन्दत्वे चेति, ‘न शब्द-

(५) मन्दयुभुत्साविशिष्टमन्दशब्दसाक्षात् कारत्वमिति ख० ।

(६) विशेष-विशेषभावमेदेव कार्य-कारणभावद्यमितीति ख० ।

(७) मन्दयुभुत्सोन्नरत्व-मन्दसाक्षात् कारत्वयोक्तारागुत्तरत्व-मन्दसाक्षात्-
कारत्वयोच्च विशेष-विशेषभावमेदात् इत्यर्थः । न चोत्तरत्वावस्थान्न
प्रत्येव हेतुतान्न विशेषप्रवेश इति वाच्यं । अतुतरत्वेऽपि तथा सम-
वात् प्रक्षतासङ्गतेरिति ध्येयम् ।

नापि तारत्व-मन्दत्वयोर्विरोधः, य एव गकारस्तार-आसीत् स एवेदानौ मन्द इति समयभेदेन वक्तुभेदेन च तयोरेकत्वप्रतीतेः । तारोऽयं न तारतरस्तारा-मन्दोऽन्य इति भेदप्रतीतिरस्तीति चेत्, न, धर्मिणोऽभेदे भासमाने विशिष्टधर्मिभेदप्रतीतेर्धर्मभेदविषय-त्वात् । एकच घटे लोहितोऽयं न प्रथामद्दानौमिति प्रतीतिवत् । न च तीव्रेण गकारेण मन्दगकाराभि-

ष्टुतीति, तथाच ग्रन्थत्तिजातितथा नामुगमसम्भव इति भावः । ‘ग्रन्थदृष्टीति ऋषपकथं तेव तन्मते नामप्रसिद्धिः’^(१) ‘सप्रतियोगि-कलादिति बावधिकलादित्यर्थः, अथमस्तामारः अथमस्तामन्द-इत्येव प्रथयादिति भावः । रसादिवस्तुत्कर्षपकर्षजातेस्तमतेऽभावाच अभिषार इति भावः । ग्रन्थत्तिजातित्वमभ्युपेत्याच, ‘नापीति, ‘आयोदिति उपसम्भ इत्यर्थः, अन्यथातीतत्वानन्यथात् । ‘वक्तुभेदेन चेति, य एव देवदत्तेन तार उच्चरितः स एव चैवेण मन्द-उच्चरित इति वक्तुभेदेन चेत्यर्थः, ‘तथोः’ तारत्व-मन्दत्वयोः, तारो-ऽयं न तारतर इति दृष्टान्तार्थं, ‘अस्तीति, अधिकरणाभेदप्रत्यभिज्ञा बाधिकेति ग्रेषः । ‘भासमान इति प्रमाणसिद्धू इत्यर्थः, ‘धर्मेति तारत्वादिधर्मभेदविषयत्वादित्यर्थः, ‘तीव्रेणेति तीव्रगकारसाक्षा-त्वारेणेत्यर्थः, मन्दवृश्वसाविरहस्यहतेनेति ग्रेषः, ‘अभिभवादिति

(१) तन्मते गुणगतजात्यनक्षीकारादिति भावः ।

भवात् तयोर्भेदः न हि तदैव तदभिभावकं, तस्यैव
तेनैव तदैव ग्रहणाग्रहणयोर्विरोधात् इति वाच्यं ।
तारत्वव्यञ्जकवायोर्बलवच्चेन मन्दत्वश्यञ्जकवाच्यभि-
भवात् मन्दत्वस्याग्रहणात् । सन्तु वा तार-मन्दरूपा-
दयोऽभिज्ञाएव गकारास्तप्रत्यभिज्ञाने वाधकाभावात् ।
तस्मात् वायुधर्मा एव तारत्वादयः शब्दगतत्वेन

साच्चात्कारप्रतिबन्धादित्यर्थः, ‘अभिभावकमिति साच्चात्कारप्रति-
बन्धकसाच्चात्कारविषयतावच्छेदकमित्यर्थः, ‘तस्यैव’ गकारस्यैव,
‘तदैव’ तस्मिन्नैव काले, ‘तेनैव’ पुरुषेणैव । ‘बलवच्चेन’ प्रति-
बन्धकलेन, ‘वाच्यभिभावादिति वायोस्तेन सह सामानाधिकरणादि-
त्यर्थः, तथाच तौव्रगकारसाच्चात्कारो न प्रतिबन्धकः किन्तु
ओचावच्छेदेन विजातौथवायुसमन्व एव प्रतिबन्धक इति भावः ।
‘अभिज्ञा एवेति पाठः ताररूपा गकाराः सर्वोऽभिज्ञाः मन्दरूपा-
गकाराः सर्वोऽभिज्ञा इत्यर्थः, न तु तार-मन्दयोरभेद इति भावः ।
‘प्रत्यभिज्ञान इति स एवाच्यं तारः स एवाच्यं मन्द इति पूर्वी-
त्तरतारयोः पूर्वीत्तरमन्दयोस्ताभेदप्रत्यभिज्ञायाः प्रमाले वाधका-
भावादित्यर्थः, ‘नापौत्यादेरभ्युपगमवादेनैव उक्तवात् । ऊमतेनोप-
संहरति, ‘तस्मादिति, ‘वायुधर्माः’ वायुसमवेतास्त्वापाधिरूपाः,
शब्दसमवेतत्वे गतादिना सहरप्रसङ्गात्^(१) नामालोपगमे गकार-

(१) तस्मते साक्षात्त्वानुगतधर्ममात्रवाधकत्वमिति भावः ।

भासन्ते दर्पणधर्मा इव सुखादौ तद्यग्रहणस्य सर्वपुर-
स्कारेण कर्णशब्दकुलौत्तिगिन्द्रियेण तार-मन्दजनकवायू-
नां त्वयाप्युत्तर्पकर्षस्योद्भूतस्यर्शस्य च स्वीकारात्
ओचेष्येव वा । चक्षुरादेर्यम् वायुधर्मग्रहस्तचायोग्यत्व-
सुपाधिः, अन्यथा ओचेण स्वगुणो न दृष्टेत इन्द्रिये

ककारसाधारणताराकारातुगतप्रत्यक्षासुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।
न चैवं गतादिकमपि वायुधर्माऽस्तु तारत्वादिवत् वर्षस्येक-
एवाच्छु लाघवादिति वाच्यं । य एव गकारसार आसीत् स-
एवेदानीं मन्द इतिवत्ककारादौ गकारादिवेन प्रत्यभिज्ञाविरहान्
प्रत्युत ककाराङ्कारोऽन्य इत्यादिप्रतीतेरिति इदयं । ‘सर्वपुर-
स्कारेणेति सर्वं विषयीकृत्येत्यर्थः, ‘कर्णति कर्णशब्दकुलवच्छेदेन
त्वगिन्द्रियसमिकर्षणेत्यर्थः, यथा चक्षुर्गीचकावच्छेदात्मगिन्द्रियसमिक-
र्षस्यैव धूमस्यार्गयाइकत्वं तथा कर्णशब्दकुलवच्छेदात्मगिन्द्रियसमिक-
र्षस्यैव तादृशस्यार्गयाइकत्वमिति भावः । अत एवान्यावच्छेदेन त्वगि-
न्द्रियसमिकर्षणं न तद्यग्रहणमिति । ‘चक्रर्वति, अन्यथा कार्यवैज्ञात्यं
न स्यादिति भावः । ‘चक्रात्मकवच्छेति, तत्र इवात्मूतसर्वस्य वायोः
ग्रहाणनकारादिति भावः । नचेवं कुषाण्युपइतत्वता तत्र दृष्टेत्^(१)
तारं स्फुग्मामीत्यतु वस्त्राद्यापत्तिस्येत्यत आह, ‘ओचेष्येति, ‘तद्य-
ग्रहणमित्यतुष्यते, ‘अन्यथेति सहशारदर्शनमाचात् कर्मने इत्यर्थः,

(१) कर्णवच्छेदमुक्तायुपइतत्वता याद्यात्म न स्यादिति ख० ।

तथा दर्शनात्, चक्षुर्वा न पार्थिवरूपग्राहकं अपार्थि-
वेन्द्रियत्वात् रसनवत् इत्याद्यपि स्यात् । अथ योग्यो-
योग्येन चक्षते स्वगुणः परगुणो वा, योग्यता च फल-
वलेन कल्पते, तर्हि श्रोत्सायापि वायुधर्म्यग्रहे तुल्यं ।
न च तारो गकार इत्यच वायोरप्रतीतिः, वायुत्वेना-
प्रतीताद्यपि तारत्वादिनैव तत्प्रतीतेः, यथा अग्नित्वे-
नाप्रतीताद्यपि अयोगोल्लक्षे छोडित इति प्रतीतिः ।
मनु वायु-शब्दयोल्लवचा श्रोत्सेण वा ग्रहे केन तारोऽयं
गकारइत्यारोप इति चेत्, न, उभयेन्द्रियग्राह्ययोर-
संसर्गाग्रहात् संसर्गव्यवहारः । अस्तु या त्वगिन्द्रियोप-

‘तथा दर्शनादिति खगुणायाहकलदर्शनादित्यर्थः, ‘न पार्थिवरूपेति,
रसगादेः इच्छौषमवेतस्तायाहकतथा अभिचारवारणाय रूपपदः
तच्च रसेतरगुणपरं, अतएव ग्राणे अभिचारवारणाय हेतावपा-
र्थिवेति, तच्चः पञ्चमतया^(१) अभिचारो न दोषाय, तगयाद्यतेनापि
वा गुणो विशेषणीयः । ‘न चेति, स्कृ च वायुपदं विना न तद्-
हृष्टिजातिपश्चमर्थेति भावः । तच्चा तारलग्रहपचे दद्यन्^(२) ‘वायु-
लेनेति, वायुत्वं तच्चते तच्चो योग्यलेपिं दोषादप्रहरति भावः ।
तच्चा तारलग्रहपचे ग्रहते, ‘जयिति, परमतेनाह, ‘अस्तु वेति,

(१) प्रतिवन्धिमुद्रया तत्रापि तस्य साध्यतमिति भावः ।

(२) अन्यथा वायुग्रहापेक्षा न स्यात् ।

नौतस्य श्रोतुरेणारोपः श्रोतुरेणैव वा तारत्वश्चेऽपौत्युक्तं, उत्पत्तिमत्वच्चासिद्धं तत्प्रतीतेः श्रुतपूर्वोऽयं गकार-इति प्रत्यभिज्ञानवाधितत्वात् । ननु प्रत्यभिज्ञैव तथा वाधिता गत्वजात्यौपाधिकोऽभेदप्रत्ययो गकारे सम्भव-तीत्युक्तमिति चेत्, न, गत्वजातेरसिद्धेः भेदे भासमाने अभेदप्रतीतिर्जातिमालाम्बते । न च गकारभेदप्रतीति-रस्ति, तारत्व-मन्दत्वे अपि न भेदहेतू य एव तारः स एवेदानीं मन्द इति प्रत्यभिज्ञानात्, गकारानित्य-त्वेऽपि तथा सम्भवतीति चेत्, तर्हि नित्यत्वेऽपि कर्ण-

---

समतेऽन्यथाखातेरभावात् । ‘तथेति उत्पत्तिप्रतीतेत्यर्थः, ‘वाधि-तेति अप्त्वभेदविषयलेन वाधितेत्यर्थः, न अप्त्वभेदविषयेति यावत्, किञ्चर्हि तस्या विषय इत्यत आह, ‘गतेति, ‘गतजातेरिति गकारस्त्वैकत्वमाप्त्वन्तिलादिति भावः । ननु जातेरसिद्धा-वयस्तुगतधर्षान्तरमभेदप्रत्यभिज्ञाविषयः स्यात् यदप्त्वे कोलाहल-धीरित्यतो दोषान्नरमाह, ‘भेद इति, ‘भासमाने’ चातुभवसिद्धे, अन्यथा घटादिष्ट्वभेदप्रत्यभिज्ञानमपि दक्षजसाङ्गत्यि^(१) स्यादिति भावः । ननु तारत्वादिविरहूधर्षेण भेदोऽनुभेद इत्यत आह, ‘तारलेति, ‘भेदहेतू’ भेदानुमापकौ, क्वचित् तथैव पाठः, ‘य एवेति, तथाच विरहूत्वाभावाच भेदसिद्धत्वमिति भावः । ‘गकारानित्यले-ऽपि’ गकारस्योत्पत्तिमत्वेऽपि, ‘तथेति अप्त्वभेदप्रत्यभिज्ञैत्यर्थः,

---

(१) घटादिष्ट्वभेदप्रत्यभिज्ञानेऽपि दक्षजसाङ्गत्यिगति ख० ।

शब्दुल्लीत्वग्नियोपनीतवायुधमर्मोत्पत्तेरुपाधित्वं सम्भवति । न च वायोरप्रतीतिः, उत्पन्नत्वेनैव तत्प्रतीतेः खोहितत्वेनेव अवाकुसुमस्य रुक्षिके । अस्तु वा प्रागनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वेन उत्पन्नस्य साहश्येन मृतोत्पत्तिमस्यारोपः । न चैव घटादावपि नोत्पत्तिः सिद्धेदिति वाच्यम् । कुलालव्यापारानन्तरमनुभूयमानघटस्य तद्यापारात् प्रागनुभूयमानेन घटेन नाभेदोभासते किन्तु भेद एवेति तच प्रागसत्त्वे सत्त्वं सिध्यति, गकारे तृत्यप्रतीत्यनन्तरं कण्ठताल्लादिव्यापारात् पूर्वमनुभूयमानगकारेण। भेदप्रत्ययात्^(१) दीपवत् स व्यञ्जक एव । अथ शब्द उत्पद्यते

आरोपहृपत्वादिति भावः । तर्हि तु स्वन्यायतयोत्पत्तिमन्त्रप्रत्ययस्थापि भ्रमत्वं सम्भवतौत्याह, ‘तर्हीति, ‘उपाधिलमिति आरोपत्वमित्यर्थः, तथाच विनिगमकाभावादुत्पत्तिमन्त्रं सन्दिग्धमिति भावः^(२) । अनुभूयमानारोपं निषेधति, ‘न चेति, ‘रुक्षिक इति, तादात्मेनेति शेषः । ननु तदानीं नियमतो वायोक्तारलेनासुभवकर्त्त्वने वायुत्पासुभवप्रतिवन्धकदोषकर्त्त्वने च मानाभावो गौरवश्चेत्यतः आह, ‘अस्तु वेति, सादुश्यपदं विना तादुशधीरसिद्धौवेति भावः । ‘सः’ कण्ठताल्लादिव्यापारः, ‘व्यञ्जक एव’ शब्दस्य व्यञ्जक एव, ‘उत्कर्षेति

---

(१) अभेदप्रत्ययमित्याभासादिति ख०, ग० ।

(२) सन्दिग्धासिद्धमिति भाव इति ख० ।

उत्कर्षवस्त्रे सति अपकर्षवस्त्रात् माधुर्यवत् अतस्वा-

परममहत्त्वे अभिचारवारणाय विशेषं, परमाणुपरिमाणे महत्त्वापे-
चयापद्धते अभिचारवारणाय सत्यम् । न च तथापि परमाणो-
रणुत्तमं द्वाणुकाणुत्तमापेचयोन्हष्टत्वाभ्यादेषतादवस्थमिति वाच्यं ।
अपकर्षपद्धते खात्रयसजातीयप्रतियोगिकापकर्षस्त्रे विवितत्वात्
खण्डमपकर्षपरं, सजात्यस्त्रे गुणत्वायस्यात्यात्या^(१) । न चेद
सत्यमवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अग्निस्त्रश्चपेचयाऽत्यन्नापद्धते यौग्नो-
पाद्यारभक्तपरमाणुगतोच्चास्त्रे अभिचारवारकत्वात् । खात्रय-
समानाधिकरणद्वयविभाजकोपाधिमहत्त्वात् सजातीयं विशेष-
णीयं तेन ग्रन्तरारसाद्यपेचयापद्धते तष्ठुलादिरसाद्यपेचया चोक्ते
जस्तपरमाणुरसादौ न अभिचारः अस्तरसापेचया तथापकर्षविर-
हात्, खण्डमपकर्षपरं । यदि च परमाणुपरिमाणे द्वाणुकपरि-
माणापेचयापि नोत्कर्षाऽस्ति किञ्चपकर्ष एव तद्वात्यन्नापद्धत्वात्
सुप्रसिद्धत्वात् अधिकदेश्यापकलेनैव परिमाणस्त्रोक्तष्टत्वमिति
गुणकिरणवस्त्रामात्रार्थरभिवितत्वात्, तदा तु सजातीयेत्यनुपा-
दाय तादृशोपाधिमहत्त्वप्रतियोगिकलेनापकर्ष एव विशेषणीयः ।

केचित्तु प्रत्यच्चले सजातीयनेन विशेषणात् परमाणुपरिमाणादौ
अभिचारः । न च सत्यमवैयर्थ्यं, इतुद्ये तात्पर्यात्, किञ्चूत्कर्ष-
वस्त्रघटितस्तौ प्रत्यच्चं वहिरिद्विषयजलेन विशेषणीयमत चात्म-
परिमाणस्त्रे प्रत्यच्चलेन न तच अभिचार इति प्राञ्छः ।

(१) महत्त्वस्त्रे परिमाणालेन सजातीयत्वेऽपि तद्वाप्याणुत्तमादिकात्या च
तथात्वं तच द्वाणुक एवेति तदपेचयापकर्षस्त्रेति भावः ।

नित्यत्वमिति चेत् । न । तारत्व-मन्दत्वयोरत्कर्षपकर्षयोर्गकारे पूर्वन्यायेनासिद्धेः सिद्धौ वा जातिसङ्करभयेनोत्कर्षपकर्षयोर्जात्योः रसत्व-शब्दत्वव्याप्ययोर्नानात्मेनरसशब्दसाधारण्याभावात् । अतएव सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकसामान्यमुत्कर्षः तत्प्रतिबन्धसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकसामान्यमपकर्षः इति साधारणो हेतुरपास्तः । तारत्वादैर्गकारजातित्वासिद्धेः । साधनावच्छन्नसाध्यव्यापकमूर्त्तगुणत्वस्याश्रौ-

‘अनुमितानुमाने गौरवादाह, ‘अत एवेति, ‘अनित्यलमिति, ग्रन्थे साधनीयमिति ग्रेषः । ‘साधारणेति, तथाच ग्रन्थवृत्त्युत्कर्षपकर्षघटितव्याप्तिरेवासिद्धेति भावः । ‘सजातीयेति, अत्र हेतुइये तात्पर्ये, गग्न-परमाणुपरिमाणवृत्तिजात्योर्निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वयोरसत्त्वेन अभिचाराभावादुभयनिवेशप्रयोगनविरहादिति ध्येयं । अमूर्त्तमाचवृत्तिद्वित्वादौ^(१) साधाव्यापकतया ‘साधनावच्छन्नेति, इदम्ब सविहितहेतुद्वयापेक्षया अन्यथा सुखादौ कर्मणि च साधाव्यापकत्वापातात्, ‘गुणपदच्च समवायेन मूर्कवृत्तितात्त्वाभाय, ध्वनिश्च वायुधर्म इति मतेनेदमिति न ध्वनौ साधाव्यापकता, ‘अश्रौचेति श्रोत्राचाच्छगुणपदच्चत्वर्थः, नातः श्रोत्रसंयोगादौ अभिचारः, ध्वनिभिन्नभावत्वावच्छन्न-

(१) अवृत्तिमाचवित्वादाविति ५० ।

पत्त्वस्य चोपाधित्वात् अप्रयोजकत्वात् । न हि कारणाधीन एव उत्कर्षेऽपकर्षय, परममहति परमाख्यौ च परिमाणे प्रत्येकं सत्त्वात् । न चोभयस्यैकच सत्त्वं कारणप्रयोज्यं, एकैकवद्द्वयोरपि प्रत्येकमेकत्वात् । स्यादेतत् श्रोतव्यापारानन्तरमिदानौ श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति विनष्टः कोलाहल इति प्रतीतेः प्रत्यक्षमेव शब्दानित्यत्वं विनाशिभावत्वेनोत्पत्तिमत्त्वानुमानादा, प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेन हि प्रत्यक्षत्वं धंसस्य घट-

शास्त्रापक्षम्^(१) बोधं तेज धनि-तद्दंसयोर्न शास्त्राश्चापक्षता, अस्माते शब्दलादेकामते धनेः विद्विष्यवेद्यकास्त्वं च व्यावर्त्तनाम पञ्चतरलं, उत्कर्षवत्ते सतीति पूर्वाङ्गहेतौ दोषाभ्यरमाह, ‘अप्रयोजकत्वादेति । ‘सतीतेत्यादिदेहतुपरत्वे ‘परममहतीत्याशयिमण्डविरोधात् अत्यकूलतर्कमाग्न्यं निराकरोति, ‘न हीति । ‘प्रत्येकमेकत्वादिति, तथाच प्रत्येकसत्त्वानिधामकादेव एकचोभयसत्त्वोपपत्तेऽ तच शकारणकलं प्रयोजकमिति भावः । ‘श्रोतव्यापारानन्तरमिति श्रोत-मनःसंयोगानन्तरमित्यर्थः । ननूत्पत्तिमत्त्वमेवानित्यत्वं तत्त्वं न प्रत्यक्षिद्वयित्यत्त्वाह, ‘विनाशिभावत्वेनेति, ‘उत्पत्तिमत्त्वानुमानादेति, ‘शब्दानित्यत्वमित्यत्त्वत्वते, ‘अभावत्वेन’ धंसत्वेन, तेज न मूर्त्तसामान्याभावे व्यभिचारः, ‘धंसस्य’ शब्द-

(१) भविभिन्नतारत्वादच्छिन्नसाध्यापक्षत्वमिति ख० ।

धंसवत् न तु विनाशग्रहे प्रतियोगिसमवायिप्रत्यक्षत्वं
तन्त्रं धर्माभावस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः । तदिन्द्रियाग्राहे-
इपि प्रतियोगिसमवायिनि गन्ध-रसाभावयोर्ग्रहणात् ।
नोभयं गौरवात् स्मृतघटसंयोगधंसाप्रत्यक्षत्वापातात् ।
न च प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वे वायुस्पर्शधंसोऽपि
प्रत्यक्षः स्यात् इति वाच्यम् । आश्रयनाशजन्मस्य तस्य

धंसस्त्र, ‘विनाशग्रहे’ विनाशप्रत्यक्षे, ‘धर्माभावेति धर्षधंसेत्यर्थः ।
ननु स्याइकेन्द्रियपाक्षप्रतियोगिसमवायिष्टिमाश्वलं^(१) धंसप्रत्यक्ष-
तन्त्रमित्यत आह, ‘तदिन्द्रियेति, ‘गन्ध-रसाभावयोः’ गन्ध-रस-
धंसयोः । ननु तदिन्द्रियपाक्षप्रतियोगिकधंसत्वं प्रतियोगिसम-
वायिनो सौकिकप्रत्यचलत्वं इयं नाशप्रत्यक्षे तन्त्रमित्यत आह,
‘नोभयमिति, ‘स्मृतघटयोर्यत्संयोगधंसप्रत्यक्षं भूतक्षादौ
तस्याभावप्रशङ्खादित्यर्थः, तदानीं प्रतियोगि-समवायिनोसौकिक-
प्रत्यक्षविरहादिति भावः । यदा कदाचित् प्रत्यक्षविषयप्रतियोगि-
समवायिकनाश्वलत्वं प्रयोजकत्वे च मानाभाव इति इद्यं^(२) । ‘प्रत्यक्षः
स्थादिति वायौ प्रत्यक्षः स्थादित्यर्थः, अन्यथा काक्षादौ तप्रत्यक्षा-
भुंगमादिष्टापत्तेः सम्भवात् । ‘याइकेति, वायुघटितेन्द्रियसमिकर्ण-
विरहादिति भावः । नन्तेतावता गम्भंसप्रत्यक्षसम्भवेऽपीदानीं ओचे

(१) खं प्रतियोगि तद्याइकेन्द्रियपाक्षो यज्ञत्समवायो तद्वृत्तीत्यर्थः ।

(२) तथाच गौरवादेव तदपि न वाच्यमिति भावः ।

ग्राहकेन्द्रियसञ्चिकर्षभावात् । किञ्च यस्य सर्वं यच्चा-
नुपश्चविविरोधि तस्याभावस्तुच यद्यते इति योग्या-

शुतपूर्वीं गकारो नास्तीत्यथन्नाभावप्रत्यचासम्भवः अधिकरणतया
तदैशिष्ठावगाद्यभावप्रत्यचे^(१) तथोग्यताविशिष्टप्रतियोगिमन्वानुपश्च-
विष्वपाथा योग्यानुपश्चव्येहंत्वात् अन्यथा जलपरमाणौ पृथिवीं
नास्तीत्यपि प्रत्यचापन्तः । न च महद्दूतरूपवदिक्षियसम्बद्धविशे-
षणताच्चा एव पृथिवीलालाभावयाइकलाच्छदभावादेव न तादृश-
प्रत्यचमिति वाच्यं । तथापि सूक्षजले पृथिवीलाभावसञ्चिकर्षदग्नाचा-
मुपनीतजलपरमाणुप्रकारेण तादृशसौकिकप्रत्यचस्य दुर्बारत्वात् ।
न च तदानीं तादृशप्रत्यचे इष्टापत्तिरेव “जलपरमाणौ पृथिवी-
लाभावसञ्चात्कारो न भवतीति प्रामाणिकप्रवादस्य च जलपरमाणु-
प्रतितसञ्चिकर्षणं पृथिवीलाभावसञ्चात्कारो न भवतीत्यर्थं इति
वाच्यं । जलपरमाणुसञ्चिकर्षदग्नाचां पृथिवीलग्नयोग्यवस्थन्तर-
सञ्चिकर्षस्यावश्यकतया पृथिवीलाभावसौकिकसञ्चात्कारस्यावश्यक-
त्वेन तच जलपरमाणुप्रतितसञ्चिकर्षजन्यत्वाभावस्य ग्रपथनिर्णयता-
पत्तेरित्यतोऽत्यन्ताभावपरम्युपपादयति, ‘किञ्चेति, ‘यस्य सत्त्व-
मिति प्रतियोगितावच्छेदकसमन्वेन यद्वर्षावच्छिक्षस्य सत्त्वमित्यर्थः,
‘यच्च’ अधिकरणे, ‘अनुपश्चविविरोधि’ स्खावच्छिक्षवैशिष्ठावगाद्यि-
सौकिकप्रत्यचाभावाभावापादकं स्खावच्छिक्षवैशिष्ठावगाद्यिसौकिक-
प्रत्यचापादकमितिथावत्, ‘तस्याभावः’ तद्वर्षावच्छिक्षात्यन्ताभावः,

(१) वहिरन्द्रियेण स्थायोग्यसुखविशेष्यकज्ञानाजननात् सर्वसाधारण्या-
येदम् ।

नुपलभूर्यर्थः । अतश्च पृथिवीत्वाभावो जलीयपरमाणौ
न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्त्र वायौ रूपाभावः^(१) । अस्ति च

‘तत्र गृह्णते’ आधाराधेयभावसम्बन्धेन तदिग्निष्टतया साक्षात्-
क्रियते । अच भूतसादौ समवायादिना घटसत्त्वेन समवायादिना
घटोपस्थाप्तापादनसम्भवादतीक्ष्यसंयोगादिना घटाभावप्रत्यक्षा-
पत्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेत्युकं, अद्वार्हावच्छिक्षेत्यु-
पादानाम्बन्धि महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपाभावसाक्षुषोद्भूत-
रूपतावच्छिक्षाभाव इत्यवधेयं । ‘पृथिवीत्वाभाव इति जलपरमाणुर्यदि
पृथिवीत्वान् स्थात् पृथिवीत्वैग्रिष्ठावगाहिसौकिकचाकुषविषयः
स्थादित्यापादनस्य जलपरमाणादौ अभिचारेणासभावादिति भावः ।
‘वायौ रूपाभाव इति वायादुद्भूतरूपाभाव इत्यर्थः^(२) : वायुर्यदि
महत्वे सति चक्षुःसञ्चिकर्षादिमन्ते च सत्युद्भूतरूपवान् स्थानदो-
द्भूतरूपवैग्रिष्ठावगाहिसौकिकचाकुषविषयः स्थादित्यापादनसम्भवा-
दिति भावः । यद्यपेवं जलपरमाणावपि पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारो
दुर्बारः जलपरमाणुर्यदि महदुद्भूतरूपवत्ते सति चक्षुःसञ्चिकर्षादि-
मन्ते च सति पृथिवीत्ववान् स्थानदा पृथिवीत्ववत्तयोपसम्भेतेत्या-
पादनस्य सुकरत्वात् । न च पच्चाटपत्तिर्धर्माविशेषितेन अद्वार्हा-
वच्छिक्षसत्त्वेनेति विवक्षितमिति वाच्यं । एवमपि जलपरमाणुर्यदि

(१) महति वायौ रूपाभाव इति क० ।

(२) महति वायादुद्भूतरूपाभाव इत्यर्थ इति ख० ।

तथा शब्दे तस्य सत्त्वे समवधाने च प्रतीतिप्रसङ्गात् ।
निरधिकरणाभावप्रतीतिर्नास्तीति चेत्, न, इष्टेदानौं

गन्धवदणुभिज्ञले^(१) सत्यदूतरूपवत्ते सति च्छुःसचिकर्णादिमत्ते च
सति पृथिवीलवान् स्वात्तदा पृथिवीलवत्तयोपलभेतेत्यापादगत्य-
वेन तच पृथिवीलभावचाचुषस्य दुर्बारवत्तात्, तथापि पचादृप्ति-
धर्मेण प्रतियोगियाइकातिरिक्तेन चाविशेषितेन यद्गार्णावच्छिस-
सत्त्वेनेति विविचितं गन्धवदणुभिज्ञलादिकच्छ^(२) प्रतियोगियाइका-
तिरिक्तेनेति नातिप्रसङ्ग इत्यभिमानः । न चेतस्य योग्यानुपलब्ध्य-
र्थ्यले^(३) । घटवति भूतस्ते घटाभावस्तौकिकप्रत्यक्षभूमासभवः तच
वात्तवघटसत्त्वेनापादगत्यभवादिति वाच्यं । अस्या अभावस्तौकिक-
प्रत्यक्षप्रमोपयोगिलादिति दिक् । विसारणस्तात्त्वानुमानरहस्ये
व्यतिरेकिपन्थेऽनुसन्धेयः । प्रकृते योव्यति, ‘अस्ति चेति, ‘तस्य सत्त्वे’
समवायेन ग्रन्थस्य सत्त्वे, ‘समवधाने च’ मनःसंयोगे च, ‘प्रतीति-
प्रसङ्गादिति ग्रन्थप्रत्यक्षापादगत्यभवादित्यर्थः, यदि मनःसंयुक्तले
सति ग्रन्थवान् स्वात्तदा ग्रन्थवत्तयोपलभेतेत्यापादगत्य निरपद्धव-
वादिति भावः^(४) । ‘निरधिकरणेति अधिकरणानवगाहिनीत्यर्थः,
अधिकरणस्य प्रकृते भावं न सम्भवति ओचस्याधिकरणस्य ओचा-

(१) गन्धवद्विश्वल इति ख० ।

(२) गन्धवद्विश्वलादिकस्त्रेति ख० ।

(३) योग्यानुपलभपदार्थत्व इति ख० ।

(४) यदि मनःसंयुक्तले सति ग्रन्थवत् स्वात् तदा आवश्यसाक्षात्कार-
विषयः स्वादित्यापादगत्य निरपद्धवलादिति भाव इति ख० ।

शब्दो नास्तीति प्रतीतेः । तस्मात् यच्चाधिकरणे देशे
समये वा प्रतियोग्यच वर्तते तच तदभावो निरूप्यते ।
अतएव सद्भ्यामभावो निरूप्यते इत्युक्तं, शब्दाभावस्य
च स्वतएवेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् नाश्रये सन्निकर्षापेक्षा ।
इन्द्रियविशेषणतया नाभावग्रहणमिति चेत् । न ।

योग्यत्वादित्याग्रथः, ‘इति प्रतीतेरिति इत्युपनीतओचांदिविषयक-
प्रतीतेरित्यर्थः । नम्नेवं योग्यप्रतियोगिकध्वंसस्य कुचिदधिकरणे
प्रत्यच्चं भवति कुचिदेत्यच किं नियामकं अधिकरणयोग्यत्वस्य तच
नियामकत्वानभ्युपगमादित्यत आह, ‘तस्मादिति, ‘यच्च’ यच्चैव,(१)
‘देशे’ दिगुपाधौ, ‘प्रतियोगी वर्तत इति प्रतियोगी प्रतियोगि-
माम्बोपलभ्यमापादयितुं शक्नोतीत्यर्थः, ‘तच तदभाव इति तचेव
तदभावो निरूप्त इत्यर्थः, न तु तस्मापि योग्यत्वं तम्हमिति
भावः । ‘अतएवेति यत एव अधिकरणयोग्यत्वं न शब्दाभाव-
प्रत्यचे तस्मं अतएव, ‘षट्ठां’ प्रामाणिकाभ्यामधिकरण-प्रतियोगिभ्यां
अभावो निरूप्त इत्येवोक्तं न तु योग्याभ्यामधिकरण-प्रतियोगि-
भावमित्युक्तमित्यर्थः । ननु ओचस्य ओचासमद्वृतया शब्दाभावे
इन्द्रियसमद्वृविशेषणत्वाभावात् कथं प्रत्यच्चत्वमित्यत आह, ‘शब्दा-
भावस्येति, ‘स्वतएव’ साचादेव, ‘आश्रये’ ओचे, ‘इन्द्रियेति, तथाच
शब्दाभावो नाभ्यच्चः अभावले सति साचात्कारकारणेन्द्रियसमद्वृ-

(१) नम्नेवमित्यादिः यच्चैत्यन्तः पाठः कापुस्तके नास्ति ।

अयोग्यत्वस्योपाधित्वात् । अन्यथा गुणस्य संयुक्त-
समवायेन ग्रहणदर्शनात् न समवायेन शब्दग्रहः
स्यादिति । मैवं । सत एव हि शब्दस्य व्यञ्जकविरहा-
दनुपलब्धिमाचं न तु धर्मसः, तत्त्वाद्यायेतरसकलतदुप-

विग्रेषणतारहितलादित्यतुभेदमिति भावः । ‘अयोग्यत्वस्थेति अयो-
ग्यत्वं विषयतया साचात्काराजग्नकलं धोग्यात्तुपलब्धिरहितलं वा ।
‘अन्यथेति सहचारदर्शनमाचेण कल्पने इत्यर्थः । ‘स्थादेतदिति
शब्दाद्यां शमाधने, ‘मैवमिति, ‘अतुपलब्धिमाचमिति कदाचिद-
तुपलब्धिमाचमित्यर्थः । ननु गकारादेः सर्वदा सत्त्वे लोके इदानीं
श्रुतपूर्वीं गकारो नास्तीति प्रत्यक्षात्तुपपत्तिरित्यत आह, ‘तत्त्व-
द्यायेति प्रतियोगि-प्रतियोगियायेतरप्रतियोग्युपलब्धकथावस्त्वारण-
विशिष्टप्रतियोगिमत्तात्तुपलब्धिरूपाद्या धोग्यात्तुपलब्धेभावादित्यर्थः,
श्रुतपूर्वीं गकारो नास्तीति प्रत्यक्षाखिद्वेरिति शेषः, अत्र प्रति-
योगिमत्तात्तुपलब्धिमाचोपादाने अन्यकारदशाद्यां निमौखितयन-
दशाद्यां चमुष्यादिदशाद्याचाभावप्रत्यक्षापत्तिरतीश्चियमाचप्रतियो-
गिकात्यमत्ताभावप्रत्यक्षापत्तिस्थानो विशिष्टान्तं, अतीश्चियमाचप्रति-
योगिकात्यमत्ताभावस्थाले च प्रतियोग्युपलब्धाप्रसिद्धा नातिप्रसङ्गः,
प्रतियोग्युपलब्धपदस्य तदिश्चियजन्यप्रतियोगिस्तौकिकप्रत्यक्षपरत्वात्,
यावदित्यस्ते अन्यकारदशावपि घटाद्यभावकाचुषापत्तिः चतुः-
संयोगादिक्षाचणप्रतियोगियाहकथलिक्षित्वारणसत्त्वादतस्तदुपादानं,
अभावप्रत्यक्षदशाद्यां प्रतियोगि-तदिश्चियसचिकर्षादेः प्रतियोगि-

खमकसमवधाने तदनुपलब्धिरूपयोग्यानुपलब्धेरभा-
वात् । प्रतियोग्युपलम्भकव्यञ्जकवायोरभावात्, विनष्ट-
याहकथावदन्तर्गतस्य बर्षचासम्भवाद्याप्तिवारणायेतरामां यावत्-
कारणविशेषं, प्रतियोगीश्चियसञ्चिकर्षस्य प्रतियोगिव्यायं एव ।
न चैवमतीतानागतचक्षुरादिव्यक्तीनामपि तादृशघटादियाहकत्वात्
यावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानं न कापीत्यसम्भव इति वाच्यम् ।
प्रतियोगि-तद्वायेतरनिष्ठानि तदिश्चियजन्मसौकिकप्रत्यव्यनिरूपि-
ताणि धावन्ति कारणतावच्छेदकाणि स्खान्त्रयसम्बन्धेन तदैश्चित्प्रस्थ
विविचितलात् । ननु तथाप्यत्र व्याप्तताथां व्याप्तिदिशि प्रतियोग्युप-
लम्भकतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिदिशि च तादात्यं घटकं तेना-
तीतानागतघटाद्यभावप्रत्यचे प्रतियोगिनिष्ठमहत्वोऽनुतरूपादेर्वच-
च्छेदः इत्यस्य प्रतियोगीश्चियसञ्चिकर्षादेन व्यवच्छेदः तस्येऽपि
सम्बेन प्रतियोग्यव्याप्तलात् प्रतियोग्युपलम्भकतज्ञानव्यक्तिलावच्छ-
क्षानामपि प्रतियोगिव्याप्तेतरतया असम्भवापत्तेः स्खान्त्रयमाग्नव्य-
संयोगमाग्नस्य प्रत्यचे अभिचाराच्च व्याप्तिगतिरूपादेवतोर्धा-
वदान्त्रयसञ्चिकर्षस्य तादृशप्रतियोग्युपलम्भकथावदन्तर्गतस्याभावात्,
अतएव कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्याप्तलाभिधानेऽपि न निष्ठारः
प्रतियोगीश्चियसञ्चिकर्षादेः प्रतियोगिविमाग्नेऽपि सम्बेन तस्यापि
कालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यव्याप्तलात् आसोकादेर्वटलादिव्याप्त-
तयाऽन्वकारेऽपि घटलाद्यभावचाचुषापत्तेष्वेति चेत्, न, प्रति-
योगि-तद्वायपदेन प्रतियोग्युपलम्भासाधारणकारणस्य विविचितलात्
प्रतियोग्युपलम्भासाधारणकारणस्य यादृशप्रतियोगियाहकेऽपत्यपि

प्रतीतिरपि त्वगिन्द्रियोपनीतव्यञ्जकवायुस्पर्शधंसोपाधिकैव । वायुनेर्त्यादकः किन्तु व्यञ्जकः इत्यच किं विनिगमकमिति चेत् । न । इहानौं श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति विनष्टः कोखाइलइति प्रतीत्यनन्तरं पुनः अवग्ने श्रुतपूर्वोऽयं गकारः पुनः स एवायं कोखाइल-इति प्रत्यभिज्ञानमेव, घटधंसप्रतीत्यनन्तरच्च स एवायं घट इति न प्रत्यभिज्ञानमिति तच विनष्टप्रतीत्या

यादृशाभावप्रत्यचं तचञ्जिलमेव वाच्यमिदच्च संबर्गाभावप्रत्यचे रेतुः आतीश्रियान्योन्याभावप्रत्यचस्त्वाले प्रतिथोग्युपकामकाप्रसिद्धेः उपकामपदस्य औकिकप्रत्यचपरलादिति दिक् । ननु तथापि विनष्टः कोखाइल इति प्रतीत्या गम्भ्या धंषषिद्विरित्यत आह, ‘विनष्ट-प्रतीतिरपीति, ‘वायुस्पर्शधंसेति, न्यायनये वायोरतीश्रियतथा वायुधंसमपहाय वायुस्पर्शानुधावनं । न च वायुस्पर्शधंसोऽपि कर्त्तव्यगिश्रियोपनीतः आश्रयनाशजन्यस्य तस्य याइकेश्रियसमिकर्ष-भावादिति वाच्यं । काळस्य घडिश्रियपाण्डतथा^(१) काळघटित-समिकर्षेण काळे तस्य लक्षा प्रत्यचसमवादिति भावः । वायोर-व्यञ्जकले योग्यात्प्रत्यचिद्विः समवत्येवेत्यभिप्रायेणाग्रहते, ‘वायुरिति, ‘किं विनिगमकं’ किं प्रमाणं । ‘प्रत्यभिज्ञानमेवेति, ‘विनिगमक-मित्यतुष्यते । नन्येवं घटादेरपि ज्ञाष्वाभित्यत्वमस्तु विनष्टप्रती-

(१) इदच्च स्मतानुसारादुक्तं, वस्तुतो न्यायमतेऽपि तथा कल्पने काळ-स्थातीश्रियलेऽपि न चतिस्तथैवानुभवात् ।

धंस एव सिध्यति । अतेव तारत्व-तारतरत्व-
मन्दत्व-मन्दतरत्वप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनाद्वारं प्रत्य-
भिज्ञानमाचस्य भ्रमत्वकल्पनमित्यपास्तम् । इतासु
सतीष्वयभेदप्रत्यभिज्ञानात् । स्यादेतत् शब्दः प्रयत्न-
साध्यः तदनभिव्यज्ञत्वे सति तदनन्तरमुपलभ्यमान-

तेरन्यदीयधंसविषयलेनैवोपपत्तेरित्यत आइ, ‘घटधंसेति । ‘अत-
एवेति, ‘अपासुमित्यगेतनेनाम्यथः । ‘एतासु सतीष्विति तारत्व-
तारतरत्वादिप्रतीतीनां यथार्थलेऽपौत्यर्थः, ‘अभेदप्रत्यभिज्ञानादिति
यथार्थाभेदप्रत्यभिज्ञानसम्भवादित्यर्थः, तप्तीतीनां साम्राज्यव्यज्ञ-
लात्मकपरम्परासम्बन्धेन^(१) वायुनिष्ठतारत्वाद्युगाहिलादिति भावः ।
‘तदनभिव्यज्ञत्व इति, प्रतिष्वकविधूननदारा प्रयत्नव्यज्ञे घटलादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यनं प्रयत्नजन्यसौकिकसाचात्काराविषयत्वपरं,
कालादौ व्यभिचारवारणाय ‘तदनन्तरमुपलभ्यमानत्वादिति तद-
न्यय-व्यतिरेकानुविधायिसौकिकप्रत्यच्चविषयत्वादित्यर्थः, यो यज्ञन्य-
सौकिकसाचात्काराविषयत्वे सति यदन्यय-व्यतिरेकानुविधायिसौ
किकसाचात्कारविषयो भवति स तज्जन्य इति सामान्यमुखी
व्याप्तिर्मातो जन्यमाचस्य प्रयत्नजन्यतथा यदन्यय-व्यतिरेकानु-
विधायित्वार्थकस्य तदनन्तरपदस्य वैथर्यं, दण्डाद्यमभिव्यज्ञे पटादौ
दण्डादिजन्यत्वाभावेन सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचारवारणाय तदु-

(१) साम्राज्यजन्यत्वात्मकपरम्परासम्बन्धेति ख० ।

त्वात् पटवत्, अभिव्यञ्जकत्वं हि इन्द्रियसम्बन्धप्रतिबन्धकापनायकत्वादिन्द्रियसन्निधापकत्वादा^(१) कुरुत्योत्सारणेनेव पटादौनां, तदुभयमपि शब्दे न सम्भवति नित्यसमवेतत्वेनावरणापनयन-सन्निधापनयोरभावात् ।

पादानात् । न च प्रथमानभिव्यञ्जायामपूर्वदेवदत्तलादित्वात् अभिचार इति वाच्यम् । जातिमन्ते सतीति विशेषणात्, इत्यसामान्यतोव्याप्तौ चतुरादिमादाय चटादित्यनिरपादौ अभिचारवारणाथ सत्यम् । न च ग्रन्थसापि बुभुत्सावश्यात् कर्णशस्कुस्यवच्छिङ्मनःसंयोगदारा प्रथमव्यञ्जलादसिद्धिरिति वाच्यं । तद्विच्छ-ग्रन्थस्य पच्चीकरणादिति भावः । सामान्यतोश्याघ्नभिप्रायेण इष्टाञ्जः पटवदिति, तच प्रतिबन्धकविधुननदारा प्रथमव्यञ्जलेऽपि तन्तुसंयोगादिमादाय साध्य-हेतुसत्त्वादिति भावः^(२) । सत्यन्तविशेषणस्य ऊरुपासिद्धिं निराकरोति, ‘अभिव्यञ्जकत्वं हीति, प्रथम-स्वेति ग्रेषः । ‘इन्द्रियसम्बन्धेति विषयेन्द्रियसम्बन्धेत्यर्थः, ‘इन्द्रियसन्निधापकत्वादिति विषयस्येन्द्रियनिकटदेशानयनदारा इन्द्रियसन्निकर्षजननादेत्यर्थः, ‘कुरुत्योत्सारणेनेवेति पूर्ववद्दृष्टाञ्जः, ‘नित्यसमवेतत्वेतेति श्रोतुसमवायरूपेन्द्रियसन्निकर्षस्य नित्यवेतेत्यर्थः, ‘आवरणापनयनेति इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतिबन्धकापनयनेत्यर्थः, ‘सन्निधापनेति विषयस्येन्द्रियसन्निकटदेशानयनदारेन्द्रियसन्निकर्ष-

(१) इन्द्रियसन्निकर्षधायकत्वादेति क० ।

(२) पटप्रबन्धे तन्तुसंयोगस्याहेतुत्वेऽपि तत्सत्त्व एव पटप्रबन्धादिति भावः ।

नापि श्रोतसंखारात्, इन्द्रियसंखारस्य उम्मीलना-
लोकादेः सक्षदिन्द्रियसम्बन्धयोग्यसर्वार्थपलब्धनुकूल-
संखारजनकत्वं हृष्टं तददायुरपि सक्षदेव सर्वशब्दो-
पलब्धनुकूलं श्रोते संखारमादध्यात्, तथाच सर्व-
शब्दोपलब्धिः स्यात् । तदुक्तं “सक्षद्व संखृतं श्रोतं सर्व-
शब्दान् प्रकाशयेत् । घटायोम्मीलितं चक्षुः पठं न हि

अननेत्यर्थः, ‘श्रोतसंखारादिति श्रोतसंखारदारेत्यर्थः, प्रथमस्य
शब्दव्यञ्जकलभिति ग्रेषः । संखारस्य परमते पदार्थविशेषः, अस्म-
मते च वायुमयोगादिस्तपसहकारिणा समवधानं, ‘इन्द्रियसंखारस्य’
इन्द्रियसंखारकस्य, क्षितित्वैव पाठः, ‘सक्षदिति युगपदित्यर्थः,
‘इन्द्रियसम्बन्धेति इन्द्रियसम्बद्धो योग्यो यावामर्थसादुपलब्धीत्यर्थः,
‘तदत्’ उम्मीलनादिवत्, ‘वायुरपीति, ‘अपिना प्रथमसङ्कृतः, तेन
न प्रकृतसङ्कृतिः,(१) ‘सक्षदेव’ युगपदेव, ‘सर्वशब्देति भवत्ते
शब्दानां नित्यैकतया सर्वेषामेव शब्दानामिन्द्रियसचिह्नादिति
भावः । ‘तथाचेति, युगपदेवेति ग्रेषः, ‘सक्षेति युगपदेवेत्यर्थः,
शब्दानां नित्यैकले इत्यादिः । ननु यज्ञिज्ञासया संखार उत्पा-
दितसक्षदेव बोधयतीत्यत आह, ‘घटायेति घटजिज्ञासयेत्यर्थः, ‘न
बुधत इति न बोधयतीत्यर्थः, युगपत् सर्वशब्दोपलब्धिं निरा-

---

(१) तेन प्रकृतसङ्कृतिरिति ख० ।

न बुध्यते” ॥ अथान्यय-व्यतिरेकाभ्यां कार्ये प्रतिनियत-
अनकञ्चन्यत्वव्यञ्जब्देऽपि प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वमि-
ति चेत् । न । वर्णा हि न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः

कर्तुमाग्रह्यते, ‘अथेति, ‘प्रतिनियतञ्चकेति परस्पराभन्तेत्यर्थः, ‘ग्रन्थेऽपि’ ककारादिष्वपि, ‘प्रतिनियतेति परस्पराव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वमित्यर्थः, ‘वर्णा हीति, ‘न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः’ परस्पराव्यञ्जकव्यञ्जाः इत्यर्थः, व्यञ्जकलं तद्विषयकसाकारञ्जकलं, व्यञ्जन्त्वं तत्त्वव्यसाकारविषयलं । ननु परस्परपदार्थतत्त्वं दुर्बिच्छान्तेदमनुमानं । न च तदर्थं एतदर्थाव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वाभावः, एतदर्थं तदर्थाव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वाभाव एव परस्पराव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वं तथाचैवं प्रथोगः ककारः खकाराव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वाभाववान् खकारसमानदेशले सति तत्समानेन्द्रियगात्रालात्^(१) एवं खकारं पचीकृत्य ककाराव्यञ्जकव्यञ्जन्त्वाभावः साधः सामान्यसुखी व्याप्तिरिति वाच्यं । तदृघटैकलसमानदेशसमानेन्द्रियगात्रा-तदृघटैकपृथक्क्ले^(२) व्यभिचारात् पृथक्क्लस्य एकत्वाव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्जन्त्वात् । न च पृथक्क्ल-

(१) कसाक्षात्कारात्मावच्छिन्नतिज्ञव्याप्तयुसंयोगत्वेन हेतुस्य एवमन्यत्र एवत्वं तावृग्रव्यञ्जन्त्वमेव ककारादाविति न तदभाव इति भौमांसक-
मतं, नैयायिकमते च वायुसंयोगानां वर्णेत्पादकत्वमेव न व्यञ्जकलं
तथाच व्यञ्जकसाम्यात् सिद्धिः ।

(२) एकमात्रवृत्तिएष्यक्त्वमेकएष्यक्त्वं, उभयमात्रवृत्तिएष्यक्त्वं ए-
ष्यक्त्वं एवमन्यदपि ।

एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्रास्त्वात्

व्यञ्जकमवधिज्ञानमेकत्वाव्यञ्जकमेव न पृथक्लभाचात्कारस्य निय-
मत एकत्वसाचात्काररूपत्वादिति वाच्यं । तदचञ्च कव्यञ्जनाभावो
षि न तद्विषयकसाचात्काराजनकजन्यसाचात्कारविषयताभावः,
सिद्धसाधनापत्तेः^(१) ककारव्यञ्जकविसञ्चणवायुसंयोगस्यापि ककार-
खकारोभयविषयकसमूहालभगसाचात्काराजनकलेन खकारसाचा-
त्काराजनसमूहपयोग्यत्वात्^(२) किन्तु तत्साचात्कारत्वावच्छिन्नाजनक-
जन्यसाचात्कारविषयताभावो वक्तव्यः, तथाच अभिचार एव ।
भवति ष्ठेकत्वसाचात्कारत्वावच्छिन्नाजनकावधिज्ञानजन्यसाचात्कार-
विषय एकपृथक्लं । न च तद्विषयकसाचात्कारात्मुपधायकजन्य-
साचात्कारविषयत्वाभावस्तदर्थः, तथाच न सिद्धसाधनं तत्त्वते ख-
कारविषयकसाचात्कारात्मुपधायकवायुसंयोगस्यापि ककारसाचात्का-
राजनकत्वादिति^(३) वाच्यं । तथापि तद्घटैकपृथक्लभगदेश-
समानेन्द्रियग्रासे तद्घटैकत्वे अभिचारात्, एकत्वस्य पृथक्लभाचा-
त्कारात्मुपधायकस्यावधिज्ञानविरहकाणीनामोक्तसंयोगस्य अञ्जनत्वा-
दिति, ऐवं, एकवर्णस्य स्वाव्यञ्जकव्यञ्जनापरवर्णाव्यञ्जकव्यञ्जनभिज्ञत-

(१) मौमांसकमतेऽपि साध्यसत्त्वे निर्विवादादिति भावः ।

(२) खकारसाचात्कारजनकत्वादिति क० । तथाच तत्त्वतेऽपि कादे-
र्भित्यैकतया तद्विज्ञकवायुसंयोगस्यापि तद्विषयकसमूहालभगत्वंक-
रुविषयकयत्वकिञ्चित्साचात्काराजनकत्वेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वा-
दिति भावः ।

(३) तथाच अवधिज्ञानस्याप्येकत्वसाचात्कारोपधायकत्वात् अभिचारः ।

घटैकत्वपरिमाणवत् । न सावयवसंयोग-बहुत्वव्यञ्जका-

मेव हि परस्पराव्यञ्जकाव्यञ्जलं, तथाचैवं प्रयोगः, ककारः स्वाव्यञ्जकाव्यञ्जकारकले सति स्वकाराव्यञ्जकाव्यञ्जं यद्यत्तम्भिः स्वकारसमानदेशले सति स्वकारपाइकेश्चियगाञ्छालात् यद्यत् समान-देशले सति यद्वाइकेश्चियगाञ्छं तत् स्वाव्यञ्जकाव्यञ्जतत्कले सति तद्व्यञ्जकाव्यञ्जं यद्यत्तद्व्यदिति सामान्यतो व्याप्तिः, इत्यस्त्रियोऽनुभवः एकलस्त्र षष्ठ्यक्लव्यञ्जकाव्यञ्जलाभावात् । स्वाव्यञ्जक-व्यञ्जलस्त्र स्वसाचात्कारत्वावच्छिक्षान्वयकृत्तिकारणताप्रतियोगिक-कार्यताथाः^(१) सौकिकसाचात्कारविषयतया अवश्येदकलं, यथा-शुते यिद्वाधनापत्तेः । स्वकारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषस्यापि स्वकार-ककारोभयविषयकसमूहासमनवाचात्कारजनकलेन ककारसाचा-त्कारजनकलात् तथातेऽपि स्वकारे ककाराव्यञ्जकाव्यञ्जलाभावेन स्वाव्यञ्जकाव्यञ्जस्वकारकले सति स्वकाराव्यञ्जकाव्यञ्जलस्य ककारे-उभावस्त्वात् । न च यिद्वाधनवारणाथ स्वसाचात्कारत्वावच्छ-क्षान्वयकान्वयसाचात्कारविषयलमेव तदस्तिति वाच्यं । तदूघटैकल-समानदेश-समानेश्चियगाञ्छे तदूघटैकपृथक्ले व्यभिचारात् । भवति हि पृथक्लसाचात्कारत्वावच्छिक्षान्वयकात्म-मनःसंयोगादिक्षान्वयसाचा-त्कारविषय एकलं एकलाव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्जमयेकपृथक्लमिति कारणता खेतरभाववृत्तिलेन विशेषणौथा, स्वपदस्त्र तच्छब्दवाच्य-परं, अन्यथा तदूघटैकलसमानदेश-समानेश्चियगाञ्छे तदूघटैकपृथक्ले

(१) स्वसाचात्कारत्वावच्छिक्षान्वयकाट्तिकारणताप्रतियोगिककार्यताथ-इति ख० ।

उक्तव्यभिचारतादवस्थात् एकत्रस्यापि पृथक्त्वसाक्षात्कारत्वावच्छिक्षा-
ज्ञाजनकयोः स्वसाक्षात्कारमाचप्रतिबन्धकदोषविशेषाभावयोर्ध्यज्ञ-
त्वात्, एकत्रत्वेनैकत्रसाक्षात्कारत्वेन न कार्यकारणभावः किन्तु
तत्तद्विक्लेन तत्तद्विक्लिषाक्षात्कारत्वेन, अतएव एकत्रान्तरवृत्तिकार-
णताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकतया तद्घटैकत्रस्य न व्यभिचारः;
एवं तद्व्यञ्जकव्यज्ञत्वमपि तत्साक्षात्कारत्वावच्छिक्षाजनकवृत्तिका-
रणताप्रतियोगिककार्यताया सौकिकसाक्षात्कारविषयतया अवच्छेदकत्वं,
अन्यथा भवन्नतेऽपि^(१) ककारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषस्यापि
ककारव्यञ्जकत्वात् ककारे स्वकाराव्यञ्जकव्यज्ञविभ्रमत्वेन स्वकार-
व्यञ्जकत्वात् ककारे स्वकाराव्यञ्जकव्यज्ञविभ्रमत्वेन सिद्धाधना-
पत्तेः । न च सिद्धाधनवारणाय तत्साक्षात्कारत्वावच्छिक्षाजनक-
जन्यसाक्षात्कारविषयत्वेव तदस्तु तन्मते ककारस्य स्वकारसाक्षात्-
कारत्वावच्छिक्षाजनकः ककारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेष एव तत्त्वन्य-
साक्षात्कारविषयत्वेन तद्विक्लिषाभावात् सिद्धाधनाभावादिति
वाच्यं । तथा सति तद्घटैकपृथक्त्वसमानदेश-समानेनिययाद्ये
तद्घटैकत्वे व्यभिचारात् । भवति स्वेकत्राव्यञ्जकावधिज्ञानव्यज्ञ-
मेकपृथक्त्वसेकपृथक्त्वसाक्षात्कारत्वावच्छिक्षाजनकात्ममनःसंयोगा-
दिजन्यसाक्षात्कारविषयोऽप्येकत्रभिति, इत्यस्य एकत्रस्यापि साक्षा-
त्कारविषयतया आत्म-मनःसंयोगादिजन्यतामवच्छेदकत्वात् व्यभि-
चारः, अत्रापि कारणता स्वेतरभाववृत्तित्वेन विशेषणीया स्वपदं
प्राणीभूतान्योन्याभावप्रतियोगिपरं, अन्यथा तद्घटैकपृथक्त्वसमान-

(१) तन्मतेऽपीति ख० ।

देश-समानेश्चित्यपाद्यात् दृष्टैकले उक्तव्यभिचारतावस्थात् । भवति
योकलधारात्कारत्वावच्छिन्नाजग्नकावधिज्ञाग्रहप्तिकारणताप्रतियो-
गिककार्यताथाः साचात्कारविषयतया अवच्छेदकसेकपृथक्कूँ एक-
पृथक्कूलसाचात्कारत्वावच्छिन्नाजग्नकैकल-तत्साचात्कारमाचप्रतिय-
त्वकदोषविशेषाभावयोः साचात्कारविषयतया अवच्छेदकस्त्रैकल-
मिति^(१) ।

पितृचरणस्तु तद्यज्ञकव्यज्ञल-स्नायुज्ञकव्यज्ञतत्कलोभयाभाव-
एव परस्यरायज्ञकव्यज्ञलाभावः । तथाचायं प्रयोगः, ककारः स-
कारायज्ञकव्यज्ञल-स्नायुज्ञकव्यज्ञतत्कलोभयाभाववान् सकार-
समानदेश्वले यति सकारयाइकेश्चित्यपाद्यात्, यद्यत्समानदेश्वले
यति यद्याइकेश्चित्यपाद्यं तप्तद्यज्ञकव्यज्ञल-स्नायुज्ञकव्यज्ञतत्कलो-
भयाभाववद्भवतीति सामान्यतो यास्ति । प्रथमदक्षाभावमाचस्त्र
साध्वले तदृष्टैकलसमानदेश-समानेश्चित्यपाद्ये तदृष्टैकपृथक्कूँ
व्यभिचारः, एकपृथक्कूलस्त्रैकलाभावेन^(२) उभयाभावस्त्राच व्यभिचारः ।
शरसदक्षाभावमाचस्त्र साध्वलेऽपि एतदृष्टैकपृथक्कूलसमानदेश-
समानेश्चित्यपाद्यैतदृष्टैकले व्यभिचारः, एकलस्त्रैकलस्त्राचकावधि-
ज्ञानव्यज्ञपृथक्कूलकलात्, इत्यस्त्रैपृथक्कूलस्त्राचकव्यज्ञलाभावेनोभया-
भावस्त्राच व्यभिचार इति प्राङ्गः । अचापि तद्यज्ञकव्यज्ञला-
दिकं पूर्ववद्वौधं ।

(१) कार्यतावच्छेदकस्त्रैकलमितीति ख० ।

(२) स्नायुज्ञकव्यज्ञतत्कलाभावेनेति ख० ।

‘एकावच्छेदेनेति, तेन समसेकावच्छेदेन^(१) तत्समानदेश्वले सति तत्समानेभित्यगात्मादित्यर्थः, इदस्य आप्यवृत्तेरप्यवच्छेदकः-त्वाभ्युपगमेनान्यथा परेषां ग्रन्थस्य गित्यैकतथा काञ्चिकदैग्रिका-आप्यवृत्तितयोरभावेन खल्पाचिद्वापत्तेः । अत ख-खावधि-ज्ञानमाच्यज्ञयोर्यधिकरणपृथक्त्वयोर्विभिन्नसंस्कारविग्रेषधीज्ञ-योज्ञ गोलाश्वत्योर्यभिचारवारणाथ ‘समानदेश्वले सतीति सम-नियतदेश्वले सतीत्यर्थः, अन्यथा समानाधिकरणयोरपि परंस्य-राभावसमानाधिकरणयोर्मठावधिकषट्-पटवृत्तिद्विपृथक्त्व-पटाव-धिकषट्-मठवृत्तिद्विपृथक्त्वयोः ख-खावधिज्ञानमाच्यज्ञयोर्यभिभ-चारापत्तेः^(२) विभिन्नसंस्कारविग्रेषधीज्ञज्ञयोः पाणाश्वलव्याप्त्यषट्टल-पाणाश्वत्योर्यभिचारापत्तेष्व^(३) । न चैवमपि भिन्नभिचारावधिनिष-पित्तसमनियतेकपृथक्त्वदये व्यभिचार इति वाच्यं । अवधिभेदेनैक-पृथक्त्वभेदाभावात् । समनियतदेश्वलज्ञ समवायेन विवित्तं^(४) तेनाभावसाक्षात्कारं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुलेऽपि षट्-पटल-योरन्योन्याभावात्यज्ञाभावयोर्न व्यभिचारः । एकस्यैव वस्त्रखण्डा-देरप-मूलावच्छिङ्गवृच्छिङ्गसंयोगयोः सखावच्छेदकयह्यज्ञयोर्यभिभ-चारवणाथ एकावच्छेदेनेति^(५) । न चावच्छेदकादियशो न संथो-

(१) तेन समानाकारावच्छेदेनेति ख० ।

(२) इमौ द्वौ अस्मात् पृथक् इत्यादिप्रतीतिसिद्धं द्विपृथक्त्वादिकं द्वित-वदुभयवृत्तीति बोध्यं ।

(३) एतेन तद्याप्यदेश्वलमपि निराकृतं ।

(४) एतेन तदसमवाय्वसमवेतत्वे सति तत्युमवायिसमवेतत्वं परित ।

(५) समवायावच्छिङ्गाधेयतायां एकदेशावच्छिङ्गतं बोध्यं ।

नादिशहेतुः किञ्चावस्थकलादवच्छेदकावच्छेदेनेत्रियसंकर्षं एव
केतुरिति^(१) कथं व्यभिचार इति वाच्यं । तद्वेतुलाभिमानेनेतदि-
ग्रेषणोपादानात् । अन्येवमेकदेशावच्छिक्षालोकावयेकग्राह्यावच्छेदेन
चरणदयावच्छिक्षाभ्यां श्वेतेन सह दृच्छंयोगाभ्यां स्खावच्छेदक-
चरणप्रश्नाभ्यां व्यभिचारो दुर्बारः तथोः श्वेतचरणदयावच्छि-
क्षालेऽयेकग्राह्यावच्छिक्षालस्य सल्लात् एकदेशावच्छिक्षालपदेनान्यूनान-
तिरिक्तदेशावच्छिक्षालविवरणे समानदेशविशेषज्ञवैष्णवार्थादिति चेत्,
न, चरणदयावच्छिक्षायोः श्वेत-दृच्छंयोगयोर्या संयोगस्त्रियहेश-
वापिनी तच परम्परया तदेशभागोऽवच्छेदको न तु समूर्णो ग्रा-
होभयचावच्छेदिकेति यथाश्रुतेनेव तच व्यभिचारनिराय इत्यभि-
प्रायात् । वस्तुतस्तु^(२) अभावसाधात्कारं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य
हेतुतया घटलात्यनाभाव-घटान्योन्याभावयोर्यभिचारवारणाय स-
मानदेशविपदं समवायसमन्वेन दृच्छिमत्त्वार्थकं, स्ख-स्खावधिज्ञानमात्र-
व्यक्त्योः समानकालीन-व्यधिकरणपृथक्कलयोर्भिर्भिज्ञसंस्कारविशेष-
धीव्यक्त्योर्गेत्वाश्वययोर्यभिचारवारणाय तेज सममेकावच्छेदेनेति
तेज सममन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेद्यत्वे शतीत्यर्थकं, न तु तद-
वच्छेदकावच्छेद्यत्वे शतीत्यर्थकं^(३) अतो व्यधिकरणपृथक्कलयोरपि

(१) तथाच समवायस्यैक्याद्विभिरुस्यापि नायद्वक्त्वं विशेष्यद्वत्तेविभिरु-
गुयोगिकाभावानन्युपगमात् ।

(२) सम्पूर्णश्वाखाया एकावच्छेदकलागुभवात् व्याप्यद्वत्तेवच्छेदकलय-
विज्ञानविवरज्ञात्वाह वस्तुतस्तिति ।

(३) न तु तदवच्छेद्यत्वे शतीत्यर्थकमिति शः ।

कालाहृपैकावच्छेदकावच्छेदसम्भास्त तदोवतादवस्थं तयोः काले
स्वस्ताश्रयहृपविभिन्नावच्छेदकावच्छेदलात् । न च तच कालाहृपै-
कावच्छेदकमादाय अभिचारतादवस्थावारणाय एकदेशावच्छेदलमेव
विवक्ष्यता किमन्युमानतिरिक्तप्रवेशेनेति वाच्यं । तथापि परस्प-
राभावसमानाधिकरणयोरेव च समानाधिकरणयोर्मठावधिकघट-
पटवृत्तिदिष्टुष्टक्ल-पटावधिकघट-मठवृत्तिदिष्टुष्टक्लयोः स्वस्ताव-
धिज्ञानमायकज्ञयोर्वैभिचारापत्तेः विभिन्नसंख्यानविशेषधीयज्ञयोः
पाषाणलब्धायघटक-पाषाणलयोर्वैभिचारापत्तेश्च तेषां घट्कस्त्रिदा-
श्रयमादाय काले एकदेशावच्छेदलात् । न चैकदेशावच्छेदेन सम-
वायसम्भवेन वृत्तिमन्त्रमर्थैऽस्त्रिति वाच्यं । परनये वर्णनामेकतया
समवायसम्भवेनायाप्यवृत्तिलाभावात् समवायसम्भवेन वृत्ताववच्छे-
दकविरहेण स्वरूपासिद्धापत्तेः व्याप्तवृत्तेरवच्छेदके मानाभावात्,
उक्तविवक्षायान्तु वर्णनां समवायसम्भवेन व्याप्तवृत्तिलेऽपि काले
कालिकसम्भवेनायाप्यवृत्तिलाभादाश्रयहृपावच्छेदकमादायैव हेतु-
सम्भवः । न चैवं न्यायनये भागासिद्धिः सर्वेषां वर्णनामन्युमा-
नतिरिक्तावच्छेदकावच्छेदलाभावादिति^(१) वाच्यं । एकसाचात्कार-
विषयौभूतानां वर्णनां पचलात्, एवम् स्वकारसाचात्कारविषयः
ककार इत्यादिकमेण पचता, अन्युमानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेदस्तु
स्वानवच्छेदकामवच्छेदतत्कले सति तदनवच्छेदकामवच्छेदत्वं । न
च परनये ग्रन्थावच्छेदकाप्रसिद्धा अनवच्छेदकलमप्रसिद्धुमिति
वाच्यं । परनयेऽपि ग्रन्थस्य कालिकसम्भवेन काले वृत्तावाश्रय-

(१) विभिन्नकालोत्पत्तिकानामतथात्मिति भावः ।

सावच्छेदकलेन तदवच्छेदकप्रयिद्वेरित्येव तत्त्वं^(१) । तत्पुरुषीया-
पेषाचावुद्धिजन्यदिलादिसाचात्कारत्वावच्छित्तं प्रति तदीयापेषाचावुद्धि-
जन्यदिलादिमा उत्तुलाभ्युपगमात् विभिन्नपुरुषीयापेषाचावुद्धि-
जन्यदिलादियोर्थभिषारवारणाय तत्समानेन्द्रियगाढ़लादिति तदर्थसु
तद्वाइकवहिरिन्द्रियव्यक्तियाच्छालमतो नोक्यव्यभिषारः, घटपेषा-
चावुद्धिजन्यं यत् दिलं तत् तत्पुरुषेन्द्रियस्यैव याञ्चमित्येतेन्द्रियगाढ़-
साभावात् याञ्चाल-याइकलयोः फलोपधानगर्भलात् तदिष्यकसौ-
किकसाचात्कारविषयलं वा तदर्थः । न च परस्पराव्यञ्चकविभि-
सावधिज्ञानयज्ञयोर्विभिषावधिकदीर्घत्वैकष्टथक्त्वयोर्थभिषार इति
वाच्यं । सरूपेण परिमाणयहे वावधिज्ञानापेषा किन्तु इत्त-वित-
स्याद्यवच्छित्तयहे^(२) इति मतासुयायिलात् । याध्ये च कारणता
भावदृज्जितेन विग्रेषिता तेन परस्पराव्यञ्चकपित्तदूरलादिदोषा-
भावजन्ययोः साचात्कारविषयतया अवच्छेदकयोः शैत्य-परिमाणयो-
र्गे व्यभिषार इति ।

पितॄशरणास्तु प्रकारान्नरेण्यनुमानं परिष्कुर्बन्ति, तथाचि
याध्ये परस्पराव्यञ्चकाव्यज्ञानं परस्पराविषयकसाचात्काराविषयलं
तदविषयकसाचात्कारविषयल-स्याविषयकसाचात्कारविषयतत्कलो-

(१) तदगाम्यस्यैव तदगच्छेदकत्वमिति भावः ।

(२) इत्ताद्यवयविकातयहे इत्यर्थः, तथाच यथा अवधिज्ञानं विनापि
स्यरूपतः एषक्त्वत्वेन न यहः तथा न परिमाणत्वेन दोर्घत्वेन वा
परिमाणयहः अवधिज्ञानं विनापि दोर्घत्वादि व्यवहारात् किन्तु
इत्तादोर्घत्वादेव तदपेच्छेदव्युभाविति भावः ।

भयाभाव इति यावत्, तदविषयकसाकारविषयल-विषयिता-
समन्वेनतसाकारनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकलोभया-
भाव इति तु निष्कर्षः । तदयं तिर्गस्तिप्रयोगः ककारः सका-
राविषयकसाकारविषयल-विषयितासमन्वेनखकारविषयकसाका-
कारनिष्ठान्योन्योभावप्रतियोगितावच्छेदकलोभयाभाववाग् सकारेण
सहेकावच्छेदेन समानदेशले सति समानेन्द्रियग्राहात् इति पूर्ववत्
सामान्यसुखी आस्तिः, साधे उभयदसप्रयोजनन्तु पूर्ववत् तदृघटेक-
लैकष्टकूलयोर्यथायथं बोध्यं, उभयदैव साकारोऽसौकिकोबोधः
अन्यथा असौकिकप्रत्यक्षमादाय तदृघटेकलैकष्टकूलयोर्यभिचारा-
पत्तेः असौकिकं प्रत्यक्षमादाय बाधापत्तेषु । अथ न्यायमये बाधः
एकैकशोऽपि वर्णसाकाराभ्युपगमात् । न चैकावच्छेदेन वर्तमा-
नानामेव वर्णानां पञ्चलमिति^(१) वाच्यं । वर्णानां क्रमिकोत्पञ्चलेनै-
कावच्छेदेन वर्तमानानामषेकैकशः साकारस्कारादिति चेत्, न, एक-
साकारविषयीभूतानां वर्णानां पञ्चलात्, एवम् सकारसाका-
कारविषयीभूतः ककार इत्यादिकमेष पञ्चलं^(२) । न चैव मिहू-
साधनमिति वाच्यं । परनये ककार-सकारादीनामेकैकलेन तेष्य-
मेव प्रत्येकमभिष्यत्तेः, हेतौ च यत्तद्वां सामान्यतोषाप्तौ समनि-
यतदेश-कालयोरेकपुरुषचतुर्माणियग्राहयोर्ध्वंषविशेषयोर्यभिचारवार-
णाथ समानदेशले सतीति समवायसमन्वेन वृत्तिमन्त्रे सतीत्यर्थकं,
मूर्खायावच्छिक्षयोः समनियतेन्द्रियग्राहात्पृष्ठीयसंयोगयोः संयो-

(१) पञ्चलसिद्धिरिति ख० ।

(२) पञ्चलं बोधमिति ख० ।

ग्रामाश्रयभेदकामव्यञ्जितया तादृशद्रव्य-तदवयवद्वयमन्योगयोरेकग्रा-
मावच्छेदेन चरणदयावच्छिक्षयोः अस्मै-वृक्षसंयोगयोर्विभिन्नकासे
एकपुरुषमात्रप्रतीतयोश्च अभिचारवारणाथ तेन सममेकावच्छेदे-
नेति तेन सममन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेदलक्ष्ये यत्तीत्यर्थकं, अतः
काञ्चनपैकावच्छेदकमादाय ग्रामाञ्चपैकावच्छेदकमादाय च न त-
होषतादवस्थं अन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेदलक्ष्यं पूर्ववद्वोष्ठं ।
अथैव समनियतेन्द्रियप्राण-समनियतकाञ्चन्यधिकरणरूपदद्यादिषु
अभिचारः । न च तेषां विभिन्नावयवावच्छेदलात् न अभिचार-
इति वाच्यं । रूपादीनां दैत्यिकाव्याप्त्यवृत्तिलिङ्गविरहेण तेषामवयवा-
वच्छेदले मानाभावात् एकत्र धर्मिणि भावाभावयोर्विरोधेनेवावच्छे-
दकभेदाभ्युपगमादिति चेत्, न, अधिकरणरूपादीनां कासे का-
ञ्चिकसमन्वेन वृक्षौ परस्परभिन्नानां खालाश्रयापामवच्छेदकलेन
अभिचारभावात् । समनियतरूप-समाधोर्थभिचारवारणाथ विशेषं,
तदर्थस्तु परस्परायाहकेन्द्रियव्यक्तिप्राणाङ्गां खायाहकेन्द्रियव्यक्तिप्राण-
तत्कले सति तदग्राहकेन्द्रियव्यक्तिप्राणाङ्गालमिति यावत्, न तु तद-
ग्राहकवहिरेन्द्रियव्यक्तिप्राणाङ्गां, तदिष्यवयवकासौकिकसाचात्कारविष-
यत्वं वा, लाचेकपृथक्क्लसाचात्कारविषयरूपैर्गैकश्चक्लयोर्थभिचारा-
पत्तेः अवधिज्ञानविरहदग्राहां विना पृथक्क्लं लक्षा स्पर्शस्तु विना
स्पर्शस्तु चचुषेकपृथक्क्लस्य यहात् । इन्द्रियस्तु अक्षिलेनोपादाना-
दिभिन्नपुरुषीयापेक्षावुद्दिजन्वयसमनियतदिलयोस्तादृशपरत्वाद्योश्च न
अभिचारः याङ्गाल-याहकत्वयोः फलोपधानघटितलात् । न च
तथायेकैकग्रहप्रतिवन्धकदोषवशेन कदाचित् परस्पराविषयकसाचा-

व्यञ्जेनावयविनोत्पलात्वव्यञ्जकदीपाव्यञ्जेन तत्त्वौलिमा
घटवृत्तिपृथक्काव्यञ्जकाव्यञ्जेनैकत्वेन वा व्यभिचारः ।

स्कारविषयधोः समनियतेन्द्रिययाङ्गयोः समनियतस्त्वेऽद्वत्पत्तिक्रि-
विगेषयोर्व्यभिचार इति वाच्यं । दोषविरहदग्नायां परस्पराविष-
यकसाक्षात्कारविषयत्वस्य साध्यतादिति सङ्क्षेपः ।

एकवर्णस्थापरवर्णव्यञ्जकव्यञ्जलाभाव एव^(१) प्रतिनियतव्यञ्जक-
व्यञ्जलाभावः स एव च साध्य इति भ्रमेण यज्ञद्वाँ सामान्यतो व्य-
प्तावयविनमादायावयववृत्तिसंयोग-बङ्गलयोरुत्पलवृत्तिनौसाहृपमा-
दायोत्पलत्वे एकत्वमादाय चैकपृथक्त्वे क्रमेण व्यभिचारमाशङ्कते,
‘न चेत्यादिना ‘व्यभिचार इत्यन्तेन, ‘अवयवसंयोगेति अवयवसंयोग-
बङ्गलयोर्व्यञ्जकस्याश्रयभेदग्रहस्याव्यञ्जेनावयविना करणभूतेनेत्यर्थः,
अवयवसंयोग-बङ्गलयोरिति^(२) ग्रेषः, ‘व्यभिचार इत्ययेतनेन सम्बन्धः,
तयोरवयवव्यञ्जकस्याश्रयभेदग्रहव्यञ्जलादिति भावः। अत्यासञ्जवृत्तित्वे
सतीत्यनेन^(३) हेतोर्विशेषणेऽयेतद्वायभिचारवारणसम्भवादाह, ‘उत्पल-
त्वेति, ‘तत्त्वौलिमेति उत्पलनौलिमा करणभूतेनेत्यर्थः, उत्पलत्व इति
ग्रेषः, ‘व्यभिचार इयेतनेन सम्बन्धः, दौपो मोत्पलनौलिमव्यञ्जकः

(१) श्वकारेण सत्यनन्दलक्ष्यवच्छेदः ।

(२) अवयविनमादायावयवद्वयसंयोगेऽवयवानां बङ्गत्वे चेत्यर्थः ।

(३) अत्र आश्वासञ्जवृत्तित्वं नैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकालं सं-
योगे तदभावात् परन्तु यावदाश्रयभेदग्रहसापेक्षयाहविषयतादिका-
मिव्यभिप्रायः ।

**अवयवसंयोगाऽवयविनोर्णुत्वोत्पत्त्वात्वयोश्चाव्याघ-
ष्टाप्यदृष्टिनोरुपत्त्वस्य (१) चाधिकदृष्टित्वेनैकावच्छे-**

प्रत्युत तत्प्रत्यचे दोषरूपतया प्रतिबन्धकः (१) तथाचोक्तं “प्रदीपे-
र्थं अते जातिर्न तु नीरजनीशिमेति, जातिरुपत्त्वलादि नीरजसु-
त्पत्तमिति मतेनेदं। ननु तदवधिज्ञकव्यञ्जलं तत्पत्त्वात्कारलावच्छिक्षा-
जनकदृष्टिकारणताप्रतिथोगिककार्यतायाः साक्षात्कारविषयतया-
वच्छेदकलमतो जायं अभिचार उत्पत्त्वलसाक्षात्कारलक्ष्म दीप-
कार्यतागवच्छेदकलादित्यत आह, ‘घटदृष्टीति घटदृष्टिपृथक्कूल-
वच्छकक्ष तत्तदवधिज्ञानसाक्षम्भूतेन घटैकलेन करणभूतेनेत्यर्थः,
घटैकपृथक्कूल इति शेषः। इत्यभावादेवावयव्युत्पत्त्वगौक्षमादायावयव-
संयोगोत्पत्त्वत्योर्न अभिचार इत्याह, ‘अवयवसंयोगावयविनोरिति,
‘अव्याघ्यायदृष्टिनोरित्ययेतनमचैव सम्बन्धते, ‘एकावच्छेदेन वृत्त्य-
भावादिति एकदेशावच्छेदेनान्यूनानतिरिक्तदेशदृष्टिलाभावादित्य-
र्थः (१) अद्यायवयवसंयोगावयविनोरेकदेशावच्छेदलमन्यूनानतिरिक्त-
देशदृष्टिलभास्येव, न श्वेकदेशावच्छेदलमन्यूनानतिरिक्तदेशावच्छे-
श्वलं, समानदेशलविशेषणवैयर्थ्यपत्तेः, तथायवयवसंयोगव्यक्तिर्यहे-
व्यापिनी परम्परया तदेशभाग एव तचावच्छेदको न तु समूर्ण

---

(१) अप्याव्याघ्यदृष्टिलेनोत्पत्त्वत्वस्येति घ० ।

(२) रूपाविषयकलौकिकप्रवृक्षानन्नोकारात् रूपान्तरविषयकत्वं तस्या-
वश्यकमिति बोध्यं ।

(३) एकावच्छेदेनान्यूनानतिरिक्तदेशदृष्टिलाभावादित्यर्थ इति ख० ।

देन हृत्यभावात् । बहुत्व-पृथक्काव्यज्ञकव्यज्ञत्वं अव-
यव्येकत्वयोरिति न परस्परव्यभिचारिव्यज्ञकव्यज्ञत्वं,
अतएव नीका बलाकेत्यच रूप-परिमाणयोरर्द्धनिखात-

कपालिका अवयविनि तु कपालिकैव साचादवच्छेदिकेति भावः ।
इदमुपस्थितं साधस्य परस्परगर्भतया साधस्थादपि न तच्यभिचारः।
अवयव्युत्पस्थानीलिकोर्निरुक्तावयवसंयोगोत्पस्थालाव्यज्ञकव्यज्ञलाभावा-
दित्यपि बोध्यं । अवयविनिमादायावयववज्ञत्वे घटेकत्वमादाय घटे-
कपृथक्त्वे च व्यभिचारं परस्परघटितसाधस्थेनोद्धरति, ‘बज्ञलेति
बज्ञत्व-पृथक्त्वाव्यज्ञकव्यज्ञत्वं बज्ञत्व-पृथक्त्वाव्यज्ञकव्यज्ञत्वं तदुभ-
यसाचात्कारत्वावच्छिक्षाजनकटृत्तिकारणताप्रतियोगिककार्यतायाः
साचात्कारविषयतयावच्छेदकत्वाभाव इति थावत्^(१) ‘न परस्परव्य-
भिचारिव्यज्ञकव्यज्ञत्वमिति न निरुक्तपरस्पराव्यज्ञकव्यज्ञत्वमित्यर्थः,
‘अतएवेति भावटृत्तिकारणताघटितगिर्निरुक्तपरस्पराव्यज्ञकव्यज्ञत्वरूप-
साधस्थादेवेत्यर्थः, ‘नीका बलाकेति, ‘बलाका’ वक्पंक्तिः, तस्यास्म
मेघसञ्चिधानरूपदोषवशात् शुक्लायडेऽपि परिमाणयहः कदाचिच्च-
चुषा दूरत्वादिदोषवशात्^(२) परिमाणायडेऽपि शुक्लपह इति पर-
स्पराव्यज्ञकतत्तदोषवशाभावव्यज्ञत्वाद्भिचारसम्भवो ध्येयः । ‘अर्द्धगिखा-
तेति अर्द्धगिखातवंगेऽर्द्धगिखनरूपदोषवशात् परिमाणायडेऽपि

(१) तथाच विवक्षितसव्यक्तदक्षाभावात् साधस्थमिति भावः ।

(२) कदाचिदर्द्धगिखातादिदोषवशादिति क०, ईश्वराठस्य अर्द्धवर-
गादिदोषवशादित्यर्थः, आदिगा दूरत्वादिपरियहः ।

वंशसङ्क्षा-परिमाणयोर्वा न अभिचार इति । मैवं ।

सङ्क्षागदः दोषविशेषान्तरवशाच्च सङ्क्षाया अयहेऽपि परिमाणगद इति परस्पराव्यञ्जकतत्तद्वेषाभावव्यञ्जलाङ्गुभिचारसम्बव इति भावः ।

पिण्डचरणानां मते लेकवर्णसापरवर्णाविषयकसाचात्कारविषयताभाव एव प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जलाभाव इति भवेष अन्तर्मांसामान्यतो व्याप्ताववयवनिष्ठसंयोगव्यञ्जलमादायावयविनि^(१) उत्पस्थितिनीजमादायोत्पलते घटवृत्त्येकपृथक्क्लमादाय च तदेकते अभिचारमाशङ्कते, ‘न चेत्यादिगा, ‘अवयवसंयोग-व्यञ्जलव्यञ्जकव्यञ्जेनेति अवयवसंयोग-व्यञ्जलाविषयकसाचात्कारविषयेणेत्यर्थः, संयोग-व्यञ्जलयोर्यहे आश्रयभेदपद्यस्यापि हेतुतया तेन विमाणवयविनो गद्यादिति भावः । ‘उत्पलतेनि, नौजलहपाविषयकदीपजन्मोत्पलसाचात्कारविषयेणोत्पलतेनेति व्युक्तमेण^(२) योजना, ‘पृथक्क्लाव्यञ्जकव्यञ्जेनेति पृथक्क्लादिविषयकसाचात्कारविषयेणेत्यर्थः, परस्परानवच्छेदकानवच्छेदत्त्वपहेतुविशेषणाभावादेवावयवसंयोगोत्पलनीजमादायावयव्युत्पलत्वयोर्न अभिचार इति समाधते, ‘अवयवसंयोगेति, ‘अव्याप्तवृत्तिनोरित्युभयचैव समधते, नौजलसोत्पत्तिकालावच्छेदेनाव्याप्तवृत्तिलात्, व्याप्तवृत्तिलक्ष्मावयविनो दैशिकं उत्पत्तत्वस्य कालिकं प्रकृते विवितं एतेनावयवसंयोगनीजलहपयोरवयव्युत्पत्तलानवच्छेदकानवच्छेद्यालं नास्तीत्यभिहितं, अवयवसंयोगस्यावयव्यनवच्छेदकदेशावच्छेद-

(१) पूर्वकल्पे संयोगादावेव अभिचार इति तदैपरीत्यमिति ।

(२) व्युत्क्रमस्य नौजिमपदोत्पत्ततोयाया उत्पत्तत्वपदोत्पत्तमनुसन्धानं ।

त्वात् नौसूक्ष्मा चोत्पत्ततामवच्छेदककाञ्चावच्छेदत्वात् उत्पत्ततस्य
नित्यतया काञ्चास्य तदग्नवच्छेदत्वात् । इदमुपलब्धं अवयवसंयोगे-
उवयवनवच्छेदकावयव्युत्पन्निप्राञ्चासावच्छेदत्वमपि बोधं । उत्पत्त-
लेऽपि नौसूक्ष्मपानवच्छेदकामवच्छेदत्वं नासौत्याह, ‘उत्पत्ततस्य चेति
उत्पत्ततस्य नौसूक्ष्मपानवच्छेदकामवच्छेदत्वं नौसौत्याह, तथा चोत्पत्त-
तस्य काले नौसूक्ष्मपानवच्छेदकनौसैतरस्ताग्रयावच्छेदत्वात् न नौसौ-
नवच्छेदकामवच्छेदत्वमिति भावः । ‘एकावच्छेदेन वृत्त्यभावादिति
परस्परामवच्छेदकामवच्छेदत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलब्धं उत्पत्तते
परस्पराग्राहकेन्द्रियग्राह्यतरस्तप्त्वपेतुविशेषदस्ताभावात्^(१) साधस्य पर-
स्परगर्भतया व्याधसत्त्वाच्च न नौसूक्ष्मपानादाय व्यभिचारः उत्पत्तवृत्तिं-
नौसूक्ष्मपानवच्छेदत्वाविषयकसाञ्चात्कारविषयत्वाभावादित्यपि बोधं ।
अवयववज्ज्ञतमादायावयविनि^(२) घटैकपृथक्क्लमादाय घटेकत्वे व्यभि-
चारं परस्परघटितसाधयत्वेनोद्धरति, ‘बज्ज्ञते बज्ज्ञत-पृथक्क्लवि-
षयकसाञ्चात्कारमात्रस्यैव विषयत्वं चेत्यर्थः, तथाच बज्ज्ञत-पृथक्क्ल-
योरवयव्येकत्वाविषयकसाञ्चात्कारविषयत्वाभावेनोभयाभावस्तप्त्वाद्य-
मत्त्वमिति भावः । ‘परस्परव्यभिचारिष्यज्ञक्वज्ञत्वं’ परस्परविषयक-
साञ्चात्कारविषयत्वं, ‘अतएवेति दोषाभावगर्भसाधयत्वादेवेत्यर्थः,
‘हृप-परिमाणयोरिति, अत्र ‘परिमाणपदं बलाकानिष्ठज्ञक्याहके-
न्द्रियमात्रयाद्यवस्थाकापरिमाणव्यक्तिपरं, अन्यत्र निरक्षसमानेन्द्रिय-
याद्यवस्थाभावादेव व्यभिचारस्याभावादिति दिक् ।

(१) उत्पत्ततस्य नौसूक्ष्मपानाग्राहकत्वगिन्द्रियग्राह्यत्वादिति भावः ।

(२) अवयववज्ज्ञतमादाय तत्समग्रियतकालेऽवयविनीति ख० ।

वर्णः प्रतिनियतव्यज्ञकव्यज्ञाः आश्रयेण सह समानेन्द्रियाग्राहात् गन्धवत् इत्यापाततः सत् प्रतिपक्षत्वात् ।

‘वर्ण इति, पूर्वोपवर्णितसाधस्य प्रतियोग्येवाच साधं, पञ्चोऽपि पूर्ववदेव, ककारलाश्वर्णेदेव साधसिद्धेऽहेष्यत्वं तेन व्यायनये बांशतः सिद्धसाधनं, ‘आश्रयेणेति खकाराश्वाश्रयपाइकेन्द्रियाग्राहादादिति अथाश्रुतोऽर्थः, अद्यदाश्रयपाइकेन्द्रियाग्राहं तत्तेन समनिदक्षप्रतिवियतव्यज्ञकव्यज्ञं यथा रसेन गन्ध इति बामान्यतो व्याप्तिः । अश्यव्याप्तीश्चियज्ञाणुकादौ घटादिवृत्तिरूपादिकमादाय अभिचारः उपनीतभानुमादाय सिद्धसाधनापत्त्या प्रतिनियतव्यज्ञकव्यज्ञलया साधस्य औकिकसाचाल्कारविषयलघटितलेन तथा साधाभावात्, तथापि नज्यत्यासेन औकिकसाचाल्कारविषयतदाश्रयपाइकेन्द्रियाग्राहलयं ऐत्यर्थो विवचितः, इत्यस्य ज्ञाणुकादौ^(१) ग्राहालाभावादेव न अभिचारः । घटादिवृत्तिरूपादिकमादाय तद्वृत्तिगम्भादौ अभिचारवारपाद्य औकिकसाचाल्कारविषयेति तदित्यस्य विग्रेषणं । न च तथापि खकाराश्वाश्रयस्य गगनस्य ग्राहकाविज्ञा पञ्चे ऐत्यसिद्धिरिति वाच्यं । परनये गगनस्यापि खकाराश्वाश्रयस्य चाचुषतया यात्रकप्रसिद्धिसम्भवात्, अयाइकेन्द्रियाग्राहे औकिकसाचाल्कारविषयतदाश्रयकलं वा विवचणीयं औकिकसाचाल्कारविषयेति च तदित्यस्य विग्रेषणमिति दिक् । अच

(१) अतीक्ष्यावाविति ख० ।

वस्तुतस्तु अनन्यवासिहप्रत्यभिज्ञानवस्त्रेभेदसिद्धौ
प्रतिनियतव्यज्ञकव्यज्ञत्वसाधकस्यैव बलवस्त्रं, शब्दस्थ
शब्दजनकत्वम् शब्दनाशकत्वं वीचीतरङ्गन्यायेनोत्प-
त्तिकल्पनश्च कल्पनमेव शब्दस्य शब्देऽजनकत्वादना-
शकत्वात् अन्याद्यशब्दवत् । एतेन सामान्यवस्त्रे

षमूहाक्षमनसाक्षात्कारमात्रविषययोर्गन्धयोः प्रामाणिकत्वे च तत्र
व्यग्निशारो दुर्वार इति ध्येयं । ‘आपाततः सप्रतिपद्वलादिति
वक्ष्यमाणयुक्त्वा अस्त्राधिकवस्त्रेन समानवक्षलाभावात् सप्रति-
पद्वलमित्यत उक्तं ‘आपातत इति ।

‘अनन्यवासिहेति अभेदं विनानुपपद्मानेत्यर्थः । ननु शब्दस्थ
मित्यत्वे शब्दस्थ शब्दजनकत्वादिकं कथमुपपद्मत इत्यत आत्,
‘शब्दस्येति, ‘वीची-तरङ्गन्यायेनेति कदम्बगोक्तकन्यायेन शब्दोत्पादस्थ
गौरवपराहतत्वात्तत्परित्यागः, ‘कल्पनमेवेति मानाभावादिति भावः।
साधकाभावमुक्त्वा बाधकमण्डा, ‘शब्दस्येति, ‘अन्यायेति वर्णात्मकः
शब्दो न शब्दजनको न वा शब्दनाशकः वर्णत्वादन्यशब्दवदाद्य-
शब्दवस्त्रेत्यर्थः, परनये प्रतियोगिप्रसिद्धिर्ध्वनिजमते तत्त्वाश्चेत् च,
अन्यथां शब्दजनकत्वं, आश्चत्वं शब्दनाशकत्वं, न्यायत्वे शब्दमात्रस्थ
दृष्टान्तवासमवादुभयोपादानं । तत्रये च वर्णमात्रमेव दृष्टान्ताः,
‘इत्यपास्तमिति इति वर्णनियत्वसाधनमपास्तमित्यर्थः । अत जातौ
ध्वंसे च व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, परमाणुदौ व्यभिचारवार-
णाय विग्रेष्वदस्त्रं, असौक्रिकप्रत्यज्ञमादाय तदोषतादवस्थवारणाय

सत्यसमदादिवहिरन्द्रियश्चप्रत्यक्षत्वात् इत्यपास्तं, प्रत्य-
भिज्ञानवाधात् शब्दत्व-गत्वादेरसिद्धेश्च, तस्माच्छब्दो
नित्यः व्योमैकगुणत्वात् तत्परिमाणवत्, ओचयाज्ञा-
त्वात् शब्दत्ववत्, विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणीक-

खौकिकल्पाभार्थं ‘अस्मदादीति, आत्मनि व्यभिचारवारणाय
‘वहिरितीति धेयं । एतेनेत्येव विश्वेऽति, ‘प्रत्यभिज्ञेति, ‘अस्मि-
द्देहेति जातिलासिद्धेष्यत्यर्थः, ‘आदिपदात् सन्ना-गुणलादिपरि-
पहः, तथाच सत्यन्तविशेषणस्य खरूपासिद्धिरिति भावः ।
मीमांसकः खमतसुपसंहरति, ‘तस्मादिति, ‘व्योमैकगुणान्तरादिति
व्योममाचगुणलादित्यर्थः, व्योमीयमयोगादौ व्यभिचारवारणाय
माचपदं व्योमान्यासमवेतार्थकं, अतस्मये समवायस्यानित्यतया
घटादिसमवायेऽसमक्षये च प्रागभावे व्यभिचारवारणाय गुणपदं
समवेतार्थकं, व्योमलस्त्राष्ट्रद्रव्यान्यद्रव्यत्वं न तु शब्दाश्रयत्वं, तथा
स्त्रिति तादात्मेन शब्दस्यैव हेतुलसमवादितरांश्ववेयर्थापत्तेः, ध्वनिश्च
वायवीय इति न तच व्यभिचारः, व्याप्त्यवृत्तिले सतीत्यनेन वा
विशेषणीयं, ध्वनिश्चाव्याप्त्यवृत्तिः वर्णात्मकशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञा-
वस्त्रेन व्याप्त्यवृत्तिलमिति न कोऽपि दोषः । ‘ओचयाज्ञालादिति,
ध्वनिश्च कर्णशब्दकुच्छवच्छिक्षलगिद्वियग्राज्ञ इति न तच व्यभिचारः,
‘शब्दलवदिति न्यायनये दृष्टान्तः, परनये शब्दत्वस्त्रोपाधितया
ओचयाज्ञालाभावेन हेतोरसिद्धेस्त्राते च षड्डिविद्वेद्यः कास्त्रो
दृष्टान्तः, ‘विशेषगुणेति, अच घटादिनिष्ठगम्भादौ व्यभिचारवार-

**दृतिगुणत्वात् समयपरिमाणवत्, पृथिवीतरनित्यमूल-
विशेषगुणत्वात् अपाकज्ञत्वे सति नित्यैकसमवेतत्वात्**

एत्य 'असमानाधिकरणान्तं ग्रन्थभिन्नविशेषगुणासमानाधिकरण-
र्थकं, ग्रन्थापि ग्रन्थात्मकविशेषगुणसमानाधिकरणत्वात् खरूपा-
सिद्धिवारणाय ग्रन्थभिन्नेति, अखण्डाभावघटकत्वात् न वैयर्थ्यं,(१)
'विशेषपदमपि खरूपासिद्धिवारकं, वायुस्तर्शश्च ताङूशासमानाधि-
करण इति न तत्र अभिचारः, काञ्छाकाशग्निहिंडिलादौ अभिचार-
वारणाय 'एकदृत्तीति, एकदृत्तिलं एकमात्रदृत्तिलमुभयासमवेतत्व-
मिति चावत्, समवाये(२) अभिचारवारणाय 'गुणपदं समवेतार्थकं।
न च मनोनिष्ठकर्म-वेग-परत्वापरत्वेषु अभिचार इति वाच्यं ।
तत्रये मनसो विभुतया तत्र तेषामनभ्युपगमात्, मनसो विभुत्वा-
भावे तु गुणपदं विभुसमवेतपरभिति न कार्यनुपपत्तिः । 'समय-
परिमाणवदिति भवाकालपरिमाणवदित्यर्थः, 'पृथिवीतरेति, पर-
माणुगन्धादौ अभिचारवारणाय 'पृथिवीतरेति भूतविशेषणं,
जलावयविरूपादौ अभिचारवारणाय 'नित्येति भूतविशेषणं, भूत-
पदं ज्ञानादावैकान्तिकलवारणाय, भूतत्वमात्मभिन्नत्वमात्रं, नभो-
घटशंयोगादौ अभिचारवारणाय 'विशेषेति, ध्वनिश्च यदि वायु-
परमाणुगुणोऽपि तदा तदन्यत्वेनापि विशेषणीयं, 'अपाकज्ञत्वेति,

(१) अन्यथा ग्रन्थभिन्नत्वस्य अभिचारवारकविशेषगतया वैयर्थ्यसमव-
इति वाच्यर्थं ।

(२) तन्मते तस्य नामात्वादनित्यत्वादेति भावः ।

जलपरमाणुरूपवत्, अव्यासज्यहृत्तिले सति अनात्म-
विभुगुणत्वात् कालपरमाणवत्, विपक्षे बाधकञ्च प्र-
त्यभिज्ञानमेवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दानित्यतावादपूर्वपक्षः ।

परमाणुगम्भादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं तेजःसंयोगास्मवाच्यि-
कारणकान्यत्वार्थकं । न च तैजसशरौर-कण्ठाद्यभिघातजन्वर्णेषु
न्यायनये भागाचिद्द्विरिति वाच्यं । तदतिरिक्ष्य पञ्चलात्, ज्ञाना-
श्रयविहृपादौ व्यभिचारवारणाय ‘नित्येति भूतविशेषणं, भूतपदस्य
ज्ञानादावैकान्तिकलवारणाय, (१) भूतपदशून्यपाठे तु चपाकञ्चल-
मेव सामान्यतः संयोगास्मवाच्यिकारणकान्यतं वाच्यमतो ज्ञानादौ
न व्यभिचारः । आद्यशब्देतरशब्दस्य पञ्चलाच न न्यायनये भागा-
चिद्द्विः, नभो-घटसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय ‘एकेति, ‘एकसम-
वेतत्वमव्यासज्यहृत्तिगुणलं तेऽम जलपरमाणुदधसंयोगे परमाणुकर्मणि
श न व्यभिचारः, वेगस्य गतिशन्तानः, परत्वापरत्वमपि संयुक्त-
संयोगभूयस्त्वात्पौयस्त्वमेव श्रातः परमाणुनिषेषु तेषु न व्यभिचारः,
त्रदन्यत्वेन वा विशेषणीयमिति भावः । ‘अव्यासज्येति, संयोगादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, ज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय ‘अनात्मेति,

(१) ‘नित्यभूतैकसमवेतत्वादिति मूलपाठमनुस्वर्त्य भूतपदस्य आवृत्तिदानं
समूत्तं ।

घटादिस्मर्गे अभिचारवारणाथं 'विभिति, तत्त्वे घटादिस्मवादे
अभिचारवारणाथं गुणपदं समवेतार्थकमिति' दिक् । तदेवं शब्दा-
नित्यल्पूर्वपञ्चमिष्ठर्धः । साधवात् ककारादयो वर्णा नित्या एकैकी
एव, विमष्टः ककारः उत्पन्नः ककार इत्यादिप्रत्ययसु प्रागुपलब्ध्या-
नुपलभ्यमानलक्ष्यपदोषवशाद्भ्रमः । न च वर्णानां नित्ये घट-
पदत्वादिकं दुर्बचं अथवद्वितोन्तरलक्ष्यमन्वेन घवहृत्वादेसात्त्वात्
अथवद्वितोन्तरलक्ष्य नित्यतेऽसम्भवादिति वाच्यं । घज्जानानन्तर-
मन्यवधानेन ठज्जानं भवत्वित्यभिप्रायविषयलक्ष्यमन्वेन घवहृत्वस्यैव
तत्त्वात्, इकाशुके च शिखकस्येष्वरस्य वाभिप्रायमादाथ तत्पुर्भवः ।
अथ सर्वेषां ककारादौनामेकले तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादि-
विस्त्रेणप्रत्ययानुपपत्तिः । न चैकस्यामेव ककारादिव्यकौ तारत-
तारतरल-मन्दल-मन्दतरलादिनानाधर्माभ्युपगमात् तादृशप्रत्यया-
नुपपत्तिरिति वाच्यं । तारत्वादेसुख्यव्यक्तिवृत्तिले जातिरूपलानु-
पत्तेः । न च भवन्नतेऽपि तारत्वादेजातिलमसिद्धं कल-गत्वा-
दिना सहरप्रसङ्गादिति वाच्यं । कल-गत्वादिव्यायनानातारत्वादि-
खीकारात् । न च तारत्वादिकं वा नामा कल-गत्वादिकं वेत्यच
विनिगमनाविरह इति वाच्यं । कल-खलादेनानाले तार-मन्द-
साधारण-कः-ख-इत्याद्याकारानुगतप्रत्ययानुपत्तेः^(१) अधिकजाति-
कस्यनापत्तेश्च^(२) । न च मध्यापि तार-तारतर-मन्द-मन्दतरकका-
रादिव्यकौनां परस्परभेदोऽभ्युपेयत एव परन्तु समानजातीय-

(१) तार-मन्दसाधारणककार-खकारानुगतप्रत्ययानुपत्तेरिति क० ।

(२) अयं पाठः खपुत्तके नास्ति ।

ककारादिव्यक्षीनामेव नाभेदोऽभ्युपेयत इति वाच्यं । तथापि तारत्म-तारतरत्वादेव्यातिरूपत्वात्प्रत्ययात् तारत्वादेः ककार-खकारादिभेदेन विभिन्नताभ्युपगमे एकव्यक्तिरूपत्वात् अव्यया कल्पत्वमदिग्ना बहुरादिति चेत्, न, तारत्वादेः कल्पादिव्याप्यनानाजातिले ककार-खकारादिसाधारणताराद्याकारात्प्रत्ययात्प्रत्ययात् । न च तदस्मिद्द्विः, असुभवापक्षापात् । तस्मात्तारत्म-तारतरत्वादिकमत्तु-गतमात्तावदात् ककार-खकारादिसर्वसाधारणमेवाखण्डोपाधिः, तत्त्व सर्वमेकस्थामेव ककारादिव्यक्षी वर्तत इति न तादृशप्रत्ययात्प्रत्ययात् । अत एव य एव ककारस्तार आशौत् च एवेदानौ मन्द इति प्रतीतिरपि वाभु सङ्गच्छते । विश्वचणवायोर्यज्ञकतया च न सर्वदा तारत्वादिसर्वधर्मयज्ञः तार-मन्दाद्युपत्तिनियमार्थं वायुनिष्ठवैष्णवस्थ त्वयाप्यभ्युपगमात् । न चैवं तारत्वेऽयं न तारतरत्वारामन्दोऽन्य इत्यादिप्रत्ययात्प्रत्ययात् । ग्रन्थौ विनष्ट-इत्यादिग्रन्थौतिवदिशेषभेदप्रतियोगित्वात् विशिष्टे तेनावगाइनात् । न च तारककारादिसाचात्कारस्य कार्यसहभावेन मन्दककारादिसाचात्कारप्रतिबन्धकत्वेनाभेदेऽपि तदुपपत्तेः । असु वा तारत्म-तारतरत्वादिकं वायुनिष्ठैव आतिरूपदोषविशेषवशाङ्गस्त्रिनिष्ठतया^(१) भासते दर्पण-निष्ठतया सुखादिरिव, तार-तारतरत्वाद्युपत्तिनियमार्थं वायुनिष्ठैवैष्णवस्थ त्वयावस्थकतया तस्यैव जाघवेन तारत्म-तारतरत्वादि-

(१) तत्त्वहोमवश्वाङ्गस्त्रिनिष्ठतयेति ख० ।

रूपत्रस्थोचितत्वात् । न च तस्य वायुधर्मले अवसा कर्त्त तद्वाहः
कर्णशब्दाख्यवच्छिक्षत्वगिन्निधोपनीतस्य तस्य अवसोपनीतभानाभ्युप-
गमे तारत्वं सूत्रामौत्यसुव्यवसायापन्नेः इट्टोमौत्यसुव्यवसायासुप-
पन्नेश्चेति वाच्यं । वायुनिष्ठधर्मान्तरस्य अवणाथोग्यत्वेऽपि तार-
त्वादेसाद्योग्यताभ्युपगमात् थोग्यतायाः फलवस्तकल्पत्वात् । न च
अवसा वायुनिष्ठतारत्वादिप्रथाभ्युपगमे श्रोतृसंयुक्तसमवायस्तानि-
रिक्तप्रत्यासञ्ज्ञिकत्वकर्त्तव्यापन्निरिति वाच्यं । अप्रत्यासञ्ज्ञैव तारत्वादेः
अवसा पश्चात्^(१) वस्त्यमाणकमेण विज्ञचणवायुसंयोगस्य तार-
त्वादिव्यज्ञकत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात् । एतेन एकस्मिन्नेव ककारे
तारत्व-मन्दव्यादिसकलधर्मस्त्रीकारेऽस्मात् ककारादयं ककारस्तार-
त्वति प्रत्ययासुपपत्तिः खस्त्रियोगिकतारत्वस्य खस्त्रियसम्भवात् ख-
प्रतियोगिकतारत्वस्यापि खस्त्रियभ्युपगमे तारत्वेनोपलभ्यमानककार-
व्यक्तावपि खापेच्या तारत्वप्रत्ययप्रसङ्गात् । न च तवापि तार-
त्वादेजांतिरूपतया सप्रतियोगिकत्वप्रत्ययासुपपत्तिर्जातिः सप्रति-
योगिकत्वाभावनियमादिति वाच्यं । जात्यन्तरस्य मानाभावेन
सप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि तारत्वादिजातिः सप्रतियोगिकत्वे बाध-
काभावादित्यपि परात्मां । वायुनिष्ठतारत्वादेव ककारादिप्रति-
योगिकतया ककारादौ भ्रमोपपन्नेः । यदि च ककारादौ तार-
त्वादिप्रत्ययस्य तारोऽयं न तारत्वस्तारानन्दोऽन्य इत्यादिप्रत्य-
यस्य च प्रमात्रमयनुभवस्थिद्धं तदा सन्तु तार-सारतर-मन्द-मन्द-

(१) प्रत्यक्षविषयतायाः सम्मिकर्त्त्वप्रयोग्यत्वे मानाभावादिति भावः ।

तरादिव्यक्तय एवैकैकाः तार-मन्दादयस्तु परस्परविभिन्ना एव^(१) । नगु तथापि ककार-गकारादौनां नियते ककारादेकशब्द-साचात्कारदशायां गकारादिसर्वशब्दसाचात्कारापन्तिः सर्वधार्मेव शब्दानां सर्वदा कर्णशब्दकुच्छवच्छेदेन सत्त्वादिति चेत्, न, न्यायनये ककाराद्युत्पादकतत्तदिलक्षणवायुसंयोगस्थैवासम्भवते ककारादिश-आत्कारजनकतया तदिरहादेव युगपत् सर्वशब्दोपस्थित्यसम्भवात् कष्ठाद्यभिघातस्य तत्तदिलक्षणवायुक्रियासम्यादकतया परम्परयोप-युच्यते । नगु न्यायनये यत्तावच्छेदकतासम्भवेन ककाराद्युत्पन्तिस्तत्त-समवायसम्भवेन तत्तद्विलक्षणवायुसंयोग इति सामानाधिकरण-प्रत्यासन्ध्या वायुसंयोगानां ककारादिहेतुलमतो न कर्णान्तरे वायु-संयोगात् कर्णान्तरे ककाराद्युत्पन्तिः तत्पुरुषीयशब्दसौकिकसा-सात्कारं प्रति तत्पुरुषीयश्रोत्तसमवायस्यावच्छिक्षिलसम्भवेन तत्-पुरुषीयकर्णविवरस्य वा विषयनिष्ठतया हेतुलमते न पुरुषान्तरीय-कर्णवच्छेदेनोत्पक्षशब्दस्य पुरुषान्तरेण यहणं, भवत्येच तत्तदि-लक्षणवायुसंयोगानां ककारादिसाचात्कारं प्रति कथा प्रत्यासन्ध्या हेतुलं अव्यवहितपूर्ववर्त्तितामाचेण हेतुले युगपत् सर्वशब्दोपस्थभे-द्वुर्बारलात् सर्वदैवावश्यं यत्किञ्चित्कर्णवच्छेदेन तत्तदिलक्षण-वायुसंयोगसत्त्वात् कर्णस्य ज्ञानानवच्छेदकतया यत्कर्णवच्छेदेन ककारादिसाचात्कारस्तत्त विलक्षणवायुसंयोग इति क्रमेण हेतुलस्य वकुमशक्त्यलात् स्त्रीयकर्णवच्छिक्षिलक्षणवायुसंयोगलेन हेतुले प्रति-

(१) तथाच तारकारानुगतश्चवहारश्च घटादिव्यवहारवदुपपादनीय-इति भावः ।

कर्णे तत्त्वपुरुषभेदेनामन्त्रकार्य-कांरणभावापत्तेः । न च तत्त्वदिक्षाच्छण-
वायुसंयोगः समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासन्धात्मनिष्ठ एव
ककारादिसाचात्कारइतुः विलक्षणवायुसंयोगस्य फलवस्तकस्थितया
ककारादिसाचात्कारदशायामेव तस्यात्मनि सत्त्वाचातिप्रसङ्ग इति-
वाच्यं । आत्मनो विभुलात् एकस्य पुरुषस्य कर्णावच्छेदेन विलक्षणवायोः
संयोगदशायां सर्वेषामेव पुरुषाणामात्मनि तद्वच्छेदेन विलक्षण-
वायोः संयोगस्यावश्यकलादतिप्रसङ्गतादवस्थात् । न हि संयोग-
निष्ठ वैलक्षण्यं जनकतावच्छेदकं, कर्णजन्यतावच्छेदक-संयोगजन्यताव-
च्छेदकजात्योर्नामात्मापत्तेरपि तु वायुगिष्ठमेवेति चेत्, न, ममापि
तत्र तत्त्वदिक्षाच्छणवायुसंयोगानां ग्ररौरनिष्ठतया ककारादिसाचा-
त्कारइतुलात् । न चैव इस्ताद्यवच्छेदेन विलक्षणवायोः संयोगस्यापि^(१)
ककारादिसाचात्कारजनकलापत्तिरिति वाच्यं । कर्णावच्छेद-
विलक्षणवायुसंयोगत्वे चेतुलात् पुरुषान्तरौयकर्णस्य न पुरुषान्त-
रौयग्ररौरनिष्ठसंयोगावच्छेदकः विलक्षणवायोः संयोगस्य फलवस्त-
कस्थितया ककारादिसाचात्कारदशायामेव तस्य ग्ररौरे सत्त्वेन
इद्याद्यवच्छेदविलक्षणवायुसंयोगस्य इतुलेऽपि चतिविरहाच्च ।
इत्यस्य ओचसमवायादेरपि न प्रत्यासन्तिं तत्त्वदिक्षाच्छणवायुसंयो-
गानां व्यञ्जकलस्यावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गात् । न च तथापि
न्यायमये विलक्षणवायुसंयोगानां कलादिकमेव समवायसम्बन्धेन
कार्यतावच्छेदकं भवन्ते तु कसाचात्कारलादिकं^(२) अतो गौरवं

(१) विलक्षणवायोः संयोगस्य सत्त्वेऽपौति ख० ।

(२) तत्र तु ककारसाचात्कारत्वादिकमिति ख० ।

न्यायमयेऽग्राककारादिव्यक्षिकस्यनं तत्पुरवौषधम्भौकिकसाक्षा-
ल्कारं प्रति तत्पुरवौषधम्भवाथादेर्थतुलकस्यनस्य फलमुखमिति
वाच्यं । ममापि सौकिकविषयतासम्बन्धेन ककारादिव्यक्षेरेवावच्छे-
दकलात् ककारादिव्यक्षेरेकैकतया ककार-कलयोरविशेषात् । न
च तथापि सौकिकविषयतास्यायेकस्यैवातुगतस्य स्वरूपसम्भार्थकस्यागतुगततया
कार्यतावच्छेदकतानिधामकसम्भगौरवमिति वाच्यं । समवायवत्
सौकिकविषयतास्यायेकस्यैवातुगतस्य साधवेनाभ्युपगमात् तवापि
समवायस्यैकत्वेन समवायसम्भावच्छेदकलाधारत्वस्यैव प्रतिव्यक्ति-
भिन्नस्वरूपसम्भावत्यकस्य कार्यतावच्छेदकतानिधामकसम्भवत्वेन स-
सम्भागतुगमनिवभगौरवस्य तुच्छत्वात् । न च तथापि तव
कलादिव्यपेण कादिव्यक्षिरवच्छेदिका न्यायमये तु स्वरूपतः
कलादिव्यक्षिरिति साधवमिति वाच्यं । ममापि स्वरूपतः कका-
रादिव्यक्षेरवच्छेदकलात् । न च जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चि-
द्दूर्धप्रकारेणैव भागनियमात् कथं कादिव्यक्षेदपात्मकस्यैवच्छेदक-
लमिति वाच्यं । स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽपि कार्य-कारणभावयहे क-
लादिव्यपेणैव भागात् । न हि जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्दूर्ध-
प्रकारेण भागनियमवत् किञ्चिद्दूर्धप्रकारेणावच्छेदकलमित्यपि
नियमः, माणाभावात् । अथ तथापि सौकिकविषयतया कल-
क्षिरवच्छेदिका सौकिकविषयतया कलं वेत्यच विनिगमकाभावात्
तव कार्य-कारणभावदयापत्तिः । न च कलसावच्छेदकत्वेऽपि वि-
ज्ञात्वायुसंयोगभावदशार्थां ककारसाक्षात्कारापत्तेवरणाय क-
कारव्यक्षेरवच्छेदकलावस्थकलमेव विनिगमकमिति वाच्यं । एवं

षति विश्वासवायुसंयोगभावदग्राधार्थं कलमाचात्कारापत्तेवरणाथ
कलस्य अवच्छेदकलावश्वकलादिति चेत्, न, ककारादिविषयक-
कलसाचात्कारस्याखीकतया ककारसाचात्कारसामयौविरहादेव त-
दानौं कलसाचात्काराभावसम्भवेन कलसावच्छेदकलानावश्वकलात्,
कोलाहलस्याले कलाविषयकसापि याचात्कारस्य सत्त्वेन कथकेरव-
च्छेदकलस्य चावश्वकलादिति सम्मेपः ।

इति श्रीमथुरामाथ-तर्कवाणीग्रविरचिते तत्त्वचिन्मामणिरहस्ये
ग्रन्थाल्कातुरीयखण्डरहस्ये ग्रन्थानियतावादपूर्वपचरणस्मृ ॥

अथ शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः ।

अचोच्चते । गकारादिव्यक्तयोनैकैकाः, अस्ति च
शुक-सारिका-मनुष्यप्रभवेषु स्त्रौ-पुंसतद्विशेषप्रभवेषु च
गकारादिषु स्फुटतरवैलक्षण्यात् स्वरूपतोभेदप्रधा
इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत् । न चेयमौपाधिकौ भेदप्र-
तीतिः, न हि विदितकुञ्जमस्य कुञ्जमारणा तरणीति-

अथ शब्दानित्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ।

‘अस्ति चेति चोहेतो अस्ति हीत्यर्थः, ‘तदिशेषेति स्त्रौ-
विशेष-पुरुषविशेषेत्यर्थः, ‘स्फुटतरवैलक्षण्यादिति अनुभवसिद्धवैलक्ष-
ण्येन इतुनेत्यर्थः, ‘स्वरूपतोभेदप्रथेति अन्योन्याभावस्वरूपपरस्यर-
भेदप्रतीतिरित्यर्थः, ‘इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवदिति इक्षुमाधुर्य-चौर-
माधुर्यादिवदित्यर्थः, सप्तम्यन्नादतिः, ‘माधुर्यं’ मधुरोरसः, तथाच
तच प्रथावैलक्षण्येन इतुना परस्यरभेदप्रतीतिरित्यर्थः, ‘पैपाधि-
कौति परम्परान्यनिष्ठवैधर्म्यविषयेत्यर्थः, ‘भेदप्रतीतिः’ यथोक्त-
गकारादिषु वैलक्षण्यानुभवः, अन्यनिष्ठवैधर्म्यविषयलं दूषयति,
‘न हीति, ‘कुञ्जमारणा तरणीतिवदिति कुञ्जमारणा तरणीति-
प्रत्यये कुञ्जमारणवदित्यर्थः, ‘स्त्रौ-पुंसादिप्रभेदलभिति स्त्रौ-पुं-

वत् स्त्री-पुंसप्रभवत्वमानुभविकमुर्पाधिः^(१) इन्द्रिया-
सन्निकर्षेण स्त्री-पुंसादिभेदमविदुपोऽपि शब्दभेद-
प्रत्ययात्, यतोऽनुमापयन्ति शुकशब्दोऽयं स्त्रीशब्दोः
अयमित्यादि अन्यथान्योन्याश्रयात्, तत्प्रभवत्वे आते
भेदप्रत्ययस्तस्माच्च तदनुमानमिति । न च क्षपा-
णान्यथ-व्यतिरेकानुविधानात् क्षपाणे मुखदीर्घत्ववत्
आपपत्तिकमौपाधिकत्वं, अन्यानुविधानाभावात् । अथ

मादिनिष्ठं वैलक्षण्यमित्यर्थः, स्त्री-पुंसप्रभवत्वमितिपाठेऽप्यमेवार्थः,
‘आनुभविकं’ अनुभविद्धुं, ‘उपाधिरितिकर्षव्युत्पत्त्या परम्परया
आरोपप्रकारौभूतमित्यर्थः, ‘इन्द्रियसन्निकर्षेण’ इन्द्रियसन्निकर्ष-
दिविरहेण, ‘शब्दभेदेति, ‘भेदः’ वैलक्षण्यं, तदज्ञानेऽपि भेदप्रत्यय-
दत्यच मानमाह, ‘यत् इति, तेनैव हेतुनेति शेषः । ‘अन्यथा’
तज्ज्ञानानन्तरमेव शब्दभेदप्रत्यये, ‘तत्प्रभवत्वे’ स्त्री-पुंसादिनिष्ठ-
वैलक्षण्ये, ‘भेदप्रत्ययः’ शब्दनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्ययः, ‘तस्माच्च’ शब्द-
निष्ठवैलक्षण्यज्ञानाच्च, ‘अनुमानमिति स्त्री-पुंसादिनिष्ठवैलक्षण्यानु-
मानमित्यर्थः, ‘क्षपाणान्वयेति यदा क्षपाणे अर्थप्रतीतिस्तदैव मुखे
दीर्घलारोपो न पुनरादर्गादौ तत्प्रत्ययदग्नायामित्यन्यथ-व्यतिरे-
कानुविधानादित्यर्थः, ‘क्षपाणे मुखदीर्घत्ववदिति क्षपाणनिष्ठतया
भासमानस्य मुखस्य दीर्घत्वप्रत्ययवदित्यर्थः, ‘आपपत्तिकमिति

(१) स्त्री-पुंसादिप्रभेदत्वमानुभविकमुर्पाधिरिति पाठान्तरः ।

व्यञ्जकवायोरेव वैलक्षण्यं शुकादिगकारगतत्वेन भा-
सते वायोरुपलभिस्तेनैव रूपेणेति चेत् । न । ग-
कारगतत्वे वाधकाभावात् । न चाभेदप्रत्यभिज्ञानं
वाधकं, न हि य एव शुकशब्दः स एव स्वौशब्द इति
प्रत्यभिज्ञानं, अन्यथा तेषु भेदज्ञानाभावेन वक्तृविशे-
षानुमानं न स्यात् । न चाभिव्यञ्जकवायोरेव वैल-
क्षण्यं शुकाद्यनुमापकं, तस्य गकाराद्यत्तित्वात् तच-

अन्याक्य-स्थितिरेकान्यथानुपपत्त्यादिभिद्वयित्यर्थः, ‘चोपाधिकलभि-
ति, ग्रन्थनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्ययस्य यथाकथस्ति अर्थमाणारोपहृपल-
मित्यर्थः । न च हपाणे मुखदीर्घलारोपस्थानुभूयमानारोपहृपलमेव
न तु अर्थमाणारोपहृपलभिति कर्त्त दृष्टान्तलभिति वाच्यं ।
यादृग्ं दीर्घलं हपाणे तादृग्दीर्घलस्य सुखे आरोपाभावेन तस्यापि
अर्थमाणदीर्घलान्तरारोपहृपलभित्यभिप्रायात् । ‘व्यञ्जकवायोरि-
ति, वायुनिष्ठवैलक्षण्यस्य तवाप्यावश्यकलादिति भावः । ‘गकार-
गतत्वेन भासत इति, प्रतीतिस्तु परम्परास्मभेन प्रमाह्या शाचात्-
समन्वेन भ्रमहृपैव वेत्यन्यदेतदिति भावः । व्यञ्जा विना कर्त्त जा-
तिग्रह इत्यत आह, ‘वायोरिति, वायुत्तु दोषान्त भासत इति
भावः । ननु ग्रन्थस्य धंशादिकस्त्वनागौरवमेव वाधकभित्यत आह,
‘अन्यथेति, ‘अन्यथा’ तादृग्प्रत्यभिज्ञाने, ‘भेदज्ञानाभावेन’ ज्ञाय-
मानवैलक्षण्याभावेन, ‘तस्येति, तथाच गकारं पचौहत्य शुकाद्य-
क्षरितले साधे वायुनिष्ठवैलक्षण्यस्य न पचधर्षात्तलभिति भावः ।

चारोपे अनुमितेभ्रान्तलापातात् । तस्मात् यथा
क्षणां गौः शुक्ला गौरिति भेदे भासमाने गकारानु-
गतप्रतीतिर्गोत्वमालम्बते तथा शुकादिगकारेषु भेदे
भासमानेऽयं गकारोऽयमपि गकार इति बुद्धिर्गत्वमा-

ननु पञ्चधर्मताज्ञानमुपयुज्यते तत्त्वाचारोपरूपमेवाविकल्पमित्यत-
आइ ,‘तत्र चेति गकारादिषु वायुनिष्ठवैष्णवाच्छस्य पञ्चधर्मतारोप-
इत्यर्थः, ‘अनुमितेः’ अनुमित्यतुव्यवसायस्य, ‘भ्रान्तलापातादिति भ-
वम्येऽन्यथाख्यात्यभावेन पञ्चधर्मतानिश्चयाभावादनुमित्युत्पादासभ-
वादिति भावः । न च परम्परासम्बन्धेन वायुवृत्तिवैष्णवं लिङ्गमिति
वाच्यं । परम्परासम्बन्धस्य व्याप्तानवच्छेदकलादिति भावः^(१) ।
‘अनुमितेरिति यथाश्रुतन्तु न सङ्कच्छते विषयावाधेन कूटलिङ्ग-
कानुमितेरपि प्रमालसम्भवात् । ननु शुक-शारिकादिगकारादीनां
परस्परभिज्ञलेऽयङ्गकारोऽयमपि गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः^(२)
व्याप्तमेदस्य तदिष्यलादित्याग्रहामुपसंहारव्याजेन निराकरोति,
‘तस्मादिति, ‘भेदे भासमान इति इत्यनुभवसिद्धेन वैष्णवेन भेदे
सिद्ध इत्यर्थः, ‘गोलमालम्बत इति न तु व्याप्तमेदमित्यर्थः, ‘भास-
माने’ सिद्धे, गकार इति बुद्धिर्गत्वमालम्बते न तु व्याप्तमेदमि-
त्यर्थः । ननु परम्परासम्बन्धस्यापि व्याप्तावच्छेदकतया वायुनिष्ठ-

(१) इति हृदयमिति ख० ।

(२) प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति क० ।

स्त्रम्भते इति प्रत्यभिज्ञा च भेदप्रथा चोपपद्धते । किञ्च
गत्यादिकं यदि न आतिस्लदा कोलाहलप्रत्ययो न
स्थात् तथा हि नगरादौ बहुभिर्वर्णानामेकदोखारणे
दूरस्थेनानभिव्यक्तगकारादिवर्णविभागं कोलाहलमाचं
श्रूयते । न च तच वर्णान्यस्य धनिरूपस्य शब्दस्य श्रुतिः

वैस्त्रेषेनापि परम्परया शुकाद्युच्चरितत्वानुमानसश्वतः । अस्तु वा
‘वाचु’ पश्चौष्ठय शुककण्ठाद्यभिवितलं^(१) शाष्ठौष्ठय शुकौष्ठला-
त्तुमानभिव्यक्तरणात् ककारादेरेकैकले कल-खलादिजात्यनुपपद्धा-
तेषां भेदं शाधयति, ‘किञ्चेति, ‘गत्यादिकमिति, गत्यादिजातेरा-
वस्थकले अक्षिभेदाऽप्यावस्थक इति गूढाभिषम्बिः, ‘कोलाहलप्रत्यय-
इति कोलाहलव्यवहार इत्यर्थः, ‘बड़भिः’ अनेः, ‘वर्णानां’ बहूना-
वर्णानां, ‘दूरस्थेनेति, दूरस्थलं हस्ताद्यपेच्यथा न तु याद्यगद्यपेच्यथा
स्त्रकर्णावच्छिक्ष्यैव गद्य यहादिति धेयं । ‘अनभिव्यक्तेति अन-
भिव्यक्तकलादिजातिकमित्यर्थः, ‘कोलाहलमाचं’ शब्दसमूहमाचं,
‘श्रूयते’ यत् श्रूयते, तदेव कोलाहलव्यवहारविषय इति शेषः^(२) ।
तथाच वर्णलावान्तरकलादिजातिमत्तया अप्रतीयमानशब्दसमूह-
न्त्वमेव कोलाहलालं तच गत्यादिजात्यभावे न सम्भवतौति भावः ।
नन्यप्रतीतधनिलावान्तरजातिकधनिव्यक्तिसमूह एव कोलाहल-
व्यवहारविषय इत्यत आह, ‘न चेति, ‘तच’ कोलाहलव्यवहार-

(१) शुककण्ठाद्युच्चरितत्वमिति ख० ।

(२) इति भाव इति क० ।

सेभवति, तदभिव्यज्ञकमेरौताहृनादेरभावात् । न च
वर्णाभिव्यज्ञका एव धनिव्यज्ञकाः, सन्निधानेऽपि श्रूय-
माणे वर्णे तच्छवणप्रसङ्गात् । न च वर्णाभिव्यज्ञक-
वायुभिरेव दूरे धनिमाचमभिव्यज्यते, कव्यज्ञकस्य
गव्यज्ञम इव वर्णव्यज्ञकस्य धनिव्यज्ञमेऽसामर्थांत्
तत्समर्थशङ्खादेरभावात् । न च तच्च शब्दत्वमेव प्रतीय-
ते न शब्दः, अक्षयग्रहे जात्यग्रहात् । न चाभिव्यज्ञको
वायुरेव कोलाहलत्वेन प्रतीयते, शब्दत्वेन प्रत्ययात्

स्म्ले, ‘तदभिव्यज्ञकेति धन्युत्पादकेत्यर्थः, धनीनामनित्यतया(१)
यथात्रुताचक्षते: । ‘धनिव्यज्ञकाः’ धन्युत्पादकाः । ‘दूर इति
दूरत्वसङ्कारादित्यर्थः, तथाच सन्निधानेऽपि धनिर्जयत एव
व्यज्ञकाभावात् न श्रूयत इति भावः । ननु फलवस्ताहूरलोपस्थि-
तानां वर्णव्यज्ञकानामेव तच्च सामर्थ्यं स्थादित्यत आह, ‘तत्सम-
र्थति धनिजनकेत्यर्थः, तथाच क्लृप्तकारणं विना कर्त्त तच्च धनिः
स्थान् । न चाच धनौ शङ्खादेर्न कारणत्वं किन्तु एतदुविजा-
तीयधनादेवेति वाच्यं । गौरवात् मानाभावाच्चेति भावः । अ-
ग्नशामाणव्यक्तिकशब्दत्वमेव कोलाहलत्वं स्थादित्याशङ्ख निराचष्टे,
‘न चेति । ‘अभिव्यज्ञकेति ककारादिव्यज्ञकेत्यर्थः, अग्नशामाण-
व्योन्मेदिकाः परस्परविभिन्नाः गकारादिव्यक्तय एव कोलाहल-

(१) धनीनामनित्यत्वोपगमादिति ख० ।

सन्निधावपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । गकारादिग्रहेऽपि
तेषां परस्परभेदाग्रहात् कोलाहलधीरिति चेत्, न;
तेषु वैधमर्म्याभावात् तदभावेऽन्योन्याभावस्याभावात्
स्वरूपग्रहणात् समीपे बहुगकारेषु भेदाभावेन तद-
ग्रहे कोलाहलधीप्रसङ्गाच्च । अनेकवर्णेऽबारणस्य तद्दे-
तुत्वे दूरेऽपि तदप्रत्ययापत्तेः । तस्मादवश्यं गत्वादि-
आतिरूपेया यदग्रहे गकारादिग्रहेऽपि कोलाहलवृद्धि-

अवहारविषय इत्याश्रहते, ‘गकारादौति, ‘परस्परभेदाग्रहादिति
परस्परजिह्वो यो भेदस्याग्रहादित्यर्थः, वैधमर्म्यान्योन्याभावस्य-
रूपान् भेदान् क्रमेण विकल्प्य दूषयति, ‘तेजिति, गत्वादिजातेस्य-
यानभ्युपगमादिति भावः । ‘तदभावे’ वैधमर्म्याभावे, ‘अन्योन्याभाव-
स्याभावादिति अन्योन्याभावस्य वैधमर्म्याव्याप्त्यादिति भावः । ननु
वैधमर्म्यान्तराभावेऽपि स्वरूपमेव तादाक्षेन वैधमर्म्यमस्तु स्वरूपमेव
वा भेदो वाच्यः तस्य भेदत्वेनाग्रहात् कोलाहलप्रत्ययः स्वादित्यस्व-
रसादविषयमानभेदाग्रहे नियमको विषयमानभेदाग्रहे वेति
विकल्प्य आद्ये दोषमात्र, ‘समीप इति, ‘बडगकारेषु’ बडभिरस्त-
रितेषु गकारेषु, ‘तदपह इति, तद्दहे च तवान्यथाखात्यापत्ति-
रिति भावः । द्वितीये दोषमात्र, ‘अनेकेति, ‘तद्देतुत्वे’ कोलाह-
लधीत्वेतुत्वे, ‘दूरेऽपीति, बडभिरेकदा गकारोक्तारणेऽपीति ग्रेषः,
‘अवश्यं गत्वादिजातिरिति, गत्वादिजात्यभ्युपगमेऽनेकगकारादित्य-
क्तिरगत्या यिद्यतीति भावः । ननु सन्तु कोलाहलवृद्धि-व्यपदेशान्य-

व्यपदेश्वी । अस्ति च शब्दस्य कोऽपि च जातिविशेषः
ओचग्राञ्छः यस्मात् प्राच्यादिदिग्देशविशिष्टशङ्खाप्रभव-
त्वमनुभौयते, अव्यपदेस्यत्वेऽपि इक्षुक्षीरादिमाधुर्या-
वान्तरवत्तत्स्वात् । अन्यथा दिग्देशविशिष्टशङ्खा-
दीनां ग्रहे ओचस्यासामर्थ्यात् तत्प्रतीतिर्न स्यादेव ।
तथापि गत्वादिना परापरभावानुपपत्त्या शुकादि-

थानुपपत्त्या गत्वादिका जातयः एवमपि शुकादिप्रभवा एकैका एव
मन्तु ककारादिव्यक्तय इत्यत आह, ‘अस्ति चेति, ‘यस्मात्’ जाति-
विशेषाद्वेतोः, ‘प्राच्यादीनि, तथाच शुकककारलक्ष्यापि तत्तदेश-
प्रभवलक्ष्यपत्रैजात्यभेदाद्वेद इति भावः । ननु प्राचीप्रभवलादेजाति-
रूपल एव तदाश्रयककारादीनां नानालं तदेव सुत इति चेत, न,
प्राच्यादिप्रभवशुकीयाद्येकैककारादिविषयकलेनैव तादृशव्यक्तिः-
हेऽपि प्राच्यादिप्रभवत्व-तदप्रभवलसन्देहात् प्राच्यादिप्रभवलादेग-
त्वादिव्यायजातिविशेषलावश्यकत्वात् जातिविशेषखीकारे च दोष-
वशात् तादृशजात्यपहकाले एव तादृशसंशयोपपत्तेः, इत्यस्य कदम्ब-
गोलाकन्यायेन शब्दोत्पत्तौ अन्यथा एकव्यक्तौ प्राचीभवलादेरसम्भ-
वात् वीचि-तरङ्गन्यायेनोत्पत्तौ च देशान्तरेऽपि तादृशशब्दजग्न-
श्वोत्पत्त्या देशान्तरजन्यतावच्छेदकजात्या सङ्करप्रसङ्गात्, ‘शुकेति
दृष्टान्ताधौं, शुकादिकमपि बोध्यं । ‘अव्यपदेस्यत्वेऽपि’ कस्यचित् पदस्त
प्रवृत्तिनिमित्तलाभाववत्वेऽपि, ‘तत्त्वात्’ प्राच्यादिप्रभवत्वजाति-
स्त्वात् । ‘अन्यथा’ तादृशवैजात्याखीकारे, ‘परापरभावानुपपत्त्येति

गकारादिषु न जातिविशेषा इति चेत्, शुकककारादिषु कल्पादिव्यात्या नानाजातिर्भिन्ना तया प्रत्येकं शुकककारादिषु शुकादिप्रभवत्वमनुमाय तद्यवहारः, न तु शुकककारादिषु एका जातिरस्ति शुकप्रभवत्वानुमापिका तद्यवहारकारिका वा, गत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्, गत्वन्तु न नाना अननुगतत्वेन ततोऽनुगतव्यवहारानुपपत्तेः । अतएव तारत्वमपि गत्वादिव्याप्त-शापकभावानुपपत्तेऽर्थः, गत्वन्येऽपि शुकारादौ शुकादिप्रभवत्वशून्येऽप्यन्यप्रभवगकारादौ गत्वादीनां सत्त्वादिति भावः । ‘तया’ गत्व्यायनानाजात्या, शुकादिप्रभवत्वं शुकादिप्रयोज्यते, एवं देशप्रभवत्वमपि देशप्रयोज्यते, अन्यथा कर्णश्वकुचक्षुच्छेदे शब्दजन्यशब्दे तत्त्वन्यत्वाभावादस्त्वप्रकाशापत्तेः, शुकप्रयोज्यत्वत्तिष्ठ जातिविशेषः शुक-तद्देशजन्यतावच्छेदक्षेदक्षात्तिव्यापक एव, तादृश्वातेः शुक-तद्देशजन्यतावच्छेदक्षात्यानुमायस्त्र व्यतिरेकिष्टैवान्यवस्थशाराभावात्, तादृश्वजन्यतावच्छेदक्षात्यानुमायस्त्र तदन्यदेशाप्रभवत्वेऽपि सति तद्देशप्रभवत्वादिना व्यतिरेकिष्टैव । ‘तद्यवहारः’ शुकादिप्रभवोऽयं गकार इति श्ववहारः, ‘सङ्करप्रसङ्गादिति गत्वाभाववति शुकारे शुकप्रभवत्वस्त्र तदभाववति चान्यप्रभवगकारे गत्व्य च सत्त्वात् शुकप्रभवगकारे तथोः श्वसावेशाच्छेति भावः । ‘नाना’ शुकप्रभवत्वादिव्याप्त-विशृङ्खेत्रैऽनाना, अनुगततद्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । अथपि

व्याप्तं नाना न तु गत्वं, तन्निश्चयेऽपि गत्वसन्देहश्च
व्याप्ततावच्छेदकरूपानिश्चयात् । न चानुगतव्यवहारा-
रानुपपत्तिः, सजातौयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वेनानुगतेन नानातारन्वेष्टनुगतव्यवहारसम्भवात्,
तदज्ञाने व्यवहारासिङ्गेः । तारत्व-मन्त्रत्वे न जाती
सप्रतियोगिकत्वात् इति चेत्, न, तारत्व-तारतरत्वाद्य-
उत्कर्षादिरूपा जातिविशेषा एव ते चात्रये यद्य-
माण एव यद्यन्ते न दूल्कर्षावध्यपेक्षाः यथा मधुर-

ककार-खकारसाधारणशुकप्रभवत्वप्रकारकामुगतव्यवहारानुपपत्तेस-
चापि शास्त्रमेव तथापि तादृशामुगतवृद्धिरप्रामाणिकौत्यभि-
प्रेत्येत्युक्तमिति भावः । ‘अत एव’ गकारामुगतव्यवहारानुप-
पत्तेरेव, ‘न तु गत्वमिति’, नानेति शेषः । यतु तारत्वादेव-
त्वादिवायत्वे तन्मित्ययो न स्वादित्यत आद, ‘तन्निश्चयेऽपौ-
ति तारत्वादिनिश्चयेऽपौत्यर्थः, ‘व्याप्ततावच्छेदत्वेति तारत्वादि-
निष्ठगत्वादिवायतावच्छेदकरूपाभावादित्यर्थः, तारत्वादेवायुधर्ष-
त्वेनाव्याप्तत्वादिति भावः । इदत्तु पररीत्या परं प्रत्युत्तरं, खमते
तु व्याप्तत्वेनाज्ञानदशायामेतादृशनिश्चयेऽपि संशयोपपत्तिर्बोधा ।
‘अमुगतव्यवहारानुपपत्तिः’ ककार-गकारादिसाधारणतार-इत्या-
कारकामुगतव्यवहारानुपपत्तिः । ‘सप्रतियोगिकत्वात्’ अवधिनिष्ठ-
पाधीननिष्ठपत्तकलात् । ‘न दूल्कर्षावध्यपेक्षाः’ न दूल्कर्षावधि-

तरत्वादय उत्कर्षव्यवहारं इतरसापेक्षाः कुर्वन्ति
तथा मन्दाद्यपेक्ष्या तारत्वादिव्यवहारं, उत्कर्षस्तु जा-
तिरूपादन्योऽसम्भावित एव, गकारे तु नैवं, अन-
न्यथासिद्धभेदप्रत्ययवस्थेन वक्तृविशेषानुमानवस्थेन च
तत्सिद्धेगत्व-कल्पव्याप्तयतनानात्मस्त्रीकारात् । तवापि

विषयिष्येव तत्पत्तीतिः । ‘तारत्वादिव्यवहारमिति, तारत्वादि-
जातयः कुर्वन्तीति ग्रेषः । अतः तारत्वादीनो जातिले सिद्धे-
व्यवहारार्थमवधेपेक्षायां न दोषः । एवं विश्वलग्नप्रत्तीतिवस्थान्तुम्भ-
शृण्णिकलेऽपि तारत्वं मन्दलस्तु जातिदयं घटल-कल्पलादौ माना-
भाव इति न लेतादृगजातिदयमिति चम्रदायः । ननु जाना-
गकारेषु उपाधिनैव गकारातुगतमतिरक्ष्य तत्कथमनुगतव्यवहारा-
न्यथालुपपत्त्या व्यापकजातिलं गत्वस्थेत्यत आह, ‘गकारे तु नैवमिति,
‘नैव’ न व्यापकजातिकर्त्तव्यकाभावः, अच इतुमाह, ‘अनन्ययेति
अनुगतधर्मावगाहिप्रत्ययवस्थेनेत्यर्थः, ककार-खकारादिव्याधारण-
शुकीय दृश्याकारकालुगतप्रत्तीतिस्त्वसिद्धेति भावः । ननु देवदत्त-
प्रभवलाद्युपाधिनैवानुगतवृद्धुपपत्तौ किन्ततप्रभवलजात्येत्यत आह,
‘वक्त्रिति वक्त्रादिविशेषो देवदत्तप्रभवलादिः, तथाच वक्तृविशेषस्त्वो-
पाधिरपि न जातिविशेषं विना सिद्धतीति तत्स्त्रीकार आवस्क-
इति भावः । ‘तज्जानात्वेति शुकीयलादेगत्व-कल्पव्याप्तयनानाजातिल-
स्त्रीकारादित्यर्थः ।
... केचिद्गु ‘गकारे तु नैवमित्यस्तु यथा कल-खलादिव्याप्तयाना-

वायुदृष्टित्वे शुक्रादिककार-गकारादिव्यज्ञकवायूनां
विजातीयत्वं वाच्यं तथाच ककारव्यज्ञकवायुत्व-
व्याप्यं^(१) यदि शुक्रवर्णभिव्यज्ञकवायुत्वं तदा शुक्र-
गकारव्यज्ञकवायौ^(२) न स्यात् अथ व्यापकं तदा
सर्वं एव व्यज्ञकवायवः शुक्रवर्णभिव्यज्ञकवायवः

जात्या शुक्रप्रभवलमनुमाय शुक्रीयककार-खकारादिसाधारणेषु
शुक्रीयत्वत्वहारक्षणा शुक्रीये गकारे गत्वायथनानाजात्या शुक्रीय-
त्वमनुमाय न तद्ववहारोऽपि तु गत्वायैकजात्यैवेत्यर्थः, शुक्रीयत्व-
व्याप्ततायां किं प्रमाणमत-आह, ‘अमन्यथायिद्देव्यादि, तथाचानु-
गतप्रतीतिनिर्बाहाय गत्वादिप्रतीतिनिर्बाहाय च गत्वजातेः शुक्र-
तद्वगकारसाधारणेऽनायत्या तद्वायत्वमिति भाव इत्याङ्गः ।

अपरे तु यत्र एव शुक्रीयो गकारखण्डैव्यज्ञिवृत्तितया
शुक्रीयत्वस्य जातिलाभावाच्चात्या शुक्रप्रभवलमनुमाय शुक्रीयत्व-
व्यवहारो नेत्याह, ‘गकारे तु नैवमिति, एतम्भाते च गत्वादेः
शुक्रीयत्वजातिव्यापकले किं मानमिति गङ्गायां समाधन्ते, ‘अमन्यथे-
त्यादि पूर्वीकार्यकमित्याङ्गः ।

‘तवापीति, ‘वायुदृष्टित्वे’ शुक्रीयत्वादिजातीनां वायुदृष्टित्वे,
‘विजातीयत्वं’ गकारव्यज्ञकवायुविजातीयत्वं, ‘न स्यादित्वस्य शुक-

(१) ककारादिव्यज्ञकवायुत्वव्याप्यमिति क० ।

(२) शुक्रककारव्यज्ञकवायवायिति क० ।

स्युस्तस्मादायुष्टित्वेऽपि तासां नामात्मावश्यकं ।
 अथात्तु स्त्री-पुंसादिगकारभेदस्तथापि यावद्भूमेद-
 मनन्ता एव नित्या वर्णाः प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्,
 अस्युत्पाद-विनाशप्रतीतौ सत्यामपि स एवायं गकार-
 इति प्रत्यभिज्ञा, अस्ति हि तदनन्तरमप्युत्पाद-वि-
 नाशप्रथा । न चोत्पादप्रतीत्यभेदप्रत्यभिज्ञयोरन्यत-
 रस्य परस्परं विहायान्यद्वाधकमस्ति, न वानयोः
 परस्परं वाध्य-वाधकभावे विनिगमकां येनैकभान्त-
 त्वेनाविरोधः स्यात् । कथं वा भेदाभेदज्ञानयोरन्य-

वर्णाभिज्ञाकवाच्युलभित्यादिः, ‘तासां’ इकौथलज्ञातौनां, उत्पा-
 दादिप्रत्यय-प्रत्यभिज्ञायोः परस्परप्रतिबन्धेन प्रत्यभिज्ञाया व्याप्तभे-
 दावगाहिलासम्बदेनागायत्रा तज्जातीयाभेदावगाहनाच्छब्दस्य नि-
 त्यतार्थां न प्रमाणत्वमिति समवधते, ‘अस्युत्पादेत्यादिना ‘प्रमाण-
 यितुं न शक्यत इत्यन्तेन । ननु यदि अकिभेदज्ञानाज्ञाने प्रत्यभिज्ञा
 तदैवाविरोधाय प्रत्यभिज्ञाया विषयभेदकर्त्तव्या युच्यते तदेव न,
 परन्तु अदोत्पत्त्यभेदव्यायतया तज्ज्ञानकाले कदाचिद्ग्रन्थिभेदयह-
 एव प्रथमतो जातसादा तत्प्रतिबन्धकवशात् प्रत्यभिज्ञा न जायत-
 एवेति विनिगमनाविरहेणोभयोरेव प्रमाणतया प्रत्यभिज्ञाया-
 नित्यत्वे प्रमाणत्वमच्छमेवेत्यत आह, ‘कथं वेति, तथाच ताहृग्र-
 भेदपरेऽपि तदुपत्तरच्छेऽनुभवसिद्धां प्रत्यभिज्ञाविषयभेदकर्त्तव्या

वावधारितं परस्परप्रतिबन्धकत्वं परिभूय प्रब्रह्मं तयो-
रेकसत्त्वेऽप्यपरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति सङ्कटप्रविष्टत्वेन प्रत्य-
भिज्ञानं शब्दनित्यत्वे प्रमाणयितुं न शक्यते । नन्ते-
वसुत्पत्तिमस्वादिनाथनित्यत्वसिद्धिः कथं, इत्यं, उत्पा-
दादिबुद्धि-प्रत्यभिज्ञयोरप्यवश्यं विषयभेदः, एकविष-
यत्वे विरोधेनैकानन्तरमपरात्मत्पत्तिप्रसङ्गात् । शब्द
मेहे भासमाने प्रत्यभिज्ञायाः सज्जातीयत्वं विषयो
न व्यक्त्यभेदः । न चैवं तज्जातीयोऽयमिति स्यात् न
तु सोऽयमिति वाच्यं । तज्जातीयत्वप्रतीतेरपि सोऽय-
मित्याकारदर्शनात् यथा सैवेयं गाथा तदेवेदमौषधं
सङ्घुभिः क्षतं मयापि प्रत्यहं क्रियमाणमस्तौत्यादौ । न

विना कथं स्थादित्यर्थः, ‘इति सङ्कटेति, तथाच प्रत्यभिज्ञा तज्जा-
तीयभेदावस्थानेति भावः । ननूत्पादादिप्रत्ययानाभेव विषयभेदः;
कस्यतां विनिगमकाभावात् इत्यस्त्र कथं तेषां शब्दानित्यत्वे प्रमाण-
लमित्याग्रहते, ‘नन्विति, सिद्धान्तयति, ‘इत्यमिति, प्रत्यभिज्ञाया-
सज्जातीयत्वावगाहने साधकमाह, ‘एवचेति, ‘व्यक्त्यभेदः’ तद्वक्तिसा-
वच्छिक्षप्रतियोगिताकभेदाभावः, ‘इति स्यात्’ इत्यभिज्ञापः स्यात् ।
ननु गाथादृच्छितद्वक्तिलमात्मपूर्वेव इत्यस्त्र तावदर्णसमूहस्तात्पूर्वोत्ते
तस्य च नित्यैकतया तदस्त्रावच्छिक्षाभेदविषयत्वेनैवोपपत्तौ तत्प्रत्यभि-
ज्ञायासज्जातीयत्वावस्थानमसम्भवदुक्तिकमेवेत्यत आत्मपूर्वां नाना-

हि तावद्दर्शमात्रमातुपूर्वी, जरा-राज-नदी-दीना-दिषु तत्त्वानात्वात्, किन्तु तदुच्चारणानन्तरमुच्चारणं तज्ज्ञानानन्तरं ज्ञानं वा तत्त्वं नानेति तदती गाथायि नामैव। न चाभेदे भासमाने उत्पादादिबुद्धिरेवान्वस्योत्पादादिकमवगाहिते, गकारगतत्वप्रतीतेद्वान्तत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः, अभेदे भासमाने तदिद्वधर्घर्घवस्थमातुदयात् विनिगमकाभावेनोभयस्यायि

लभेव वाध्यथति, ‘न चौति, ‘तत्त्वं नानेति, तथाच तादृशातुपूर्वा-त्वप्रतीतेऽनुज्ञानिलावच्छिक्षमभेदाभावस्य तादृशातुपूर्वैरुपेदव्यविशिष्टवैशिष्ठ्यवगाहितं न चभवति तादृशातुपूर्वा इदानीमयन्नेन विशेषविषयकतद्वागासभवात् अतस्यादृशातुपूर्वैसमामातौषासु-पूर्ववच्छिक्षमभेदाभाव एव विषयो वाच्यः, तथाच तदेव तत्त्वातीयत्वावगाहनमिति भावः। ‘इति’ इतिहेतोः, ‘तदती’ तादृशातु-पूर्वैर्मती, ‘गकारगतत्वप्रतीतेः’ पूर्वात्मदृशतगकाराद्विक्षोऽयं गकार-इति प्रतीतेः, ‘अभेदे भासमाने’ प्रथमं भेदाभावरूपविशेषदर्शने विरोधिणि सति, ‘तदिद्वधर्घर्घवस्थमातुदयात्’ तदिपरीतश्चामातु-दयात्, ‘विनिगमनाविरहेणेति,(१) उभयोर्याथार्थस्य उत्पादादिप्रत्ययस्य तदीयोपादानादिविषयकत्वे प्रत्यभिज्ञायात्य तत्त्वातीयत्वा-

(१) विनिगमकाभावेनेतत्र विनिगमनाविरहेणेति कस्यचिन्मुक्तपुस्तकस्य पाठः।

यथार्थत्वात्, कुतस्तर्हि तस्या अभेदो विषयः, यत्र प्रथमं
न भेदप्रथा अतएव भेदस्ये तदग्नानात् क्वचित् सा
भान्ता, तस्माद्यथ भेदप्रतीतिस्तदितरवाधकावाधा
तत्र प्रत्यभिज्ञैव न भवति भवन्ती वा तज्जातीयत्वमा-
स्तम्बते, न तु भान्ता, विशेषदर्शने भ्रमानुदयात् । अपि
च यथा शङ्कादिधनीनां उत्पत्ति-विनाशप्रत्ययात्

वगाहिल एव यिद्वितीये तथावमावस्थकमिति भावः । ‘तस्याः’
प्रत्यभिज्ञायाः, ‘यत्र भेदप्रतीतिरिति, ‘तदितरवाधकावाधा’ ‘तदि-
तरेण’ प्रत्यभिज्ञेतरेण, ‘वाधकेन’ अप्रामाण्यान्यादिग्ना, ‘वाधा’
आखन्दिता न भवतीत्यर्थः । ननु वर्णनासुत्पादविनाशकल्पापे-
चयोत्पादादिप्रत्ययानां भ्रमलक्ष्यनैव युक्तेतत्त्राह, ‘अपि चेति ।

ननु गत्वाद्यविषयकप्रत्यच्चविषयवर्णस्त्रोमलं न कोक्षाइक्षलं ता-
दृशोपाधप्रतिसन्धानेऽपि कोक्षाइक्षप्रत्ययादन्यथा रूपत्वादिकमपि
चक्रुमाचयाद्युणत्वाद्युपाधिरेव त्वमतेऽपि स्मात् किन्तु शब्दलमि-
वाखण्डधर्मान्तरं कोक्षाइक्षलमत एव कत्वाद्यविषयकप्रत्यच्चविषय-
स्त्रोपनीतभानुदग्धायामपि गृहीतभेदकवर्णस्त्रोमः कोक्षाइक्ष इत्या-
कारको नानुभवः तत्र धर्मान्तरं दूरत्वादिष्टश्चमतः सक्षिधावे च
गृह्णते इत्यत आह, ‘अस्ति चेति, ‘शब्दस्य’ वर्णस्य, ‘प्राच्यादिदिग्ग्री-
गौड-वङ्कादिदेशानां, ‘विशिष्टशङ्कादीनास्ति, ‘प्रभवलं’ प्रथोच्यलं,
यस्मादनुमीयत इत्यर्थः, तेन श्रूयमाणवर्णवक्त्रीनां तत्तदिग्ग्रास-
जन्यतेऽपि न अभिचारः । शङ्के वैशिष्टं विश्वचण्डुत्कारस्त्रहितलं,

तारत्वादिविष्वधर्मसंसर्गाद्यानित्यत्वे सैवेयङ्गुर्जरीत्या-
दिप्रत्यभिज्ञा तज्जातौयत्वविषया तथा वर्णप्रत्यभि-
ज्ञापि । अन्यथा धनयोऽपि नित्याः स्युः उत्पत्ति-वि-

‘आदिना विपश्चौप्रभृतेस्तपयहः, सहकारिविशेषवगात् यम्भादेरपि
वर्णत्यादकलमते चेदं । ननु दिग्देशप्रयोज्यधर्मसाधारणपद
शक्यतानवच्छेदकलाद्यातिलानुपपत्तिरित्यत आह, ‘अव्यपदेश्चले-
ऽपीति असाधारणपदशक्यतानवच्छेदकलेऽपीत्यर्थः, ‘माधुर्यावान्नर-
वदिति, ‘अन्यथा’ दिग्दिप्रयोज्यजातौनामसत्त्वे, ‘न स्थादेवेति, तथाच
तादृशात्यहुरोधात् गकारव्यक्तौनां नानालादवशं गकाराद्यतुगत-
मत्यर्थं गत्वादिजातिरभ्युपेतव्येति तदवच्छिन्नाभेदविषयिष्ठेव प्रत्य-
भिज्ञा भविष्यत्तौति न्यायमतनिगर्भः । शब्दते, ‘तथापीति, ‘परा-
परेति, शुक्रीयत्वादिकं कलसमानाधिकरणजातिभिन्नं अव्यभिचा-
रिकलव्यभिज्ञारित्वात् रूपत्वादिविष्वट्वादिवदेति भावः । ककारगत-
शुक्रीयत्वस्त्र कलाव्यभिज्ञारित्वादुक्तेतोः स्त्र॒ष्टुपाष्ठि॒द्विरित्याग्न्येन
परिहरति, ‘शुक्रेति । ननु कलादिव्यायायाः शुक्रीयत्वातेनानाचे
ककारादावतुगतः शुक्रीयत्वव्यवहारः कथं स्थादत आह, ‘तथा
चेति^(१) तादृशनानाजात्या चेत्यर्थः, ‘शुक्रादिप्रभवलं’ तत्प्रयोज्यलं,
शब्दते, ‘न चेति,^(२) निरस्ति, ‘गत्वादिनेति, गत्वं विना शुक्रीयत्वं
खकारे शुक्रीयत्वं विना च गत्वं स्त्र॒ष्टुपगकारे वर्तमानं शुक्रीय-
गकारे मिथः सद्गौर्णमिति भावः ।

(१) ‘तयेत्यत्र ‘तथा चेतिपाठः क्वचिन्मूलगुरुके वर्तत इति ।

(२) ईश्वरश्वास्याने ‘न त्वित्यत्र ‘न चेतिपाठो युज्यते ।

ननु साहस्र्यंभिथा गतादिकमेव शुक्रीयत्वादिव्यायं नाना कर्त्त
मोचते इत्यत आह, ‘गतन्त्वति, ‘अनुगतलेनेति, यद्यपि नाना-
भिरेव गतजातिभिर्गकारेषु कण्ठावच्छेदयविस्तुतप्रयत्नप्रभवलमनु-
माय तेनैव गणेशगततावच्छेदकजातिमदर्शलेनैष वा^(१) अनुगतगकार-
व्यवहारः सम्भवत्येव तादृशोपाध्यप्रतिसन्धानेऽपि गकारानुगतमत्या
अनुगतलख्नीकारे तु शुकप्रभवलाद्युपाधेरप्रतिसन्धानेऽपि शुकोक-
गकारादिनानावर्णव्यतुगतमत्यनुरोधात् तेष्वपि शुकप्रयोज्यजाति-
प्रसङ्गो दुर्बारः, तथापि शुकादितत्त्वाणिप्रयोज्यजातिर्थदि कला-
दिपञ्चाश्वातित्यापिका तदा प्राणिशतसमुच्चरितेषु ककारादि-
पञ्चाश्वदर्शेषु तत्त्वाणिप्रयोज्यजातिश्चकारेऽतिरिक्तपञ्चाश्वात-
तिकस्यमागौरवं स्थात् कलादिपञ्चाश्वातीनां तत्त्वाणिप्रयोज्य-
जातित्यापकले तु प्राणिशतसमुच्चरितेष्वपि कादिपञ्चाश्वदर्शेषु कला-
दयः पञ्चाश्वदेव जातयो न तु गतानि इत्येव गतादिजातेरनुगतले
मूलयुक्तिः, इदन्तु बोधं कलत्यायशुकप्रभव-तत्त्वदेशप्रभवतारत्वमेकं
एवं खकारादिवर्णन्तरेष्वपि जन्यतावच्छेदकजातेरननुपगमेऽपि
कल्यभावादन्यथा शुक्रीयत्व-तदेशप्रभव-तारत्वादीनां जातिशास्त्र-
र्यापत्तेः शुकप्रभवल-तदेशप्रभवल-तारत्वजातीयसाक्षात्कारप्रतिसन्ध-
कृतावच्छेदकश्वजातित्वाद्युपाधिभिरेव ककारादिविवान्यदेशीय-
कारादिष्वपि शुक्रीयत्वाद्युगतबुद्धेः सम्भवात् शुककलमेव सामान्यं
द्वायस्त तारत्व-तदेशप्रभवलमेकं शुकगकारस्य तदेशप्रभवतारस्य
उ सत्त्वेन जातिद्वयख्नीकारे साहस्र्यादित्यपि वदन्ति । ‘अतएवेति

(१) गपदेन गणेशबोधनादिति भावः ।

नसादेरनुगतलादेवेत्यर्थः, ननु तारलस्य गत्यथाथले तच्चिन्नयदग्रायां
गत्यन्वेष्टो न सादिरोधिव्याप्तिनिश्चयस्य समादत आह, ‘तच्चिन्नय-
दति, ‘व्याप्ततावच्छेदकरूपानिश्चयादिति, ताङ्गुण्येष चिक्षुदर्गनश्चैव
व्याप्तिसारकलात् दृति भावः। व्यापकसामानाधिकरणरूपव्याप्त-
भिप्राणेषैव वायं गन्धः। ननु तारलस्य नामाले ककार-गकारादिषु
तार इत्यनुगतव्यवहारः कथं सादित्याशङ्कते, ‘न चेति, परिहरति,
‘स्वातीयेति, इत्यस्य तद्वकारादयं गम्भसार इत्यत्र पञ्चम्यर्थः तादर्थं,
तच्च गम्भग्राजात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्पर्वविशितस्य तार-
पदार्थस्यैकदेशे गम्भेऽस्मितं, तेन गकाराद्यात्मकगम्भसाजात्कारप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकजातिमानयं गम्भ इत्याकारकसापान्वयवोधः। न च
महत्त्वादिगतोत्कर्षस्यैव तारलस्यापि नावधिकले वाधकाभावाद-
वधित्वमेव पञ्चम्यर्थ इति वाच्यम्। तथा सति तद्वकारापेच्यथा
मन्देऽपि वर्णे तद्वकाराज्ञारोऽयमिति प्रयोगापत्तिः ताङ्गुण्वर्षगतो-
त्कर्षस्यापि स्नायेच्यथा मन्दगम्भात्मरसाजात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
लात् तद्वकारावधिकलात् अन्यथा तद्वकारादशौ मन्द इत्यपि प्रयोग-
स्यापि न स्नात, अदेव हि वैज्ञात्यात्मकापेच्यथा तारत्वं तदेवान्यापे-
च्यथा मन्दत्वमित्यभ्युपगमात्, अतएव कुबस्यमहत्त्वादुक्ताण्ठं विष्वमहत्त्वं
इत्यथापि पञ्चम्या नावधिलमर्थस्यथा सति विष्वमहत्त्वादुक्ताण्ठं कुब-
स्यमहत्त्वमित्यपि प्रयोगापत्तेः कुबस्यनिष्ठस्य सर्वपाद्यपेच्योत्कर्षस्य
विष्वमहत्त्वावधिकलनियमादन्यथा विष्वमहत्त्वादपक्षाण्ठं कुबस्यमहत्त्वं
इत्यपि प्रयोगो न स्नादेकमहत्त्वापेच्यथा उत्कर्षस्यैवापरमहत्त्वापेच्य-
व्यापकर्वरूपलात् किन्तु कुबस्यमहत्त्वादिष्वमहत्त्वमुक्ताण्ठमित्यचापि

तादर्थमेव पञ्चम्यर्थः, तच परिमाणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतजातिपर्यवसितस्य उत्कर्षपदार्थस्य एकदेशे परिमाणेऽन्वितं,
तेन कुबजयमहत्त्वात्मकपरिमाणगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
दकौभूतजात्याश्रयो विष्वमहत्त्वमित्याकार एव तचात्मयबोधः,
साम्राज्यावृत्तिद्रव्यसमवेतत्वसमन्वेगोऽत्यष्टमहत्त्वसाक्षात्का-
प्रतिबन्धकतावदिति मित्राद्यत्तुयाचिनः ।

परे तु तुल्यवक्तिद्वितीकमपि तारत्वं मन्दत्वस्य नैकं किञ्चु
जातिदर्थमेव विष्वमहत्त्वद्विभिरुद्भवात् घटत्व-कृष्णत्वयोर्भेदे प्रमाण-
विरक्षादैक्यज्ञीकारात्तथाच गकारावधिकं यमन्दत्वं तदति तद्वक्ता-
रावधिकस्य तारत्वस्य विरक्षात्तद्वक्तारावधिकतारव्यवहारासम्भवाद-
वधित्वमेव पञ्चम्यर्थः । न च तारत्वस्य सावधिकत्वे जातित्वं न
स्थात्, अप्रयोजकत्वादन्यथा संयोगादेः सावधिकत्वे गुणत्वं न स्थादिति
संयोगादयोऽपि निष्प्रतियोगिका एवेति किं न ब्रूयाः, एवस्य कुब-
जयमहत्त्वादुत्क्षयं विष्वमहत्त्वमित्यचापि जोक्तकमेणात्मयबोधः कथि-
तदिग्या उत्क्षयमहत्त्वसापक्षष्टमहत्त्वसाक्षात्कारप्रतिप्रतिबन्धकत्वे प्रमा-
णाभावात् यन्त्रिकर्षविरक्षादेव महत्त्वावृत्तस्य त्रुदश परिमाणायह-
सम्भवात् अन्यथा तदायप्रतीकारात् घटमहत्त्वादुत्क्षयगग्नमहत्त्वमै-
हिकसुखादुत्क्षयं सर्वसुखमित्यादौ ताहृशब्दासम्भवात् गग्नमह-
त्त्वादैर्षटमहत्त्वसाक्षात्कारं प्रत्यविरोधित्वात् किञ्चु तचात्मयवधित्वमेव
पञ्चम्यर्थः, स शोत्कर्षपदवाच्यात्मक एवोत्कर्षपदस्यार्थेऽन्वितः, तथाच
कुबजयमहत्त्वावधिकं यदुत्कर्षपदवाच्यं तददिग्यमहत्त्वमित्याकारक-
एव तचात्मयबोधः तत्त्वार्थकपदोऽपरपञ्चम्याक्षात्तदुष्टान्वितस्यार्थ-

वधिलस्य तदुषोत्कर्षभिज्ञावन्निस्त्रहपशमन्वेनैव उत्कर्षपदार्थं धर्मिणि
अन्यथयोधं प्रति साकाश्चलादेव विभग्महत्त्वादुत्कृष्टं कुवस्त्वयमहत्त्व-
मित्यादिप्रयोगस्थासम्भवादिति प्राज्ञः ।

खतम्बास्तु तारलतमुत्कर्षलादिकञ्चउण्डमेव धर्मान्तरं खीकुर्वा-
णास्तस्यैव सावधिलमाश्रयन्तः कथितव्यवहारमुपपादयन्ति, तच्चिन्यं ।

गद्यते, ‘तारलेति, ‘सप्रतियोगिकलादिति खेतरज्ञानाधीन-
प्रत्यच्छामान्यकलादित्यर्थः, आच्छाणलादिज्ञातौ व्यभिचारसन्तेऽपि
खरूपाखिङ्गा परिहरति, ‘तारलेत्यादिना, ‘उत्कर्षरूपा इति
जातिले चेतुगर्भविशेषणं, अतएव वक्ष्यति, ‘उत्कर्षस्त्रियादि, ‘न
तिति उत्कर्षस्य योऽवधिस्त्रज्ञानसापेक्षा गट्ठन्ते इति पूर्वेणाच्यदः ।
नन्देवमाश्रययहोन्नरमेवायं तार इत्यादिव्यवहारः स्वादत आह,
‘उत्कर्षव्यवहारमिति उत्कर्षर्थकतर-नमादिप्रयोगमित्यर्थः, ‘इतर-
सापेक्षा इति खधर्मिकया सजातीयगोचरसाचात्कारप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकज्ञातिमन्त्रसच्छोत्कर्षं बुद्धा बहक्ता इत्यर्थः, ‘कुर्वन्तीत्यस्य
मधुरादिशब्दोन्नरमिति गेषः, प्रकृतिशक्ययोर्गुण-कर्मणोरन्यतरसो-
त्कर्ष एव तर-नमयोरसुशासनात् इति भावः । ‘मन्दाद्यपेक्षयेति
मन्दादिज्ञानमपेक्ष्येत्यर्थः, ‘तारलादिव्यवहारमिति, ‘तारल-तार-
तरलादयः’ ‘कुर्वन्तीति च द्वयमनुष्यते, तथाचाश्रयसञ्जिकर्ष-
द्वृश्चमाणेऽपि तारलादौ शब्दसाचात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकज्ञाति-
लस्त्रज्ञानतारलं न गृहीतमतस्तदानीं न तारलव्यवहारस्ताद्रूपेणैव
तारलादीमां तारपदशक्यतावच्छेदकलादिति भावः । ननु गकार-
खोत्कर्षवत्ते मधुरतरो रस इत्यादिक इव गतरः शब्द इत्यपि

व्यवहारः स्थादत आह, ‘गकारे तु नैवमिति गश्चेऽ तु न मधुरादि-
शब्द इत्योक्त्वा व्यर्थकतर-तमादिव्यवहार इत्यर्थः, गकारस्य गपदशक्यता-
नवच्छेदकतया सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्त्व-
मात्रस्य तर-तमादिव्यवहारं प्रत्यक्षिभित्तिरत्वादिति भावः । ननु
गकारो जोत्कर्षवान् तर-तमप्रत्ययाप्रकृतिशब्दत्वादन्यथा कलादिना
सहस्रप्रसङ्गादत आह, ‘अनन्यथेति, ‘भेदः’ वै सञ्चालं, ‘वकृविशेषः’ इका-
दिः । ननु इकौयत्वाद्युत्कर्षस्य शब्दवृत्तिले कलादिभिः साक्षर्यभित्या
नामानं वाच्यं तदरं व्यञ्जकवायुनिष्ठमेकैकं साधवात् तत्कल्पयतां
आश्रयव्यञ्जनत्वाचणपरम्परासम्बन्धेनैव तादृशैकजात्या गकारादिषु
शुकौयत्वव्यवहारसम्भवादत आह, ‘तवापौति, इकौयत्वादिजातेरिति
शेषः । ‘तासां’ इकौयत्वादिजातीनां, शङ्खते, ‘ऋथेति, ‘अनन्ना एवेति,
नित्याभिरेव तत्तदर्णव्यक्तिभिस्तदकुरनुमानसम्भवादिति भावः । ‘प्रत्य-
भिज्ञानादिति स एवायं इकौयः ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः,
मिरस्ति, ‘अस्ति हीत्यादिना ‘न शक्यते’ इत्यन्मेन, ‘बाधकं’ अप्रामा-
ण्यज्ञापकं, ‘अनयोरिति स एवायं गकारो नायं तद्दकार इत्याकारक-
भेदाभेदज्ञानयोरित्यर्थः, ‘भेदोऽच वैधर्म्यं, इदानीमुत्पत्तादिकमि-
त्यपि कस्यित् । ‘सहटप्रविष्टलेनेति नित्यतापाहकधर्मसाधकतया स-
न्दिग्धलेनेत्यर्थः । ननुक्तिश्चित्पत्तिमत्त्वज्ञानमपि सहटप्रविष्टमेवेति
तदपि कथमनित्यले प्रमाणीकर्त्तव्यभित्यागङ्गते, ‘नन्वेवमिति, उत्तर-
यति, ‘इत्यमिति, ‘विरोधेनेति, पूर्वानुभूतव्यक्तिभेदस्थेदानीमुत्पादस्य
स्य मिथो व्यावर्त्तकधर्मलेन परस्परयहविरोधित्वादिति भावः । वि-
षयभेदमाह, ‘एवच्छेति ‘न व्याप्तभेदः’ न पूर्वानुभूततत्त्वान्तिलाव-

च्छिक्षाभेदः, ‘इति स्थात्’ इत्याकाराभिक्षापः स्थात्, ‘तज्जातीय-
भेति । न चैवं तज्जातीयोऽयं गकारः सोऽयं गकारइत्यनुभवयोर्वै-
स्त्रचस्त्रातुभवापस्त्राप्रसङ्गः, प्रथमे तद्विज्ञिगलजात्यवच्छिक्षस्य दितीये
तद्विज्ञिगलजावच्छिक्षस्याभेदः सविज्ञिष्टगकारे भाषतइत्येव खुटतरवै-
स्त्रचस्त्रभवात् । यत्तु तज्जातीयोऽयं गकार इत्यत्र गलजात्यव-
च्छिक्षस्य स एवायं गकार इत्यत्र गलावच्छिक्षस्य चार्भेदो भाषते
इत्येव वैस्त्रचस्यमिति तनुच्छं, तथा सत्ययं घटो घटइत्येवायं
गकारो गकारइत्यचयस्य उद्देश्विधेयतावच्छेदकयोरेकेनासभवा-
पच्छेरिति धेयं । ननु आतुपूर्वींविशेषावच्छिक्षतन्दर्शसोमपर्यव-
शितयोः पूर्वापरगाथाव्याप्तोरेवाभेदसभवात् सैवेयं गाथा इत्यत्र
शब्दगित्यतावादिनां मते तज्जातीयत्वस्त्रावगाहनमविद्धुमत आह,
‘न हीति, मौनिश्चोकस्त्रातुपूर्वीं’ सम्यादयितुमाह, ‘तज्जानेति,
व्याख्याततत्त्वमेतत् । ननु सविज्ञिष्टगकारस्य प्रत्यभिज्ञायाः पूर्वा-
नुभूतव्याप्तभेदविद्वावुत्पत्तिमन्त्वप्रतीतावन्दीयोत्पत्तिर्भासिते इत्येव
विषयभेदः किं न स्थादित्याश्रहते, ‘न चेति, निरस्ति, ‘गकार-
गतत्वेति, ‘अभेद इति पूर्वानुभूतव्याप्तभेदस्य निषयदग्नायां तदि-
रद्दूसेदानीमुत्पद्यमानत्वादिधर्षस्य भ्रमासभवादित्यर्थः, पूर्वानुभूत-
तद्विज्ञिलस्त्राधुनातनोत्पद्यभावावच्छेदकतया तद्विज्ञिलस्त्रैव व्यावर्त्तक-
धर्षदर्शनविधयाऽधुनातनोत्पत्तिमन्त्वभ्रमविरोधित्वादिति भावः । ननु
तद्विज्ञिलावच्छेदेनाधुनातनोत्पद्यभावस्त्रानिषयदग्नायामेवाधुनायसु-
त्पद्यजो गकार इति भ्रमे वाधकाभाव इत्यत आह, ‘विनिगमेति
‘सभवसेति स एवायमिदानीमुत्पद्यजोऽयमिति आनदयक्त्वर्थः ।

नाश-तारत्वादिप्रतीतीना प्रत्यभिज्ञानवलेनौपाधिका-
त्वात् । न च वर्णेषु तारत्वेनैव भासमाना ध्वनय-
उपाधयः सम्बवन्ति, न तु ध्वनिषु वर्णस्तज्जनकष्ठण्ड-
तास्थाद्यभिघाताभावादिति वाच्यं । वर्णोद्धारणदशा-
यामपि गुर्जरीकादिजनकानामभावात् । तस्मात्
उत्पत्ति-विनाश-तारत्वादिप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञानस्य च
तुल्यत्वे इयोरपि नित्यत्वमनित्यत्वं वा । न चोभयोरपि

पृच्छति, ‘कुनसा हींति, ‘तस्माः’ प्रत्यभिज्ञायाः, ‘अभेदः’ पूर्वानु-
भूतयस्तभेदः, उत्तरं, ‘यतेति, ‘क्षिति’ शब्दादौ, ‘सा’ तद्रूपतमि-
तिप्रभिशा, ‘तदितरेति प्रत्यभिज्ञेतरस्य वाधकप्रमाणस्य वाधा
नेत्यर्थः । ‘न तु भास्तेवस्य अस्तभेदाभवगाहितयेत्यादिः, ‘विशेषस्य’
व्याप्तभेदस्य, ‘दर्जने’ विरोधिनि सतीति शेषः । ननु गतादिकम-
खण्डोपाधिष्ठपमेवास्त्वतः प्रतिबन्धिमाइ, ‘अपि चेति’^(१) ।

‘प्रत्यभिज्ञानवलेनेति चैवेयं गुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञावलेनेत्यर्थः,
‘आपाधिकत्वादिति साचात्परम्परया वाच्यनिष्ठोत्पादादिविषयक-
त्वादित्यर्थः । ‘उपाधयः सम्भवन्तीति वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानसो-
त्पादादेरात्रयाः सम्भवन्तीत्यर्थः, ‘तत्त्वत्वेति ध्वनुत्पाददशायां
वर्णजग्नककण्ठाद्यभिघाताभावादित्यर्थः । न च तदानीं वर्णनुत्पादेऽपि
स्मर्यमानतच्छिष्ठोत्पादादिरेव साचात् परम्परया ध्वनौ भावत इति
वाच्यम् । तदानीं वर्णभावे तत्पाच्छिष्ठरूपदोषविरहात् आत्रयसा-

---

(१) ननु गताद्यविषयकेत्वादिः प्रतिबन्धिमाइ अपि चेतोत्पन्नः पाठः क्षिति-
टीकापुस्तके वर्तते, परम्परयमेव पाठः समीक्षेभ्येन प्रतिमाति ।

नित्यत्वमेव, उक्तंन्यायेन प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्व-
विपर्यत्वात् । किञ्च यदि व्यञ्जः शब्दः स्यात् तदा
वाङ्मालोकाभावे घटस्येव व्यञ्जकाभावे शब्दस्यानुप-
लभात् तत्संशयः स्यात्, न त्विहेदानीं शब्दो नास्तीति

चिथरूपपरम्परास्मन्धविरहाच्च साक्षात् परम्परया वा न भागसम्बव-
इत्यभिप्रायात् । ‘वर्णाचारणेति, तथाच वर्णाचारणदग्धायामपि न
ध्वनेऽत्यादनियम इति भावः । इदम्नु समाधिसौकर्यादुक्तं । वस्तु-
तस्मु वर्णात्यादेऽपि वायुनिष्ठोत्पादादेखचित्तारलादिवैक्षण्यस्य
च ध्वनिनिष्ठोत्पाद-विनाश-तारलादिप्रतीतीनां साक्षात् परम्परया
वा विषयत्वमस्वावादित्यपि बोध्यं । ‘उभयोः’ ध्वनि-वर्णयोः, ‘उक्त-
न्यायेनेति ध्वनौ साक्षात्स्मन्वेनोत्पादादिप्रत्ययस्य भ्रमलप्रसङ्गेनेत्यर्थः,
‘प्रत्यभिज्ञायाः’ चैवेदं गुर्जरौत्यादिप्रत्यभिज्ञायाः, ‘तज्जातीयत्वविष-
यत्वादिति तज्जातीयत्वादिविषयकलस्यैव त्वयात्तुमतत्वादित्यर्थः,
‘तज्जातीयत्वादिपदात् गुर्जरौत्यादवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतज्ञात्स्म-
भेदपरिप्यहः । ननु साक्षात्क्षनेत्रपि नित्यत्वाभ्युपगमे साक्षात्स्मन्वेनो-
त्पादादिप्रत्ययस्य भ्रमलसेवोपेत इत्यरुचेराह, ‘किञ्चेति, ‘वाङ्मा-
लोकाभाव इति वाङ्मालोकस्य घटादिव्यञ्जकस्याभावे इत्यर्थः,
‘व्यञ्जकाभाव इति विस्त्रितायुषयोगरूपव्यञ्जकस्याभाव इत्यर्थः,
‘तत्संशयः स्यादिति शब्दसंशयः स्यादित्यर्थः, ‘गिर्ययः’ प्रात्यचिक-
तमित्यस्य; प्रतियोगि-तस्मस्मिकर्षादीतरसकस्यप्रगियोग्यप्रसाम्भकसह-
क्षतात्प्रसम्भेरभावयाहिकाया अभावादिति भावः । इदमप्यापाततः

निश्चयः तस्माद् वर्णो न नित्योऽनित्यो वा सत्त्वे

ग्रन्थाभावप्रत्यक्षस्त्वे प्रतियोगिसम्भिकर्षादिमध्ये व्यञ्जकवायुसंयोग-
स्यापि प्रवेशेन तादृशानुपस्थित्यत्त्वात्^(१) अभावभेदेन योग्यानुप-
स्थित्येहात् ग्रन्थैकस्त्वानुपादेयत्वात् । वस्तुतस्तु घटादिप्रतिबन्धिरेव
ग्रन्थानियते मानं तचायेकजातीयानां सर्वेषां घटागामेकत्वस्य
नियत्वस्य च आघवेनौचित्यात् अवयवसंयोगादीनां व्यञ्जकतयैवोप-
लभकादाचित्कलनिर्वाहात् उत्पादादिप्रत्ययसान्योत्पादादिमादा-
द्यैव सम्भवात् । ननु तस्माग्नेन तस्ममवेतनाग्नेन च नाश्च-नाशक-
भावात् कपासनाग्ने घटनाग्नस्य दुर्बारतया घटस्य नियत्वासम्भवः ।
न च जात्यादिनाग्नवारणाय स्खप्रतियोगिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छेद-
कसम्भवतया घटादेर्नियत्वेन प्रतियोगिजन्यत्वविरक्तादेव न नाश-
दति वाच्यम् । आघवात् स्खप्रतियोगिसमवेतत्वस्त्वैव नाशकतावच्छेद-
दकसम्भवतादनन्दघटादिकर्त्यनायाः फलमुखलत्वात् सत्त्वेन ध्वंसत्वेन
नाश्च-नाशकभावान्तरादेव जात्यादेवनाश्चलोपपत्तेः अनन्तप्रतियो-
गिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छेदकसम्भवकर्त्यनामपेक्षातिरिक्तनाश्च-
नाशकभावकर्त्यनाया लघुलादिति चेत्, न, तु तुलयुक्ता कपास-कपा-
सिकादेरपि नियत्वस्य सुखलत्वात् तस्माग्नेन घटादिनाग्नस्य दुर्बच-
त्वात् । किञ्चैवं सुखादिप्रतिबन्धिरपि तच मानं तचापि पूर्व-
वर्षानुभूतमेव सुखमस्मिन्नपि वर्षेऽनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञासन्ना-
दित्यासां विज्ञारः । ‘न नित्य इति न ध्वंसाप्रतियोगीत्यर्थः,

(१) सावृशानुपस्थित्यमवादिति ख० ।

**सत्युपत्तिमत्त्वात्, असदादिवहि रन्ध्रयग्राह्यत्वे सति
जातिमत्त्वात्, असदादिप्रत्यक्षगुणत्वादा, आत्मैकत्व-
प्रत्यक्षत्वपक्षे प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, व्यापकसमवेत-**

साधवादाऽह, ‘अनित्य इति भंसप्रतियोगीत्यर्थः, ‘सत्ते सतीति,
स्वमतेनाथं हेतुः, ‘असदादीति, नित्यगुणादौ अभिचारवारणाथ
सत्यान्तं मानसेतरलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वार्थकं, आत्मनि अभिचार-
वारणाथ मानसेतरेति, आद्यान्तभिक्षग्रन्थस्य पचलात् पचताव-
ष्टेदकसामानाधिकरणेन साध्यसिद्धेष्टेष्टादा न भागाधिदि-
दीपाय, सामान्यादौ अभिचारवारणाथ ‘जातिमत्तादिति,
जातिपदे समवेतमात्परमिति भावः। साधवादाऽह, ‘असदादीति
सौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वादित्यर्थः, आत्मनि जात्यादौ अभिचार-
वारणाथ ‘गुणेति, नित्यगुणे च अभिचारवारणाथ विषयान्तं।
नन्तरात्मैकत्व-परिमाणयोर्थभिचार इत्यत्ताऽह, ‘आत्मैकत्वेति,
तत्परिमाणमपि बोधं, ‘विशेषगुणत्वादिति, सौकिकप्रत्यक्षविषये-
त्यचापि समधते, ‘व्यापकसमवेतेति विभुसमवेतेत्यर्थः। यद्यप्तं
व्यापकसमवेतेति अर्थं, तथापि व्यापकसमवेतविशेषगुणत्वात् प्रत्यक्ष-
विशेषगुणत्वादिति हेतुद्ये तात्पर्ये, प्रथमे व्यापकत्वं द्रव्यत्वाण्य-
जातिरहितत्वं, तेज भगवज्ञानादौ न अभिचारः। न च द्वितीय-
द्येतोः पूर्वादभेदः, अच विशेषपदस्य संख्या-परिमाणान्यपरत्वात्
आत्मसमवेतान्यपरत्वादा, तच विशेषगुणपदस्य परिभाषिकतत्पर-
त्वात् अतएव गौरवान्तपुरित्यागेनान्यस्योपादानं। अदा विशेषपद

प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, अनात्मप्रत्यक्षगुणत्वात्, अव्यायदृष्टित्वात्, ईश्वरज्ञानच्च न तथा, तत्रयोक्तकारणाभावात्, वहिरिन्द्रियव्यवस्थाइतुगुणत्वात्, भूतप्रत्यक्ष-

प्रत्यक्षचित्तं तथाच प्रत्यक्षविशेषगुण इति षड्हीसमाप्तात् प्रत्यक्षविशेषविषयगुणत्वादित्यर्थः फलितः, प्रत्यक्षस्य विशेषोमानसेतरसौकिकलरूप इति । न च तस्ये गौणादेरैकैकतया नित्यतया च घटादिरूपे व्यभिचार इति वाच्यं । तस्यापि पञ्चमत्वादिति^(३) न काण्डुपपत्तिः । एक एव हेतुः परम्पर तमते रूपादेरैकैकतया नित्यतया च तच व्यभिचारवारणाथ समवेतान्तं, प्रत्यक्षपदस्त्रास्त्रये भगवज्ञानादौ व्यभिचारणायेत्यपि इष्टव्यं इति च्छजवः । ‘अनात्मप्रत्यक्षगुणत्वादिति प्रत्यक्षले सत्यात्मान्यगुणत्वादित्यर्थः, आत्मैकलादौ व्यभिचारवारणाथात्मान्येति, ‘प्रत्यक्षपदानन्तरं ‘विशेषेतिपाठे प्रत्यक्षविशेषोसौकिकप्रत्यक्ष इत्यर्थः, ‘अव्यायदृष्टित्वादिति समवायसमन्वेनावच्छिन्नदृष्टिकलादित्यर्थः, संयोगात्यकाभावादौ नित्यरूपादेरपि कालेऽत्रच्छिन्नदृष्टिकलात् नित्यरूपादौ व्यभिचारवारणाथ समवायसमन्वेनेति । ‘न तथा’ नाश्यायदृष्टिः, ‘तत्रयोजकेति अव्यायदृष्टितासाधकेत्यर्थः, ‘कारणाभावात्’ प्रमाणाभावात्, परेषां शब्दस्थायायदृष्टिले विवादात् । हेतुन्तरमाह, ‘वहिरिति वहिरिन्द्रियपदगुणत्वादित्यर्थः, ‘भूतप्रत्यक्षगुणत्वादिति प्रत्यक्षले सति भूतगुणत्वादित्यर्थः, आत्मैकल-परिमाणयोर्यभिचारवारणाथ ‘भूतेति,

(३) तथाच पञ्चमस्मे व्यभिचारो न दोषायेति भावः ।

गुणत्वात्, उत्कर्षपकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तातिमत्त्वा-

प्रत्यक्षम् सौकिकं बोध्यं । ‘उत्कर्षपकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति उत्कर्षपकर्षपदशब्दक्येत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिनिमित्तेति अथाशुतन्तु न सङ्ग-स्थैते उत्कर्षपकर्षयोरेव जातिरूपतया जातिनिष्ठधर्मस्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्ततात्, अचोत्कर्षपदशब्दजातिमत्तमाचोकावाकाशादिमहत्त्वे व्यभिचार इत्यपकर्षपदशब्देति जातिविशेषणं, तावद्वाचोक्तौ द्व्युक्तपरिमाणपेच्यापहृष्टे परमाणुपरिमाणे व्यभिचार-इत्युत्कर्षपदशब्देति । न च परमाणुपरिमाणं द्व्युक्तवृत्त्युपरिमाणपेच्योत्कृष्टमेव न लपकृष्टमणुलांगे तस्योत्कृष्टलादिति वाच्यं । अधिकदेशव्यापकलेनैव परिमाणस्योत्कृष्टलं न्यूनदेशव्यापकलेनैव च परिमाणस्यापकृष्टलमिति मतेन तस्याभिधानात् । न चैकस्याजातेरभयपदशब्दलाभावादविद्धिरिति वाच्यं । एकस्या एव जातेः किञ्चिदपेच्योत्कर्षलेन किञ्चिदपेच्यापकर्षलेन चोभयपदशब्दलात् समवायसमन्वेन तादुशधर्मावत्स्वाभाय जातिपदं, चतितारातिमन्दशब्दयोस्य मानाभाव इति न तच भागाखिद्धिः मध्यविधशब्दस्य वा पञ्चलं । न च जस्तपरमाणुरसे पृथिवौपरमाणुरसापेच्योत्कर्षवति शर्करारसापेच्या अपकर्षवति च व्यभिचार इति वाच्यं । इत्यपदसमवेतत्वे सतीत्यनेन विशेषणीयतात्, इदस्याणुपदं यन्वहेव वस्त्यति, वायुमहत्त्व-वेग-सुखादिकस्य दृष्टान्तः, वायुस्यर्गं च न किञ्चिदपेच्योत्कर्षपकर्षाविति तत्परमाणुस्यर्गं न व्यभिचारः ।

केचित्तु ‘उत्कर्षपकर्षपदेत्यस्तोत्रकृष्टपदेत्यर्थः, इत्यस्य

देत्यादि, रसत्वादिव्याप्यजातेर्नात्वेऽपि तादृशप्रवृत्ति-
निमित्तत्वस्य साधारण्यात् । न चाच साधनावच्छन्नस्य
पक्षधर्माविद्वन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकः स्पर्शवत् सम-

प्रवृत्तिनिमित्तपदं यथाश्रुतमेव जातिपदश्च सार्थकं, तदनुपादाने
महदपेचयापक्षष्टः द्विणुकापेचया चोत्कृष्टः परमाणुरिति प्रथोग-
विषये परमाणौ तादृशप्रवृत्तिनिमित्तपरमाणुपरिमाणमादाय
व्यभिचारापत्तेः, जलपरमाणुरसे व्यभिचारसोक्तकमेषैव वारणीय-
इत्याङ्गः । तदसत्, उक्तापक्षष्टशब्दयोर्वाक्यलेन पदबाभावात्,
उक्तापक्षष्टशब्दयोः पदव्येऽपि उत्कर्षापकर्षात्मकजात्याश्रयस्यैव
तच्छक्यलेन परमाणुपरिमाणस्य तप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावाच्च, उक्त-
प्रथोगे चोत्कृष्टापक्षष्टशब्दयोर्लोकांचणिकलादित्यासाँ विस्तरः ।

ननु जलपरमाणुरसे पृथिवीरसापेचयोत्कर्षापकर्षवति व्यभिचार-
इत्यत्त्राह, ‘रसलादीति, ‘जागालेऽपि’ उत्कर्षापकर्षार्थकगागापद-
शक्यलेऽपि, ‘तादृशप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्येति उत्कर्षापकर्षपदशक्यतादृश-
जातिमतो जलपरमाणुरसस्येत्यर्थः, ‘साधारणादिति रूप-रससाधा-
रण्यादित्यर्थः, तथाच रूपवदसमवेत्तले सतीत्यनेन विशेषणीयमिति
भावः । ‘साधनावच्छिक्षिति, इदम् विहिरिन्द्रियगाङ्गागुणलादेहतुल-
पचे बोध्यं । उत्कर्षापकर्षगर्भेत्तुलपचे(१) सुखादौ साध्यापकलात्,
अत एव सर्वत्र हेतौ साधनावच्छिन्नसाध्यापकलासमवादाह,
‘पक्षधर्मांति विहिरिन्द्रियगाङ्गागुणलादिरूपपक्षधर्मांत्यर्थः, ‘स्पर्शवस्तुम-

---

(१) उत्कर्षापकर्षगर्भेत्तोरवच्छेदकात्य इति ख०, ग० ।

द्रेतत्वं उपाधिः, सर्वच वर्णात्मकशब्दपक्षीकरणे
व्योमगुणेष्वनित्येषु ध्वनिषु साध्याव्यापकत्वात् स्पर्शवत्-
पदस्य पञ्चमाचव्यावर्त्तकत्वेन पञ्चेतरत्वाचेति । यदा
च वर्णा एव न नित्यास्तदा कैव कथा पुरुषविव-
क्षाधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमुहरूपाणां पदानां,
कुतस्तराच्च तत्समूहरूपस्य वाक्यस्य कुतस्तमाच्च
तत्समूहस्य वेदस्येति ।

इति श्रीमद्भगवेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणी
शब्दाल्घातुरौयखण्डे शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः ॥

वेतत्वमिति, साध्यनव्यापकतापरिहाराथ ‘स्पर्शविदिति, ‘सर्वचेति
सर्वच साध्ये इत्यर्थः, ‘वर्णात्मकेति, तथाच ध्वनेः पञ्चविद्वत्तलाज्ञच
साध्याव्यापकत्वमिति भावः । ध्वनेरपि नित्यत्वमते वायवीयत्वमते
च तत्र साध्याव्यापकत्वासम्भवादाह, ‘स्पर्शविदिति, ‘पञ्चमाचव्यावर्त्त-
कत्वेनेति उक्तसाध्यवतो भध्ये पञ्चमाच्छैव व्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः,
यथाश्रुते अणुपरिमाणादेरपि व्यावर्त्तमादमञ्जितः, ‘पञ्चेतरत्वादिति
पञ्चेतरत्वादित्यर्थः । ननु माञ्छ वर्णो नित्यस्तथापि पद-
वाक्यभेदान्तु नित्या एवेतत्र आच, ‘यदा चेति, ‘तत्समूहरूपस्य’
पदसमूहरूपस्य, ‘तत्समूहस्य’ वाक्यसमूहस्य ॥

इति श्रीमथुरामाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाल्घातुरौयखण्डरहस्ये शब्दानित्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ॥

अथोच्छन्नप्रच्छन्नवादः ।

तथापि परतन्त्रमुहूषपरम्पराधीनतया प्रवाहावि-

भयोच्छन्नप्रच्छन्नवादरहस्यं ।

•••••

ननु तथाप्यप्रयोजकं स्खतन्त्रमुहूषप्रणीतत्वरूपपौ द्वयेयत्वागुमाने
वेदस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाभावेऽपि प्रवाहाविच्छेदरूपनि-
त्यत्वादेव प्रामाण्योपपत्त्या प्रामाण्यान्वयानुपपत्तिरूपानुकूलतर्कविर-
द्वादित्यभिप्राप्येण गुरुः शङ्कते, ‘तथापीति वेदस्य ध्वंसाप्रतियोगि-
त्वरूपनित्यत्वाभावेऽपीत्यर्थः, ‘परतन्त्रेति स्खाश्रयोऽपाराणमपेक्षोऽपारा-
रणकवृत्त्यागुपूर्वीभिक्षानुपूर्वीकतयेत्यर्थः, स्खपदं भेदप्रतियोग्यानु-
पूर्वीपरं । वस्तुतस्य स्खाश्रयेतिस्खाने स्खसजातीयाश्रयेति वस्त्राण्यं तेन
परन्ये वर्णनामनित्यत्वाभ्युपगमे वर्णनामिव तस्मान्मवेतानुपूर्वी-
श्रीपि नाश्रात् वाक्यभेदेनानुपूर्वीभेदस्यावश्यकलेऽपि न चतिः, इत्यस्य
स्खनये प्रवाहाविच्छेदेतुलं तेन न्यायनये तादृश्यागुपूर्वीभिक्षानु-
पूर्वीप्रसिद्धावपि न चतिः ।

केचित्तु ‘परतन्त्रेत्यादेः स्खसजातीयोऽपाराणमपेक्षोऽपारणकान्य-
तयेत्यर्थः, स्खपदं भेदप्रतियोगिवाक्यपरं, इदस्य न्यायनये घटादावेत्,

स्वेदमेव नित्यत्वं ब्रूमः इति वेत्, न, सृत्याचारानुभितानां शाखानामुच्छेदर्शनात्। स्यादेतत्, विवादपद-

प्रसिद्धमित्याङ्गः । तदस्त्, पृथुकस्यापूर्वानुपूर्वीकवाक्यं श्रुतोऽवृत्तिरेता दृग्मानुपूर्वीकवाक्ये प्रवाहाविच्छेदव्यभिषारितादिति ध्येयं ।

‘प्रवाहाविच्छेदमेवेति, खसणातीयानधिकरणकासकान्त्वं ‘प्रवाहाविच्छेदः’, खसणातीयलक्ष्मि खट्टन्तितन्तदानुपूर्वाश्रयत्वं खट्टन्यानुपूर्वीसजातीयानुपूर्वाश्रयत्वं वा, तेन परमये वर्णनामनित्यलाभ्युपगमे वाक्यभेदानुपूर्वीभेदस्यावश्यकलेऽपि न चतिः, साजात्ये च तन्तदानुपूर्वीट्टन्तिवैसल्लयेन भेदकृटप्रवेशात् न प्रवाहाविच्छेदानुगम इति भावः । ‘ग्राखानामिति अष्टकामङ्गसादिकर्त्तव्यतावोधकानामित्यर्थः, ‘उच्छेदर्गमनात्’ सजातीयानधिकरणे तन्तकालेऽदर्गमनात्, तथाच प्रवाहाविच्छेदोऽसिद्ध इति भावः । प्रत्यचसिद्धवेदणातीया अनित्या एव सृत्याचारानुभितवेदास्तु यावस्काष्ममन्धीता अश्रुतानुभितस्यभावा नित्या एव नावच्छिक्षा इति मत्यन्तरमाग्रहते, ‘स्यादेतदिति, अत्र वेदत्वं अध्ययनविषयत्वव्यायां न वा, प्रत्यचविषयत्वत्वायां न वा, अनित्यत्वत्वायां न वेत्यादिविप्रतिपत्तिर्विधिकोटिर्नैयाचिकानां निषेधकोटिर्मङ्गस्त्रौशाकाशाद्याचारानुभितवेदानां अष्टकादिबोधकसृत्यानुभितवेदानाश्च अतीक्ष्यत्वं-नित्यत्वस्त्रौकर्त्तव्यां गुरुणां, ‘विवादपदमित्यादि प्रत्यचवेदमूलकसृतावंशतः सिद्धाध्यनवारणाय, ‘विवादपदमिति उच्छव्यमूलताविवादपदविषय इत्यर्थः, इदानीमनप्रत्यचविषयवेदसमानविषयकेतरेति था-

**मपूर्ववोधिका सृतिः सृत्यर्थानुभवजनक्षेदमूला
अविगीत-महाजनपरिमुहौतसृतित्वात् प्रत्यक्षेद-**

वत्, नातः प्रत्यचेदमूलकेऽपि कदाचिदिवादप्रभवात् च दोषसाद्य-
स्यः, शोभादिमूलकसृतिवारणाय ‘अपूर्ववोधिकेति, ‘अपूर्ववोधकलं’
वेदसच्चणीयसत्यनदसं विवचितं, वेदसमानार्थकलं वा, अतो न
न्यायमयेऽसिद्धिः तत्त्वते सत्त्वतेरपूर्ववोधकत्वाभावात् । चक्षासते आथ-
वेदे तत्त्वते नित्यासुमेयवेदे अंगतो बाधवारणाय ‘सृतीति,
सृतिर्वेदेतरवाच्यं । न च पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेऽस्य-
त्वेन अंगतः सिद्धसाधनसादोषत्वादिवादपदलविग्रेषणवैयर्थ्यं तदव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेऽस्यत्वाभावे अंगतो बाधस्यादोषत्वादपूर्ववोधक-
त्वविग्रेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यं । पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेऽस्य-
त्वेन अंगतः सिद्धसाधनं दोषायेति प्राचीनमये ‘विवादपदल-
विग्रेषणोपादानात् । वस्तुतस्तु ‘विवादपदेत्यादि स्वरूपकथनमाचं ।
पञ्चता तु अष्टकाः कार्या इत्यादि विशिष्यैति । ‘सृत्यर्थंति, मित्रविषय-
वेदेन नार्थान्तरं युक्तं रति सृत्यर्थानुभवजनकेति वेदविग्रेषणं । न च
नैयायिकैरप्यष्टकादिवोधकसृतिमूलभूतवेदाभ्युपगमात् सिद्धसाधन-
मिति वाच्यं । न हि वेदस्यासुभवविरोधः । न च कथमस्मादुच्छेद-
मिद्धिः सृत्युपपत्त्यनन्तरं वेदाद्युच्छेदेऽपि तत्साधनसत्त्ववात् रति
वाच्यं । असाक्षये पदस्य समवायेन सत्त्वादिति ध्येयं । ‘अविगीतेति,
सृतिलमाचं शोभादिमूलकघटमानयेत्यादिवाक्याण्य अभिचारि-
तस्यापि वेदभिज्ञवाक्यलरूपसृतिलमातः ‘अविगीतेति, ‘अविगी-

तत्त्वं आङ्गोकिकलं, प्रत्यक्षादिमूलकेतरत्वसिति आवत्, ग्रन्थोपज्ञौ-
विप्रमाणमूलकभावनाके अभिशारवारप्राच्य. ‘महाबन्धपरिमुद्दी-
तेति, ‘महाबन्धलं’ प्रमात्रकप्रवर्त्तकज्ञानवत्तं, ‘परिमुद्दीतत्त्वं’ तज्ञा-
यमानार्थकलं। न सैव मध्यमपञ्चकातुमानवत् यमाधेयं। प्रत्यक्ष-
खण्डदिग्गम्भास्तते आयुर्वेदस्य तथाते तु गित्यातुमेष्वेदस्य यिहुलेन
स तत्त्वं अभिशारवारप्राच्य ‘स्वविलादिति वेदभिशारवाक्यानादित्यर्थः।
ननु वेदमूलकलं वेदजन्यत्वं तथाच वाधः सूतिं प्रति वेदार्थज्ञान-
सैव इत्यात् प्रत्यक्षवेदमूलकसूत्रात्मपि तदभावेन दृष्टानामिद्दि-
सेत्यत आह, ‘वेदेति,(१) ‘अन्यत्वं’ प्रथोच्यते, अन्यथा सूतिः चर्य-

(१) ‘तथापीति, न चैव खतः प्रमाणपुरवाविचामादन्धपरम्परापत्तिः,
तेषामुपदेशैव वेदार्थदर्शितया खतः प्रामाण्यात् तथाच तदधीनमेव प्रामा-
ण्यमस्तु किमीश्वरेणेति भावः। केचिच्च प्रवाहाविच्छिन्नत्वरूपं यन्नियत्वं तेन
यन्निर्देहार्थत्वं तत एव प्रामाण्यमस्तिवर्थः इत्याङ्गः। ‘उच्छेदेति, तथाच
प्रवाहाविच्छेदोऽसिद्ध इति भावः। सूत्यापारातुमितशाखानां खत एव
प्रच्छिन्नवेदात् तदर्थस्थापकत्वेनातुमितात् सूत्यादुपपकिरियाह, ‘स्वादेत-
दिति, तत्त्वं वेदत्वं अध्ययनविवेत्यत्थार्थं न वेति विप्रतिपत्तिः। प्रत्यक्षवेद-
मूलकसूत्रार्थश्चतः सिद्धसाधगमित्यत आह, ‘विवादेति, उच्छिन्नमूलकत्वविवा-
देत्यर्थः, प्रत्यक्षवेदमूलान्येत्यत्र तात्पर्यम्। न्यायादिमूलकसूत्रावंशतो वा-
धादाह, ‘अपूर्वबोधिकेति, अपूर्वप्रमापिकेब्यर्थः, वेदसमानार्थेत्यत्र तात्पर्यं,
अपूर्वसैव वेदार्थत्वात् वेदस्यापि पञ्चत्वेऽशतो वाधादाह, ‘स्मृतिरिति,
तात्पूर्यसिद्धार्थं ‘जनकेत्यन्तं, अन्यथा तस्यातुमावकात्यातुपपत्तेः। यसु उच्छिन्न-
वेदमूलकत्वार्थात्तरादाह, ‘जनकेत्यन्तं, उच्छिन्नस्यात्त्वान्न जनकत्वं इति,
तस्म, वेदमूलकत्वपरेत्यैव तन्निराकरणात्, उच्छिन्नवेदस्यापि पूर्वं स्मृतवर्त्तुभव-

मूलकस्मृतिवत्, वेदमूलकत्वच्च वेदचन्यानुभवजन्मत्वं
ज्ञानद्वारा ज्ञायमानस्यैव वेदस्य स्मृतिहेतुतयानुभानं,

प्रतीत्य सूतौ अभिचारापत्तेः, तथाच वेदमूलत्वं वेदप्रयोज्यत्वं
इति भावः । अस्तु वा जगकत्वमेव मूलत्वमित्यत आह, ‘ज्ञानेति
स्त्रखानुभवेत्यर्थः, कासो वा वाच्यः । ननु ज्ञानव्यवस्थितस्य कारणत्वं

जगकत्वाच । ‘अविगौतेति, जोभमूलकसूतेर्विगौतत्वान्नगायमूलकसूतेर्महाजगपरिगृहीतत्वादेदस्यासूतित्वात् चितयसुपात्तं । महाजगच्छावृद्धार्थिपुरुष इत्यवधेयमित्याङ्गः । तच्चिन्त्य, एवं हि महाजगपदेनैव जोभमूलकसूतिवारणे ‘अविगौतपदवैयर्थ्यपत्तेः, न हि जोभमूलकसूतिरपि अकृद्यार्थिपुरुषपरिगृहीतो, किन्तु जोभार्थिपरिगृहीतैव, अमादिना तथापरिगृहे न्यायमूलकसूतवारपि तथा सम्बवे अभिचारतादवस्थापत्तेः । अन्ये तु सूतित्वं शब्द-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणञ्चन्यप्रमितिविषयार्थकभिन्नते सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वं, तेज लौकिकवाक्ये न्यायादिमूलकसूतौ अभिचारादाह, ‘महाजगेति, इयेनेगाभिचरन् यजेतेवादिवेदमूलकसूतौ अभिचारः साथे वेदपदस्य विधिपरत्वेण तत्र साध्यासाच्चादित्यत्याह, ‘अविगौतेति, विधित्वच्च निषिद्धपलकाद्युप्रतिपादकवेदत्वमतो न कलङ्घं भक्षयेदित्यादिवेदमूलकसूतौ न अभिचार इति वदन्ति । केचित्तु अलौकिकाविगौतसूतित्वादिति हेत्यर्थः, न्यायप्रत्यक्षमूले तु लौकिकयौ, यृपङ्गमिस्त्रिसूतिर्विगौतेति, सूतित्वच्च अष्टिप्रणीतशब्दत्वं, तेज वेदस्यासूतित्वं, पाणिनि-मन्वादिकन्तु सूतिरेवेत्याङ्गः । ननु वेदमूलत्वं वेदपरम्पराकारणतयापि निर्बंहतीति उच्चप्रेवेदमूलत्वेनार्थान्तरमत आह, ‘वेदतीति व्याख्यानतरं ।

कुविन्दस्येव ज्ञानादिव्यवहितस्य पटे, न तु कारणकारणता, वेदे सत्येव तत्प्रतिसन्धाने सृतिप्रणयनात्, वेदार्थसृतिता च प्रसिद्धिसिद्धा, सूत्यर्थस्त्र सृतित एव उपस्थितः । न च सूत्यर्थबोधकवेदानुमाने सूत्यर्थ-

---

न कापि दृष्टमित्यत आह, ‘कुविन्दस्येवेति, ‘आदिना चिकीर्षापरिग्रहः । पूर्वमतं व्यवस्थितन्ति, ‘न तु कारण-कारणतेति, वेदमूलवभिति ग्रेषः । मन्येवं सृतितोऽर्थं प्रतीत्य विरचितेदानौननस्तौ व्यभिचार इत्यत आह, ‘वेदे सत्येवेति, ‘एवकारः ‘तप्रतिसन्धाने’ इत्यनन्तरं योज्यः, वेदसत्त्वे तत्प्रतिसन्धान एव सृतिप्रणयनादिव्यर्थः, तथाच तादृशस्यतेरेवासिद्धिलेन न व्यभिचार इति भावः । इदमापाततः वेदजन्यवाक्यार्थात्तुभवं विनापि सृतितोऽर्थं प्रतीत्य सृतिप्रणयनस्तुभविकलात् । अप्रथोजकलनिरासायाह, ‘वेदार्थेति वेदसमानार्थसृतिता महाजनप्रसिद्धिद्विष्टेत्यर्थः, तथाच यदीयं वेदजन्यात्तुभवजन्या न स्थात् तदा महाजनार्णा वेदसमानार्थकप्रसिद्धिद्विष्ट्वा न स्थात् इत्येवात्कूलतर्कं इति भावः ।

केचिन्तु दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिशारायाह, ‘वेदार्थेति वेदमूलसृतिता चेत्यर्थः, दृष्टान्ते इति ग्रेष इत्याङ्गः ।

न तु सूत्यर्थस्य प्रागज्ञानात् तदर्थात्तुभावकलेन वेदस्यानुमानासम्भवात् कथं तेन रूपेणानुभितवेदात् सर्वत्र वाक्यार्थधीरित्यत्याह, ‘सूत्यर्थस्येति । ‘सूत्यर्थबोधकेति सूत्यर्थबोधकलेन वेदानु-

रूपवेदार्थस्य विषयत्वात् वेदोऽनुवादकः ज्ञानान्तरो-
पनौतस्य विशेषणत्वेन विशिष्टबुद्धिसम्भवात्, पाक-
कृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्य संज्ञासंज्ञिज्ञाने संज्ञाया-

मान इत्यर्थः, ‘अनुवादकरति, सर्वचानेन प्रकारेणानुभितवेदार्थ-
प्रत्यय इत्यपे वस्तुमाणलादिति भावः । ‘ज्ञानान्तरेति विशिष्या-
गृहीतासंसर्गकस्य स्वावृत्तिहितपूर्ववर्त्तिज्ञानान्तरोपनौतस्यैव विशेषण-
त्वेनेत्यर्थः, अनुभितेः स्मृत्यर्थाविषयकलेऽपौति शेषः, ‘विशिष्टबुद्धि-
सम्भवात्’ तदिशिष्टबुद्धिसम्भवात्, तद्बुद्धिशेषकबुद्धेरेव तदिशिष्ट-
बुद्धिलात्, अत एव विशेषणज्ञानान्तरं तदगृहीतासंसर्गकविशेष-
ज्ञानं विशेषणाविषयकमपि विशिष्टबुद्धिः तथाचानुभितेः स्मृत्यर्थ-
विषयकलाभावानुवादकत्वमिति भावः । न च तथापि तदेव
ज्ञानान्तरमादायानुवादकत्वमिति वाच्यं । न हि यदा कदाचित्
प्रतीतप्रत्यायकतामाचेणानुवादकत्वं, तथा चति सर्वस्यैवानुवादकतापक्षः, अपि तु समानकालीनानुभवान्तरविषयविषयकप्रतीतिजन-
कत्वं तत्, ज्ञानान्तरं वेदजन्यानुभवसमयवृत्तिं तत्सुमय एव तज्जा-
ग्रात्, ‘विशिष्टबुद्धिविषयलासम्भवादिति काचित्कः पाठ्यु प्रामा-
दिकः । तदविषयलेऽपि तदिशिष्टबुद्धिलमित्यच तन्मतेनैव दृष्टान्त-
मादः, ‘पाकज्ञताविति, षष्ठ्यर्थं सप्तमी, ‘मानसप्रत्यक्षायां’ मानस-
प्रत्यक्षाकारे, ‘पाकस्येति, अपिम इवशब्दोऽच सञ्ज्ञाया इत्यच च
सम्बन्धते, पाकज्ञतेर्मानसप्रत्यक्षे यथा पाकस्य विशिष्टबुद्धिलमित्यर्थः,
तथापि हि पाको न विषयः बहिर्विषयकस्तौकिकप्रत्यक्षजने मनसो

ज्ञानायथार्थते तदनुव्यवसाये भ्रमविषयस्येव, अन्यथा
भान्त-धान्तिश्चसङ्करापत्तिः न तु शब्दार्थोऽनुमानस्य
विषयः तस्यासिद्धत्वेनाजनकतया स्मृत्यव्यापकत्वात् ।

असामर्थ्यात् असौकिकप्रत्यासन्तेर्गुहभिरग्नीकारादिति भावः । न
च पाककृतेर्मानसप्रत्यच्च कर्त्तव्यं पाकविशिष्टवुद्धिः तदिशेषकवुद्धेरेव
तदिशिष्टवुद्धिचात् पाककृतेर्मानसप्रत्यच्च पाको न विशेषणं स्वाव्यव-
हितपूर्ववर्त्तिश्चानविषयस्येव तस्मैते विशेषणलात् पाकज्ञानस्य च
पाकाङ्क्षिकाले एव नाशादिति वाच्यं । कृत्यनन्तरं स्मृतिरूपपाक-
ज्ञानसत्त्वात् कथमन्यथा नैयायिकनयेऽपि तच पाकभानं ज्ञानसत्त्वण-
प्रत्यासन्तेर्भावात् । ‘सञ्ज्ञेति नामविशिष्टनामिप्रत्यच्च यथा नाम-
विशिष्टवुद्धित्वमित्यर्थः, तत्रापि हि सञ्ज्ञा न नामिप्रत्यच्चविषयः
सञ्ज्ञायाः गच्छपत्वेन चचुरादेरयोग्यलात् असौकिकप्रत्यासन्तेर्गुह-
भिरग्नीकारादिति भावः । ‘ज्ञानायथार्थत्वं इति ज्ञानायथार्थत्वं-
मते, ‘तदनुव्यवसाये’ भ्रमानुव्यवसाये, ‘भ्रमविषयस्येवेति भ्रमविषयस्य
रजतलादेर्यथा विशिष्टवुद्धित्वमित्यर्थः, ज्ञानायथार्थत्वे इत्यचाह,
‘अन्यथेति, ‘अन्यथा’ भ्रमानुव्यवसायेऽपि भ्रमविषयस्य रजतलादे-
रिदमंशे विशेषणतया भाने, ‘सङ्करः’ अभेदः भ्रमलेनेत्यर्थः, स्मृत्य-
र्थस्यात्मितिविषयले बाधकमाह, ‘न लिति, ‘तस्य’ वेदार्थस्य,
‘असिद्धेत्वेनेति स्मृत्युत्पत्तिपूर्वमसत्त्वेन मानाभावेन चेत्यर्थः, ‘अजनक-
तया’ स्मृत्यजनकतया, ‘स्मृत्यव्यापकलात्’ स्मृत्यननुमेयस्यात्, कार्येण
कारणात्माने विधेयकोटौ कारणस्यैव विषयलभिति तस्मिद्वान्तात्,

स च वेदो नित्यमनुमेय स्वानुभितादेवार्थमवधार्य
सूतिप्रणयनसमवात् । नन्यासंसारमपठितस्य न वे-

आतएव गुह्यये कार्येण कारणानुमाने व्यापकतावच्छेदकमपि न
भासते किञ्च व्यापकमात्रं तेन विनापि उक्तकमेण विशिष्टुद्देः
सम्भवादिति भावः ।

नन्यास्तु कार्येण कारणानुमाने विधेयकौटौ विधेयांशे बाहाद-
विशेषणत्वेनाकारणीभूतस्य न भानुभित्येव तस्मिद्भान्तः, आतएव
व्यापकतावच्छेदकस्य वक्षित्वादेरकारणत्वेऽपि न भानानुपपत्तिरिति
प्राञ्जः ।

नन्येतावताहुकाषोधकस्तिभूतवेदविशिष्टावपि तत्त्वं कथमु-
च्छेदाभावसिद्धिः कथं वा तस्यानुच्छेदत्वे इदानीं न प्रत्यक्षभित्यत-
आह, ‘स च वेद इति, साधवारिति शेषः, ‘नित्यमनुमेय एवेति
नित्यमेवानुमेय एवेति घोजना, ‘नित्यमेवेत्यत्त्वं सर्वकालमेवेत्यर्थः,
कोशं कुटिला नदीत्यादिवच्छ व्याप्तकर्मणि द्वितीया, ‘अनुमेय-
एवेत्येवकारेण ऐश्विकत्ववच्छेदः, तथाच साधवतर्कसहकारा-
दुकानुमानादेव तदुच्छेदाभावसिद्धिरतीश्वित्वोपगमेन न प्रत्यक्ष-
भित्य आह, ‘अनुभितादिति, सूतिधाराया अगादिनेन
मन्यादिस्ततेः पूर्वमपि स्मृत्यमारस्य सम्बेन पञ्चमभवादिति भावः ।
न च स वेदो न पञ्चाश्वद्वर्णान्तर्गतः प्रत्येकं तेषामनित्यसाधनेन
नित्यत्वाभासदत्तिरित्यस्याभावादिति वाच्यं । तावदर्णान्तर्गत एव

दत्तं उत्पत्तितोऽभिव्यक्तितो मौनिस्त्रीकवदभिप्रायतो
वानुपूर्वीहीनवर्णमात्रस्य निरर्थकत्वात् । ज्ञानजनक-
समभिव्याहारस्यानेकत्वे विशेषाननुमानाच्चेति चेत् ।
न । स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैव ज्ञातस्य वेदस्य स्मृत्यर्थानुभा-

नित्योऽतीश्रियः कदापि वेनायनुज्ञायमाणो थः कस्तिदर्शं एव स-
इत्यभुपगमात् अयमाणवर्णरेव वा नित्यत्वस्य ग्रन्थसाधनत्वात् ।
वस्तुतस्तु तावदर्थातिरिक्तं एव सः । न च तदतिरिक्तवर्णसाभाव-
इति वाच्यं । एतदत्तुमानादेव तस्य चिद्विरिति तत्त्वतनिष्कर्षः ।
‘उत्पत्तित इति उत्पत्तिघटितानुपूर्वीहीनस्तेत्यर्थः, ज्ञात् एक-
वर्णीत्यत्यनकारमपरवर्णीत्यत्तिः, इदस्य न्यायनये, ‘अभिव्यक्तित इति
अभिव्यक्तिघटितेत्यर्थः, ज्ञात् एकवर्णज्ञानानकारमपरवर्णज्ञानं, इदस्य
गुह्यनये, ‘अभिप्रायत इति अभिप्रायघटितेत्यर्थः, ज्ञात् एकपदोप-
स्थितेरनकारमपरपदोपस्थितौ तात्यर्थं, इदस्य उभयमते, ‘निरर्थक-
त्वात्’ अन्यथाओधारणकत्वात् । ननु आनुपूर्वीविशेषविशिष्ट एवा-
त्तुलेय इत्यत आच, ‘ज्ञानजनकेति, ‘अनेकत्व इति अष्टकाः कार्याः
कार्याः अष्टका इत्याद्यनेकविधलसम्भवेन विशेषरूपेणानुमानायभा-
वादित्यर्थः, विशेषरूपेण व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः । ‘स्मृत्यर्थंति,
अच स्मृत्यर्थलरूपेण स्मृत्यर्थज्ञापकत्वज्ञानं न कारणं किन्तु विशिष्ट
तत्त्वदर्थज्ञापकत्वज्ञानं तत्त्वदर्थज्ञानबुद्धेः हेतुः, अन्यथाओधप्रकारस्तु
प्रत्येकतत्त्वदर्थज्ञापकत्वप्रकारकत्वज्ञानात् प्रत्येकतत्त्वदर्थोपस्थितिः तद-
ज्ञानारं छति-वर्णमानलयोरेव एकपदोपस्थायानामपि परस्परमन्यथ-

षष्ठत्वात् । न हि शाब्दबोधे नियतपदानुपूर्वी हेतुः, अभिचारात् । पदस्य वर्णविशेषानुपूर्वीनियमेऽपि तत्तद्धर्णानुपूर्वीकपदविशेषत्वेन न हेतुत्वं हस्तकराद्विपदानां प्रत्येकं अभिचारात् । किञ्चित्व्यभिचारितदर्थ-ज्ञापकत्वेन ज्ञातस्य साधवादावश्यकत्वात्, तदर्थज्ञापकत्वज्ञानार्थमेव क्वचिद्वर्णक्रमस्वरविशेषाणामुपयोगः । अतएव वर्णसोपादौ कुशमानयेति सकारसन्देहे

बोधः । यदा मध्ये तत्तदर्थेऽपस्थितिं विनैव तत्तदर्थाच्यानुभवः विशेषणज्ञानस्य तग्नतेऽहेतुलादिति भ्येवं । ननु तथापि आनुपूर्वपि हेतुः तद्वितिरेके कथं शाब्दधीरित्यताह, ‘पदस्येति, ‘तत्तदर्थेऽति घोन्नरट्टादिनेत्यर्थः, ‘इस्येति पर्यायान्तरेण शाब्दबोधे तस्या अपि अभिचारादित्यर्थः, ‘किञ्चित्व्यभिचारौति, ‘अवभिचारि’ अनुगतं, सर्वसाधारणमिति यावत्, ‘साधवादिति अभिचारखण्डनाथ विशेषस्वपेणानुपूर्वादिना अमेककार्य-कारणभावकल्पमे गौरवादित्यर्थः, ‘आवश्यकत्वादिति, स्थादि-त्यादिवर्णक्रोपस्थले सुप्रवर्णविशेषानियाच्यानुपूर्वी न प्रयोजिका तदा यथा नदीशब्दश्वरणे नया अन्यथाबोधः तथा दीनेतिश्रवणेऽपि तदन्यथबोधापभिरित्यत आह, ‘तदर्थेऽति, प्रक्षते च तदिनापि तदर्थज्ञापकत्वयाह इति न तदपेषेति भावः । ‘खरविशेषाणामिति अवणादीत्यादिः, ‘अतएवेति थत एव तदर्थज्ञापकत्वान्मात्रं प्रयोजकमतएवेत्यर्थः, ‘वर्णसोपादाविति

लिपावुचारणे वा इस्त-करसन्देहेऽपि वाक्यार्थवोधः ।
 ननु क्रमिकपदवस्त्वं वाक्यत्वं । न चाच पदक्रमः, अनु-
 शार्यमाणतयोच्चारणाधीनस्य युगपदनुभौयमानतया
 बुद्धधीनस्य वा तस्याभावादिति चेत्, न हि क्रमिक-
 पदवस्त्वं वाक्यत्वं, गौरश्च इत्यादावभावात् किन्तु विश्लि-
 ष्टार्थपरशब्दत्वं तद्वाचाप्यस्येव । अवानुच्छार्यमाणस्य
 न वाक्यत्वं न वा अर्थानुभावकत्वमिति चेत्, न,

सादि-त्यादावित्यर्थः, सुप्रवर्णविशेषानिस्यये इति ग्रेषः, ‘आदिपदा-
 दर्थविकारसङ्कृष्टः’, ‘वाक्यार्थवोध इति, तदर्थज्ञापकत्वस्य निष्ठादि-
 ति भावः । न च संश्लेषाधारणमानुपूर्वीज्ञानमात्रं हेतुरस्मिति
 वाच्यं । सम्बन्धितावच्छेदकविधया हि पदार्थसुपस्थापयन्तौ चाचयवो-
 धायोपयुच्यते । न च सम्बन्धितावच्छेदकसंश्लेषये सम्बन्धिनिस्यय इति ।
 ‘क्रमिकपदवस्त्वमिति क्रमवत्पदघटितत्वमित्यर्थः’, ‘उच्चारणाधीनस्येति
 एकपदोच्चारणविषयत्वपस्थोच्चारणघटितस्येत्यर्थः’, ‘बुद्धधीनस्येति
 एकपदज्ञानोच्चरज्ञानविषयत्वरूपस्य बुद्धिगतस्येत्यर्थः’, ‘तत्त्व’ पद-
 क्रमस्य, ‘अभावात्’ वाक्यात्माभावात्, तथाचाच्याप्तिरिति भावः ।
 ‘विश्लिष्टार्थपरशब्दत्वमिति विश्लिष्टप्रतिपत्त्यनुकूलग्रन्थिमत्वमित्यर्थः,
 यथाभृते विश्लिष्टप्रतिपत्तीच्छयोच्चरितत्वरूपस्थापि तत्त्व नित्यानुभे-
 येऽसभावादिति अथेत् । पूर्वापरभावेनोच्चार्यमाणपदवस्त्वस्य वाच्यं वाक्य-
 मित्यभिप्रायेण गृह्णते, ‘अर्थेति, ‘अनुच्छार्यमाणस्य’ पूर्वापरभावे-

सिष्यनुभितानामपि वाक्यत्वात् अर्थबोधकत्वात्, सि-
पितुल्या च सृतिः । किञ्च वाक्यमुच्चार्यते न तूच्चार-
णादाक्यत्वं, अन्यथा वाक्यमुच्चारयेत्यचानन्धयापत्तिः;
अनुच्चारितमौनिष्ठोकश्च वाक् न स्यादुच्चारणदशा-
याच्च वाक्यत्वे वाक्यस्यासत्त्वमेव स्यात् एकदा तावत्य-

नानुच्चार्यमाणपदसमूहस्य, ‘सिष्यनुभितानामपौति, कदाचिदिपि
केनाप्यनुच्चारितानां वाक्यानामिति ग्रेषः । ‘उच्चार्यमाणेत्यच्च वर्त्त-
मानत्वस्य ग्रानप्रत्ययार्थतात् । पूर्वापरभावेन खजनकवर्त्तमानोच्चारण-
विषयपदसमूहत्वं वाक्यत्वव्यापकमभिमतं उच्चारणं छतिरित्यभिप्रा-
येण दूषणान्तरमात्, ‘किञ्चेति, ‘वाक्यमुच्चार्यते’ वाक्यत्ववि-
शिष्टमुच्चारणकर्म, ‘न तु’ न च, ‘उच्चारणादिति, पूर्वमिति ग्रेषः,
पूर्वापरभावेन खजनकवर्त्तमानोच्चारणविषयपदसमूहत्वस्य वाक्यत्व-
व्यापकतया व्यापकाभावेन व्याप्ताभावात् तथाच विशिष्टस्य उच्चा-
रणकर्मतानुपपत्तिः तेन रूपेण प्रागसत्त्वात् कियानिमित्तत्वरूप-
कारकत्वायभवात्, अस्ममते संसारस्थाननातया वाक्यत्वविशिष्टं
यथाकथमित्वाक्यं पूर्वमत्वेवेति भावः । मनु विशिष्टस्य नोच्चारण-
कर्मत्वमित्यत आह, ‘अन्यथेति वाक्यत्वविशिष्टस्थोच्चारणाकर्मत्वे
इत्यर्थः, ‘अनन्धयापत्तिः’ द्वितीयार्थकर्मत्वे वाक्यत्वविशिष्टानन्धया-
पत्तिः । मनु घटं जानातीत्यादाविवाचापि द्वितीयार्थे न कर्मत्वं
अन्यथा तदाक्यमुच्चारयेदित्यचानन्धयानुपपत्तिस्त्रापि दुर्वरित्यर्थे-
राह, ‘अनुच्चारितेति, कदाचिदिपि केनापौत्यादिः, ‘वाक्यस्य’

द्वानां उच्चारणाभावात् । न च कृत-क्रियमाण-करिष्य-
माणोऽचारणस्य वाक्यत्वं, समुदाये प्रत्येकस्याभावात् ।
तस्मादर्थविशेषज्ञापकत्वेनैव ज्ञातादर्थविशेषधौः । अत
एवास्ति बह्लिङ्गमितिशब्दात् प्रतीते धूमे वह्ने-

वाक्यत्वस्य । ‘न च कृतेति कृत-क्रियमाण-करिष्यमाणोऽचारणविषय-
पदसमूहस्येत्यर्थः, ‘समुदाय इति कुनापि पदे उच्चारणविषयत्वं
जाक्षीत्यर्थः, सामान्यत उच्चारणविषयत्वान्तिग्राहकमानाभाव इति
भावः । न तु विशेषरूपेणाज्ञातं ज्ञायमानकरणं फलं न तु जनय-
तीत्यत आह, ‘अत एवेति यत एव विशेषरूपेणाज्ञातमपि ज्ञाय-
मानकरणं फलं जनयति अतएवेत्यर्थः,(१) ‘स्त्रिङ्गं’ आयं, ‘अनुमान-

(१) नमु वेदार्थप्रमापकत्वं स्मृतित्वस्य स्मृतेर्वेदानुमानात् प्राग्नुपस्थिता-
मुगतस्मृतिपदप्रवृत्तिनिमित्तापरिचयात् दुर्बैर्यमत आह, ‘वेदार्थेति वेदा-
र्थता स्मृतिता चेत्वर्थः, तथाच या वेदार्थरूपावृद्धार्थप्रमापकत्वेन स्मृतित्वेन
च प्रसिद्धा तावृश्येव वेदमूलकत्वविवादविषयः पदः । न च विवादविषय-
तावच्छेदकापरिचयः, उभयसिद्धान्यतरकोटिकान्यत्वस्यैव तस्मादिति भावः ।
साधाप्रसिद्धिं परिवृत्ति, ‘स्मृत्यर्थ इति, ‘ज्ञानान्तरेति । न च तावृश्य-
ज्ञानगोचरतयैव वेदार्थस्य वेदोऽनुवादक इति वाच्यं । न हि यथाकथस्थि-
दुपस्थितार्थबोधकतामात्रेणानुवादकता । मा भूदेकदा वेदार्थावगमे गुरु-
स्त्वेनैव तदर्थबोधजननात् तदेवस्यानुवादकता तदिनापि तेज कृष्णचिदर्थ-
बोधात् अपि त्ववश्चापेक्षणोयनिरपेक्षप्रमाणबोधितार्थप्रमापकतया, सं-
श्लेष-तर्केत्प्रेक्षादिवोधितार्थप्रमापकत्वात् प्रत्यक्षवेदानां । न च स्मृतिः

रनुमानं, न तु तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातात् पदादर्थज्ञान-
माचं स्यात् न तु संसर्गधीः, घटः कर्मत्वमानयनं
भावना तद्वोधकमिति ज्ञानेऽपि घटमानयेतिवाक्या-

मिति, भवते इत्यादिः, अन्यथा तम्भते आप्यतावच्छेदकज्ञान-
स्थानुमितिहेतुलेन तचानुमितिरसिद्धेरस्तग्नकतापत्तेः । ‘ज्ञानमाचं
स्मरणमाचं, ‘तद्वोधकं’ घट-कर्मत्वमानयन-भावनादीनां वोधकं’
तदर्थवोधकत्वस्यापि ज्ञानप्रदर्शनाय इदं, ‘घटमानयेतौति व्यतिरे-
कदृष्टान्तः, तस्माद्यथात्यवोधस्तथात्यवोधामावादित्यर्थः, ‘अत्य-
प्रकारेति अत्यथप्रतियोगीत्यर्थः, ‘पदविशेषस्तु’ घटादिपदस्तु, ‘तदु-
त्यापितेति तद्व्यदघटितेत्यर्थः, ‘ज्ञापकत्वमाचेष्ट’ तदर्थज्ञापकत्व-

निरपेक्षप्रमाणं अवश्यापेक्षणीया वा, सूत्यर्थगोचराचारादप्यनुमानसम्बन्धेन
तथानुमितवेदस्यापि तदर्थवोधकत्वादिति भावः । ‘तस्येति, कार्येष्व कार-
णानुमाने अकारणस्य न तदिष्यत्वमिति परसिद्धान्त इति प्रागेव कथना-
दिति भावः । ‘उत्पत्तित इति ज्ञायते, ‘अभिष्ठित इति गृहमते,
‘अभिप्रायत इति उभयमते । ‘अभिचारादिति, घटमानयानय घटमि-
त्वुभासां याक्षाभायामन्यधौदर्शनादिति भावः । ‘अत्यभिचारोति अत्युगते-
त्वर्थः । ननु यदानुपूर्वीं न प्रयोगिका तदा नदी-दीनेत्यादावविशेषापत्ति-
रित्यत आह, ‘तदर्थेति । उच्चारणगम्भं वाक्यत्वं मा भृदुच्चारणाथाप्यन्तु स्या-
दित्याश्चते, ‘अथेति । ननु लिप्यनुमितमपि कदाचिदुच्चार्थत एवेत्यरचे-
राह, ‘किञ्चेति, उच्चार्थमाणात्मं वर्तमानोच्चारणविषयत्वमिति न तदर्थान्त-
मवेन द्रूषणमिदं, न केवलं शब्दे रीतिश्चियमपि तु ज्ञायमानकरणमाचसैव
ज्ञाप्य-ज्ञापकत्वज्ञानं सामग्रीत्याह, ‘अतएवेति, इति आख्यानकरम् ।

दिवान्धयबोधाभावात् । एवच्चान्धयप्रकारकर्मत्वाद्युप-
स्थापकविभक्त्यादिमत्पदविशेषस्य तदुत्थापिताकाङ्क्षा-
देश ज्ञानं वाक्यार्थधीहेतुरतो न मैविना ज्ञापकत्व-
माचेण ज्ञातादर्थधीः, इस्त-करादिसन्देहे कुशमानये-
त्यादौ विभक्त्यादिज्ञानादेव वाक्यार्थानुभव इति, मैवं,
न हि तत्तदिभक्त्यादिमत्पदविशेषत्वेन वाक्यार्थधी-
हेतुत्वं, अननुगमात्, किन्तु घटः कर्मत्वमित्यादन्धय-
विरोधिपदाजन्धपदार्थोपस्थितिस्तथा सा चेहाप्यस्ति ।
वस्तुतस्तु नानापदात् पदार्थोपस्थित्यनन्तरं वाक्यार्थ-

माचेण, इस्त-करादिसन्देहस्य वर्णालुपूर्वां अभिषारेऽपि विभक्त्यादि-
ज्ञानस्य न अभिषार इत्यत आह, ‘इस्तेति, ‘तत्तदिभक्तीति
अमादिविभक्तीत्यर्थः, ‘पदविशेषत्वेनेति घटादिपदत्वेनेत्यर्थः, ‘अननु-
गमादिति, कल्पसमानय घटावानय इत्यादितोऽप्यन्धयबोधादिति
भावः । ‘घटः कर्मत्वमित्यादौति, ‘अन्धयविरोधीति पदविशेषं ।
ननु अन्धयविरोधित्वं अन्धयालुकूलविभक्त्यादिशूल्यत्वं वाच्यं तथाच
विभक्त्यादिरहितगित्यात्मेयवेदात् कथमन्धयबोध इत्यस्तरसादाह,
‘वस्तुतस्थिति, ‘तथैवेति तत्तदिभक्त्यादिमत्पदविशेषज्ञानत्वेनैवे-
त्यर्थः, ‘सामग्री’, तत्पदविशेषज्ञानस्य हेतुत्वं न ग्राह्यबोधमाचे
अभिषारात् अननुगमाच किन्तु तत्पदविशेषे, एवस्त्र
प्रकारतस्ये तदर्थज्ञापकत्वज्ञानसेव कारणं न तु तत्पदविशेषज्ञान-

बोधे तथैव सामग्री अनुमितवेदादाक्यार्थानुभवे
विलक्षणैव सा स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैव ज्ञातस्य स्मृत्यर्थानु-
भावकत्वात् धर्मिग्राहकप्रमाणेन तस्य तथैव सिद्ध-
त्वात् । तवेश्वरस्येवाश्वरौरस्य कर्तृत्वे । अतएव वर्ण-
पद विभक्त्यादिविशेषघटितत्वेनाज्ञातस्याखण्डस्य स-
खण्डस्य वा वाक्यार्थानुभावकत्वात् पदार्थस्यानीयस्तस्य

मिति भावः । ‘तथैव’ स्मृत्यर्थानुभावकत्वेनैव, ‘कर्वत्वं इति, धर्मि-
याहकमानेन सिद्धूलमिति शेषः, यथा अन्यत्र कृपकारणश्वरौर-
विरहिणोऽपि ईश्वरस्य कर्वत्वं धर्मियाहकमानसिद्धं तथान्यत्र कृप-
यामधीविरहिणोऽपि नित्यानुमेयवेदस्यानुभावकत्वं धर्मियाहक-
मानसिद्धूमित्यर्थः, अन्यथा घटादिकार्यविशेषे विशिष्टस्येव कर्वत्वं
दृष्टमित्यकुरेऽपि कर्वत्वं स्थात् कथमीश्वरस्य, ‘अतएव’ तथैव धर्मि-
याहकमानसिद्धूत्वादेव, ‘पदार्थस्यानीयस्तस्य वाक्यार्थः’ इत्यन्तो नैको-
ग्रन्थः, ‘अखण्डस्य’ वर्णन्तराघटितश्वरौरस्य, ‘सखण्डस्य’ तदघटित-
श्वरौरस्य, ‘वाग्ब्द इवार्थं, अनेनैव वर्णत्वकस्य तस्य सिद्धेरिति
धेयं । ‘पदार्थस्यानीयः’ पदार्थेपस्थितौयः, ‘तस्य वाक्यार्थः’ तज्जन्य-
वाक्यार्थः, यथा पदार्थेपस्थितौ न पदान्तरापेक्षा तथा तज्जन्ये
ग्राव्यबोधेऽपीत्यर्थः ।

केचिन्तु यस्मिन् चणे पदार्थस्मरणं तस्मिन्नेव चणे तज्जन्ये
ग्राव्यबोधे न पदार्थस्मरणरूपव्यापारान्तरापेक्षेति भाव इत्याङ्गः ।

ननु तस्याखण्डले वर्णसमूहलरूपं पदलं पदसमूहलरूपं वाक्यलक्ष्म

वाक्यार्थस्तच वर्णसमूहः पदं पदसमूहोवाक्यमित्य-
चापि ततो ग्रहः प्रमाणशब्दत्वमाचेण तस्य सिद्धेः
अन्यथा कृत्स्नेतुं विना सोऽनुभावक इत्यादै तदसि-
द्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धौ वा वाधः तेन विनैव सर्वा-
नुपपत्तिं परिभूय तदनुभावकत्वस्य धर्मिग्राहकमान-
सिद्धत्वात् । अतएव क्वचित् स्फुति-निन्दाभ्यां कल्पित-

कथं स्मादित्यत आह, ‘तचेति नित्यानुमेयवेद इत्यर्थः, ‘वर्णसमूहः
पदमिति वर्णसमूहलक्षणं पदलमित्यर्थः, ‘पदसमूहो वाक्यमिति
पदसमूहलक्षणपञ्च वाक्यचमित्यर्थः, अस्तीति शेषः, ‘प्रमाणशब्दत्वमा-
चेति, ‘माचपदात् पदल-वाक्यत्वयोर्वच्छेदः, ‘सिद्धेः’ धर्मिग्राहक-
मानसिद्धेः, ‘अन्यथा’ शब्दबोधमाचे एव तत्तदिभक्त्यादिसमभिव्या-
क्ततत्तत्पदविशेषस्तुतुले, ‘सः’ नित्यानुमेयोवेदः । विशदयति,
‘तेनेति कृत्स्नेतुनेत्यर्थः, कृत्स्नेतोरपेचित्वते तचानुभावकलखेवा-
सक्षवादिगिष्ठसमभिव्याहारविशेषसानुमातुमग्रक्षत्वादिति भावः ।
त्वयेदमवश्यं स्फुति-निन्दाख्यले मनव्यमित्याह, ‘अतएवेति यतएव
शब्दबोधमाचे न तत्तदिभक्त्यादिसमभिव्याक्ततत्तत्पदविशेषस्तु-
तुलं अतएव, ‘क्वचित्’ तदर्थशापकलज्ञानमाचादप्यव्ययबोध-
इत्यर्थः, ‘स्फुतौति “तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
अजेत” इति वाक्येत्यर्थः, ‘निन्देति “यो ब्राह्मणानवगुरेत्तं शतेन
थातयेदिति वाक्येतर्थः, अच विधिवाक्यस्माश्रवणादिति भावः । न

विधि-निषेधकवेदार्थमधिगत्य प्रवृत्ति-निवृत्ती । अन्यथा
विधि-निषेधकानां नानाप्रकारकत्वेन विभक्त्यादिवि-
शेषवत्पदस्यानुमातुमशक्यत्वात् न ततोऽर्थधीः स्यात् ।
तथापि वक्तृज्ञानानुमानानन्तरमिवानुमितानुमा-
नादेव वाक्यार्थसिङ्गेलैर्किकवाक्यवद् वेदस्यानुवादकत्वं
स्यादिति चेत्, न, धर्मिग्राहकमानेन स्मृत्यर्थज्ञापक-
तया ज्ञातात् सम्भूतसामग्रीकत्वेनानुपदमेव वाक्यार्थ-

ए स्मृत्यर्थस्य स्मृतित एवोपस्थितेर्क्षयत्वात् कन्तितवेदार्थस्य च
कुत उपस्थितिरिति वाच्यं । अनायत्या अनुमानपरम्पराप्रयोज्यस्मृ-
त्यधीनानुमानस्त्रीकारादिति न काण्ठनुपपत्तिः । ‘अग्नक्षयत्वादिति,
विशिष्य व्याप्तादेरज्ञानादिति भावः । ‘ततः’ कन्तितविधि-निषेध-
कवाक्यात् । ग्रन्थते, ‘तथापीति, ‘वक्तृज्ञानेति यथा स्तौकिक-
वाक्यखण्डे अथं वक्ता एतदाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवाम् सतात्पर्य-
काकाङ्क्षादिमदेतदाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यनुमानानन्तरं एते पदार्थः
तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्नः एतत्पदार्थगोचर-पदार्थज्ञानवदुक्तपद-
सारितत्वादित्यनुमानात् ग्रन्थबोधात् प्रागेव वाक्यार्थबोधस्थायेत्यर्थः,
‘अनुमितेति स्मृतेर्दमूलकतानुमानानन्तरं एते स्मृत्यर्थ मिथः
संसर्गवन्नः वेदमूलकवाक्यार्थत्वात् इत्यनुमानादित्यर्थः, ‘वाक्यार्थ-
मिद्द्वेः,’ ग्रन्थबोधात् प्रागंवेत्यादिः । ‘सम्भूतसामग्रीकत्वेन’ सकल-
सहकारिमप्यज्ञत्वेन, ‘अनुपदमेव’ अनुमितानुमानात् प्रागेत्र, ‘योग्य-

वेधोदयात् अपेक्षणीयान्तराभावात्, अनुमानस्य
व्याख्यादिज्ञानापेक्षितत्वेन विलम्बितत्वात्। न च वेद-
स्यापि योग्यतादिज्ञानापेक्षिततया विलम्बः, तत्रिर-
पेक्षबोधकस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् योग्यतादि-
विशिष्टस्यैवानुमानादा, एवं मङ्गलाचारस्याविगौत-
शिष्टाचारत्वेन कर्तव्यतामनुमाय सा कर्तव्यता वेदवो-
धिता अस्त्रौकिकाविगौतशिष्टाचारकर्तव्यतात्वादिति
तदोधकत्वेनानुमितवेदात् कर्तव्यताधीस्ततः प्रवृत्तिः।

तादिज्ञानेति, ‘आदिपदात् तात्पर्यपरिधिः। ननु बोधकत्वमुक्तानु-
मानात् चिद्गति न तु निरपेक्षबोधकत्वमित्यत आह, ‘योग्यता-
दीति, ‘योग्यता’ अवाधितार्थकलं, सृष्टिस्त्रौयं प्रकारमाचारे-
इतिदिग्दति, ‘एवमिति, ‘मङ्गलाचारस्य’ आचारविषयमङ्गलस्य,
कथित् मङ्गलस्येत्येव पाठः, ‘कर्तव्यतामिति बलवदनिष्टाननुभव्यैष-
साधनत्वमानाधिकरणक्षतिसाध्यत्वमित्यर्थः, हेतौ इष्टसाधनातांगे
भ्रमाजन्यलं शिष्टलं, अविगौतलं बलवदनिष्टाजनकलं एतद्वयज्ञा-
चारविशेषणं, आचारलं आचारविषयलं, आचारः कृतिः, विवेचि-
तमिदमस्तामिः प्रत्यचर इत्ये। ‘सा कर्तव्यता’ मङ्गलौयकर्तव्यता,
‘अस्त्रौकिकेति कर्तव्यताविशेषणं, अस्त्रौकिकलं शब्द-तदुपजीवि-
प्रमाणातिरिक्तप्रमाणन्यप्रमित्यविषयलं, ‘अविगौतलं’ शिष्टाचार-
विशेषणं, ‘आचारपदं आचारविषयपरं, ‘कर्तव्यतात्वात्’ तत्रिष्ठ-
कर्तव्यतात्वात्, ‘कर्तव्यताधीः’ मङ्गलकर्तव्यताधीः। अनुमानदयं

ननु स आचारोवेदबोधितकर्त्तव्यताकः ताहशाचार-
त्वादित्यनुभितवेदात् तत्कर्त्तव्यताधीः, विभक्त्यादिकं
विनानुभितवेदात् तत्कर्त्तव्यताज्ञानाभावात् मङ्गलमा-
चरेदित्येवंरूपस्य च वेदस्य नानुमानं तथा व्याप्तभा-

व्यर्थं एकस्मादेव वक्ष्यमाणानुमानात् प्रकृतनिर्वाहादिति कस्यचिन्मतं
दूषयति, ‘नभिति, ‘स आचारः’ आचारविषयो मङ्गलादिः, ‘ताङ्गु-
ग्नाचारत्वात्’ अविगौतश्चिष्टाचारविषयत्वात्, हेतुमाह, ‘विभक्त्या-
दिकभिति, ‘अनुभितवेदात्’ उक्तरूपेणानुभितवेदात्, ‘तत्कर्त्तव्यतेति
मङ्गलविषयकर्त्तव्यताज्ञानासभावादित्यर्थः । न चैव खमते एव कथ-
मनुभितवेदात् विभक्त्यादिकं विना मङ्गलकर्त्तव्यताबोधः स्मति-
स्थले एव वा कथं विभक्त्यादिकं विनानुभितवेदाद्वाक्यार्थबोध इति
वाच्यं । असति विशेषवाधके पञ्चतावच्छेदकेऽप्यनुभितिरिति निध-
मादसम्मते मङ्गलकर्त्तव्यतां पञ्चविला वेदबोधितत्वानुमाने मङ्गले-
ऽपि वेदबोधितत्वानुमानादुच्चरकालं वेदस्य मङ्गलबोधकलयहस-
भावात् विभक्त्यादिकं विनापि मङ्गलविषयकर्त्तव्यताबोधः अन्य-
तरस्यैव सामग्रीलाभन्नते कर्त्तव्यताया वेदबोधितत्वयहेऽपि मङ्गले
वेदबोधितत्वाप्यहात् वेदस्य मङ्गलबोधकलयहाभावेन विभक्त्यादिकं
विना कर्त्तव्यतामाचज्ञानसम्बवेऽपि मङ्गलविषयकबोधस्यासभावात्
तज्ज्ञापकलेन ज्ञातस्यैव तद्भुभावकलादिति भावः । न तु विभ-
क्त्यादिसमभिव्याहतवेद एव उक्तरूपेणानुमेय रूप्यत आह, ‘मङ्गल-
भिति, ‘व्याप्तभावादिति, सामान्यधर्मस्य हेतुलादिति भावः ।

वात्, तस्मात् तस्य कर्त्तव्यतामनुमाय तदोधकवेदा-
नुमानं, प्रथमं कर्त्तव्यताज्ञानेऽपि वेदानुमानं
अविनाभावात् । न च तत एव प्रत्यक्षवेदानुमानं,
प्रत्यक्षत्वे उच्छेदानुपपत्तेः शाखान्तरवत् ।

‘तस्य’ मङ्गलस्थ, ‘तद्बोधकेति मङ्गलकर्त्तव्यताबोधकेत्यर्थः । नन्देवं
प्रथममेव प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तौ कृतं वेदानुमानेनेत्यत आह, ‘प्रथम-
मिति, ‘अविनाभावादित्युपस्थितेन आनुमानिककर्त्तव्यताप्रामाण्य-
ग्रहाग्रहस्थेन ततः प्रट्यक्षसभवादित्यपि बोधं, एवम् ‘ततः प्रट्यक्ष-
रिति प्रागुक्तमपि सङ्गच्छते इति ष्ठेयं । ‘तत एव’ उक्तवेदमङ्गलकल-
शाधकादेव, ‘प्रत्यक्षत्वे इति, प्रत्यक्षविषयत्वस्थ उच्छेदाभावव्याप्त्यत्वा-
दिति भावः । तथाचानुमाने बाध इति भावः । ‘उच्छेदः’ अध्य-
यनविषयत्वाभावः, नातस्तमतेऽसिद्धिः^(१) ।

(१) ‘हस्तेति, तत्र विभक्तादिसमभिव्याहारसुम्भौयान्वयधौस्तम्भोपमज्ञान-
तोऽप्यन्वयधीरेव नेत्राश्रयः । ननु घटः कर्मत्वमित्यादावभेदान्वयस्त्रूप-
योग्यत्वात् तत्तदन्वयविरोधिपदाजन्तरं वाच्यं तथानुगमस्तदवस्थ एवेति
ज्ञाघवाद्विभक्तादिमत्यदत्येव तद्यग्होऽस्त्वित्वस्त्रेन मतान्तरमाह, ‘वस्तु-
तस्त्विति, प्रतिबन्धाभिप्रायेण वृष्टान्तमाह, ‘तवेति, ‘अतएवेति तथा
धर्मियाहकमानसिङ्गत्वादेवत्यर्थः, तद्यघटितत्वेनाज्ञातस्येवस्य विवरणं
‘शखाण्डस्य’, ‘शखाण्डस्य’ तद्यघटितत्वेन ज्ञातस्य, ‘वाशब्दोऽनास्थायां इवार्थे
वा । ‘पदार्थेति आहश्च वाक्यार्थं एव ज्ञायते न तु पदार्थस्तरज्ञावान्तर-
ज्ञापारापेक्षेत्यर्थः, तर्हि कथं वेदत्वमित्यतस्याह, ‘प्रमाणेति, तथाच
न तद्यघटितं वेदत्वं किन्तु प्रमाणशब्दत्वघटितं तत्त्वात्प्रस्तुतेवेति भावः ।
त्वयाप्युक्तसामयो कस्येत्याह, ‘अतएवेति, ‘अनुमितेति, एते स्फूर्त्यर्थः

यत्तु अष्टकाः कर्तव्याः कार्या अष्टका इत्येवं रूपमेव
वाक्यमनुमेयं उपस्थितत्वात्, एव च तचैवार्थे प्रतिपुरुष-
‘उपस्थितत्वादिति, यस्यानुभितिपूर्वसमये यदुपस्थितं तस्मा-

परस्यरं संसर्गवन्तः वेदजन्यानुभवविषयत्वादित्वादेत्यर्थः, अत्र नाविषयत्वं
न वाऽप्राधान्येन विषयत्वं इत्यनुवादकत्वावश्यकौति भावः । ‘योग्यतादि-
ज्ञानेति, ‘आदिपदात् तात्पर्यादिपरिग्रहः । अभ्युपगमवादेनाह,
‘योग्यतादीति, उक्तरीतिमाचारस्यलेप्यतिरिश्चति, ‘एवमिति, एतदमु-
मानं प्रत्यक्षप्रकाशे आख्यातं । ‘सा’ मङ्गलाचारीयेत्यर्थः, तथाच
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरिति मते मङ्गलाचारविशिष्ट-
कर्तव्यतायां वेदबोधितत्वानुभितौ समानसंवित्संवेद्यतया मङ्गलाचारवि-
शिष्टकर्तव्यताबोधकत्वेण वेदसिद्धेस्तत्त्वद्वौ तदर्थज्ञापकत्वानुभाव्यतया
सामग्रीत्वात् तदिदमाह, ‘तद्वोधकत्वेनानुभितवेदादिति, ‘नन्दिति, अत्र
कर्तव्यतामाचारबोधकत्वेण वेदसिद्धेन ततो मङ्गलाचारविशिष्टकर्तव्यताबोधः
स्यादिति भावः । न च वज्रब्रीहीर्थपर्यालोचनया अचापि मङ्गलकर्तव्यता-
बोधकत्वेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यं । वस्तुगत्या या मङ्गलकर्तव्यता तद्वोध-
कत्वेण सिद्धावपि मङ्गलांश्चबोधकत्वेनासिद्धेस्तद्वोधकत्वानुपपत्तेः । न ज्ञा-
काशः श्रोत्रयाज्ञागुण इत्यनुभितावाकाशेऽपि श्रोत्रयाज्ञात्वभावसम्भव इति,
तर्हि मङ्गलांश्च विभक्त्यादिसमभिथ्याहररूपसामग्रेव बोधयत्वित आह,
‘विभक्तीति अनुभितवेदे विभक्त्यादिसमभिथ्याहररूपसामग्र्यमावादित्यर्थः ।
तर्हि तत्समभिथ्याहृत एवानुमौयतामित्यत आह, ‘मङ्गलमिति, ‘तस्येति
मङ्गलाचारस्येत्यर्थः, ‘तद्वोधकेति मङ्गलाचारविशिष्टकर्तव्यताबोधकस्येत्यर्थः,
‘अविनाभावादियुपलक्षणं अन्धपरम्परानिरासनाश्वासार्थस्मैयपि द्रष्टव्यं, एव
‘ततः प्रवृत्तिरिति पूर्वोक्तमपि सङ्क्षेपते इति थोयं । अत्र च कथं नानु-
वादकत्वमिति विन्द्यं । इति आख्यान्तरं ।

मन्यान्यवेदानुभानं न देषाय एकार्थानेकपदेष्टपस्थितौ
 वानेकवाक्यानुभानमेवेति, तत्र, आचारतो वेदानु-
 भाने मङ्गलमाचरेदित्याद्यन्यतरोपस्थितौ नियमाभा-
 वात् । अनेकवेदकल्पने च स्वानुभवविरोधः, मनु-
 स्मृतिमूलज्ञानेकं वाक्यं नावश्यकमिति कथमाधुनि-
 कोऽनेकमनुभिन्नयात् । न च स्मृत्यर्थवेदिकोवेदः स्मृति-
 सदृश एवानुमेयः नियमतः स्मृतेरुपस्थितत्वात् इति
 वाच्यं । तदर्थस्मृतेरपि नानाप्रकारकत्वात् तस्य च
 प्रदेषादौ अनुच्छिरितवेदस्येव वेदत्वं श्रोतृग्रहणार्ह-
 तदेव उपनीतं सदनुभितौ भासते इति नियमादिति भावः ।
 ‘न दोषायेति, सामयौवज्ञाधिद्वलेन प्रामाणिकगैरवस्थादोषत्वादिति
 भावः । मनु यज्ञ एकस्मिन्नेवार्थे अनेकवाक्योपस्थितिस्तत्र का
 गतिरित्यत आह, ‘एकार्थेति, ‘वेदानुभाने’ वेदानुभानदग्नायां,
 द्यूषणान्तरमाह, ‘अनेकेति, ‘स्वानुभवेति अनुभातुर्जाघवयस्तत्त्वते-
 नानुभानान्तरेण वेदस्य नानाप्रकारकत्वाभावनिश्चयादित्यर्थः । एवं
 स्मृतिमूलकवेदानुभानेऽप्याह, ‘मनुस्मृतीति मन्चादिस्मृतीत्यर्थः,
 ज्ञाघवादेकस्यैव तन्मूलस्य कल्पनादिति भावः । ‘नानेति, तथाचा-
 नेकवेदकल्पने स्वानुभवविरोध इति भावः । वस्तुतोऽनुभिताबुपनी-
 तभाने मानाभाव इति ध्येयं । ‘तस्य च’ नित्यानुमेयस्य च, ‘प्रदोषेति
 यथा प्रदोषकाले तेषामप्युच्चारणाविषयलेऽपि स वेदस्यायमपौत्यर्थः,
 ‘ओचेति, स्वरूपयोग्यतावच्छेदकस्य वर्णत्वं श्रोतृस्यमवेतविशेषण-

तया च शब्दत्वं वाक्यत्वमर्थवेधकत्वादित्येतदेव युक्तं
स्मृत्याचारेण चानुमितो वेदाऽर्थं वोधयतौति पूर्वपूर्वे-
णानुमितवेदात् उत्तरोत्तरस्मृत्याचाराविति नाभ्यपर-
म्परा शब्दार्थशक्तिग्रहवत् स्वतः प्रमाणमूलकत्वात् ।
तस्मान्नित्यानुमेयत्वं वेदस्य न त्रूच्छेद इति । अचोच्यते ।
उच्छ्रववेदादर्थं प्रतीत्य स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः न सा-
मग्न्यन्तरकल्पनं अतएव नाश्रयासिद्धिर्विधो वा स्मृत्या-

लात् । न च नित्यस्य खलूपयोग्यते फलोपधानप्रसङ्ग इति वाच्यं ।
तैर्नित्यस्य खलूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावनियमस्यानुभौकारादिति
भावः । ‘पूर्वपूर्वेणेति पूर्वपूर्वस्मृत्यादिनेत्यर्थः, ‘नाभ्यपरम्परा’
नाप्रामाण्यसन्देहः, ‘शब्देति यथा शब्दशक्तौ व्यवहारसिङ्गकानुमा-
नादिमूलं तथाचापि वेदमूलमित्यर्थः, ‘नित्यानुमेयत्वमिति नित्यते
सत्यनुमेयत्वमित्यर्थः, ‘न त्रूच्छेदः’ न तु ध्वंसः । ‘उच्छ्रवेति, न च
तदर्थज्ञापकत्वज्ञानसेव सर्वत्र सामग्र्यस्तिति वाच्यं । तदभावेऽपि
श्रूयमाणवाक्यात् योग्यतादिप्रतिसम्भानेऽन्यथदर्शनादिति भावः ।
कृप्तमामयौ विना न सोऽनुभावक इत्यत्र तदुकं दोषमुद्धरति,
‘अतएवेति’^(१) । नवेवमिदानीं विभक्त्यादिविशिष्टस्य मञ्जुलमाचरे-
दित्यादिवत् तस्य वेदस्यानुमातुं शक्यत्वादनुमितवेदात् कर्त्तव्यता-

(१) ‘यत्त्विति, तथाच विभक्त्यादिसम्भिक्याहाऽरवत एवानुमानात् साम-
ग्र्यन्तरकल्पनमिति भावः । यद्यपि तावृश्ववेदेन समं न व्याप्तिस्तथाप्युपगौत-
भानमतेनेदं वोध्यं । ‘ओचेति, कल्पादेरेव तदवृच्छेदकल्पादिति भावः ।

चारानुभितवेदस्यास्माभिरभ्युपगमात् । इदानीच्च^(१)
स्मृतेर्थं प्रतीत्याचाराच्च कर्त्तव्यतामनुमाय प्रवृत्तिः ।
न सैव किं वेदेनेति वाच्यं । तुल्यत्वात् अविनाभावाच्च
तत्कल्पनं तुल्यं तथाच स्मृत्याचारयोर्वेदजन्यानुभव-
मूलत्वानुमानादेव पक्षधर्मतावस्थात् प्रत्यक्षवेदमूलक-
त्वसिद्धिः । अन्यथा तस्यानुभावकल्पाभावेन मूलत्वा-

ज्ञानासभवेन कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, ‘इदानीष्वेति । ‘एवं’
स्मृत्यर्थज्ञानादितः प्रवृत्त्युपपत्तौ, ‘किं वेदेनेति किं वेदानुमाने-
मेत्यर्थः, ‘तुल्यतात्’ तवापि तुल्यतात्, ‘कर्त्तव्यं’ वेदानुमानं, ‘पक्ष-
धर्मतेति अप्रत्यचे वेदमूलकलेन वाधादित्यर्थः, पक्षधर्मतावस्थमेव
दर्शयति, ‘अन्यथेति, अप्रत्यचे सहकारिमूलानुपूर्वादिज्ञानाभावात्
सामग्र्यन्तरकल्पनस्य गौरवपराइतलादिति भावः । अनुभितेर्था-
पक्षतावच्छेदकप्रकारकलनियमभिप्रेत्य खपचे स्थापनां दर्शयति,

‘वाक्यत्वमिति, आचारमूलाभिप्रायेणेदं तेन न पौनश्चयमित्याहुः । न तु
स्मृत्याचारमूलं स्मृत्याचारयोरेवात् किं वेदेनेति शङ्खां निरस्यति,
‘स्मृतौति, उच्चिष्ठेति, ग च तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमेव सर्वत्र च सामग्र्यस्तिति
वाच्यं । तदभावेऽपि श्रूयमाणवाक्याद् योग्यतादिप्रतिसन्धानेऽन्वयधीदर्शनात्
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तत्त्वापकलेन प्रागज्ञानाच्च इति भावः । ‘अन्यथेत्यादि-
प्रागुक्तसुद्धरति, ‘अतएवेति ।

(१) नन्विदानौ विभक्त्यादिविशिष्टस्यानुमानुभक्त्यत्वातदर्थज्ञापकलेनैवा-
मुभितस्योच्चिष्ठवेदस्यानुभावकल्पमिति सामग्र्यन्तरकल्पनमावश्यकमित्यत-
ज्ञाह, ‘इदानीष्वेति, तथाच प्रवृत्ततादशायामेव भरं तस्यानुभावकल्पमिति
न तत्कल्पनमिति भावः । ‘नन्विति, तथाच प्रामाण्यिकं गौरवमिति भावः ।

नुपपत्तेः । तस्मात् सूत्याचारानुभितो वेदः प्रत्यक्षोऽथ-
यनविषयश्च वेदत्वात् सम्भवत्, अन्यथा सामग्र्यन्तर-
कल्पने गौरवप्रसङ्गः । ननु स्तुति-निन्दार्थवादैन
कल्पितात् विधि-निषेधकवाक्यात् कथमर्थमवगम्य
प्रवृत्ति-निवृत्तौ, न हि तच वर्ण-पद-विभक्ति-विधि-
प्रत्ययक्रमविशेषाणामनुमानं सम्भवति, व्यभिचारा-
दिति चेत्, न, स्तुति-निन्दावाक्याभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्ति-
पराभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुर्थर्थेव कल्पते लाघवात्

‘तस्मादिति, अध्ययनपदेन अद्वृतजनकाध्ययनं शोधते तेन हेतौ न
वैयर्थ्यं, प्रथमसाधे तु वाक्यलभेव हेतुतया विवक्षितं । अप्रयोजक-
लमाशङ्काह, ‘अन्यथेति, ‘स्तुतीति स्तुति-निन्दास्तो योऽर्थवाद-
स्तेनेत्यर्थः, ‘अर्थवादः’ विधिसमभिव्याहृतं वाक्यं ‘कल्पितात्’ अनु-
भितात्, ‘प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुरिति प्रवृत्त्यादिहेतुज्ञानविषय इत्यर्थः,
स ए इष्टसाधनलादिकमनिष्टसाधनलभ्य, ‘कल्पयते इति शोमो
राजानममृतात् शोमो ब्राह्मणानां राजा इत्यादौ शोम इष्टसाध-
नीभूतोपास्तको वेदे ख्ययमानलात् वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायव्य
शेतमालभेतेत्यर्थवादः, वायुवदित्यनुमीयते इत्यर्थः, ‘शोमः’ चन्द्रः,
‘ख्ययमानलात्’ उत्कर्षवत्तेनावधारणात्, ‘चेपिष्ठा’ चिप्रफलदात्रौ,

‘अर्थ एवेति इष्टसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनलक्षेत्यर्थः, ‘गौरवादिति, अवश्य-
कार्यकल्पनेनैवोपपत्तेरिति भावः। उक्तेति विभक्त्यादिमतोऽनुमातुमशक्यत्वात्
सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवमित्यर्थः, ‘न त्विति, ‘तत्कल्पनापि’ अर्थकल्पनापि-

न तु विधायक-निषेधकवाक्यं गौरवात् उक्तदेशाच्च,
यच्च चार्थवादादेव तदर्थावगमः “तरति मृत्युमित्यादौ
तच्च न तत्कल्पनापि । अथ तस्याध्ययनविषयत्वे

‘वायव्यं’ वायुदेवताकं, दृष्टान्ते शेतच्छागत्तात्त्वभन्मेवोपासना गौर-
वितहेतुक्रियाया एवोपासनलात्^(१) ‘गौरवादिति विष्णुमानं ततश्च
विष्वेरर्थधीरिति ज्ञानद्वयकल्पने विधिखण्डपकल्पने च गौरवा-
दित्यर्थः, ‘उक्तेति, तादृशसिङ्गाभावादित्यर्थः । ‘तदर्थति प्रवृत्त्यादि-
हेतुज्ञानविषयार्थावगम इत्यर्थः, ‘तरतीति “तरति मृत्यु” तरति
ब्रह्मद्वयां योऽप्यनेधेन यजेत्” इत्यन्तविधिप्रतिक्षपके इत्यर्थः, ‘न
तत्कल्पनापीति नार्थकन्यनापीत्यर्थः, ‘अपि’ शब्दकल्पनं समुच्चि-
नोति । न चातुर्वादात् कथं यागे प्रवृत्तिः प्रवृत्तिहेतुज्ञानविष-
येष्टसाधनल-ज्ञातिसाध्यतयोरनवगमात् विष्वेरेव तद्वोधकलात् इति
वाच्यं । हेतु-हेतुमतोर्लिङ्गित्यत्र पूर्वसूचात् चकारानुवृत्तेः चकारस्य
च लट्टसमुच्चायकलात् लटोऽपि क्षचित् साध्य-साधनबोधकलात्,

---

(१) सोमो राजानममृतादित्यादिः गौरवितहेतुक्रियाया एवोपासनला-
दित्यतः पाठः आदर्शपुस्तकानुरूप एव सुद्रितः परन्तर्यं पाठः सम्यक्परि-
मुद्भवेन ग प्रतिभाति ।

त्वर्थः, ‘अपि’ सामग्र्यन्तरकल्पनं समुच्चिनोति । ननु ज्ञातिसाध्येष्टसाधनलं
तद्विकल्पार्थं इत्यवश्यं तद्वोधार्थं विधिकल्पनं, किञ्च तावृत्यस्य विष्वेयत्वार्थ-
त्वादवश्यं तत्कल्पनमिति । जड़र्थं इष्टसाधनलं यौक्तिकस्य ज्ञातिसाध्यतयमिति
क्षापि तच्च लटोऽनभिहितत्वात् इति चेत्, अच्च केचित्, सिङ्ग-साध्यसमभिं-
श्याहारेण सिङ्गं साध्यायोपयुज्यत इति व्युत्पत्तिवज्ञानस्था प्रतीतिरित्याङ्गः ।

शाखान्तरवत् वहुभिर्मेधाविभिराध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नैर्धीयमाणशाखाया उच्छेदासम्भव इति चेत्, न, एकस्य न सकलशाखाध्ययने शक्तिरित्येकेनेवापरैरपि तदनध्ययने शाखोच्छेदसम्भवादेकानधीताया अपराध्ययनविषयत्वनियमे मानाभावात् शाखात्वस्येव प्रत्यञ्चतएव भवत्तेऽपि विधिप्रतिष्ठपकोऽनुवादः प्रमाणमेव कार्यतांबोधकलादिति । न चैवं तथाभृतमाधनलक्ष्य विधेयत्वाप्यत्तादविनाभावेन तत्रापि विधिकल्पनमिति विधिवादस्यगन्यामङ्गतिरितिवाच्यं । तस्य गतान्तरलात् अस्य च प्रयोजनाभावाज्ञ तत्त्वकल्पनमिति तत्रैव वद्धमाणलादिति । इदमापाततः, वस्तुतस्तु तत्रापि तत्त्वकल्पनमावश्यकं अन्यथा कृतिसाध्यत्वेष्टमाधनलबोधोपगमेऽपि यज्ञवदनिष्ठाननुभवित्वानवगमात्, कल्पनप्रकारस्तु अश्वमेधो यागः यज्ञवदनिष्ठाननुभवित्वानवगमात्, कृतिसाध्यत्वेष्टमाधनलबोधित्वात् यद्यत्सुमानाधिकरणलेन वेदबोधितं भवति तत्त्वाधनं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिः इति ष्ठेयं । ‘आधात्मिकौ शक्तिः’ यग्धारणादिशक्तिः । नविदानौमपि निखिलशाखाविदां व्याप्ततद्वित्त्यं, तादृश्युत्पत्तौ मानाभावात् भावे वा कथंकित्यतोतावपि पदानुपस्थितस्याप्रकारस्येन कृतिसाध्यत्वादिप्रकारकज्ञानामावे ततोऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अन्ये तु शुत्यत्तिवलात् सोऽर्थो भासत इत्येव पूर्वस्मादेऽप्रवृत्तिस्त्वानुभवित्वानादेव, यदा क्षमेधेनेति लक्षीयया तदिष्ठसाधनस्याभावः इति कृत्वा तथोक्तं कृतिसाध्यत्वन्यानुभवित्वानिकमेवेत्याङ्गः । केचिच्चु मृत्युमित्यापि

शशाखात्वस्याग्रयोजकत्वात् । यद्यपि वेदसहस्रशाखा-
विदेा व्यासादयः सन्त्येव, तथाप्यध्ययनाभाव एव
शाखेऽच्छेदः । ननु शाखेऽच्छेदे वर्ण-पदवाक्यहानिश-
क्षया प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थ-प्रयोगयोरनिश्चये वैदि-
कव्यवहारमाचं सुप्येतेति चेत्, न, श्रूयमाणमाचस्यैव
महाजनपरिगृहीतत्वात् तन्माचबोधिताङ्गेतिकर्त्तव्यत-

दीनां सत्त्वात् कथं तदुच्छेद इत्यत आह, ‘यद्यपीति, ‘अध्ययना-
भाव इति निभित्तसप्तमौ उच्चारणाभावनिमित्तक उच्छेद इत्यर्थः,
‘वाक्यार्थ-प्रयोगयोरिति, प्रयोगो मन्त्रादिश्चरौरं । न च श्रूयमाण-
रूपवाक्यार्थप्रतीतौ किं बाधकमिति वाच्यं । तात्पर्याप्यहात् ।
‘परिगृहीतत्वं’ अध्ययनाध्यापनविषयत्वं, ‘तन्माचेति श्रूयमाणमाचे-
त्वर्थः, ‘इतिकर्त्तव्यता’ कर्षपरिपाटी, ‘अनुष्ठौयमानलात्’ कर्षणः
क्रियमाणलात्, वर्णदिशानिश्चद्विरहेणेति शेषः । यदि वर्ण-
पदहानिश्च स्थात् तदा तदवच्छिक्षस्य शाखात्वाभावेन तेषां तद-
ध्ययनादिकं तन्माचबोधिताङ्गेतिकर्त्तव्यतया कर्षानुष्ठानश्च विहृथे-
तेति भावः । प्रयोगविषययोऽप्येवमेव बोधः श्रूयमाणमाचस्य महाजन-
परिगृहीतत्वात् अन्यथा यदि वर्ण-पदहानिः स्थात् तदा तदव-

दावतद्युग्मसम्बन्धानभज्ज्ञोहिवग्रादर्थवादानतरे यत्र तदवगमस्तु त तत्-
कव्यनमत्र तु तत्कल्पनमेवेत्याहुः । विधेयत्वात्सिर्यद्यत्ति तदाऽस्त्विनाभा-
वात् कल्पनं प्रख्यर्थन्तु त तथेवेव ब्रूमः । वस्तुतो प्रयोजकत्वादविनाभाव एव
नेति भावः । ‘शाखात्वस्येति, तत्त्वमत इति शेषः । अनिष्यो मानुमेयपदार्थ-

यैव शिष्टैरनुष्ठौयमानत्वाच्च तदर्थनिश्चयात् । न च
उच्छ्वस्यशाखाबोधितेतिकर्त्तव्यताशङ्कया एकस्मिन्नपि
कर्मण्यनाश्वासप्रसङ्गः, नानाशाखेतिकर्त्तव्यतापूरणौय-
त्वात् तस्येति साम्रतं, सन्ति हि तत्त्वकर्मणि नानाशा-
खाबोधितसकलेतिकर्त्तव्यताबोधनायैनमेव कालक्रम-
भाविनमनाश्वासमशङ्कमानैर्महर्षिभिः प्रणीता महा-
जनपरिगृहीताः स्मृतयद्वाति नानाश्वासः । अन्यथा

च्छिक्षस्य ममत्वाभावेन तेषां तदध्ययनादिकं विरुद्धेतेति भावः ।
नन्येवं उच्छ्वस्यशाखाबोधितकर्त्तव्यताशङ्कया शिष्टानां कर्ममात्रामुष्टा-
नमेव न स्थात् इत्याशङ्कते, ‘न चेति, ‘अनाश्वासः’ निष्कर्मप्रवृत्त्य-
भावः, पूर्वे प्रत्यक्षशाखेकदेशावच्छेदेन शङ्काधीनः कर्मसोपः परि-
कृतः सम्रति उच्छ्वस्यशाखाबोधितार्थशङ्काधीनः स परिक्रियत इति
भेदः । ‘अनाश्वासः’ उच्छ्वस्यशाखाबोधितेतिकर्त्तव्यतासन्देहः । ‘नामा-
श्वास इति नेतिकर्त्तव्यतासन्देह इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं तमात्मबो-
धितेतिकर्त्तव्यतयैव शिष्टैरनुष्ठौयमानत्वाच्च सन्देह इत्यपि बोध्यं ।
अत एव यत्र सूतिर्माल्लिं तत्रापि न सन्देहः अन्यथोच्छेदानभ्युपगमे
मर्वजाखानधायिनां शाखान्तरबोधितेतिकर्त्तव्यतासन्देहादितिकर्त्त-
व्यतानिश्चयो न स्थादित्याह, ‘अन्यथेति, ‘नार्थनिश्चय इति ततएवेति-

---

इत्यत व्याप्त, ‘वेदत्वं चेति, ‘अतएवेत्यस्य विवरणं, ‘बाधादिति, ‘विशिष्येति,
यदि च सामान्यतोऽन्यतमत्वादिना पक्षत्वं, यदि वा तावदन्यतमत्वं वेदत्व-
समानाधिकरणमिति साध्यं तदा बाध एव मूलं, यदा एतदसरसादेवाह,
‘धर्मेति, ‘प्रत्यक्षत्वादिति, उपग्रहमर्यादयेदं बोध्यं, तथाच सिद्धसाधनामानु-

एकस्य सकलशाखानवगमात् शाखान्तरबोधितेति-
र्त्त्वयतासंशयेनैकशाखातो नार्थनिश्चयः स्यात् ।

यनु विभक्त्यादिमत्तत्पदानां तत्समुदायानाच्च
प्रत्यक्षत्वन्तेष्वपि कश्चिद्देदः तथायं समुदायो वेद इत्य-
निश्चय एव नित्यानुमेयार्थः, वेदत्वं वा तथानुमेय-
मिति, तत्र, प्रत्यक्षवेदातिरिक्तवाक्ये तदभियुक्तानां
महाजनानां वेदत्वाभावनिश्चयात् । अतएव वेदत्वं तथ

कर्त्त्वयतानिश्चयो न स्यादित्यर्थः । ‘प्रत्यक्षलभिति इदानीमपि
प्रत्यक्षलभित्यर्थः, ‘तेष्वपीति तेष्वेवेत्यर्थः, ‘कश्चिद्देद इति एः कश्चि-
द्देदस्त्वेत्यर्थः । ननु अनिश्चयो न नित्यानुमेयशब्दार्थ इत्यखरसा-
दाह, ‘वेदत्वं वेति, ‘तत्र’ अत्तिक्षिद्देदे, तथाचायमेव नित्यानु-
मेयशब्दार्थ इति भावः । ‘वेदातिरिक्तेति वेदत्वेन निश्चीयमाना-
तिरिक्तेत्यर्थः, ‘वाक्ये’ प्रत्यक्षसिद्धवाक्ये, ‘वेदत्वाभावनिश्चयादिति,
तथाच वेदस्य नित्यत्वासत्त्वमनायातमिति भावः । यद्यपि निश्चायकं
प्रमाणं दुर्बाच्यं तथापि पूर्वपूर्वेषां वाक्यमेव तथेत्यभिप्रायः^(१) ।

मानभिति भावः । न च स्मृतावतिप्रसङ्गः, अनपेक्षेति विशेषणादिवाङ्गः ।
‘नाध्यनेवि अवृष्टहेत्वध्यनविषयत्वमित्यर्थः । ‘तदभावादिति, न हि तादृ-
शानुपूर्वीविशिष्टः केनचिक्तथापाद्यत इति भावः । ‘अनभ्युपगमादिति, देव-
दत्तप्रभवत्वाद्यनुमापकज्ञानिभिः सञ्चरप्रसङ्गादिति भावः । य यद्यपि शब्द-
तदुपजीवीवादिरूपवेदत्वानुमाने गोक्षदेवस्तथापि वेदस्य नित्यानुमेयत्व-
विवादे वेदत्वस्य तथात्वसाधने अर्थान्तरमिति वात्यर्थं, इति व्याख्यानरम् ।

नानुमेयं बाधात् विशिष्य पक्षान्नानाच्च धर्मवेदना-
जनकत्वच्च वेदत्वं नानुमेयं तज्जनकत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्,
नाथ्यनविषयत्वं तदभावात्, न जातिरनभ्युपगमा-
दिति ।

‘अतएवेति, विद्वानोति, ‘बाधादिति, ‘विशिष्येति, व्याप्तवक्त्वेत्यर्थः, कीदूषस्त्र वेदत्वं तत्त्वानुमेयमित्याह, ‘धर्मेति धर्मज्ञानजनकत्वमि-
त्यर्थः । न च निषेधवाक्याव्याप्तिः तत्त्वं धर्माद्योधकत्वादिति वाच्यं । धर्मपदस्त्रापूर्वमाचरत्वात् तत्त्वापि निषेधापूर्वबोधकत्वात् । न च स्तोमे-
इत्याप्तिः, तत्त्वात्मत्वादिति ध्येयं । ‘प्रत्यक्षत्वादिति उपनयसहकारेण
मनोवेष्टत्वादित्यर्थः, तथाच चिदूषाधनान्नानुमानमिति भावः ।
‘अध्ययनेति अदृष्टविशेषजनकाध्ययनविषयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुतस्त्रा-
तिप्रसङ्गत्वेन वेदरूपत्वासम्भवात् अध्ययनविषयत्वमाचर्ष्य स प्रत्यक्षचिदू-
त्वेन ‘तदभावादित्युत्तरपन्थासङ्गतेऽस्य । बाधमाह, ‘तदभावादिति,
‘अनभ्युपगमादिति तथा गुणगतजातेरनभ्युपगमात् कल-स्त्रत्वादिति
जातिसाकृत्याद्वेति भावः ।

भद्राच्च सूत्याचारानुमितो वेदः इदानीमप्यत्राध्ययनगोचरो
न स्त्रव्यचेति वेदः प्रवृद्ध एव न तु गित्यानुमेयो न वा उच्चन-
रूपाङ्गः । तदस्त् गौरवान्नानाभावाचेति द्रष्टव्यं ।

स्यादेतत् सूत्याचारयोर्वेदमूलत्वे तच्चोच्चेदादिवि-
वादस्तदेव त्वसिञ्च, तथा हि वेदसमानार्था महाजन-
परिगृह्णीता च सूतिः स्वार्थोपस्थित्यनन्तरं सूत्यर्थानु-
भावकवेदानुमाने लिङ्गं तथाच प्राथम्यात् साध्यप्रसि-
ज्ञार्थमुपजीव्यत्वाच्च सूतेरेवापूर्वादिवाक्यार्थज्ञानमस्तु
किं वेदेन तदर्थस्य सूतित एव सिञ्चेः अपूर्वस्यापि

तटस्थः ग्रहते, ‘स्यादेतदिति,(१) ‘वेदेति वेदसमानार्थकले-
नाभिमतेत्यर्थः, ‘सिङ्गमिति पचौभूय तदगुमानप्रयोजिकेत्यर्थः,
तादात्मेन सूतिरेव वा सिङ्गमित्याग्रयः, ‘प्राथम्यादिति प्रथमं
सूतेः सूत्यर्थस्य वावश्यकोपस्थितिकलादित्यर्थः, ‘साध्यप्रसिद्धर्थमिति
सूतिज्ञानं विना सूतितः साध्यघटकौभूतसूत्यर्थज्ञानासभवादिति
भावः। ‘तदर्थस्येति इष्टसाध्यनलादिज्ञानदारा वेदप्रयोजनस्य
प्रवृत्यादेतित्यर्थः, किञ्च उक्तस्यपेणानुभितवेदार्थप्रत्यये सूतिज्ञ-
ज्ञानमाचस्य ज्ञापकलेन वेदस्यानुवादकतापत्तिरित्याह, ‘अपूर्वस्या-
पीति अपूर्वस्य यदि वेदेकगम्यत्वं स्यात्तदा वेदस्य सूतितो ज्ञात-
माचज्ञापकत्वं न स्याज्ञैवं, किन्तु शब्देकगम्यत्वमतः ‘सूतितो
ज्ञातस्य’ सूतिज्ञातमाचस्य ज्ञापकलेनेत्यर्थः।

(१) वटस्थः प्रत्यवतिष्ठते, ‘स्यादेतदिति, ‘तदर्थस्येति वेदप्रयोजनस्य
प्रवृत्यादेतित्यर्थः, वेदं विनापि अपूर्वोपस्थितवपूर्वत्वाघात इत्यत आह,
‘शब्देकति, च तु शब्दविशेषवेदेकवेद्यत्वं, गौरवादिति भावः। यतु वेदं

शब्दैकगम्यत्वेन स्मृतितोऽन्नातस्य ज्ञापकत्वेनानुवादक-
तापत्तेश्च, सा च स्मृत्यन्तरादित्यनादिरेव स्मृतिधाराव-
श्यकी । अन्यथा मनुस्मृतेः पूर्वन्तवापि वेदानुमानं न
स्यात् । सर्वा च स्मृतिः स्मृतिजन्यवाक्यार्थप्रमाजन्य-
त्वेन महाजनपरिगृहीतत्वेन च प्रमाणमिति नान्यपर-
म्परा, प्रत्यक्षा च स्मृतिः स्मृतिमूलं नानुमिता अनुमि-

उपाध्यायास्तु ननु स्मृतितो यदि अपूर्वादिवाक्यार्थज्ञानं तदा
अपूर्वस्य वेदैकगम्यत्वमायातमित्यत आह, ‘अपूर्वस्यापि शब्दैकगम्य-
त्वेनेति, तथाच वेदैकगम्यत्वेव असिद्धमिति भावः । द्वतीयान्तं
खतस्त्रो यन्यः, दूषणान्तरमाह, ‘स्मृतित इतीत्याङ्गः ।

‘अनुवादकतापत्तेश्वेति, वेदस्तेत्यादिः । ननु वेदमन्तरेण
मन्यादिस्मृतिरेव कथं भविष्यति वाक्यप्रयोगं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य
हेतुत्वादित्यतआह, ‘सा चेति, प्रलयादिकं नास्तीति भावः, ।
‘तवापीति नित्यानुमेयतावादिगस्तेव्यर्थः, पञ्चमभूतस्मृत्यन्तराभा-
वादिति भावः । नन्येवं वेदामूलकले स्मृतावप्रामाण्यगद्धा स्थादि-
त्यत आह, ‘सर्वा चेति, ‘प्रमाण’ नित्यितप्रामाण्यकं । न चैवं
मूलभूतमानास्मृतिकस्यनापेक्षया च एकवेदकस्यनैव लघीयस्तीति

विना मूलाभावे स्मृतिरेव न स्थादित्यत आह, ‘सा चेति, प्रलयादिकं
नास्तीत्यमिमानः । उत्पादकमुक्ता प्रामाण्यज्ञापकमप्याह, ‘महाजनेति,
पूर्वस्मृतिरतोऽग्रिया चेत् तदा किमपराङ्गं नित्यानुमेयवेदेनेत्वत आह,

तवेदवस्याननुभावकत्वात् । वेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिस्तु
प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतिसाहचर्येण भ्रमात् प्रत्यक्षवेदाबोधि-
तत्त्वोभ-न्यायमूलस्मृताविव तान्त्रिकाखां लिङ्गाभासज-
न्यवेदमूलत्वभ्रमादा भवन्ती न सम्भवमूलान्तराखां
वेदमूलकत्वं कल्पयति । अथ स्मृतिरिव तद्वेदमूलक-
त्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिगृहीता एवच्च सा वेदमूल-
त्वनिवन्धना अविगौतमहाजनपरिगृहीतवेदमूलत्वप्र-

वाच्यं । यिद्वान्तेऽस्य बोधत्वात् । स्मृतिरपि नित्यानुमेयेव स्मृतिमूल-
मस्तित्यत आह, ‘प्रत्यक्षा चेति, कथं तर्हि तस्य वेदसमानार्थकल-
प्रसिद्धिरित्यत आह, ‘वेदार्थेति, ‘प्रसिद्धिः’ अवशारः, ‘वेदाबोधितेति
वेदाबोधितार्थकेत्यर्थः, प्रत्यक्षभ्रमसुक्षमा आनुभाविकं तमाह, ‘लि-
ङ्गेति स्मृतिलादिलिङ्गाभासजन्यवेदमूलकलभ्रमादित्यर्थः । ननु महा-
जनपरिगृहीततया वेदमूलकलप्रसिद्धेर्भमूलकलकस्यनमग्रकमि-
ति ग्रह्णते, ‘अथेति, ‘महाजनेति, ‘परिगृहोऽस्य प्रामाण्यनिश्चयो-
बोधः, ‘वेदमूलकलेति वेदमूलकत्वयथार्थधीजन्येत्यर्थः, ‘अविगौतेति,
अविगौतवेदमूलकलप्रसिद्धिलात् । महाजनपरिगृहीतवेदमूलकलप्र-
सिद्धिलात् इति छेतुदये तात्पर्यं, अन्यथा ‘अविगौतेत्यस्य वैयर्थ्य-

‘प्रत्यक्षा चेति, तर्हि वेदमूलत्वेन महाजनानां कथं तत्प्रसिद्धिरित्यत-
आह, ‘वेदार्थेति, ‘ताहचर्येषेति प्रत्यक्षभ्रमभिप्रायं, ‘भ्रमात्’ वेद-
मूलकत्वभ्रमादित्यर्थः, ‘वेदाबोधितत्वं’ वेदाबोधितार्थत्वं, ‘लिङ्गेति विवादा-
स्यादं स्मृतिर्वेदमूला स्मृतित्वात् इति भ्रमादित्यर्थः । ननु उद्दिष्टमेव तद्वा-

सिद्धित्वात् प्रत्यक्षबेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत्, एवं
वेदार्थताप्रसिद्धिरपि । अन्यथा महाजनपरिगृहीता-
नादरे वेद-स्मृत्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत्, न,
यूपहस्यादिस्मृतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात्, कृत्स्नोभा-
दित एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च
तच तत्प्रसिद्धौ विगानं महाजनानामिति चेत्, न,
पन्ति:, अविगीतत्वं वेदमूलकलभ्रमामधीनवेन ग्रिष्टनिष्ठीयमानत्वं,
महाजनपरिगृहीतत्वस्य महाजनेर्मिष्टैतप्रामाण्यकलमिति चेत्वोर्भव्यः,‘तत्प्रसिद्धिवदिति,‘वेदार्थतेति वेदसमानार्थताप्रसिद्धिरपीत्यर्थः,
वेदसमानार्थतायथार्थधीजन्येति शेषः । अतु कूलं तर्कमाह, ‘अन्यथे-
ति, ‘अन्यथेत्यस्यैव विवरणं ‘महाजनपरियहानादर इति’(३) । युपेति
युपे युपे इक्षिनो बद्धव्या इतिक्षोभादिमूलकस्मृतावित्यर्थः, ‘तत्-
प्रसिद्धौ’ वेदमूलकलप्रसिद्धौ । गृहते, ‘कृत्स्नेति, ‘तत्सम्भवात्’ चत्वादेः
स्मृतिसम्भवात्, ‘विगानं’ वेदमूलकलप्रमाणीनवेन निष्ठयाभावात् प्रा-

(३) महाजनपरिगृहीतानादर इत्यत्र महाजनपरियहानादर इति पा-
ठान्तरं ।

कुत इत्यत आह, ‘सम्भवमूलेति, तथाचासम्भवमूलान्तरत्वमेव तत्त्वोपाधि-
रित्यामासात्मेवेति भावः । ‘एवमिति वेदार्थताप्रसिद्धिः वेदार्थत्वनिवन्धना
ताकृत्यवेदार्थताप्रसिद्धित्वादित्यर्थः, ‘अन्यथेत्यस्य विवरणं ‘महाजनपरि-
यहानादर इति । गृहाभिसन्धिराह, युपेति, असम्भवमूलान्तरत्वमवि-
गीतत्वं विचारकाणां तत्त्वेन प्रतिपत्त्यविषयत्वं वा लिङ्गविशेषणमित्याशङ्कते,
‘कृत्स्नेति, अभिसन्धिमुद्घाटयति, ‘अचापीति, तथाच खलुपासिद्धिरिति

अथापि मूलान्तरसम्भवाद्विग्रहितपत्तेष्व विगानमेव
तेषां । अतएव स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेद-
मूलत्वप्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं । न च वेदमूलेऽय-
मिति छत्वा स्मृतेर्महाजनपरिग्रहात् तम्भूलत्वं, वेदमू-
लेयमिति प्रथमं ज्ञातुमशक्त्वात् शक्त्वे वा किमनु-
मानेन । न च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः,
असिद्धेः, मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वमहाजनपरिग्रहेणोत-

मात्त्वनिष्ठयाभावः, ‘तेषामिति, तथाच हेतुद्यमेव खण्डपादिद्वयिति
भावः, ‘प्रसिद्धावपि’ प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि । नन्यिथं स्मृतिवेदमूला वेदमू-
लेयमिति छत्वा महाजनपरिग्रहौतत्वादिति तदनुमेयमित्याग्रहते,
‘न चेति, ‘परिग्रहः’ निष्ठयः, ‘तम्भूलत्वं’ वेदमूलत्वं । नतु किं वेदमूलत्वं
तदिशेष्यक-वेदमूलत्वप्रकारकमहाजननिष्ठयविषयत्वं, वेदमूलकलप्र-
कारकमहाजननिष्ठयविशेष्यत्वमात्रं वा, आद्ये वेदमूलकलवदेतदि-
त्येव प्रथमं दुर्घमित्याह, ‘वेदेति, प्राणम्यं तदनुमानापेक्षया,
तथाच हेतोरज्ञानखण्डपादिद्वयिति भावः । अन्यमाग्रह्य निराक-
रोति, ‘न चेति, ‘परिग्रहः’ निष्ठयमूलवेदकलषाधक इति ग्रेषः,
‘असिद्धेरिति, तादृग्निष्ठयस्यैवाचानभ्युपगमादिति भावः । नतु
तदसिद्धौ प्रामात्त्वनिष्ठयासम्भवेन कथं महाजनानां तदर्थानुष्ठानं

भावः । न चादिगीतत्वं वेदानिष्ठिद्वयमिति नाचिद्वयिति वाच्म । तथा
सति व्यायादिमूलकस्मृतेष्वात्मसिद्धौ अभिवारापत्तेः । वस्तुतोऽप्रशोषकत्वं
बोध्यम । अज्ञानखण्डपादिद्वयस्य खण्डपादिद्वयमाह, ‘न चेति । आचारेऽपि

रोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानाद्युपपत्तेः, एवं होलाकाशा-
चारेऽपि वेदसिङ्गेनैव कर्तव्यताज्ञानोपपत्तेः किं वेदेन,
तदर्थस्य लिङ्गादेवोपपत्तेः । अविगीताखौकिकविष-
यकशिष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चावि-
गीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलः स्यात्,
वेदं विनापि तत्कर्तव्यताधीसमवात् न तदर्थं वेद-

वेदमूलकलनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह, ‘मन्वादीति,
मन्वादिसूतिलेण पूर्वमहाजनपरिग्रहेण चेति हेतुदयं, अत एव
कविकारसमस्तितोऽपि पाठः । ‘उत्तरोत्तरेषां’ महाजनार्था,
‘परिग्रहात्’ प्रामाण्यनिश्चयात्, सर्वः सूतिवदाचारोऽपि न वेद-
मनुमापयत्तौति अवस्थापयति, ‘एवमिति, ‘होलाकाशाचारेऽपि’
होलाकादिक्रियाद्यामपौत्यर्थः, ‘वेदसिङ्गेन’ अविगीतशिष्टाचारवि-
षयत्वेन, ‘तदर्थस्येति कर्तव्यतादिज्ञानदारा वेदप्रयोजनस्य प्रष्ट-
स्यादेहित्यर्थः, ‘अविगीतेति, ‘अविगीतत्वं बलवदनिष्टागतुवभित्वं
परदारादिप्रष्टतौ अभिचारादिवारणाथ, ‘अखौकिकत्वं प्रत्यक्ष-
गृहीतेष्टसाधनताकविषयान्यत्वं भोजनाद्याचारे अभिचारवारणाथ,
‘ग्रिष्टेति, ‘ग्रिष्टत्वं इष्टसाधनतांगे भग्नरहितत्वं चेत्यवन्दनाद्याचारे:
अभिचारवारणाथ, एवमखौकिकत्वविशेषणमपि त्यज्यतां गौरवा-
दित्यत आह, ‘अविगीतेति, ‘न तदर्थं वेद इतीति, तथाचा-
वेदमूलत्वं निरस्ति, ‘एवमिति, ‘तुस्यमिति, तथाचाप्रयोजकत्वमुभयत्रेति
भावः । विज्ञानाध्यमाह, ‘स्वतुमात्मस्येति, ‘अन्यथा’ सायेज्ञस्याप्रसाम्भले, ‘न

इति इहापि तुल्यं । आचार-कर्तव्यतानुमानयोरनादित्वेनाचाराणां कर्तव्यत्वानुमानमूलकत्वात् नाभ्यपरम्परा । न च पूर्वानुमानसापेक्षमुत्तरानुमानमिति स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् सा, व्याप्ति-पक्षधर्मतासम्बेन सर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात् । नापौतरप्रामाण्याधीनं सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादेरपि तथात्वापत्तेः । एतेन विवादपदमाचारो निरपेक्षप्रमाणमूलकः अविगौतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तं । अनुमानस्य निरपेक्षप्रयोजकलमिति भावः । ‘नाभ्यपरम्परेति न भग्नमूलकलशहेत्यर्थः, ‘सा’ अभ्यपरम्परा, स्वातन्त्र्यं हि प्रमाणपे फले अनन्तैषे प्रमाणाचारगिरपेचलं, स्वतोऽपि तप्तामाण्याधीनप्रामाण्यकलं वा, आचं प्रकृतेऽप्यस्तीत्याच, ‘व्याप्तिः, ‘सर्वेषामिति कर्तव्यतानुमाणानामिलर्थः, अन्यं गिरस्ति, ‘नापौति, ‘सर्वस्य’ कर्तव्यतानुमाणस, ‘तथालेति चस्तात्व्यापत्तेरित्यर्थः, प्रत्यचादिप्रामाण्यस्यापि अनुमानप्रामाण्याधीनविद्विकलादिति भावः । अधीनलक्षापि दुर्वचलादेत्यपि कोर्धं । ‘अविगौतेति, अचाविगौतलं वसवदनिष्ठाननुभविलं, महाजनलं दृष्टसाधनतांगे भग्नशून्यलं, प्रमाणपे फले अनन्तैषे प्रमाणान्तरानपेचलं स्वातन्त्र्यमित्यभिप्रायेणाच, ‘अनुमानस्तेति, चेति, आचारो वेदमूलकः वेदमूलकत्वेन प्रसिद्धेरित्यर्थः । अच प्रामाण्यिक-प्रसिद्धिर्विविक्षिता प्रसिद्धिमात्रं वा, आये दोषमाच, ‘असिद्धेरिति अन्यवरा-

प्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैव हेतोरुपपत्तेः निरपेक्ष-
त्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वात् । न च सापेक्षत्वेन न
प्रमाणता, व्याख्यादिसत्त्वात् । अन्यथा प्रमाणे नैरपे-
क्षस्य वैयर्थ्यात् । न चाचारे वेदमूलत्वप्रसिद्धेस्तदनु-
मानं, असिद्धेः व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेद-
मूलत्वेनैव महाजनपरिग्रहात्तथा, न हि वेदमूलोऽय-

तथाच सिद्धुसाधनमिति भावः । ‘हेतोः’ अविगीतमहाजनाचारत्वस्य ।
‘सापेक्षत्वेन’ पूर्वपूर्वानुमानसापेक्षत्वेन, ‘न प्रमाणता’, उत्तरोन्तरानु-
मानस्येति ग्रेषः, ‘अन्यथा’ सापेक्षस्य प्रमाणताभावे, ‘नैरपेक्षस्य’ निर-
पेक्षत्वविग्रेषणस्य, प्रमाणपदेनैव सापेक्षस्य वारणादिति भावः । ‘न चेति
अथमाचारो वेदमूलकः वेदमूलत्वप्रसिद्धलादिति प्रकारेणवेत्यर्थः,
‘असिद्धेरिति, तादृशप्रसिद्धेरेव तैरनभ्युपगमादिति भावः । ‘व्यभि-
चारादिति ज्ञोभमूलके आचारे व्यभिचारादित्यर्थः, अप्रयोजकता-
मात्र, ‘अन्यथेति न्यायादिमूलकाचारवदन्यथोपपत्तेन वेदमूलत्वमि-
त्यर्थः । ‘परिग्रहात्’ निश्चयात्, ‘तथा’ वेदमूलत्वं, पूर्वं स्मरते: स्मृति-
मूलत्वे इदमाश्रितं इदादीनामाचारस्याले इति न पौनश्चर्त्तु ।
पूर्वं वेदाङ्गानरूपासिद्धिमात्र, ‘न हीति । ननु वेदमूलत्वप्रकारक-

सिद्धेरित्यर्थः, अन्ये त्वाह, ‘व्यभिचारादिति, न्यायादिमूलकाचार इति
ग्रेषः । ‘अन्यथेति, न्यायादिमूलकाचारवदन्यत्वान्तरसम्भवात्तथाप्रयोजकत्व-
मिति भावः । पूर्ववदसिद्धिमात्र, ‘न हीति । ‘न चेति वेदमूलत्वेन महाजन-
परिग्रहीतोऽयमिति ज्ञात्वा महाजनपरिग्रहमात्रस्यैव हेतुत्वेऽधिकस्य अर्थ-

मिति कृत्वा महाजनानां तत्परिग्रहः, वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वाच्छक्यत्वे वा किमनुमानेन। न च वेदमूलत्वेनैव महाजनपरिग्रहीतोऽयमाचार इति ज्ञात्वा तच महाजनपरिग्रहः, गौरवादसिद्धेश्च। पूर्वमहाजनपरिग्रहादेवात्तरोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानेऽप्यन्तेः। तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेवेदसिद्धि-

महाजननिश्चयविषयत्वेन महाजननिश्चयो हेतुरस्तु इत्यत आह, ‘न चेति, ‘महाजनपरिग्रहः’, परिग्रहे हेतुरिति शेषः, ‘गौरवादिति मूलभूतवेदकल्पने गौरवादित्यर्थः, तथाचाप्रयोजकत्वमिति भावः।

केचिन्नु वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहीतत्वस्यैव हेतुले द्वितीयमहाजनपरिग्रहस्य वैयर्थ्यादित्यर्थ इत्याङ्गः।

‘असिद्धेसेति तादृशनिश्चयस्यैवासिद्धेरित्यर्थः। नहु महाजनप्रष्टत्तावेव तद्विषयत्वेन कर्त्तव्यताज्ञानं ज्ञात् सैव च कथं ज्ञात्स्य कर्त्तव्यताज्ञानाभावादित्यत आह, ‘पूर्वति पूर्वपूर्वमहाजनाचारविषयत्वेनैवेत्यर्थः, ‘उत्तरोत्तरेषां परिग्रहादिति उत्तरोत्तरमहाजनानां कर्त्तव्यतानिश्चयादित्यर्थः, ‘अतुष्ठानं’ प्रवृत्तिः। ‘तादृशेति अविगीतादिरूपेत्यर्थः। यद्यपि आचारस्त्वे इदमाग्निं तथापि

त्वादित्यर्थः, वेदमूलत्वकल्पने गौरवं तथाचाप्रयोजकत्वमित्यन्ये। ‘असिद्धेरिति वेदमूलत्वज्ञानं विनापि परिग्रहोपपत्तेज्ञदघटितहेतोरसिद्धेरित्यर्थः। वदेव स्पष्टयति, ‘पूर्वति, पूर्वपूर्वतमप्युपाधिदाकाय शङ्खते, ‘तादृशेति। पूर्वपूर्वस्मृतेवत्तरोत्तरस्तुतिरित्यादिक्रम उक्त इतरानीमाचारात् सूतिः

रिति चेत्, न, असम्भवमूलान्तरत्वस्योपाधित्वात् ।
 अन्यथा लोभ-न्यायमूलस्मृतेरपि वेदमूलत्वग्रसङ्गः ।
 अस्तु वा स्मृत्याचारयोरनादित्वं । न चाचारात् स्मृतिः
 स्मृतेराचार इत्यन्धपरम्परा मूलभूतप्रमाणाभावात्
 इति वाच्यं । स्मृत्याचारयोरभयोरपि प्रमाणत्वात् ।
 अन्यथा न ततो वेदानुमानमपौति । उच्चते । प्रस्तुये
 पूर्वस्मृत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गदै नित्यसर्वज्ञेश्वरप्र-
 णीतवेदमूलत्वं स्मृत्याचारयोः । अन्यथा मूलाभावे-

दूषणान्तरदानाय तत्रायुद्धावितमिति ष्ठेयं । ‘असम्भविति,
 नन्धिदं प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतिमूलके साधाव्यापकं । न च वेद-
 तद्वप्तीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणमूलकत्वमर्थः, साधनव्यापकत्वादिति,
 भैवं, साधनव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धोपाधित्वसम्भवात् प्रत्यक्षवेद-
 मूलकत्वं वा तस्यार्थः, ‘अन्यथेति अस्तौकिकत्वं विशाय अविगौत-
 महाजनपरिगृहीतस्मृतिलेन हेतुल इत्यर्थः, पूर्वपूर्वस्मृतेहत्तरोच्चर-
 स्मृतिरिति पूर्वस्मृतं रदानीमाचारात् स्मृतिः स्मृतेराचार इत्याह,
 ‘अस्तु वेति । नैयायिकः समाधने, ‘प्रस्तु इति, ‘वेदमूलमिति
 वेदज्ञव्याप्तिन्यामन्यत्वमित्यर्थः, तदानौ स्मृत्याचारान्तरयोरभावादिति
 भावः । ननु मन्वादीनां पूर्वसर्गस्तुभूततत्तदर्थस्मरणादेवाचारादे-
 स्मृतेराचार इत्याह, ‘अस्तु वेति, ‘उच्छेदादिति, नित्यानुमेयवेदवादिमते-
 ऽपीदं बोध्यं । ‘मन्वादीनामिति तथाच तम्भयीतस्मृतिरेव तम्भूलमस्तु किं
 वेदेनेत्यर्थः।

मन्थपरम्पराप्रसङ्गः । न च मन्वादीनामतौन्द्रियार्थ-
दर्शित्वं, तदुपायश्रवणादेस्तदानीमभावात् । पूर्वसर्ग-
सिद्धसर्वज्ञमन्वादय एव ते इति चेत्, न, प्रमाणाभा-
वात् । सृत्याचार्योः प्रमाणमूलत्वमेव तत्कल्पकमिति
चेत्, न, प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यत्वकल्पने गैरवमित्ये-
कस्यैव नित्यसर्वज्ञस्य कल्पनात् । न च सृतय एव
तत्प्रणीताः, तासां मन्वादिकर्तृकत्वेन सृतौ बोधनात्

हृषपन्नेः किं वेदेनेत्यत आह, ‘अन्यथेति सर्गादौ आचारादिजनक-
तज्ज्ञानस्य वेदजन्मत्वाभावे इत्यर्थः, ‘मूलाभावेनाभ्यपरम्परेति
तस्मिन्नज्ञाते अनाशासप्रसङ्ग इत्यर्थः, वेदमूलकल-स्मृतिमूलकल-
ग्रिष्ठाचारमूलकलादिज्ञानानामेव विशासमूलादिति भावः । ‘न
च मन्वादीनामिति, तथाच प्रत्यक्षमूलतात् तस्मिन् ज्ञाने नाप्रा-
माण्यग्रहेति भावः । ‘पूर्वसर्गति पूर्वसर्गसर्वज्ञल-वर्त्मानयोगज-
धर्मजनितविश्वविषयसाक्षात्कारवन्त इत्यर्थः, ‘प्रमाणाभावादिति
मन्वादीनां सर्वज्ञले इति ग्रेषः । ‘तेषां’ मन्वादीनां, ‘नित्य-
सर्वज्ञस्येति नित्यसर्वविषयकज्ञानवतः कल्पनादित्यर्थः, तद्वचनादेव
सर्गादौ सृत्याचाराविति भावः । ‘तत्प्रणीताः’ ईश्वरप्रणीताः, तथाच
किं वेदेनेति भावः । ‘सृताविति “वक्तारो धर्मग्रस्ताणां मनु-

‘एकस्यैवेति, तथाच मन्वादीनां सर्वज्ञत्वमुत्तिः श्राव्दसर्वविषयकज्ञात-
वच्चविषयेति भावः । ‘तासामिति, ‘सृताविति “वक्तारो धर्मग्रस्ताणां

सूतावेव सूतौनां वेदमूलत्वस्मरणात् । एवच्च सूत्या-
चारयोर्महाअनपरिग्रहादेदमूलत्वसाधकमपि भग-
वति प्रमाणं । अतएव “प्रतिमन्तरचैषा श्रुतिरन्या
विधीयते” इत्यागमोऽपि । एवच्च पूर्वं प्रत्यक्षमूलावेव
सूत्याचारौ, अग्रे च कालक्रमेणायुरारोग्य-बल-अद्वा-
ग्रहण-धारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् तदध्य-
यनविच्छेदेन शास्त्राच्छेदात् सूत्याचाराभ्यामेव कर्त-

र्विष्णु-र्थमोऽङ्गिराः” । इत्यादिसूतावित्यर्थः, ‘सूतावेवेति “यः क-
स्त्रित् कस्त्रचिद्दृष्ट्यो ममुना परिकीर्तिः । स सर्वोऽभिहितो वेदे”
इत्यादि सूतावित्यर्थः, ‘भगवतीति परम्परया भगवति प्रमाणमि-
त्यर्थः, ‘अतएवेति यत एव प्रक्षये विच्छेदे भगवता वेदः प्रणीयते
अतएवेत्यर्थः, ‘उपसंहरति, ‘एवच्छेति, ‘प्रवृत्तिरिति, आनुपूर्वादि-
विशिष्टस्य वेदस्यानुमातुमशक्त्यत्वात् तस्यानुभावकलादिति भावः ।
नन्दिदानीमाचारस्त्रिकाञ्जानादेव प्रवृत्तिस्त्रिं सर्गादावपि तथा-

मनुर्विष्णुर्थमोऽङ्गिराः” । इत्यादि सूतावित्यर्थः, ‘सूतावेवेति “यः कस्त्रित्
कस्त्रचिद्दृष्ट्यो ममुना सम्यकीर्तिः । स सर्वोऽभिहितो वेदे” इत्यादावि-
त्यर्थः । ‘अतएवेति यतः सूत्याचारदरौश्वरप्रणोतोऽच्छिवेदमूलत्वं तत-
एवेत्यर्थः । उपसंहरति, ‘एवच्छेति, ‘प्रवृत्तिरिति, आनुपूर्वादिविशिष्टवेद्य-
स्यानुमातुमशक्त्यत्वेन तस्यानुभावकलादिति भावः । ‘वज्राचापारेति, एत-
चोपलक्षणं वस्तुत ईश्वराचारसम्बोऽपि तत्र सेव्यसाधनतारूपसाध्यप्रसि-
द्यभावेन वृक्षान्तमूलव्याया नाचारान्तरसम्भव इत्याङ्गः ।

व्यतामधिगत्य प्रहृतिः । नन्देवं स्मृतिरस्तु वेदमूला
मङ्गलाद्याचारस्त्वैश्वरादेव भविष्यति घट-स्त्रियादि-
सम्प्रदायवदिति चेत्, न, बहुव्यापारघटितस्य तत्तदा-
चारस्य गुरुत्वेन^(१) मङ्गलमाचरेदित्यादिवाक्यस्यैव ला-
घवेन कल्पनात् । न च मङ्गलादिपदशक्तिग्रहार्थमा-
चार आवश्यक इति वाच्यं । खर्गादिपदवद्वाक्यार्थे त-
दुपपत्तेः । अतएव यथ वचनमाचात् परप्रतिपत्तिस्त्वच-

स्त्रिति शङ्कते, ‘नन्देवमिति, ‘मङ्गलाद्याचारः’ आद्यमङ्गलाचारः,
‘ईश्वरेति ईश्वरस्याचारादित्यर्थः, ‘घट-स्त्रियादीति, अथपि स्त्रिति-
रस्याचारवदैश्वराचारमूला सम्भवति तथायदृष्टार्थकस्ततेर्वदमूलक-
लातुरोधेन स्त्रौ नाशक्तिं । ‘बङ्गव्यापारेति वाक्यापेक्षया बङ्ग-
तरकायादिव्यापारसाध्येत्यर्थः, ‘तत्तदाचारस्तेति पूजादिरूपमङ्ग-
लादिक्रियाया इत्यर्थः, ‘मङ्गलमिति, तचातुपूर्वीविशेषोऽविवितिः
तदत्तुमानसासम्भवात्, ‘ग्रक्तिग्रहार्थमिति, ईश्वरस्यैव प्रथोऽप्य-
प्रथोक्तदेहं परिगृह्ण प्रथमं ग्रक्तिग्रहाकलादिति भावः । ‘खर्गा-
दिपदवदिति, यथा खर्गादिपदस्य “यज्ञ दुःखेन यन्मिष्मित्या-
दिवाक्यस्य ग्रक्तिग्रहस्या मङ्गलादिपदस्यापि तदुपपत्तेरिति,
तथाच वाक्यघटकीभूतस्य ग्रक्तिग्रहः प्रकारान्तरादिति भावः ।
मङ्गलपदं नति-स्त्रियादिपरं, ‘अतएवेति यत एव व्यापारापेक्षया

---

(१) ‘मङ्गलमाचरेदिति देवतास्त्वादिकमाचरेदित्यर्थः, तदपि वाक्यवा-
भिप्रायं, वस्तुत इतनीमानुपूर्वनिष्ठय एव वेदत्वेनैव तदत्तुमानमिति ।
‘अतएवेति वाक्यापेक्षया आचारस्य गुरुत्वादेवेत्यर्थः । नन्दत्वा वाक्यस्य

नाचारः परौक्षकाणां, तस्य च वेदत्वं नेश्वरप्रणीतत्वेन
शक्तिग्रहणार्थतद्वचने व्यभिचारात्, किन्तु ताहशा-
चारस्य वेदमूलत्वनियमादिति । स्यादेतत्, प्रलये
सत्येवमेव तत् स एव तु नास्ति प्रमाणाभावात् इति

वाक्यस्य लघुत्वमतएवेत्यर्थः, ‘परौक्षकाणां’ पण्डितानां । ननु
सर्वगदौ स्मृत्याचारान्यथानुपपत्त्या मूलभूतं सिद्धं तस्य वेदत्वं कुतः
ईश्वरप्रणीतत्वस्य शक्तिग्रहणार्थतद्वचने व्यभिचारादित्यत आह, ‘तस्य
चेति, ‘तद्वचन इति घटमानयेत्यादितद्वाक्य इत्यर्थः, ‘किञ्चित्विति,
इदमुपलक्षणं तस्य ईश्वरज्ञानज्ञन्यत्वादेव शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानज्ञन्यत्वं
दृष्टार्थकल्पाभावादेव सत्यन्नदलं तथाच किमपर आश्रम्यते वेदत्वे
इत्यादि इष्टव्यं । ‘प्रलये सत्तौति काले कार्यद्व्याधिकरणमेदे सत्तौ-
त्यर्थः, ‘एवमेतदिति, ‘एतत्’ अष्टकादिबोधकं स्मृत्यादिकं, ‘एवं’ वेद-
मूलमित्यर्थः, ‘स एव’ काले कार्यद्व्याधिकरणमेद एव, यथाश्रुते

कल्पनं तथापि तस्य वेदत्वं कुत इत्यत आह, ‘तस्य चेति, ‘तद्वचने’ घट-
मानयेत्यादौ, ‘किञ्चित्विति । न चाचाप्रयोजकत्वं तथाच शक्तिग्रहण-
तद्वचनवत् तन्मूल-तद्वाक्यस्यापि वेदत्वं मास्त्विति वाच्यं । शब्द-तदुपजीवी-
त्वादिकाङ्क्षाकाङ्क्षत्वेन तस्य वेदत्वादन्यथाश्रमेधेन यजेतेत्यादेत्यवेदत्व-
शब्दा स्यादिति भावः । उपोद्घातसङ्गतिमाह, ‘स्यादेतदिति, ‘कालेत्युप-
लक्षणं कालोपाधि-दिग्गुपाध्यादिकमपि बोध्यं । एतच घटप्रागभावस्याकाश-
वृत्तितया अर्थान्तरं मा भृदिति वाधस्तोरणाय, तेन कार्यद्व्याधिकरण-
त्वेन कार्यद्व्याधिकरणभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् कपाणस्यातयात्मात् पञ्च-

चेत्, न, काल-कपालान्याहृतिघटप्रागभावः कार्यद्रव्यानाधाराधारः कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरण-

सिद्धिद्विषयाधातात् । तथाच कालो न कार्यद्रव्यानाधारः तदन्ता-प्रमित्यविषयत्वादिति फलितं । अच सुखादिसिद्धिमात्र, ‘काल-कपान्येति, कार्यद्रव्यानाधारत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणहृतिं तथाच कालादेः सौराजोकादिकार्यद्रव्याधारत्वामान्याभावेन तदहृति-

धर्मेतावेन तावृशकालसिद्धिरिति । न च दिशार्थान्तरं तावृशकालासिद्धौ दिशोऽपि ताङ्गप्यासिद्धेः, न हीदानौ कापि दिक् सकलकार्यद्रव्यमूल्या, तथाच तावृशकालावद्देवकावेनैव दिशोऽपि ताङ्गप्यसिद्धिरिति तदसिद्धिर-प्रत्यौरैष । न च भूतलादिहृतिवेनार्थान्तरं, घटप्रागभावाधिकरणोभूतभूतलादेः कार्यद्रव्याधिकरणत्वनियमात् प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च कालस्यापि कार्यद्रव्याधिकरणत्वेन तद्विभूतामावाहाध इति वाच्यं । अखण्डस्य तथात्मेऽप्येककाञ्चोपाधिः तथात्मेन बाधामावात् । घटप्रागभावः एतत्प्राज्ञोव-घटस्य प्रागभावः तेन दृतप्रज्ञयसिद्धिः, अतएव प्रागित्यपि, एकदेव सर्व-ब्रह्माण्डग्राह्य इति भत्तेनेदं । केवितु एतद्वज्ञानहृतिं कार्यद्रव्ये विशेषज्ञमित्याहुः । अतएव खण्डप्रज्ञयसिद्धये हितीयत्वाद्ये कार्याधिकरण-पदं तस्यैव खण्डप्रज्ञयपदार्थत्वात् । यत् महाप्रज्ञयेनार्थान्तरवारणाय ‘तदिति, तद्व, प्रागभावस्य महाप्रज्ञयहृतित्वामावदेव तदसम्भवात्, कार्याधिकरणत्वस्य भावकार्याधिकरणत्वं, ‘अभावत्वादिति । नन्दिदं कार्य-द्रव्यानधिकरणान्योन्याभावे अभिघारि अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावद्देवकालामानाधिकरणत्वेन तच साध्यासत्त्वादिति चेत्, न, तस्यापि कार्य-द्रव्यानधिकरणे सिद्धाधियष्टिकादे सत्त्वेन पञ्चसमत्वात् अन्यथा निष्कल-आधातात् ।

लमादायार्थान्तरं स्वादिति तदृष्टिले बाधस्फोरणाय पचे 'काल-
कपाळान्यादृष्टिरिति, काल-कपाळान्यादृष्टिलभ्य स्वप्रतियोगिसम-
वायिनि दृक्षावपि नाश्रयाखिद्धिः । यथपि कपाळस्यापि कालोपा-
धितया कालान्यादृष्टीत्यावश्यकं, तथापि शब्द एव कालोपाधिरि-
ति निष्कृष्टमतेनेदं, कपाळपदस्य स्वप्रतियोगिसमवायिपरं, तेनो-
दासीनतादृशकपालान्तरसिद्धा नार्थान्तरं । घटभंसप्रागभावे बाध-
वारणाय घटपदं, घटप्रागभावत्वावच्छेदेन च कार्यद्रव्यामधि-
करणदृष्टिलभिद्धिरुद्देश्या तेन भाविप्रस्थयसिद्धा नार्थान्तरं, 'वृत्त-
प्रस्थयसाधनादित्यनुपदं वद्यमाणतया असानुमानस्य वृत्तप्रस्थय-
साधकलात्, स्वप्नप्रस्थये कार्यगुणादिसत्त्वामहाप्रस्थये प्रागभावा-
सत्त्वात् स्वमते बाधवारणाय साध्ये इत्यपदं । न चैवमपि तदानीं
ब्रह्माण्डान्तरे कार्यद्रव्यसत्त्वाद्बाधः युगपत् सर्वब्रह्माण्डप्रस्थयाभावा-
दिति वाच्यं । कार्यद्रव्यस्य एतद्ब्रह्माण्डीयत्वेन विशेषणात् । बस्तुत-
द्दानीं ब्रह्माण्डान्तरसन्ते मानसेव नासीत्यनेनैव तदभावस्यापि
साधनात् । कार्यद्रव्यामधिकरणत्वस्य समन्वयसामान्येन बोध्यं, अन्यथा
संयोगेन समवायेन वा अनधिकरणत्वोक्तौ रुद्धिकालीनस्यन्दाया-
त्मककालदृष्टितया सिद्धुसाधनं, कालिकसमन्वेन तदुक्तौ जन्म-
माचस्य कालोपाधित्वामङ्गीकर्त्तव्यमते कपाळदृष्टितया सिद्धुसाधना-
पत्तेः । दृष्टिलभ्य प्रतियोगिसमवायिनि यादृशविशेषणताविशेषज्ञ
प्रागभावस्यादृशविशेषणता-कालिकान्यतरसमन्वेन विवक्षितं, अन्यथा
कालिकसमन्वेन दृष्टिलाभिधाने तस्यैव प्रागसिद्धेः, संयोग समवा-
याभ्यां तदभिधाने प्रागभावस्य पचत्वे बाधापत्तेः, समन्वयसामान्येन

तदभिधाने विशेषणताविशेषकाशादिवृत्तिलमादायार्थान्तरता-
पत्तेः अथोक्तान्यतरसम्बन्धं कास्त-कपासान्वाटुत्तिलस्त्रैव पञ्चविशेष-
णत्वात् । न चेवमपि कर्त्तं प्रस्त्रयसिद्धिरिति वाच्यं । कपासस
कार्यद्रव्यानधिकरणभिजलसम्भवात् पञ्चधर्मतावलेन कास्तस्त्रैव ता-
दृशस्य मिह्वेः । न च कास्तभिजलदिग्विशेषसिद्धार्थान्तरं, तदन्वाटुत्ति-
लविशेषणेनैव तदारणादिति । नन्तरं महाप्रस्त्रयपूर्वचण्डवृत्तिल-
मादायार्थान्तरं प्रस्त्रये द्रव्यगुणादीनां क्रमेष नाशाभ्युपगमात् तत्-
पूर्वचण्डस्यापि कार्यद्रव्यानधिकरणत्वात् । न च प्रागभावस्य तदु-
भयद्वृत्तिलबाधादेव नार्थान्तरमिति वाच्यं । गुरुणा तस्माविना-
ग्निनोऽभ्युपगमादित्यखरसात् साधान्तरमाह, ‘कार्यद्रव्येति, उक्त-
रौत्या महाप्रस्त्रयं तत्पूर्वचण्डसादाय अर्थान्तरवारणाय ‘कार्याधि-
करणेति, ‘कार्यपदम् अविनश्यदवस्थाविनाशिपरं, तेन धंसं विनश्य-
दवस्थगुणादिकं वादाय न तदोषतादस्यं । ग्रेवं इर्गितदिशावसेयं ।

मित्रास्तु प्रागभावस्य महाप्रस्त्रय-तत्पूर्वचण्डवृत्तिलबाधादेव
पूर्वसाधेऽपि महाप्रस्त्रय-तत्पूर्वचण्डमादाय नार्थान्तरं किन्तु कार्य-
द्रव्यानधिकरणलविशिष्टकार्याधिकरणलस्त्रैव खण्डप्रस्त्रयस्य खण्ड-
प्रस्त्रयत्वरूपतया तस्माधनाय दितीयसाधाऽभिधानमित्याङ्गः (१) ।
तदस्त् । प्रागभावस्य महाप्रस्त्रय-तत्पूर्वचण्डवृत्तिले खाघवात्
कार्यद्रव्यानधिकरणले सति प्रागभावलस्त्रैव खण्डप्रस्त्रयत्वरूपतया
अथोक्तस्य खण्डप्रस्त्रयत्वानात्मकालादिति ।

(१) तस्मादुक्ताखण्डसावान्तरप्रजायपदार्थतया तस्माधनाय विशिष्टं प्रति-
जानीते कार्येति तत्त्वसिद्धां मित्रेः ।

कृतिवर्ग अभावत्वात् आकाशवृत्त्यन्योन्याभाववदिति

न च कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभावादौ कार्यद्रव्यानधिकर-
णलप्रमाविशेषत्वाधिकरणान्योन्याभावादौ च अभिचार इति वाच्यं ।
प्रलयकालेऽपि कालिकसमन्वेन तेषामन्योन्याभावसत्त्वात् दैशिक-
विशेषणता॑विशेषेषेव प्रतियोगितावच्छेदकान्योन्याभावयोर्विरोधात् ।
न च दितीयसाधे महाप्रस्थात्मकधंसे महाप्रस्थायविश्वितपूर्व-
वृत्तिपदार्थधंसे च अभिचार इति वाच्यं । एतत्कालीनाभावलक्ष्य
तत्र हेतुत्वात् । न च तस्मते वर्यविशेषणं महाप्रस्थानङ्गीका-
रादिति वाच्यं । स्वमते च तदभावात् । ‘आकाशेति, साध्यसत्त्व-
प्रदर्शनायाकाशवृत्तिलोपादानं, तस्मोपस्थाणं आकाशवृत्तिशब्दप्राग-
भाववदिति च दृष्टान्तान्तरं बोध्यं । न चाकाशस्य सौरासोकादि-
कार्यद्रव्याधारतया दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन
तस्य तदाधारत्वासिद्धेः कार्यद्रव्यसंयोगितामाणेण कार्यद्रव्याधारले
वैपरौत्यस्यापि दुर्बारत्वापत्तेरिति भावः । ‘वृत्तप्रस्थायसाधनादिति
वृत्तप्रस्थायत्वेन वृत्तप्रस्थायसाधनादित्यर्थः, घटप्रागभावलावच्छेदेन
कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिलक्ष्य वृत्तप्रस्थयं विनानुपपत्त्या पञ्चधर्मता-
बलाद्वृत्तप्रस्थयत्वरूपेण तसिद्धेः, वृत्तलक्ष्य नैतत्सुर्गविश्वितपूर्व-
वर्त्तिलमपि तु तस्मिंपूर्ववर्त्तिलमात्रं तेन घटप्रागभावलावच्छेदेन
वृत्तप्रस्थयवृत्तिलं न बाधितमिति भावः । भाविसर्गीयघटप्रागभा-
स्यापि वृत्तप्रस्थयमादायेव कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिलसम्भवेन घट-
प्रागभावपञ्चकानुमानात्र भविष्यत्प्रस्थयत्वेन सिद्धिसम्भव इत्यतो-

दृक्तप्रस्तुत्यसाधनात् । (१) एवमेव घटध्वंसं पक्षीकृत्या-
गामिप्रस्तुत्यसाधनं । यद्वा घटः कार्यद्रव्यानधिकरण-

ध्वंसं पक्षीकृत्य भाविप्रस्तुत्यं साधयति, ‘एवमिति, अच कार्य-
द्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणदृष्टिलं साध्यं, प्रथमसाथे महाप्रस्तुत्ये-
गार्थान्तरापन्नः पञ्चे घटपदं तत्कालीनघटपरं, अतो न चरम-
ध्वंसे वाधो न वा दृक्तप्रस्तुत्येऽर्थान्तरं । न चैवमपि महाप्रस्तुत्यपूर्वचलेन
सिद्धाधानं प्रस्तुत्ये द्रव्यगुणादीनां कलेण नाग्राभ्युपगमादिति
वाच्यं । कार्याधिकरणलं हि अविनश्चदवस्थविनश्चधिकरणलं
ग्रन्थाञ्जेत्वदृष्टाधिकरणलं वा । न चैवं आकाशदृष्ट्यन्योन्याभावस्य
कथं दृष्टान्तलं आकाशदृष्टाधिकरणनाभावादिति वाच्यं । अदृ-
ष्टाधिकरणान्यसापि प्रकाशे दृष्टान्तलसम्भवात् । एतत्कालीनपदार्थ-
प्रतियोगिकलस्य हेतौ विशेषणं देयं अन्यथा अभावलमाचस्य महा-
प्रस्तुत्यवित्सर्गोत्पन्नघटध्वंसे अभिचारापन्नेरिति ष्ठेयं । ‘आ-
गामिप्रस्तुत्यसाधनमिति भाविप्रस्तुत्यलेन भाविप्रस्तुत्यसाधनमित्यर्थः,
एतत्कालीनघटध्वंसे कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणदृष्टिलस्य
भाविप्रस्तुत्यं विनात्पपत्त्या पञ्चधर्मतावस्थाद्भाविप्रस्तुत्यलेन भाविप्रस्तु-
त्यसिद्धिरिति भावः । प्रकारान्तरेणागामिप्रस्तुत्यं साधयति, ‘अदेति,

(१) न चैवमन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधनियमभङ्गापत्तिः,
कालविशेषः कार्यद्रव्यानधिकरणभिन्न इति प्रतीत्यभावेन देशतया तस्य
तदधिकरणलेऽपि इदानीं कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभाव इति प्रतीत्या
कालावेन तस्य तदधिकरणत्वाभ्युपगमात् । अतएव काणान्योन्याभावस्य विव-

कार्याधिकरणवृत्तिभंसप्रतियोगी कार्यत्वाच्छब्दवत् ।

‘घटः’ एतत्कालीनघटः, अतो न महाप्रलयाव्यवहितसर्गवृत्तिघटे वाधः, कालकपालान्ववृत्तिभंसाप्रतियोगितेनापि घटो विशेषणीयः तेन दिगाकाशादिवृत्तिलेन नार्थान्तरं, महाप्रलयेनार्थान्तरवारप्लास्य साधे ‘कार्याधिकरणेति, ‘कार्यपदमविनश्चदवस्थविनाशिकार्यपरं, तेन विनश्चदवस्थकार्यमादाय न तद्विषयादवस्थ्यं, न वा महाप्रलयाव्यवहितप्राक्षालामादायार्थान्तरं, तस्मवेतगुणेनाशाङ्कादिनाशयोर्युगपदेव स्त्रीकारेण तत्कालस्थाविनश्चदवस्थेनाधिकरणस्थाभाव्यात् प्रागभावेपादानेन भाविप्रलयविद्विरतो ‘धंसेतीति भावः । ‘कार्यत्वादिति एतत्कालीनभावकार्यत्वादित्यर्थः, तेन धंसे महाप्रलयाव्यवहितसर्गीर्यकार्यं न व्यभिचारः । अतौतानागततया कालवृत्तिलेऽपि देशतया कालो नाधिकरणं कालः कालभिन्न इति प्रतीत्यापत्तेः । नन्वेतदेव कथमिति चेत्, न, अनन्यगत्या वृत्तिमेदेन तथाभ्युपगमादित्याऽः । इतीयसाधे त्वमावत्मनाद्यभावत्वमतश्वान्योन्यामावत्वपर्यन्तमुक्तं दृष्टान्ते, तेन महाप्रलयाव्यवहितपदार्थधंसे न व्यभिचारः । केचित्सु यतत्कालीनभावत्वादित्यज्ञ तात्पर्यमित्याऽः । न चाकाशस्य सौरालोकादिकार्यव्यवहारतया दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन तस्य तदधिकरणत्वानुपपत्तेः, संयोगितामाचेष तथात्वे वैपरीत्यापत्तेरिति भावः । प्रसङ्गादाह, ‘घटधंसमिति, न च यतत्कालीनदृष्ट्यनाशकालेनार्थान्तरं दृष्ट्यगुणादौनां क्रमेण नाशादिति वाच्यं । स्त्रेषुकालोपाधिभिन्नलेन कार्याधिकरणत्वस्य विशेषणात् युगपदेव सर्वनाश इत्यन्ये । न च महाप्रलयाव्यवहितस्त्रिकार्यधंसे व्यभिचारः, यतत्कालीनभावत्वादित्यज्ञ तात्पर्यात् । ‘कार्येति, पूर्ववत् महाप्रलयपूर्वद्यनेनार्थान्तरं, ‘कार्यत्वात्’

**यदा कार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरण-
हृत्तिध्वंसप्रतियोगिष्ठति कार्यमाचष्टुतिवात् शब्दत्व-**

खण्डनमाचं साधयति, ‘कार्यद्रव्यलमिति, कार्यत्वमाचस्य पद्मले
शब्दहृत्तिलमादाय यिद्धुसाधनमतो ‘द्रव्यपदं, खरूपायिद्धिवारणाय
‘कार्यपदं, पूर्ववदाकाशादिमादायार्थान्तरवारणाय समानद्रव्यसम-
वायिभिन्नहृत्तिध्वंसप्रतियोगिलेन च कार्यद्रव्यत्वं विशेगणीयं, साधे
महाप्रस्थयमादायार्थान्तरवारणाय ‘कार्याधिकरणेति, कार्यपदस्य,
अविग्रहद्वस्थविनाशिपरं, तेन न धंसमादाय तदोषतादवस्थ्यं,
न वा महाप्रस्थयाव्यवहिततथाकार्यमादायार्थान्तरं, ‘कार्यमाचेति,
अनन्तले अभिचारवारणाय ‘माचपदं साधारणार्थकं । न च
धंसले अभिचारः ‘कार्यपदस्य भावकार्यपरले माचपदवैयार्थ्यपत्ते-
रिति वाच्यं । तादात्मेन भावहृत्तिले सतीत्यनेन विशेषणात्
तथाच धंसले न अभिचारः, न वा माचपदवैयर्थ्यं आकाश-
धंसान्तरले धंसाप्रतियोगिलरूपानन्तले च अभिचारवारकलात्,
महाप्रस्थयाव्यवहितसर्गीयकार्यमाचहृत्तौ तत्तत्क्रियाले तादृशादृष्ट-
लादितातौ अभिचारवारणाय इदानीन्तनेति भावविशेषणं, ‘शब्द-
त्वदिति खनये, परनये सुखलादिकं दृष्टान्तः तस्ये वर्णस्य

इदानीन्तनभावकार्यत्वात्, यतेन महाप्रस्थयाव्यवहितकार्ये धंसे च च
अभिचारः । ‘शब्दत्वदिति इदानीन्तनशब्दविदित्यर्थः, ‘कार्यद्रव्यलमिति,
अचापि पूर्ववदार्थान्तरं, तावृशसुखादिहृत्तिलेनार्थान्तरवारणाय पद्मे
द्रव्यपदं, ‘कार्यमाचेति । ननु धंसले अभिचारः, न च कार्यपदं भावकार्य-

वत् । यदा एककालैनाः सर्वे परमाणवः समग्रोपादेय-
प्रबन्धशून्या आरभक्त्वात् नष्टपवनारभक्तपरमाणु-

नित्यत्वात् । ‘परमाणव इति, अच परमाणुं नित्यपृथिवीलादि-
कमेव न तु नित्याणुपरिमाणवत्तं मौमांसकमते आश्रयासिद्धेः
तैरणुपरिमाणानभ्युपगमात् खोपादेयद्वयाप्रसिद्धुत्वेनांश्चतः साधा-
प्रसिद्धापत्तेष्व । ‘समयेति यावत्समवेतप्रबन्धशून्या इत्यर्थः, ‘शू-
न्यत्वमत्यन्ताभावः, अच यत्किञ्चित्समवेतप्रबन्धप्रतियोगिकाभाव-
मादाय सिद्धुसाधनवारणाय ‘समयेति समवेतसामान्याभावता-
भाव । न च प्रस्तुयेऽपि गुणादेः सत्त्वादृशाधः प्रबन्धपदस्य कार्य-
माचपरलादिति वाच्यं । समवेतं कार्यं प्रबन्धातौति व्युत्पत्त्या
प्रबन्धपदस्य द्रव्यपरलात्, समवायस्मन्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव-
त्वाभाव समवेतेति समन्यान्तरावच्छिन्नाभावमादाय न सिद्धु-
साधनमिति ष्ठेयं । ‘आरभक्त्वात्’ द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेद-

परं, मात्रपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च भावशृतित्वे सति कार्यशृतित्वमर्थस्तथादा-
नन्तत्वे अभिचारवास्त्वाय मात्रपदमिति वाच्यं । तथापि चरमक्रियात्वादौ
अभिचारापत्तेरिति चेदत्राङ्गः मात्रपदस्य कातृक्षपरत्वेन कार्यपदस्य भाव-
शृतिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नपरस्तेन च भावशृतिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नयावत्-
कार्यशृतित्वादित्यर्थः, तेन गोक्तव्योऽपि । न च अर्थविशेषज्ञत्वं विशेषमात्रस्य
सख्यासिद्धमिति वाच्यं । विकाशकविशेषणे तस्यादोषत्वात् नौलध्मवत्
सख्योचकविशेषण एव तथात्वात् इति । यसु कार्यतावच्छेदकधर्मत्वादित्यर्थः
इति, तप्त, महाप्रलयाश्ववर्हितद्विसमन्धिवैत्रप्रभवत्वाद्यनुमापकशब्द-
शृतिज्ञातौ अभिचारापत्तेः । न च शोमैव कार्यव्यागधिकरणमादाय

वत् । सर्वं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं प्रतीयते
इति एककाले शून्यता लभ्यते । न च पवनपरमाणु-
नामपि पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनं, पक्षधर्मतावलोक्य-

कावच्छिन्नलात् इव्यलादिति यावत् । न च साध्यस्य केवलान्वयि-
तया प्रमेयमादित्येव कथं न छन्नमिति वाच्यं । तस्यापि शेषलक्ष-
लात् । न च महाप्रकाशमादायार्थान्तरं, अदृष्टाधिकरणलेन पक्षता-
वच्छेदककालविग्रेषणात्, कालपदच्छ खूकालपरं तेन तादृग्भ-
वणमात्रसिद्धा नार्थान्तरमिति मन्यं । ‘सर्वंचेति, बाधाद्यनव-
तारदशायामिति ग्रेषः । ‘एककाले’ एककालावच्छेदेन, ‘पवन-
परमाणुनां’ नष्टपवनारम्भकपरमाणुनां, ‘अंशतः सिद्धसाधनमिति,
तस्य दृष्टान्तलात् अपचले प्रकाशसिद्धिरिति भावः । उद्देश्य-
प्रतीतेरसिद्धेनांशतः सिद्धसाधनमित्याह, ‘पचेति एककालावच्छि-
क्षसाधेत्यर्थः । ननु मा भूत् सिद्धसाधनं तथापि कथं तस्य दृष्टा-

---

तत्साधनस्तमिति वाच्यं । शब्दवश्वटादावपि कुम्भकारादिविशेषप्रयोग्य-
ज्ञातिसम्बनेन सत्र तथापि अभिवारात् । केवितु अनादितावच्छेदक-
धर्मतालादित्यर्थः, अनादित्यच्छ खजातीयध्वंसत्याप्यप्रागभावप्रतियोगित-
मित्याङ्कः । ‘एककालोना इति, स्पर्शवन्न इत्यपि पूर्णोयं, अन्यथा मनसि
अस्पर्शवति बाधापत्तेः, ‘उपादेयपदस्य खोपादेयदश्यपरत्वादन्यथा बाधा-
पत्तेः गुणादिसत्त्वात् अन्योपादेयशून्यत्वाभावाच, शून्यपदस्य कार्याचित्-
काभावपरत्वाव्, अतएव ‘आरम्भकालादिति हेतुवक्तः, अन्यथा मेयत्वादि-
त्याद्येव क्रियेतेति भावः । कार्यसमानकालोनात्वृश्चप्रवन्धकादाचित्-
काभाववन्न इति साध्यं तेन न महाप्रलयेनार्थान्तरं, ‘आरम्भकालात्’

साध्याग्रतौतेः, अभेदानुमानवस्थ पक्षस्य दृष्टान्तत्वाविरोधः । यदा परमाणवः कार्यद्रव्यानधिकरणहृत्तिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवत्, भूगोलक-

न्तं पक्षस्य दृष्टान्तविरोधादित्यत आह, ‘अभेदेति धूमवान् वज्रिमान् आळोकान् थथा महामधित्याद्यनुमानवदित्यर्थः, निष्ठितसाध्य-साधनवस्थं हि दृष्टान्तवप्रयोजकं न तु पक्षान्त्वमपौति भावः । ‘परमाणव इति, यद्यपेकपरमाणुपक्षलेऽप्युद्देश्यं सिद्धाति तथापि सर्वं एव प्रख्ये दोधूयमानाः कार्यद्रव्यविरद्धिण एव तिष्ठन्ति इति बोधनाथ बङ्गवचनं, ‘कार्येति, परमाणुर्णा कार्यद्रव्यानधिकरणत्वाभावात् तादृशकाण्डित्विः, अत्र दिग्न्यत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणत्वे विश्वेषणं तेन न तादृशदिग्न्यार्थान्तरं न तु परमाणाकाङ्क्षसंयोगमादाय सिद्धान्तवस्थं, दितीयकार्यपदस्थेकात्रितकार्यपरत्वात् अतो न ध्वंसमादाय महाप्रक्षयेनार्थर्थान्तरं, ‘नित्यद्रव्यत्वादिति, कपाणादौ व्यभिचारवारणाय ‘नित्येति, गुणादौ व्यभिचारवारणाय ‘इत्येति । न चेष्टरे व्यभिचार इति वाच्यं । नित्येऽपि

इत्यसमवायिकारणत्वात्, अन्यथा उक्तसाध्याभाववति भगःप्रमृतौ व्यभिचारापत्तेः, ‘सर्वंचेति, यथाचैवं तथोक्तमनुमानप्रकाशे । ‘न चेति, अपक्षालेऽपौद्देश्या तिद्विरिति भावः । उद्देश्यप्रतीयसिद्धेनांश्चितः तिद्विसाधनमित्याह, ‘पक्षेति, ‘अभेदेति,’ निष्ठितसाध्यवस्थं दृष्टान्तवे प्रयोजकं न तु पक्षान्त्वमपौति भावः । ‘परमाणव इति, अचैव पार्थिवपरमाणुपक्षलेऽपीकृतिसिद्धिरिति बोध्यं । अत्र ‘कार्यवन्त इत्यच ‘कार्यपदमव्यासञ्जटिभावकार्यपरं

सन्तानोऽयं भूगोलकसन्तानानधिकरणवृत्तिर्धर्षसप्रति-
योगी कार्यत्वात् घटवत् । यदा एतत्कर्मातिरिक्तानि

कालिकाधारलाभ्युपगमेन तत्त्वापि साध्यसत्त्वादिति भावः । ईश-
रान्यत्वेन आत्मान्यत्वे वा विशेषणौयं इति कस्ति, तदस्य, परमा-
णवेव व्याप्त्वासिद्धप्रसिद्धोरन्यतरापत्तेः ।

केचिच्चनु कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिस्यर्गवद्वृत्यनेकाभितान्यभाव-
कार्यवर्चं साधत इत्याकांशे शरवृत्तिलादिकमादाय साध्यसत्त्वाम
अभिचारः साथे चोपरस्त्वकविशेषणं न दोषायेत्याङ्गः ।

‘भूगोलेति, ‘भूगोलः’ ब्रह्माण्डं, इणुकं वा, ‘सन्तानः’ समूहः,
इदस्य स्वरूपकथनमाचं प्रत्येकपञ्चतात्यामण्युद्देश्यिद्धेः । ‘कार्यत्वात्’
इदानीजनभावकार्यत्वात्, तेन चरमसर्गेत्यत्त्वे ध्वंसे न अभिचारः ।
‘एतदिति, क्रियत इति कार्यद्रव्यं, न तु सन्दः, प्रस्त्रये परमाणु-
कर्मणामभ्युपगमात् । अथापि कर्मत्वावच्छेदेन यत्किञ्चित्कर्मप्रति-
बन्धकलसाधनेऽपि उद्देश्यसिद्धिर्भवति, तथापि पञ्चातिरिक्तस्यैव

तेन प्रस्तावनाकाश्चस्योगादिना न सिद्धसाधनं न वा महाप्रज्ञयेनार्थान्तरं ।
कपालादौ अभिचारादाह, ‘निवेति, गोत्वादौ अभिचारादाह, ‘इवेति,
न चेत्वा अभिचारः तदन्यत्वेनापि विशेषणात् । वस्तुतो ‘भावपदं न देयं,
‘कार्यपदं जातिमत्यरं, तथाच चागादिकमादाय ईश्वरे साध्यसत्त्वाम अभि-
चारः । भावकार्याधिकरणत्वमपि कार्यद्रव्यानधिकरणविशेषणं उत्तो महा-
प्रज्ञयकालीनगुणमादाय नार्थान्तरमिति । ‘भूगोलकेति, अवयवानामावापो-
ङ्गारेण भूगोलकस्याभुवा नाशादर्थान्तरमित्यत उक्तं ‘सन्तानेति, कार्याधिक-
रणत्वमपि विशेषणं देयं तेन महाप्रज्ञयेन नार्थान्तरं, ‘कार्यत्वात्’ भावकार्य-

कर्माणि एतत्प्रतिबन्धकप्रतिबध्यानि कर्मत्वात् एत-
त्कर्मवत् । न चाच व्यभिचारशङ्का, सर्वेषामेवं रूप-
त्वादनेवमावे च स्वभावप्रच्छवात् । अन्यथा निय-

दृष्टान्तमित्यभिमानेन ‘एतत्कर्मातिरिक्तानीति पञ्चविशेषणं,
‘एतत्प्रतिबन्धकेति, एतावता पञ्चर्मताबस्तात् सकलकार्यद्रव्यप्रति-
बन्धक एकः कालः सिद्धितोत्तिभिर्मित्राः, तदस्त, एतावता सकल-
कार्यद्रव्योत्पत्तिप्रतिबन्धकप्रसिद्धावपि कार्यद्रव्यानधिकरणकाला-
सिद्धा प्रस्थापिद्धुः तदान्मौ इव्यानुत्पादेऽपि उत्पन्नद्रव्याणां सत्त्वे
वाधकाभावात् । वस्तुतस्तु ‘एतत्कर्मप्रतिबन्धकेत्यस्य एतत्कर्मानधि-
करणकालेत्यर्थः, तप्तिवधत्वम् कालिकविशेषणतया तच्चिह्नान्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकलं, एवम् सकलद्रव्यानधिकरण एकः
कालः प्रसिद्धु इति तत्त्वं । ‘न चाचेति, ‘सर्वेषामिति सर्वेषामेव
हेतुनां, ‘एवं रूपत्वात्’ साधार्यभिचरितलनिश्चित्वात्, ‘अनेव-
मावे’ साधार्यभिचारिले, ‘स्वभावः’ अनौपाधिकत्वानुभवः, ‘प्रच-
त्वात्’ प्रच्छापन्तः, तथाचानौपाधिकलमेव व्यभिचाराभावनिश्चाय-

त्वात्, ‘एतत्कर्मेति, अत्र प्रतिबध्यत्वं प्रतिबन्धस्त्रूपयोग्यत्वं बोध्यं तेन
जगितेन भागेन न गच्छेऽपि कर्माणि साध्यसत्त्वान् वाधो व्यभिचारो वा, तथाच
पञ्चर्मताबस्ते सकलकर्मप्रतिबन्धकतया एकः कालः सिद्धितोत्तिभिर्मित्राः
न च कर्मत्वमेव पञ्चतावच्छेदकमत्त्विति वाच्यं । पश्चान्यस्यैव कृष्णान्तमिति-
मतेनोक्तत्वादित्येके । व्याप्तियह एव साध्यसिद्धिप्रसङ्गादित्यपरे । ‘एवं रूप-
त्वादिति एतत्प्रतिबन्धस्त्रूपयोग्यत्वादित्यर्थः । ‘स्वभावेति, कर्मत्वावच्छेदे-

**मेऽपि नियमान्तरापेक्षायामनवस्थितेः । आगमोऽय-
मुमेवार्थं संवतदौति छातं प्रसक्तानुप्रसन्नया ॥**

कमिति भावः । नगु निश्चापाधिरब्दभिचार इत्यच नियमे को
नियामक इत्यत आह, ‘अन्यथेति । नन्वनौपाधिकलातुभव एवा-
मीषामस्तुः । न च पञ्चेतरत्वादपि तादृशः सभवतीति वाच्यं ।
कार्यद्रव्यानुपादानदेशकालादेः सभवात् पञ्चेतरत्वस्थाप्तस्तुकूल-
तर्के सन्दिग्धोपाधिलसभवात् अन्यथा अर्थं घट एतद्वाप्तिरिक्त-
धर्मवान् घटत्वात् अपरघटवदित्यतो रूपाद्यतिरिक्तातीक्ष्णधर्म-
सिद्धेदुर्बारलापत्तेः । अथ आत्मां केषु केषुचित् अभिचारग्रहा न त
एककालीनसर्वे परमाणव इत्यच तथा हि इत्यमेवासमवाचिका-
रणमन्यतयान्यनिखिलद्रव्यगुणमित्यविवादं, आदावपि द्रव्योत्पत्ति-
प्राक्षमये निखिलद्रव्यगुणमित्यच केषामपि सन्देशः । न च तथापि
अनुकूलतर्काभावे कथं आप्तिह इति वाच्यं । कर्त्तव्याप्ति-
आहकलादिति चेत्,^(१) न, एतादृशानुमानादपि आप्तिस्तु
प्रागभावाधिकरणकालीनाः सर्वे परमाणवः आवत्समवेतकार्य-
गृन्या द्रव्यत्वात् उत्पत्तिकालावच्छिक्षणघटवदित्यनुमानात् प्रागभाव-

(१) तथा हीवादिः चेदित्यन्तः पाठः आदर्शानुरूप एव मुक्तिः परम्पर्यं
पाठः सम्यक् परिशुद्धलेन व प्रतिभावति ।

नैव तादृशस्यभावनिर्णयादिति भावः । नगु तादृशस्यभाव एव किं नियामक-
मित्यत आह, ‘अन्यथेति, तथापि नियामकान्तराभिधानप्रसङ्गे तेवैव
गुरुषपर्याप्तौ बाधान्तरावतारो व स्यादित्यनवस्थार्थः । तदिदमुल्लं ‘क्षतं प्रस-

इति श्रीमद्भगवत्प्रश्नोपाधायविरचिते तत्त्वचिन्तमण्णै शब्दास्थतुरीयखण्डे उच्छ्र-प्रश्नवादः ॥०॥

कालावच्छेदेनापि सकलपरमाणुनां आवत्समभेतकार्यं शून्यत्वविद्या-
पन्नेः । इथं हि यजैव सावधावं निरवद्यवच तत्त्वायं उत्पत्तिका-
सावच्छेदेन निखिलसमभेतकार्यं शून्यमित्यविवादं अन्यमपि महा-
प्रस्थावच्छेदेन निखिलकार्यं शून्यमित्यचापि भवतां न विप्रति-
पत्तिरित्यस्तरवाहाइ, ‘आगमोऽपीति, ‘संवदति’ समुदितं प्रमा-
पयति, अस्मिन्बेव पञ्चे प्रमाणं आवत्, अूष्टते हि “सदेव सौम्येह-
मय आशीदेकमेवादितीयमिति अस्त्वार्थः, ‘एकं’ एकत्वसङ्गायोगि,
‘अद्वितीयं’ केवलमेव, ‘अये’ प्राक्, ‘सौम्येति समोधने, तेज प्राक्
नित्यं इवमेव आशीत् न कार्यद्रव्यमित्यागतं, प्रागभावाधिकरण-
कार्यद्रव्यशून्यकाल एव “नाहो न रात्रिरित्यागमेऽप्यतु सम्बेद इति
दिक् ॥

इति श्रीमद्भुरानाथ-तर्कवाणीग्नविरचिते तत्त्वचिन्तामविरहस्ये
शब्दास्थतुरीयखण्डरहस्ये उच्छ्र-प्रश्नवादरहस्यम् ॥

क्षाणुप्रस्तावेति । नम्बेवं तत्तदतिरित्याग्नि कर्माति यतदुत्पादकासाधार-
णोपादानसाधानि कार्यत्वादित्वाद्यपि स्यादित्वत आह, ‘आगमोऽपीति,
“नाहो न रात्रिं न भूमिरित्वादिरित्वर्थः, अन्यत्र तु न तथागमाद्य-
पद्यम् इति भावः । इति प्रकाशः ।

तत्त्वचिन्तामणी शब्दखण्डे शब्दाप्रामाण्यवादादि-
उच्चान्त-प्रच्छन्नवादान्तभागस्य द्वितीयं ।

विषयः ।					एकं ।
शब्दप्रमाणवाक्यर्थः	...	...	...	...	१०
शब्दाप्रामाण्यवादिवौद्धमतं	...	...	...	...	११
तत्त्वखण्डं	...	...	...	...	१२
शब्दाप्रामाण्यवादिन्द्रभीमांसकमतं	...	...	...	...	४२
तत्त्वखण्डं	...	...	...	...	४३
शब्दाप्रामाण्यवादिप्रभाकरादिमतं	...	...	...	...	५२
तत्त्वखण्डं	...	...	...	...	१०५
खमते शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं	...	...	...	...	११८
आकाङ्क्षावादपूर्वपक्षः	...	...	...	...	१८५
आकाङ्क्षावादसिद्धान्तः	...	...	...	...	२०८
योग्यतावादपूर्वपक्षः	...	...	...	...	२४५
योग्यतावादसिद्धान्तः	...	...	...	...	२५२
आसत्तिवादः	...	...	...	...	२८८
तात्पर्यवादे परमतत्त्वखण्डं	...	...	...	...	३१६
तात्पर्यवादे खमतत्ववस्थापनं	...	...	...	...	३२६
तात्पर्यवादे मोमांसकमतं	...	...	...	...	३४०
तत्त्वखण्डं	...	...	...	...	३४६
शब्दानिष्टतावादपूर्वपक्षः	...	...	...	...	३५८
शब्दानिष्टतावादसिद्धान्तः	...	...	...	...	३६४
उच्चान्त-प्रच्छन्नवादः	...	...	...	...	३८५

4305
7

This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)

Preservation photocopying and binding

by

Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996

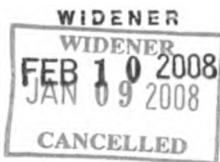
HARVARD UNIVERSITY

http://lib.harvard.edu

**If the item is recalled, the borrower will
be notified of the need for an earlier return.**

Thank you for helping us to preserve our collection!

---

3 2044 025 030 461

